

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (552)
травень–червень
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №5 від 21.05.2020 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №226
Підписано до друку 25.06.2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*75-річчя завершення Другої світової війни:
проблеми й пошуки*

Грицюк В. (Київ), Лисенко О. (Київ), Покотило О. (Київ). Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни 4

Антонюк Я. (Київ), Трофимович В. (Острог). Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943–1944 рр.) 27

Когут А. (Київ). Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. 40

Мотика Г. (Варшава, Польща). Від роззброєння Армії крайової на Люблінщині до операції «Захід»: винищення польського й українського підпілля підрозділами радянської 64-ї дивізії внутрішніх військ у 1944–1948 рр. 54

Слободянюк М. (Дніпро). Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту 66

Радченко О. (Черкаси). Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями 80

Хоптяр А. (Кам'янець-Подільський). Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) 90

Гуржій О. (Київ), Залеток Н. (Київ). Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз 103

Шумило С. (Київ). Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом 119

Шандра І. (Харків). Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.) 134

Левченко Л. (Миколаїв). Німецьке губернаторство Миколаїв у 1918 р.: до постановки проблеми 145

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Реєнт О. (Київ), Великочий В. (Івано-Франківськ). Діяльність національних міжпартійних політичних об'єднань Східної Галичини як перший етап Української революції 1914–1923 рр.: історіографічні концепти ... 163

Тельвак Віталій (Дрогобич), Тельвак Вікторія (Дрогобич). Епістолярій у фондах бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві як джерело до вивчення польсько-українських взаємин 175

ПЕРСОНАЛІЇ

Лисенко О. (Київ), Филь О. (Київ). Іван Кожедуб – найрезультативніший льотчик-випишувач антигітлерівської коаліції (до 100-річчя з дня народження) 187

ПУБЛІКАЦІЇ

«Тут не так, як у Росії» (з подорожніх нотаток молодого В.Вернадського) (вступна стаття В.Даниленка, Київ) 199

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс (Л.Алексієвець, Тернопіль; М.Алексієвець, Тернопіль; І.Федорів, Тернопіль) 214

Філас В. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз (М.Капраль, Львів) ... 217

Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. (Ю.Беліков, Харків) 223

Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine (О.Іванов, Київ) 226

ХРОНІКА

Бачинська О. (Одеса), Каюк С. (Дніпро), Кульчинський О. (Київ). IV Міжнародний науковий е-конгрес «Історія та значення ортодоксальної / православної церкви у Східній Європі» 233

IN MEMORIAM

Варварцев Микола Миколайович 235

Данилюк Дмитро Дмитрович 238

75-річчя завершення Другої світової війни: проблеми й пошуки

DOI: <https://doi.org/>

УДК: 355:327.7(477)«1939/1945»

Валерій Грицюк

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Олександр Лисенко

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Олексій Покотило

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>

Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни

Анотація. **Мета дослідження** – розкрити роль та місце України у Другій світовій війні, з'ясувати внесок українського народу в перемогу Об'єднаних націй над блоком держав Осі, показати обставини, за яких республіка стала співзасновницею ООН, окреслити основні стратегії і траєкторії виходу з війни та подолання її наслідків. **Методологія дослідження** заснована на широкій номенклатурі міждисциплінарних методів пізнання (зокрема історії, політології, міжнародного права, воєнної антропології), завдяки яким здійснено реконструкцію подій, пов'язаних з історичною долею народу України в період Другої світової війни. **Наукова новизна.** На підставі різноманітних джерел і напрацювань фахівців обґрунтовано значний внесок українців у перемогу над нацизмом та фашизмом, що було офіційно визнано провідними членами антигітлерівської коаліції. Завдяки поглибленим підрахункам встановлено нові показники, що ілюструють кількість мешканців республіки, мобілізованих і призваних на службу до радянських збройних сил упродовж 1939–1945 рр. **Висновки.** Територія УРСР стала одним із найбільших театрів воєнних дій Другої світової війни. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма воюючими сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заподіяних галузям економіки та соціальної сфері, характер окупаційних режимів. Воєнна доба актуалізувала різноманітні аспекти українського чинника в подіях Другої світової. Перебіг бойових дій,

евакуаційні заходи радянської влади, грабіжницька політика німецьких і румунських окупантів спричинили економічне виснаження республіки та її депопуляцію. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом і милітаризмом, досягнуто у співдії з Об'єднаними націями, було визнано провідними державами світу. Незважаючи на дипломатичну гру із «завищеними ставками», яку вів Й.Сталін у рамках «великої трійки», участь УРСР як суб'єкта міжнародного права у заснуванні ООН слід трактувати як легітимізаційний вимір визнання внеску нашого народу в наближення перемоги, а також як акт історичної справедливості. Окреслюючи суспільно-політичні, економічні, соціокультурні, гуманітарні наслідки війни для українців, слід наголосити, що на останньому її етапі та в повоєнний період Кремль не відмовився від репресій як інструменту внутрішньої політики й милітаризації економіки за рахунок соціальної сфери.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, театри воєнних дій, антигітлерівська коаліція, Об'єднані нації, держави Осі, міжнародні відносини, наслідки війни.

Те, що, за влучним визначенням Е.Гобсбаума, Друга світова війна стала протистоянням ідеологій, значною мірою окреслює її місце не тільки у загальному історичному наративі, а й у суспільно-політичному дискурсі. Саме в тогочасних подіях укорінено джерела багатьох процесів сучасності, а апеляція до сенсів, пов'язаних з її суперечливою, трагічною драматургією, застосовується як інструмент ментального конструювання та соціальної інженерії в політичних практиках.

Місце й роль України у Другій світовій війні в радянський період традиційно розглядалися крізь призму «Великої Вітчизняної війни» СРСР проти гітлерівської Німеччини та її союзників. Переможна тема стала одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимізацію радянського тоталітарного режиму й утвердження ціннісних маркерів соціалізму більшовицького зразка. Весь радянський наратив у цій тематичній ніші, акумульований у підсумкових багатотомних виданнях¹, формувався саме в такому теоретичному руслі.

Після розпаду СРСР та з відновленням національної державності розпочався пошук українськоцентричної версії Другої світової війни, спрямованої на деконструкцію радянського міфу «Великої Вітчизняної». Однак ще впродовж певного часу деякі вітчизняні історики спрямовували свої зусилля на те, аби інтегрувати український вимір війни в її пострадянській концепції². Нові підходи, запропоновані М.Ковалем і розвинуті в низці інших публікацій, позначили основні маркери подолання радянської версії³. Переосмислення історії Другої світової чи «Великої Вітчизняної» на ділянці українського історичного та політичного наративу так чи інакше відбувалося і продовжує відбуватися в полі протиставлення імперської й постімперської або постколоніальної концепцій. Зарубіжні вчені свій науковий інтерес, пов'язаний з Україною, обмежують переважно окремими епізодами з перебігу бойових дій, проблемами примусової праці, Голокосту, терору окупаційної доби, військового полону, колабораціонізму та ін.⁴ Усе це не просто актуалізує до-

¹ Див.: *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / Пред. глав. ред. ком. П.Н.Поспелов. – Москва, 1960–1965; История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Пред. ред. ком. А.А.Гречко. – Москва, 1973–1982; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. / Редкол.: И.Д.Назаренко (пред.). – К., 1975.*

² *Безсмертя: Книга Пам'яті України / Гол. ред. кол. І.О.Герасимов. – К., 2000. – 944 с.; Історія воєнного мистецтва / С.В.Сидоров, І.І.Фурман, В.М.Грицюк та ін. – К., 2012. – 300 с.; Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В. Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.10. – Ч.1. – К., 2006. – С.290–297; Україна в полум'ї війни: 1941–1945 / П.П.Панченко, О.І.Уткін, В.І.Горелов та ін. – К., 2005. – 560 с.*

³ *Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – К., 1999. – 335 с. («Україна крізь віки», т.12); Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996. – 568 с.*

⁴ *Murray W., Millett A. A War To Be Won: Fighting the Second World War. – Academic Trade, 2001. – 736 p.; Косиц В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – 658 с.; Його ж. Україна під час Другої*

свід Другої світової війни як простору фундаментальних досліджень, а перетворює його на емпіричну й теоретичну підставу формування воєнних доктрин, підходів до військового будівництва, генерування політичної стратегії на міжнародній арені.

У лютому 1945 р. лідери Об'єднаних націй визнали суб'єктність УРСР у боротьбі проти нацизму та фашизму. Легітимність цього важливого кроку засвідчено в рішеннях міжнародних конференцій союзників в Ялті й Потсдамі, участю республіки у заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями, що стало реальним визнанням українського внеску. Однак через 65 років по війні президент Російської Федерації фактично заперечив позицію лідерів держав «великої трійки», заявивши, що перемога у війні була б можливою й без українців. За його словами, статистика свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – понад 70% загальносоюзних, «війну виграно за рахунок індустриальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все є в документах»⁵. І це – лише частина міфів, якими активно оперує сучасна російська пропаганда, акцентуючи увагу суто на подіях 1941–1945 рр., виводячи за межі дискурсу період 1939–1941 рр., коли СРСР був агресором. Нині Російська Федерація дієво використовує пам'ять про Другу світову війну з метою подальшої мілітаризації, мобілізації суспільства, обґрунтування реваншу за крах «соціалістичного експерименту» та розпад «великої країни».

Свідченням ролі й місця України у Другій світовій війні стало включення УРСР до складу держав-засновниць ООН у статусі повноправного члена. А перед тим значний внесок республіки в перемогу антигітлерівської коаліції публічно визнали Ф.Рузвельт, Й.Сталін, В.Черчилль. Як це відбулося?

Ідея створення нової міжнародної організації, котра замінила б Лігу Націй, що виявилася неефективною у запобіганні та врегулюванні міждержавних конфліктів, зародилася у США ще у грудні 1939 р., коли в Державному департаменті було створено комітет для розробки відповідних пропозицій. Його напрацювання лягли в основу Атлантичної хартії, яка, своєю чергою, трансформувалася в Декларацію Об'єднаних націй, підписану у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками США, Великобританії, СРСР і Китаю. Тоді вперше з'явився термін «Об'єднані нації» як противага «осі Берлін – Рим – Токіо».

Погляди на створення міжнародної організації, до складу якої мали б увійти держави, що вступили у війну проти гітлерівського блоку, набули розвитку. Упродовж 1943 р. в перебігу війни відбувся злам. В історіографії часів СРСР він визначався як «докорінний» і пов'язувався з подіями на південній ділянці німецько-радянського фронту. Ключовими у цьому контексті вважалися Сталінградська, Курська битва та оволодіння Дніпровським рубежем. Американські, британські дослідники наголошують, що злам у війні настав у результаті активізації дій головних членів антигітлерівської коаліції – США, Великобританії, СРСР. Пріоритет надається розгрому німецько-італійських військ в Африці, перемозі союзників на Середземноморському театрі, вторгненню в Італію⁶.

Тривалі бойові дії, втрата величезних територій, на яких до війни розміщувалися основні продуктивні сили, виснаження ресурсів, скорочення призовних контингентів

світової війни 1938–1945 / Пер. з фр. Р.Осадчука. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – 729 с.; *Снайдер Т.* Кроваві землі: Європа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Л.Зурнаджи. – К., 2015. – 583 с.; *Снайдер Т.* Чорна земля: Голокост як історія і застереження / З англ. пер. П.Білак, О.Камишишківа, Т.Родіонова. – К., 2017. – 394 с.

⁵ Росія перемогла б у Другій світовій і без України – Путін [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/16/9142>

⁶ *Люддел Гарт Б.* Вторая мировая война: Очерк / Пер. с англ. – Москва, 1976. – С.378–493; *Фуллер Дж.* Вторая мировая война, 1939–1945: Стратегический и тактический обзор. – Москва; Санкт-Петербург, 2006. – С.285–340; *Murray W., Millett A.* A War To Be Won: Fighting the Second World War. – Academic Trade, 2001. – 736 p.

навіть з урахуванням перехоплення стратегічної ініціативи не давали радянському керівництву підстав розраховувати на швидке завершення війни. Перші перемоги давалися Червоній армії ціною надзвичайних жертв. Остаточний перелом за таких обставин убачався тільки у відкритті союзниками по антигітлерівській коаліції другого фронту в Європі. Із листування, обміну телеграмами між Й.Сталіним, В.Черчиллем (згодом К.Еттли) та Ф.Рузвельтом (пізніше Г.Труменом)⁷ постає велика стурбованість радянського керівника тим, що західні лідери зволікають із таким кроком⁸.

Публікація рішення про розпуск Комінтерну 15 травня 1943 р. мала стати виразним сигналом для Ф.Рузвельта й В.Черчилля, котрі напередодні зібралися на Вашингтонській конференції, де серед іншого обговорювалося питання другого фронту. Радянський вождь добре усвідомлював, що Комуністичний інтернаціонал уже давно перетворився на «пішака», тож формальне «відречення» від нього як носія ідеї «всесвітньої соціалістичної революції» суттєво не зменшить здатність Кремля впливати на міжнародний комуністичний і робітничий рухи. Передбачаючи переформатування повоєнної картини світу, зміну балансу сил та чинників, що визначатимуть головні тенденції міжнародного і внутрішньополітичного життя, Й.Сталін розумів, що в разі перемоги у війні він здобуде нові важелі впливу на геополітичні процеси. Досвід реалізації можливостей, закладених у пакті Молотова – Ріббентропа, переконав його в тому, що він нарівні з Великобританією і США отримає значно більші політичні дивіденди, котрі компенсують відсутність одіозної в очах західного світу структури, тобто Комінтерну. Тож його розпуск став лише одним із проявів глобального сценарію, широко закроеного Кремлем.

Логічним продовженням ліквідації Комінтерну стала відмова від «Інтернаціоналу» як гімну «країни Рад». 14 грудня 1943 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило текст нового державного гімну СРСР, авторами якого стали С.Михалков та Г.Ель-Регістан, і покладеного на музику гімну партії більшовиків, написану О.Александровим у 1936 р. Уже перший куплет недвозначно вказував на стрижневий концепт національної політики Кремля, особливо рельєфно прописаний саме у воєнний час. Він базувався на тезі про надзвичайне призначення російського народу та його виняткове місце в ієрархії радянських націй. Д.Бовфа дав цьому політичному кроку таку оцінку: «Гімн був першим відвертим проголошенням націоналізму як майже природного продовження великого патріотизму радянського часу»⁹. Ще конкретніше та відвертіше висловився президент Чехословаччини Е.Бенеш, котрий відвідував Москву 1943 р.: «Міцний націоналізм виявляється у зв'язках із російським минулим. Росія – для росіян, а не база для світової революції. Більшовизація інших країн не є більше об'єктивною необхідністю. На порядок денний вийшло питання про участь Росії як потужної нації у світових справах»¹⁰. Піднесення російського націоналізму в патріотичній обгортці віддзеркалювало

⁷ Першим ідею про другий фронт у Північній Франції висунув Й.Сталін у листі на адресу В.Черчилля від 18 липня 1941 р. (див.: Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т.1: Переписка с У.Черчиллем и К.Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – Москва, 1958. – С.11). У спільному комюніке від 12 червня 1942 р. союзники декларували досягнення «повної домовленості щодо невідкладних завдань створення другого фронту в Європі в 1942 р.». Однак замість виконання своїх обіцянок західні країни здійснили спочатку Північноафриканську (1942 р.) та Сицилійську (1943 р.) десантні операції, які відволікли 6–7% сил вермахту, але вивели Італію з війни на боці Німеччини.

⁸ Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Москва, 1958.

⁹ Бовфа Д. История Советского Союза: В 2 т. / Пер. с итал. – Т.2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. – Москва, 1990. – С.174.

¹⁰ Цит. за: Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) – К., 2007. – С.171.

нові акценти в національній політиці Кремля. А.Верт характеризував цей поворот як «сталінську [...] націоналістичну оргію», своєрідний «націоналістичний неш»¹¹. Аналізуючи еволюцію національної політики в роки Другої світової війни, В.Гриневич дійшов висновку про те, що, закріпивши на вершині піраміди «дружби народів» росіян, вождь відокремив усіх інших евфемізмом «неросійські національності», «проте політична прагматика зумовила ефективніший метод використання величезного людського та економічного потенціалу України. Українцям було повернуто тимчасово втрачений титул “великого українського народу” та другу сходинку в радянській імперській ієрархії. Їм також було дозволено (хоча й під пильним контролем Москви) творити власну модель націонал-патріотизму»¹².

У комплексі заходів, до яких удався Й.Сталін у 1943 р., помітне місце посідала різка зміна офіційного курсу в релігійній сфері. До цього моменту «войовничий атеїзм» як органічна складова більшовицької ідеології визначав периферійне, рудиментарне становище релігійних об'єднань та інституцій у державі й суспільстві. Необхідність зближення з союзниками по антигітлерівській коаліції змусила Кремль піти на кроки, що, безсумнівно, викликали б схвалення громадськості й політичних кіл Заходу, для яких релігійна толерантність і свобода совісті вважалися неодмінними ознаками демократії. Безпрограшний розрахунок радянського вождя базувався на тому, що ані на крихту не поступаючись на ідеологічному полі, держава надавала деяким (не всім!) конфесіям атрибути формальної автономії. Одночасно створювалися бюрократичні структури, що ставили релігійні об'єднання під суворий контроль. Пріоритетною визнавалася Російська православна церква – найчисельніша конфесія, на яку покладалася об'єднувача функція насамперед у трьох слов'янських республіках – Білоруській, Російській, Українській. На думку Д.Поспеловського, серед причин, котрі спонукали владу до активного діалогу з архієреями РПЦ, була «необхідність відповісти на масове відкриття церков на німецькій (окупованій – Авт.) території, особливо коли ці території поверталися під радянську владу; потрібно було довести населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни»¹³.

Та визначальними для «зміни віх» у відносинах із релігійними об'єднаннями стали зовнішньополітичні чинники. Окрім політиків ставлення західних держав до СРСР значною мірою формували авторитетні громадські й релігійні діячі. Багато хто з них, долаючи ідеологічні бар'єри, організовував кампанії на підтримку країни, яка боролася проти держав Осі. Помітну роль у цьому середовищі відігравав Комітет допомоги Радянському Союзу, очолюваний діячем англіканської церкви Г.Джонсоном. Він кілька разів звертався до Кремля з прохання прийняти делегацію в Москві. Із перспективи майбутньої Тегеранської конференції радянському керівництву така зустріч видалася корисною. Аби забезпечити належний рівень, було навіть вирішено відновити патріарший устрій РПЦ¹⁴.

4 вересня 1943 р. на зустрічі Й.Сталіна й В.Молотова з митрополитами Сергієм, Миколаєм, Алексієм обговорювалися нагальні потреби церкви, а саме відкриття біблійних епархіальних курсів для створення в майбутньому на їх базі духовних семінарій та академій, спрощення процедури реєстрації нових громад, видання церковного журналу, свобода богослужінь, звільнення ув'язнених священників та ін.

¹¹ Werth A. *Russia at War: 1941–1945*. – London, 1964. – P.250, 738–745.

¹² Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.С.Лисенко. – К., 2004. – С.238.

¹³ *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – Москва, 1996. – С.298.

¹⁴ *Алексеев В.* Иллюзии и догмы. – Москва, 1991. – С.337. Після смерті патріарха Тихона (Белавіна) влада заборонила обирати нового очільника церкви й упродовж вісімнадцяти років ця посада залишалася вакантною.

Вождь запропонував «більшовицькими темпами» підготувати архієрейський собор та обрати патріарха, що й було здійснено вже 8 вересня (інтронізація відбулася 12 вересня). 14 вересня 1943 р. вийшла постанова уряду про створення Ради у справах РПЦ при РНК СРСР. Статус цієї структури (очільником котрої призначили полковника держбезпеки Г.Карпова) визначався як посередниці між конфесією та органами влади. І лише у травні 1944 р. було створено Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР (під орудою полковника НКДБ К.Зайцева) – для «здійснення зв'язку між урядом СРСР та керівниками релігійних вірмено-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької, лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського, сектантського віросповідань із питань, що потребують вирішення урядом СРСР»¹⁵.

У такий спосіб Й.Сталін вирішував одночасно два завдання: поліпшував образ режиму перед Тегеранською конференцією; формувалася оновлені ідеологічні конструкції, засновані на нібито «особливому призначенні» російського народу, для внутрішнього застосування (не випадково назва церкви російською мовою звучала як «Русская», що мало підкреслювати її історично консолідуєчий характер).

Втрата стратегічної ініціативи призвела до послаблення блоку держав Осі. Водночас зміцнювалися позиції антигітлерівської коаліції. Для узгодження подальших дій назріла потреба зустрічі керівників. Так сформувалася ідея Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), на якій планувалося розглянути низку питань, у першу чергу пов'язаних із відкриттям другого фронту в Європі, а також обговорити основи повоєнного облаштування світу, зокрема і створення міжнародної організації. Складні питання, що виносилися на зустріч лідерів «великої трійки», потребували попередніх дипломатичних консультацій. 19–30 жовтня 1943 р. в Москві проходила конференція міністрів закордонних справ СРСР, США, Великобританії. У спільній декларації по її завершенню йшлося про наміри тісної співпраці під час війни та після неї, створення безпекової організації, до складу якої на рівних правах мали ввійти представники Об'єднаних націй (країни, які оголосили війну державам Осі)¹⁶.

Узгодження таких рішень давалося нелегко всім учасникам цього процесу та було б узагалі неможливим, якби сторони не йшли на певні поступки й компроміси. Та якщо Й.Сталін удавався до маневрів, спрямованих на те, аби віддати менше, ніж отримати, то його партнери по переговорах, особливо В.Черчилль, виявляли витримку та поступливість у тих питаннях, які за інших обставин навряд чи було б вирішено. Яскравим свідченням цього стали зустрічі в Тегерані та Ялті. Жодного разу від самого початку війни не залишаючи Москву, Й.Сталін вирушив до Ірану, щоб домогтися відкриття другого фронту проти Німеччини на атлантичному узбережжі Франції, а також обстоювати інтереси СРСР в інших питаннях.

У відносинах між державами «великої трійки» особливе місце посідало польське питання, безпосередньо пов'язане з українським. Керівники США й Великобританії детально обговорювали всі пов'язані з цим проблеми. Але позиція радикально налаштованого польського політикуму в Лондоні драгувала керівників цих держав. Під час зустрічі очільника Форін-офіс Е.Ідена з Ф.Рузвельтом 15 березня 1943 р., реагуючи на висловлені британським міністром побоювання, що під час мирної конференції поляки висунуть вимогу відновлення довоєнних кордонів, президент США різко заявив, що «великі держави будуть вирішувати, що

¹⁵ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6. – Оп.2. – Д.1. – Л.38.

¹⁶ История Второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – Москва, 1977. – С.13.

отримає Польща, і він не має наміру їхати на мирну конференцію, аби торгуватися з Польщею та іншими малими країнами»¹⁷. Після бесіди з Е.Іденом посол СРСР у Великобританії І.Майський занотував, що американський уряд не бажає сваритися з Москвою через Польщу, а «Рузвельт»¹⁸ і його група схильні прийняти лінію Керзона на сході та компенсувати Польщу Східною Пруссією і частиною Силезії на заході. У будь-якому разі рузвельтівці розуміють, що в питанні про Польщу має бути досягнуто домовленості з СРСР»¹⁹.

Скандал із розголошеною нацистською пропагандою у квітні 1943 р. «Катинською справою» різко погіршив і без того непрості відносини емігрантського польського уряду з СРСР. Після обміну нотами І.Майський 27 квітня зробив такий запис у своєму щоденнику: «Мені здається, що нашою метою є підірвати уряд Сікорського й очистити шлях для створення більш демократичного та дружнього польського уряду до моменту чи в момент, коли Червона армія опиниться на польській території. Така лінія правильна: [...] лондонська еміграція, включаючи польський уряд Сікорського, цілковито безнадійна [...] Із нашої ноти я роблю такий висновок: радянський уряд відчуває себе тепер, напередодні подій нинішньої літньої кампанії, дуже впевнено та вважає момент прийнятним для того, аби на ділі показати Англії і США – “у справах Східної Європи – господар я!”»²⁰. Кремль зробив «перерву» у відносинах з урядом В.Сікорського, але не виключав компромісу. Однак радянська сторона так і не сприйняла пропозицію Лондона налагодити партнерство з польським національним підпіллям, підпорядкованим еміграційному центру. Завдяки радянській агентурі у серпні 1943 р. Й.Сталіну став відомий зміст звіту вповноваженого польського лондонського уряду, котрий таємно перебував на території Польщі, про підготовку підпіллями антирадянських акцій у зв'язку з наступом Червоної армії. У документі зазначалося, що планується повстання у західних районах України та Білорусії, задум якого полягав «винятково в тому, аби показати всьому світу небажання населення прийняти радянський режим»²¹. Загибель В.Сікорського в авіакатастрофі ще більше посилила тиск радянської сторони на лондонський уряд, який очолив С.Миколайчик. Тим часом ще весною 1943 р. Кремль санкціонував створення на території СРСР Союзу польських патріотів і польської піхотної дивізії ім. Т.Костюшка. Наявність другого польського партнера, але «лівої» орієнтації, давала в руки Москві додаткові важелі для дій по війні. Під час Кримської конференції очільників «великої трійки» Й.Сталін домогся згоди В.Черчилля й Ф.Рузвельта на визнання «люблінського уряду» легітимним представником польського народу (після кооптації до його складу емігрантських політиків і демократизації), а також на його трансформацію в «тимчасовий польський уряд національної єдності». Радянська сторона взяла на себе зобов'язання через місяць після конференції забезпечити проведення в Польщі вільних виборів, однак вони відбулися тільки двома роками пізніше без будь-якого міжнародного нагляду.

Маючи намір домагатися якнайбільшого впливу на ухвалення рішень у майбутній міжнародній організації, Й.Сталін почав далекоюсяжну політичну гру, пов'язану

¹⁷ Цит. за: *Tebinka J. Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-niemieckiej 1939–1945.* – Warszawa, 1998. – С.241.

¹⁸ Американський президент двічі – 19 листопада (після зустрічі 19–30 жовтня міністрів закордонних справ «великої трійки» в Москві) та 28 листопада 1943 р. (за десять днів до тегеранської зустрічі) – зазначав, що кордони Польщі будуть передані у «відання» СРСР.

¹⁹ Див.: *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны: 1941–1945: Док. и мат.: В 2 т. – Т.1: 1941–1943.* – Москва, 1983. – С.350–351.

²⁰ *Майський І.М. Дневник дипломата: Лондон, 1934–1943: В 2 кн. – Кн.2. – Ч.2: 22 июня 1941–1943 г.* – Москва, 2009. – С.272–273.

²¹ *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т.4: 1941–1945 гг.* – Москва, 1999. – С.464.

зі статусом УРСР у рамках СРСР та на міжнародній арені, а також легітимацією західних кордонів. Український фактор завжди істотно впливав на сталінську політику і це дуже виразно виявилось 1943 р., коли після розгрому німецьких військ на Курській дузі почалося відвоювання України. Воєнним операціям на території республіки передували ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота у цей період ґрунтувалася на синтезі ідей «української радянської державності» та «єдності радянських республік». Відповідно до наказу ставки верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р., чотири радянських фронти перейменували на Українські. Це не випадково збіглося з проведенням Московської конференції міністрів закордонних справ США, Великобританії, СРСР (19–30 жовтня 1943 р.), адже вже тоді передбачалися колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь союзних республік, зокрема України, у діяльності ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Задля цього потрібно було створити ілюзію їх державності. Для здійснення цього наміру в лютому 1944 р. до конституцій СРСР та УРСР було внесено зміни, які надавали республіці (суто номінальне) право мати власні збройні сили. У березні ухвалено закон «Про утворення військових формувань союзних республік і перетворення народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський наркомат». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР було призначено генерал-лейтенанта В.Герасименка, котрий одночасно залишався командувачем Київського військового округу. Нарком оборони, та й сам М.Хрущов, повірили у сталінську гру, узявшись за військове будівництво. У березні 1944 р. до Москви спрямували пропозиції щодо військово-адміністративної реформи²². Штаб округу передбачалося перевести з Києва до Житомира і створити Житомирський та Львівський військові округи (хоча союзники на той час ще не дійшли згоди щодо повоєнних кордонів Польщі), одночасно залишивши Харківський та Одеський. Усі ці військові округи мали підпорядковуватися республіканському наркомату оборони. На документі стосовно військових округів накладено візу «Питання вирішене. 11.05.1944». Однак заходи з розгортання республіканського наркомату та переведення штабу округу до Житомира загальмувалися²³. Під московським контролем залишались і самі управління військових округів. Зокрема про це свідчив національний склад їх керівництва. Із командувачів чотирьох округів, членів військрад, начальників штабів, заступників українцем був тільки В.Герасименко, серед офіцерів штабу Львівського військового округу було лише 3, Одеського – 5 українців²⁴.

Одночасно тривав процес створення Наркомату закордонних справ УРСР. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат». Призначення О.Корнійчука наркомом закордонних справ УРСР у лютому 1944 р. після його служби на посаді заступника В.Молотова в Москві свідчило про те, наскільки формальною була ця справа. Із демонстраційною метою так звану «незалежність України» Й.Сталін використовував

²² Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.939. – Арк.10–13.

²³ Грицюк В.М., Пашинський Й.В. Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Львів, 15 квітня 2010 р.). – К., 2010. – С.373–376.

²⁴ Список генералов и офицерского состава Киевского, Львовского и Харьковского военных округов // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.986. – Арк.1–16; Список генеральского и офицерского состава Львовского, Одесского и Харьковского военных округов // Там само. – Спр.987. – Арк.1–18.

у складних перемовинах із союзниками щодо майбутнього радянсько-польського кордону. У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. М.Хрущов обґрунтував претензії на Львів та інші області східніше «лінії Керзона», а також на Холмщину і прилеглі території: «Український народ домагатиметься включення до складу української радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»²⁵. У липні він надіслав Й.Сталіну пропозицію про створення в межах УРСР Холмської області, зазначивши, що ці землі історично та органічно пов'язані з Україною, а в минулому частина з них входила до складу Російської імперії.

Згодом український чинник Москва використала для зміцнення своїх позицій у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього кордону. Ця тактика неодноразово успішно спрацювала. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від претензій на Львів, коли зіштовхнулися з симетричними прагненнями УРСР щодо Холма, а й деякі західні політики повірили у відносну автономію Києва. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Р.Паркер запитав свого співрозмовника: «Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?». Державний секретар США Е.Стеттініус зазначив у мемуарах: «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз»²⁶.

Корисний для Кремля ефект уявної автономії, якщо не незалежності України, імовірно перевищив початкові розрахунки та найсміливіші очікування Й.Сталіна. Занадто активного генерал-лейтенанта В.Герасименка, який почав планувати штат наркомату оборони на 1,5 тис. осіб та проектувати будівництво грандіозної споруди для нього в Києві, було усунуто з посади й відправлено для подальшого проходження служби у Прибалтику. Улітку 1944 р. змінили також керівництво республіканського наркомату закордонних справ. Замість О.Корнійчука прийшов досвідчений у міжнародній політиці колишній секретар Комінтерну Д.Мануїльський. Й.Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього її зовнішньополітичне відомство мав очолити професіонал, котрий міг би повністю використати новий статус республіки на користь Москви²⁷.

На конференції в Думбартон-Оксі (21 вересня – 7 жовтня 1944 р.) делегації США, Великобританії, СРСР і Китаю обговорили позиції сторін щодо створення майбутньої міжнародної організації, її цілі, структуру, функціонування. Каменем спотикання стала вимога радянської сторони щодо надання членства в ООН союзним республікам. Учасники дискусії проблему вирішити не змогли, тож відклали її до нової зустрічі лідерів «великої трійки», що відбулася під час Ялтинської конференції (4–11 лютого 1945 р.). Спираючись на нові розсекречені документи, неопубліковані щоденники, листи і протоколи зустрічей директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор С.Плохій у своїй монографії виклав власну інтерпретацію проблемних питань Ялти, зокрема й тих, що стосувалися України²⁸. Отже жваву дискусію викликала підготовка до проведення установчої конференції щодо створення ООН. На четвертий день конференції В.Молотов наголосив, що радянська сторона більше не наполягає на членстві всіх своїх республік, і з огляду на те, що Британія мала в ООН кілька голосів власних домініонів (Канада,

²⁵ Стенограма, доклад, постановлення VI сесії Верховного Совету УРСР // Там само. – Спр.754. – Арк.13.

²⁶ Див.: Плохій С. Ялта: Ціна миру / Пер. з англ. Н.Коваль. – Х., 2019. – С.202–203.

²⁷ Там само. – С.203.

²⁸ Там само.

Австралія, Південна Африка, Нова Зеландія), запропонував Литву, Білорусію та Україну, оскільки ці республіки зазнали найбільших втрат у війні.

Після самої Росії Україна була найвідомішою, тому саме на її прикладі В.Молотов проілюстрував заходи радянського керівництва щодо надання республікам «автономності», а також зазначив, що «було б зайвим пояснювати розмір, населення та значення України». Під час перерви Й.Сталін повідомив президентові США про те, як він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим [...] для радянської єдності»²⁹.

Неочікувано для американців із підтримкою радянської позиції виступив В.Черчилль, апелюючи до внеску України в боротьбу з гітлеризмом. 8 лютого 1945 р. він надіслав з Ялти лист віце-прем'єрові К.Еттли стосовно схвалення своєї позиції військовим кабінетом, пояснивши, що радянська сторона зменшила вимоги щодо членства в ООН до двох республік, України й Білорусі, адже вони «найбільше постраждали у війні»³⁰.

Водночас представники США, котрі мали з цього питання заздалегідь сформовану позицію, яка виражалася формулою «одна держава – один голос», протистояли радянським пропозиціям. Головуючий на той момент Ф.Рузвельт запропонував обговорити проблему окремо керівникам зовнішньополітичних відомств і після цього повернутися до її розгляду. 8 лютого 1945 р. міністр закордонних справ Великої Британії Е.Іден заявив, що Сполучене Королівство та США підтримують СРСР у тому, аби серед первинних членів організації перебували дві радянських республіки. Саме в Ялті й було вирішено включити до кола фундаторів ООН Україну та Білорусію. Учасники конференції виявили однаковість у зміні кордонів Німеччини, Польщі й СРСР. Як і у серпні 1939 р. Кремль одержав бажане – «сферу відповідальності» у східній частині Європи. Натомість, демонструючи крок назустріч Ф.Рузвельту, він заявив про готовність вступити у війну з Японією відразу після розгрому Німеччини.

6 травня 1945 р. делегація УРСР на чолі з наркомом закордонних справ Д.Мануїльським прибула до Сан-Франциско. 26 червня посланці країн одноголосно ухвалили Статут ООН. Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала документ 22 серпня.

Кореспондент газети «Saturday Evening Post», відвідавши в 1945 р. Україну, зазначив: те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було насамперед українською війною. Жодна європейська країна не зазнала таких глибоких ран, заподіяних містам, промисловості, сільському господарству, людям. Уже по війні у своїх мемуарах В.Черчилль засвідчить: «Із-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею»³¹.

Вагомим політичним наслідком Другої світової війни стало те, що Україна вперше офіційно ввійшла до світового співтовариства держав як рівноправний член. Це було стверджено лідерами Об'єднаних націй, засвідчено в рішеннях міжнародних конференцій союзників в Ялті й Потсдамі, участю у заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями, стало реальним визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Однак, на нашу думку, цей внесок було визнано, проте належним чином не визначено. Цей аспект потребує спеціального історичного екскурсу.

Друга світова війна стала наймасштабнішим збройним зіткненням в історії людства. У вир глобального конфлікту середини ХХ ст. втягнулася більшість держав

²⁹ Там само. – С.202.

³⁰ Там само. – С.206.

³¹ Цит. за: Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.863.

світу. Воєнними діями було охоплено територію 40 країн Європи, Азії, Африки, простори Атлантичного, Тихого, Індійського, Північного Льодовитого океанів. У протистоянні взяло участь понад 87% населення планети, яке на 1940 р. становило приблизно 2,3 млрд осіб. До збройних сил воюючих сторін, за різними оцінками, було мобілізовано 110–128 млн.

Український чинник у Другій світовій війні складно переоцінити. Починаючи з вересня 1939 р. частина території України перебувала в епіцентрі бойових дій. Український народ відіграв значну роль у поразці нацизму. Ще в березні 1939 р. до 2 тис. українців учинили збройний опір гітлерівським союзникам – угорським окупантам у лавах Карпатської Січі. Близько 120 тис. українців протистояли вермахту у вересні 1939 р. у складі польської армії. У наступні роки українці воювали проти нацизму у військах союзників – Великобританії та Канади (45 тис.), США (80 тис.), Франції (6 тис.).

Українці долучалися до спротиву окупантам, воювали з нацистами в радянських партизанських з'єднаннях, загонах французького, югославського, словацького Опору. За деякими оцінками, на окупованих німцями та їхніми союзниками теренах України діяли понад 200 тис. осіб, об'єднаних у підпільні групи й організації, партизанські загони та з'єднання³².

Значна частина населення також брала участь у бойових діях на боці Української повстанської армії (від 200 до 400 тис. упродовж 1939–1950-х рр.). Антинімецький фронт ОУН та УПА, який виник на початку 1943 р., відіграв винятково важливу роль у національно-визвольному русі в роки Другої світової війни. Збройний виступ проти нацистської Німеччини, яка категорично заперечувала можливість існування самостійної України, дав можливість ОУН згуртувати в лавах УПА десятки тисяч патріотів.

Переважна більшість українців воювала проти гітлерівців у складі Червоної армії, до якої за час німецько-радянської війни було мобілізовано майже 7 млн мешканців Української РСР, що становило близько 23% особового складу збройних сил СРСР³³. Водночас російські історики стверджують, що військові комісаріати призывали з території УРСР 12,5% жителів республіки, тоді як у РРФСР – 22,7%³⁴. Однак слід урахувати ще й тих вихідців з України, які перебували на дійсній військовій службі до 22 червня 1941 р. Оскільки простежити «український компонент» у радянській армії за джерелами не видається можливим, удамося до екстраполяцій. Відомо, що під виглядом навчальних зборів у травні – червні 1941 р. було здійснено призов 802 тис. осіб приписного складу. Серед них понад 271 тис. (33%) мобілізували військкомати Київського особливого, Одеського та Харківського військових округів³⁵. Перед цими по суті мобілізаційними заходами облікова чисельність Червоної армії становила 4 млн 275 тис. 713, флоту – 390 тис. 142 особи³⁶. Отже й частка військовослужбовців родом з України мала б бути близькою до 1 млн 540 тис. Таким чином у лавах радянських збройних сил на початок війни з гітлерівською Німеччиною повинно було б налічуватися до 1 млн 800 тис. вихідців з УРСР (1 540 000 + 271 000). У другому

³² Кендій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005. – С.13.

³³ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. – Москва, 1975. – С.58.

³⁴ Людские потери СССР в Великой Отечественной войне [Мат. конф., 14–15 марта 1995 г.]. – Санкт-Петербург, 1995. – С.79; Рыбаковский Л.Л. Людские потери СССР и России в Великой Отечественной войне. – Москва, 2010. – С.107.

³⁵ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – Москва, 1968. – С.252–253.

³⁶ Там же. – С.254.

півріччі 1941 р. на території республіки було призвано 3 млн 184 тис. 700 осіб, а в період вигнання нацистських окупантів від лютого 1943 до жовтня 1944 рр. – 3 млн 692 тис. 500. Причому в останньому випадку йдеться і про 600–900 тис. громадян, мобілізованих повторно (колишні оточенці, ті, кого німці відпустили для сільськогосподарських робіт, дезертири, утікачі з полону). Водночас загальна кількість мобілізованих корегується у зв'язку з тим, що мобілізації тривали й в 1945 р., до завершення війни³⁷. Отже кількість призваних до РСЧА з території УРСР від початку німецько-радянської війни до кінця далекосхідної кампанії оцінюється в понад 6 млн осіб. Підсумовуючи, можна припустити, що впродовж 1939–1945 рр. у складі радянських збройних сил перебували до 8 млн вихідців з України.

Якщо ж вести мову про участь українців у збройній боротьбі проти країн гітлерівського блоку, то до цього числа потрібно додати понад 250 тис. в арміях союзників і близько 300 тис. у русі опору на окупованих територіях. Українцям випало воювати на фронтах Європи, Північної Африки та Південно-Східної Азії, на Далекому Сході й у Маньчжурії. А у складі флотів союзників – на Середземномор'ї, у басейнах Північного Льодовитого, Тихого, Атлантичного океанів.

Однак найбільше українцям довелося боротися проти ворога саме на своїй землі. У 1941–1944 рр. на південній ділянці Східного фронту зосереджувалися головні сили вермахту (від 57,1 до 76,7% загальної кількості дивізій). Мільйони бійців та командирів билися у 30 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах РСЧА³⁸. Із 51 стратегічної операції радянських збройних сил 15 було проведено на території України. Тут відбулися 68 фронтових операцій, 52 з яких – у рамках стратегічних і 16 – самостійні³⁹. Із початком війни командування Червоної армії вважало південно-західний напрямок головним, зосереджуючи там основні ударні угруповання. Станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів сторін на теренах УРСР було таким: 70 стрілецьких, танкових, механізованих, кавалерійських дивізій, 19 прикордонних загонів, 4 полки військ НКВС, 14 укріпрайонів, 2 повітрянодесантних корпуси, 24 окремих з'єднання – з радянського та 57 дивізій, 13 бригад – із німецького боків (1,7 : 1). У другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня. До 4 липня було заплановано виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1). У бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території УРСР нараховувалося 1 млн 094 тис. 500 особового складу проти 992 тис. солдатів гітлерівської коаліції (1,1 : 1). Радянські сили мали 19 188 гармат та мінометів проти 15 940 у німців і їхніх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях ВПС та 801 – ВМС проти 800 у люфтваффе і 500 машин румунської авіації (3,3 : 1), 232 бойових кораблі Чорноморського флоту та річкових флотилій проти 29 зі складу румунських ВМС (8 : 1)⁴⁰. Після вторгнення німецьких військ на територію УРСР відбулося кілька великих битв: танкове бойовище на Волині (свого часу стало найбільшим за кількістю задіяної бронетехніки), оборона Києва, Одеси,

³⁷ Політична історія України: XX століття: У 6 т. / Ред. кол.: І.Ф.Курас (гол.) та ін. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Кер. тому В.І.Кучер. – К., 2003. – С.67; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996. – С.400–401.

³⁸ *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – С.113–115.

³⁹ *Сидоров С.В.* Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України // Наука і техніка Повітряних сил Збройних сил України. – 2010. – №1(3). – С.21–27.

⁴⁰ *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010. – С.24; *Війна і міф: Невідома Друга світова* / За заг. ред. О.Зінченка, В.В'ятровича, М.Майорова. – Х., 2016. – 272 с.

Севастополя. Після уманського «котла» (понад 100 тис. оточенців) у вересні 1941 р. трапилася найбільша у світовій військовій історії катастрофа – київське оточення, в якому було знищено п'ять армій радянського Південно-Західного фронту, а кількість полонених сягнула 665 тис. До кінця 1941 р. в німецькому полоні опинилися понад 1 млн 300 тис. українців. Наступного року переможні операції вермахту в районі Харкова та на Керченському півострові поповнили перелік «котлів».

У 1943–1944 рр. саме на теренах України концентрували свої основні зусилля головні учасники воєнного протистояння – нацистська Німеччина та сталінський СРСР. Битва за Дніпро, а потім за Правобережну Україну перебувають серед найбільших стратегічних операцій Другої світової війни. Зокрема Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція Червоної армії виокремлюється серед решти найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, за просторовим розмахом та втратами. Із метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України зосереджувалися найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн вояків з обох сторін, 45 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та майже стільки ж літаків⁴¹. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких, 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових та 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадала смуга 8 км. На початок операції 1–4-й Українські фронти нараховували 2 млн 406 тис. бійців і командирів, 28 654 гармат, мінометів, 2037 танків і САУ, 2600 літаків. Під час операції війська постійно підсилювалися: з території, які залишав противник, було мобілізовано 766 тис. 334 особи. Крім того, направлено у частини 60 тис. 401 маршового поповнення (63% від усього призову до радянських збройних сил за перший квартал 1944 р.). У цей же час зі складальних та ремонтно-відновлювальних підприємств надійшли 4655 танків і САУ (74,4% від усіх, отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармат, мінометів (49,2%)⁴². Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів, перегрупувань військ з інших стратегічних напрямів. Так, із радянського боку додатково до операції було залучено 2-й Білоруський фронт, 47-му, 61-шу, 70-ту армії, 2-гу, 4-ту, 6-ту танкові, 6-ту повітряну армії. Радянським військам протистояли групи армій «Південь» (генерал-фельдмаршал Е. фон Манштайн) та «А» (генерал-фельдмаршал Е. фон Кляйст) – загалом 93 дивізії, зокрема 18 танкових і 4 моторизованих, а також 2 моторизованих бригади. Наземні сили підтримував 4-й повітряний флот люфтваффе. Для дій на території України німці з союзниками мали 1 млн 760 тис. солдатів та офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків, штурмових гармат, 1460 літаків. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушене підтягнути на південну ділянку Східного фронту 40 дивізій та 4 бригади з резервів⁴³.

Бойові дії розгорнулися на фронті протяжністю 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, в якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій⁴⁴. Загальні втрати Червоної армії у Дніпровсько-Карпатській

⁴¹ Див.: Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.4–20; Іх же. Битва за Дніпро // Віче. – 2013. – №23–24; Іх же. Весняний наступ українських фронтів // Там само. – 2014. – №5. – С.36–39.

⁴² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Под ред. С.П.Платонова. – Москва, 1961. – С.623.

⁴³ Історія війн і військового мистецтва: У 3 т. / Войтович Л. (відп. ред.). – Т.3: Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.) / В.Голубко, В.Грицюк, Л.Кривизюк, О.Лисенко. – Х., 2019. – С.574.

⁴⁴ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2010. – 698 с.

операції становили 1 млн 109 тис. 528 осіб. Це – найвищий показник серед усіх операцій Другої світової війни. Величезними були втрати бойової техніки, озброєння – 7270 гармат і мінометів, 5700 танків та САУ⁴⁵. Високий рівень втрат не завжди був виправданим, фактично компенсуючи прорахунки вищого військового командування. Зокрема з понад 1 млн втрат 270 тис. 198 осіб становили безповоротні, тоді як у противника вони були у 3,5 рази меншими: загалом 350 тис., із них 150 тис. безповоротних⁴⁶. Найвищі показники середньодобових втрат у Другій світовій війні зафіксовано під час битви за Дніпро – 27 тис. 300 осіб⁴⁷.

Загальні людські втрати воюючих сторін у Другій світовій війні сягнули 60–85 млн військовослужбовців і цивільного населення⁴⁸. За підрахунками, до 62% втрат становили мирні мешканці, 25% припадало на вояків антигітлерівської коаліції, 13% – на блок держав Осі⁴⁹. Однак визначити точні цифри неможливо через низку причин суб'єктивного та об'єктивного характеру. Це питання перебуває більше в політичній, ніж науковій площині. Простежується тенденція до завищення втрат зі збільшенням часу, який минув після воєнних подій. Так, Б.Урланіс через 15 років по війні вважав цифру у 50 млн загальних людських втрат значно перевищеною й орієнтувався на 30 млн⁵⁰. Керівництво СРСР та Російської Федерації окреслювало радянські втрати від 7 млн (Й.Сталін) до 20 млн (М.Хрущов, Л.Брежнев) і 27 млн (М.Горбачов, В.Путін). Оцінка втрат Китаю зросла від 5 млн до 20 млн, Японії – від 2 млн 500 тис. до 3 млн 100 тис. осіб. Одночасно завищувалися втрати супротивника. Наприклад, радянські історики й демографи оцінювали показники Німеччини у 13 млн⁵¹, тоді як їхні колеги з ФРН на початку 1950-х рр. схилялися до понад 6 млн 500 тис. осіб⁵². Сучасні ж оцінки варіюються в межах 7–8 млн⁵³. За останніми даними, найбільших людських жертв зазнали СРСР (до 26 млн 600 тис.), Китай (близько 20 млн), Німеччина (7 млн 400 тис.), Польща (5 млн 800 тис.), Японія (3 млн 100 тис.), Югославія (1 млн 700 тис.), Румунія (1 млн 200 тис.). Втрати Великобританії (450 тис. 900 осіб) та США (419 тис. 400) були меншими, але також болісними й відчутними для цих країн. Франція загалом недорахувалася 600 тис., Італія – 500 тис. людей⁵⁴.

На фронтах Другої світової війни загинули мільйони мешканців УРСР та українців-громадян інших держав союзників. Усвідомлюючи всю складність цього питання, спробуємо окреслити військові втрати України та їх долю у загальних

⁴⁵ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф.38. – Оп.30401сс. – Д.96. – Л.53–56; Ф.39. – Оп.80033. – Д.6. – Л.177–271.

⁴⁶ Михалев С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени. – Москва: Жуковский, 2003. – С.397.

⁴⁷ Памяти павших: Великая Отечественная война 1941–1945 / Рук. авт. колл. М.А.Гареев. – Москва, 1995. – С.99. Т.Снайдер на презентації своєї праці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» у Києві 23 червня 2015 р. в дискусії з авторами цієї статті погодився з результатами досліджень і визнав, що подібних втрат не зазнала жодна армія світу на всіх театрах воєнних дій Другої світової.

⁴⁸ World War II casualties [Електронний ресурс]: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties; История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Пред. ред. ком. А.А.Гречко. – Т.12: Итоги и уроки второй мировой войны. – Москва, 1982. – С.150–151; Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Военно-исторический очерк / Под ред. С.П.Платонова. – Москва, 1958. – С.825–829.

⁴⁹ World War II Deaths [Електронний ресурс]: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/World_War_II_Casualties.svg

⁵⁰ Урланис Б.Ц. История военных потерь: Людские потери европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). – Санкт-Петербург, 1998. – С.402–403.

⁵¹ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т. 12. – С.151.

⁵² Арнтц Г. Людские потери во второй мировой войне // Итоги второй мировой войны / Пер. с нем. Л.К.Комоловой; под. ред. И.Н.Соболева. – Москва, 1957. – С.592–604.

⁵³ World War II casualties [Електронний ресурс]: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties

⁵⁴ Ibid.

втратах Об'єднаних націй у боротьбі проти країн гітлерівського блоку. Найменша загальна кількість безповоротних втрат бійців і командирів, призваних (мобілізованих) із території УРСР, подається сучасними російськими істориками, зокрема 1 млн 650 тис.⁵⁵ В одній із праць зазначається, що частка «червоноармійців української національності» у загальних втратах становила 1 млн 376 тис. осіб (15,9% від загальної кількості військових втрат СРСР)⁵⁶. Оскільки при підрахунках автори видання брали за основу графу «Національність», а не місце проживання, з якого військовозобов'язані призивалися до лав збройних сил, справжня кількість мобілізованих мешканців республіки, а також тих, які загинули на фронтах і в полоні, виявилася значно більшою. Крім того, згідно з висновками співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні, до завершення німецько-радянського збройного протистояння порахували тільки близько 55% загиблих, решту було взято на облік уже в мирний час⁵⁷.

Л.Рибаківський запропонував застосувати етнодемографічний метод для перерахунку втрат у війні. Так, серед безповоротних втрат радянських військових – 1 млн 376 тис. 400 українців, з яких 130 тис. 800 проживали на території РРФСР⁵⁸. Вітчизняні історики піддають сумніву ці цифри. Втрати військового персоналу з мешканців України у роки Другої світової війни становили 4 млн 100 тис. осіб (убитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у шпиталях у перші повоєнні роки)⁵⁹. За новітніми дослідженнями на підставі електронної бази сповіщень про загибель Л.Рибченко висловлює припущення, що найбільш реальна чисельність безповоротних втрат військовослужбовців радянської армії, призваних із території УРСР, оцінюється у 3 млн 300 тис. осіб⁶⁰.

Комуністичний тоталітарний режим виходив із війни ще більш кристалізованим у всіх своїх виявах. Обставини воєнного часу поляризували прихильників та опонентів радянської системи, тож це полегшило органам держбезпеки боротьбу з останніми. Метою цих заходів були ізоляція або знищення всіх «ворогів народу», «антирадянських елементів» та соціально-політична уніфікація суспільства. У «країні Рад» такий курс витримувався й у 1920–1930-х рр., а війна лише інтенсифікувала зусилля у цьому напрямі. Ще до неї сталінська влада домоглася соціальної однорідності суспільства (винятком можна вважати відносно невелику частку партійно-радянської номенклатури вищої ланки й науково-мистецьку еліту). Натомість у Західній Україні досягти ідейно-політичної уніфікації «кавалерійським наскоком» не вдалося. Саме цей регіон найдовше чинив спротив «другій радянській». Це змусило режим на завершальному етапі війни та після її закінчення кинути проти національно-визвольного руху значні контингенти внутрішніх військ, винищувальних батальйонів і колишніх «червоних» партизанів. Упродовж кількох повоєнних років проводилися масштабні «блокади» великих районів дій підпілля ОУН і підрозділів УПА, численні «чекістсько-військові операції». Донині дослідники не вийшли на консолідовану оцінку кількості учасників самостійницького руху. Опосередковане уявлення можна скласти за втратами ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. Отже за даними управління боротьби з бандитизмом НКВС УРСР

⁵⁵ Эрлихман В.В. Потери народонаселения в XX в.: Справочник. – Москва, 2004. – С.21–35.

⁵⁶ Памяти павших: Великая Отечественная война 1941–1945. – С.86.

⁵⁷ Рибченко Л.В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. пр. Нац. ун-ту оборони України ім. І.Черняхівського. – Вип.2(36). – К., 2020. – С.222–238.

⁵⁸ Рыбаковский Л.Л. Великая Отечественная: людские потери России // Социологические исследования. – 2001. – №6. – С.85–95.

⁵⁹ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.392.

⁶⁰ Рибченко Л.В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни. – С.234.

від лютого до кінця грудня 1944 р. під час 6495 операцій було вбито 57 тис. 405 повстанців, 50 тис. 387 затримано, 15 тис. 990 з'явилися «з повинною»⁶¹. А загалом від лютого 1944 до 1 січня 1946 рр. було проведено 39 тис. 778 «чекістсько-військових операцій», під час яких загинули 103 тис. 313 учасників повстансько-підпільного руху, було затримано 110 тис. 785, заарештовано 8 тис. 370 «оунівців» і 15 тис. 959 «активних повстанців», з'явилися «з повинною» понад 50 тис. осіб. Крім того, затримано 83 тис. 284 «ухильників» від призову в армію⁶². Екстраполяція цих даних на 1939–1950 рр. дає підстави оцінювати кількість людей, які пройшли через лави військово-політичних інституцій національно-визвольного руху, не менше, ніж у 400 тис. осіб.

Антропологічне «знекровлення» українського народу здійснювалося впродовж війни обома тоталітарними режимами. Із вересня до грудня 1939 р. за політичними звинуваченнями радянські «органи» заарештували 10 тис. 200 мешканців Західної України. Частина їх відразу знищили, решту вивезли у східні райони СРСР або кинули у в'язниці⁶³. Напередодні німецького нападу в тюрмах західних областей республіки утримувалися 34 тис. в'язнів. Не маючи змоги вивезти їх у глибокий тил, енкавееівці за наказом Кремля замордували понад 10 тис. із них безпосередньо в місцях утримування. Згодом це спричинило сплеск антирадянських настроїв та єврейські погроми.

Іншу злочинну акцію – масштабну депортацію всіх, кого керівництво «країни Рад» уважало небезпечними ворогами, – було здійснено в кілька етапів. Основними категоріями, які підлягали примусовому «видаленню» у східні та північні райони СРСР, стали колишні польські осадники, службовці, землевласники, офіцери, жандарми, а також керівництво й актив польських та українських політичних партій, громадських інституцій, комерсанти, заможні селяни, біженці з Центральної, Західної Польщі, «антирадянські елементи». Загальна кількість депортованих із теренів колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств II Речіпосполитої сягала 550 тис. осіб. Жертвою примусового виселення став кожен десятий мешканець західної частини України⁶⁴. Гоніння поширилися й на приєднані до СРСР улітку 1940 р. Північну Буковину та Хотинщину, девпродовж наступних місяців із політичних мотивів репресували майже 11 тис. осіб, з яких 1 тис. 400 були розстріляні, загинули у в'язницях і на спецпоселенні⁶⁵.

Відразу після вигнання німецьких військ із того чи іншого регіону республіки розпочиналися репресії проти тих категорій населення, які «заплямували» себе під час німецько-румунської окупації. У 1944 р. знову масового характеру набули депортації. У травні – червні 1941 р. до Узбецької РСР, Марійської й Удмуртської АРСР було примусово вивезено 191 тис. кримських татар, а також греків, болгар, вірмен, котрі мешкали на Кримському півострові. Загалом на спецпоселення відправили 228 тис. кримчан, що стало виявом злочинної практики колективної відповідальності за дії колабораціоністів⁶⁶.

Із метою підриву соціальної бази національно-визвольного руху впродовж 1944–1945 рр. тільки з Галичини у східні та північні райони СРСР депортували

⁶¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн.2. – К., 1994. – С.516–517, 548.

⁶² Державність. – 1992. – Ч.7. – С.48.

⁶³ Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.687.

⁶⁴ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.214.

⁶⁵ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.479–482.

⁶⁶ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.574.

12 тис. 117 родин (30 тис. 259 осіб). Насильницьке вивезення тривало до 1952 р., загалом охопивши 206 тис. 664 особи⁶⁷.

У 1941–1942 рр. у східні райони СРСР було евакуйовано 3 млн 500 тис. мешканців України⁶⁸ (натомість В.Гриневиц вважає, що ця кількість не перевищувала 2,5 млн осіб⁶⁹) – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої руки та інтелект на розвиток військово-економічного потенціалу СРСР. Назад повернулися не всі.

Важкі наслідки для українського народу мала німецько-румунська окупація 1941–1944 рр. Загальні втрати цивільного населення на окупованій території України сягнули понад 4 млн осіб⁷⁰. Найчисельнішими категоріями жертв стали євреї (1 млн 600 тис.)⁷¹, цивільне населення інших національностей, «червоні» партизани та підпілляники (понад 60 тис.)⁷², примусові працівники, вивезені на роботу до Райху (2 млн 400 тис. осіб)⁷³.

Унаслідок кривавого міжнаціонального протистояння за різними оцінками загинули від 40 до 100 тис. поляків і від 15 до 20 тис. українців⁷⁴. Г.Мотика зазначає, що «баланс страждань, завданих польсько-українським конфліктом у 1943–1947 рр., аж ніяк не обмежується кількістю загиблих. Не слід забувати про близько 1,1 млн поляків і 630 тис. українців та лемків, яких змусили покинути “малі вітчизни” та доробок, на який століттями працювали їхні сім’ї»⁷⁵.

Друга світова війна змінила етнічне обличчя українського суспільства. Зникла така національна меншина, як німці (їх вивозили на схід СРСР у 1941, 1944–1945 рр.). Кримських татар, котрі впродовж віків становили важливий фактор історії Причорномор’я, у 1944 р. депортували до Середньої Азії. Із майже 3 млн євреїв республіки війну пережили лише 800 тис. (згодом 140 тис. із них виїхали до Польщі). Із 2 млн 500 тис. поляків станом на 1950 р. залишилися менше 400 тис. Натомість за перше десятиліття по війні кількість росіян зросла з довоєнних 4 млн до 7 млн осіб. Після депопуляції великих етнічних меншин УРСР перетворилася на республіку з єдиною численною й такою, що постійно збільшувалася, російською складовою.

Війна не тільки призвела до величезних матеріальних, людських втрат, але вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів, залишивши глибокий слід в їхній пам’яті. Разом із загиблим цивільним населенням, депортованими, остарбайтерами, евакуйованими, біженцями, які так і не повернулися на попередні місця проживання, загальні безповоротні людські втрати республіки оцінюються в

⁶⁷ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.397.

⁶⁸ Безсмертя: Книга Пам’яті України. – С.489.

⁶⁹ Гриневиц В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945). – С.313.

⁷⁰ Безсмертя: Книга Пам’яті України. – С.552, 561; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – С.763.

⁷¹ Круглов О. Єврейські втрати в Україні, 1941–1944 рр. // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. – К., 2015. – С.377–389.

⁷² Безсмертя: Книга Пам’яті України. – С.392.

⁷³ Там само. – С.219, 552. Див. також: Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.60.

⁷⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. XX ст.: ідеологія та практика. – Л., 2003. – С.129–130; Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.250–251; Льюшин І.І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С.87; Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»: Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. А.Павлишина. – К., 2013. – С.277; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.

⁷⁵ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... – С.278.

межах від 8 до 10 млн осіб. Друга світова спричинила значні демографічні зміни та істотно підірвала генофонд України. Із 1 січня 1941 до 1 січня 1945 рр. населення УРСР зменшилося з 41 млн до 27,4 млн (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації, німецького полону та діючої армії). Загальні демографічні втрати оцінюються до 14 млн осіб.

Перебіг та результати Другої світової війни напряму залежали від економічного потенціалу воюючих держав. Один з основних його показників – валовий внутрішній продукт. Професор Кембриджського університету М.Гаррісон узагальнив дані деяких країн (млрд дол. США)⁷⁶:

	1938 р.	1939 р.	1940 р.	1941 р.	1942 р.	1943 р.	1944 р.	1945 р.
США	800	869	943	1094	1235	1399	1499	1474
Великобританія	284	287	316	344	353	361	346	331
Франція	186	199	82	–	–	–	–	101
Італія	–	–	–	–	–	–	117	92
СРСР	359	366	417	359	318	464	495	396
Усього	1629	1721	1757	1798	1906	2223	2458	2394
Німеччина	351	384	387	412	417	426	437	310
Франція	–	–	82	130	116	110	93	–
Австрія	24	27	27	29	27	28	29	12
Італія	141	151	147	144	145	137	–	–
Японія	169	184	192	196	197	194	189	144
Усього	686	747	835	911	903	895	748	466
Союзники / країни Осі	2,4 : 1	2,3 : 1	2,1 : 1	2 : 1	2,1 : 1	2,5 : 1	3,3 : 1	5,1 : 1
СРСР / Німеччина	1 : 1	1 : 1	1,1 : 1	0,9 : 1	0,8 : 1	1,1 : 1	1,1 : 1	1,3 : 1

Найвищих показників досягла мілітаризація економіки провідних держав світу. Військові витрати сягнули 1 трлн 117 млн дол. США в еквіваленті цін періоду Другої світової (на военні зусилля спрямовано від 50% до 70% національного доходу учасників війни)⁷⁷. СРСР спромігся від 1943 р. забезпечити виробництво літаків до 40 тис. на рік, танків і САУ – до 30 тис., гармат – до 120 тис., мінометів – до 100 тис., кулеметів – до 450 тис., гвинтівок та автоматів – до 5 млн⁷⁸. За підрахунками американських істориків В.Мюррея й А.Міллетта, пік виробництва основних зразків озброєння та військової техніки у США припав на 1943 р. (літаків – 85,9 тис., танків і самохідних гармат – 29,5 тис., артилерійських систем – 67,5 тис.), у Великобританії – на 1944 р. (літаків – 26,5 тис., танків, самохідних гармат – 4,6 тис., артсистем – 12,4 тис.), у Німеччині – на 1944 р. (літаків – 39,8 тис., танків і САУ – 22,1 тис., артилерійських систем – 41 тис.)⁷⁹.

⁷⁶ *Harrison M. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison.* – Cambridge, 2000. – P.10.

⁷⁷ *История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.12. – С.147–148.*

⁷⁸ *Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Военно-исторический очерк. – С.827.*

⁷⁹ *Murray W., Millett A. A War To Be Won: Fighting the Second World War.* – P.535.

Війна спричинила колосальні руйнування, знищення десятків тисяч міст і сіл, важкі страждання мільйонів людей. Загальна вартість сплюндрованих матеріальних цінностей у всіх воюючих країнах оцінюється у 316 млрд дол. Радянські дослідники подавали таку статистику втрат СРСР: зруйновано 1710 міст і сіл, 70 тис. сіл, понад 6 млн будівель, 32 тис. великих та середніх підприємств. Водночас наголошувалося на зростанні непрямих економічних збитків унаслідок порушення структури виробництва, скорочення і припинення нового будівництва, зумовленої окупацією втрати доходів та природних ресурсів, зниження чисельності робочої сили через загибель, вивезення на примусові роботи та інвалідизації працездатного населення тощо. Про глобальні масштаби можна судити через структуру матеріальних втрат найбільших держав світу, застосувавши метод екстраполяції. Зокрема у СРСР загальні матеріальні збитки внаслідок Другої світової війни оцінюються у 2 трлн 569 млрд руб. (100%) зі врахуванням збитків від прямого знищення внаслідок воєнних дій матеріальних цінностей на суму 679 млрд руб. (26,5%), бюджетних витрат на війну – 582 млрд 400 млн (22,5%), непрямих втрат – 1 трлн 307 млрд 600 млн руб. (51%)⁸⁰. Використовуючи відповідні методики (з урахуванням загальних витрат на ведення війни – 1 трлн 117 млн дол.), радянські автори вийшли на показники загальних збитків, завданих Другою світовою війною людству, – понад 4 трлн дол. США.

Україна постраждала через своє стратегічно важливе становище, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва. Зокрема під час радянського відступу в 1941 р. було вжито заходів з евакуації промислових об'єктів. Лише з 10 індустріально найбільш розвинених областей УРСР, за неповними даними, удалося вивезти устаткування і матеріали 190 промислових об'єктів союзного та понад 360 – республіканського підпорядкування, а також багато підприємств промкооперації. Евакуйовувалися техніка, майно, худоба тисяч колгоспів, радгоспів, десятків наукових, навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності, які після війни так і не повернулися назад. Аби нічого не залишити противнику, радянське керівництво реалізовувало стратегію «випаленої землі». Підприємства, за створення яких український народ упродовж 1930-х рр. заплатив власною кров'ю (в буквальному розумінні цього слова), у воєнну пору стали основою створення військово-промислового комплексу у східній частині СРСР. З України туди прибули 265 організацій промислового будівництва, серед них 23 трести («Запоріжбуд», «Азовстальбуд», «Криворіжбуд», «Донбасважбуд», «Доменбуд», «Стальважконструкція» та ін.) разом із 22 440 кваліфікованими робітниками, 2845 інженерами, конструкторами, службовцями⁸¹. При цьому евакуйовані часто брали на себе ініціативу й відповідальність за найважливіші ділянки роботи, домагаючись відчутних результатів. Так, колектив конструкторів та інженерів Харківського тракторного заводу №183 під керівництвом М.Кошкіна, О.Морозова, М.Кучеренка після перебазування на Урал разом із місцевими спеціалістами зуміли створити «Танкоград» – великий комплекс із виробництва бронетехніки.

Колосальних збитків Україні завдали окупаційні режими, майже безперервні бойові дії регулярних і нерегулярних військових формувань. Так, лише німецькі

⁸⁰ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.12. – С.149.

⁸¹ *Першина Т.* Становлення ВПК у східних районах СРСР: участь українських виробників у вирішенні воєнно-економічних завдань // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: У 2 кн. – Кн.2. – С.525.*

окупаційні органи вилучили у цивільного населення 3 млн 722 тис. голів великої рогатої худоби, 4 млн 941 тис. свиней, 1 млн. 725 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 9 млн 420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна та круп, 6 млн 250 тис. т картоплі, овочів, фруктів, 200 тис. т фуражу, а в колгоспів, радгоспів, МТС – 7 млн 887 тис. т зерна й борошна, 2 млн 56 тис. т картоплі, овочів і фруктів. Румунські окупанти лише з території Трансністрії вивезли 217 тис. голів великої рогатої худоби, значну кількість сільськогосподарського реманенту і продукції⁸².

«Списуючи» всю шкоду від війни на німців з їхніми союзниками, радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР обрахувала матеріальні втрати СРСР у сумі 679 млрд руб., УРСР – 394 млрд руб. (при цьому не враховувалися дані про збитки Криму – 14 млрд 346 млн руб., Закарпаття – 1 млрд 648 млн руб., Волинської, Дрогобицької, Станіславської областей, а також шкоду, заподіяну підприємствам, установам, організаціям союзного значення, дані, що ілюструють штрафні санкції та не отримані доходи). З урахуванням усіх параметрів, за якими зазвичай обчислюються матеріальні втрати, спеціалісти вийшли на нову цифру – понад 450 млрд руб.⁸³ За тогочасними підрахунками, на території УРСР (у межах 1941 р.) було сплюндровано понад 700 міст і містечок, 28 тис. сіл. Знищено 2 млн будинків, унаслідок чого понад 10 млн людей залишилися без даху над головою⁸⁴. Великих руйнувань зазнали Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Тернопіль та інші міста республіки.

Попри те, що держави-переможці сплатили високу ціну задля закінчення війни, вони і в повоєнний час не відмовилися від ведення міжнародних справ із позиції сили. Усвідомлюючи, що позитивного результату можна досягти лише завдяки військово-економічній потузі, радянське керівництво обрало пріоритетним напрямом розвиток військово-промислового комплексу. Й.Сталін намагався постійно нарощувати зусилля у геополітичній грі. По суті це було продовження довоєнного курсу на мілітаризацію економічної інфраструктури. А оскільки мілітаризація політики трактується сучасниками не тільки як домінування в державному житті армії та військових, а і як залучення до цих процесів інститутів соціуму, слід констатувати, що такі ідеї лягли на «поживний» ментальний ґрунт. Нагнітаючи воєнну істерію в 1930-х рр., радянська пропаганда стверджувала про неминучість війни з «капіталістичним світом», формуючи в масовій свідомості стереотип «ворогів соціалізму»⁸⁵. Лише час від часу змінювалося його змістове наповнення: спочатку це були Англія та Франція, потім Польща, а згодом і Німеччина. Після перемоги над нацизмом у Кремлі повернулися до жупела «капіталістичної загрози», з якою ввійшли в період «холодної війни». Навіювання суспільству необхідності бути готовим до збройного протистояння слугувало фундаментом мілітаризації. Радянське керівництво відмовилося від системної конверсії виробничих

⁸² *Перехрест О.Г.* Українське село у 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. – Черкаси, 2011. – С.207–209.

⁸³ *Дубик М.* Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Кн.2. – С.788.

⁸⁴ *Дубик М.Г.* Надзвичайна державна комісія // Енциклопедія історії України. – Т.7: Мл–О. – К., 2010. – С.156.

⁸⁵ *Цыбаков Д.А.* Гражданский милитаризм и его проявления в современном политическом процессе // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. – 2009. – №1(9). – С.86–91.

потужностей військової промисловості, лише дещо доповнивши планову номенклатуру «товарами народного споживання», тобто цивільного призначення.

Ще не завершилася Друга світова війна, ще не скинули свій смертоносний вантаж на Гірошиму й Наґасакі американські бомбардувальники, а державним пріоритетом у СРСР уже стала розробка ядерної зброї. Іншим масштабним завданням була розбудова потужного військово-морського флоту, спроможного забезпечити якщо не домінування, то принаймні паритет з «імовірним ворогом» на світових океанських комунікаціях⁸⁶.

Як і радянські автори, сучасні російські історики, політологи, військові аналітики стверджують, що саме західні держави «втягнули» СРСР у військово-економічне змагання. При цьому свідомо замовчується роль Кремля у виборі власного стратегічного курсу, що базувався на прагненні перетворити країну на світового лідера. До речі, для досягнення цієї мети існував й інший шлях, який, цілком можливо, дав би змогу уникнути виснажливої конфронтації та «гонитви озброєнь», залишивши в економічній політиці місце і для вкрай необхідних зраненому війною суспільству соціальних програм. Ідеться про запрошення СРСР до участі в реалізації «плану Маршалла». Москва відмовилася. Відтак колишні союзники обрали курс на «розорення Рад за допомогою широкомасштабної економічної війни». Прямі військові витрати в 1947–1991 рр. сягнули 10 трлн 039 млрд дол. США (за курсом 1993 р.), що становило 12,6% національного доходу країни у ці роки. Частка «оборонних» витрат у держбюджеті СРСР коливалася від 45% до 50% (у США становила 25–27%)⁸⁷.

Гігантські кошти та матеріальні засоби, здатні суттєво підвищити життєві стандарти людей, знову кидалися на мілітаристські програми. Не залікувавши ран Другої світової, людство вступило у виснажливий період «холодної війни».

REFERENCES

1. Alekseev, V. (1991). *Illyuzii i dogmy*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
2. Artemev, A.P. (1975). *Bratskij boevoy soyuz narodov SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne*. Moskva: Mysl. [in Russian].
3. Bilas, I. (1994). *Represyivno-karalna sistema v Ukraini: 1917–1953: suspilno-politychni ta istoriko-pravovyi analiz: u 2 kn.* Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Boffa, D. (1990). *Istoriya Sovetskogo Soyuza: V 2 t. (Vol.2)*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
5. Dubyk, M. (2011). *Materialni zbytky Ukrainy v Druhii svitovii viini*. In V.A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn. (Vol.2)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Fuller, Dzh.F.Ch. (2006). *Vtoraya mirovaya vojna, 1939–1945: Strategicheskij i takticheskij obzor*. Moskva: AST; Sankt-Peterburg: Poligon. [in Russian].
7. Gareev, M.A. (Ed.). (1995). *Pamyati pavshikh: Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945*. Moskva: Bolshaya Rossijskaya entsiklopediya. [in Russian].
8. Halchak, S., Pastushenko, T. & Shevchenko, M. (2011). *Ukrainski robotnyky natsyystskoi Nimechchyny: verbuvannya, prymusova pratsia, repatriatsiia*. In V.A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn. (Vol.2)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Harrison, M. (2000). *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Herasymov, I.O. (Ed.). (2000). *Bezsmertia: Knyha Pamiati Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrynevych V.A., Danylenko V.M., Kulchytskyi S.V. & Lysenko O.Ye. (2004). In V.A. Smolii (Ed.), *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: Radianskyi proekt dlia Ukrainy. (Vol.2)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Hrynevych, V.A. (2007). *Suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viini (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NANU. [in Ukrainian].

⁸⁶ *Полынов М.Ф.* Гонка вооружений как метод изматывания СССР США в годы холодной войны: 1945–1990 гг. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2005. – №2. – Вып.3. – С.92–103.

⁸⁷ *Швейцер П.* Победа: Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск, 1995. – С.16.

13. Hrytsak, Ya. [1996]. *Narysy istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
14. Hrytsiuk, V., Lysenko, O. [2013]. Bytva za Dnipro (zakinchennia). *Viche*, 23–24. [in Ukrainian].
15. Hrytsiuk, V., Lysenko, O. [2014]. Vesnianyi nastup ukrainskykh frontiv. *Viche*, 5, 36–39. [in Ukrainian].
16. Hrytsiuk, V.M. [2010]. *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoï viiny na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye. [2014]. Naibilsha voienna operatsiia na ukrainskykh terenakh (do 70-richchia vyhnannia natsystytskykh okupantiv z Ukrainy). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–20. [in Ukrainian].
18. Hrytsiuk, V.M., Pashynskyi, Y.V. [2010]. Zakhidna Ukraina u voienno-administratyvnykh reformakh periodu Druhoi svitovoi viiny. Abstracts of Papers 2010: *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia*. [p.373–376]. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Iddel Gart, B. [1976]. *Vtoraya mirovaya vojna: Ocherk*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
20. Iliushyn, I.I. [2000]. *OUN–UPA i ukrainske pytannia v roky Druhoi svitovoi viiny (v svitli polskykh dokumentiv)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
21. Kentii, A., Loztskyi, V. [2005]. *Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi rukh u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944)*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
22. Kosyk, V. [1992]. *Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny 1938–1945*. Kyiv: Paryzh; Niu-York; Toronto. [in Ukrainian].
23. Kosyk, V. [1993]. *Ukraina i Nimechchyna u druhii svitovii viini*. Paryzh; Niu-York; Lviv. [in Ukrainian].
24. Koval, M.V. [1999]. *Ukraina v druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoï viinakh (1939–1945)*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
25. Kruhlov, O. [2015]. Yevreiskii vtraty v Ukraini, 1941–1944 rr. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
26. Kuras, I.F. (Ed.). [2003]. *Politychna istoriia Ukrainy: XX stolittia: U 6 t.* (Vol.4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
27. Kynin, G.P. [Ed.]. [1983]. *Sovetsko-anglijskie otnosheniya vo vremya Velikoi Otechestvennoj vojny: 1941–1945: dokumenty i materialy: v 2 t.* (Vol.1: 1941–1943). Moskva: Politizdat. [in Russian].
28. Kyrychuk, Yu. [2003]. *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX st.: ideolohiia ta praktyka*. Lviv: Dobra sprava. [in Ukrainian].
29. Lytyvn, V.M. [2004]. *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945)*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Majskij, I.M. [2009]. *Dnevnik diplomat: London: 1934–1943: v 2 kn.* Moskva: Nauka. [in Russian].
31. Makarov, V.D., Rybak, M.I., Sydorov, S.V. [2006]. Vnesok Ukrainy v rozhrom fashyzmu u Velykii Vitchyznianoï viini 1941–1945 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* (10, Ch.1), 290–297. [in Ukrainian].
32. Mikhalev, S.N. [2003]. *Voennaya strategiya: Podgotovka i vedenie vojn novogo i novejshego vremeni*. Moskva. [in Russian].
33. Motyka, G. [2013]. *Vid Volynskoi rizannyi do operatsii "Visla": Polsko-ukrainskyi konflikt 1943–1947 rr.* Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
34. Mukovskiy, I.T., Lysenko, O.Ye. [1996]. *Zvytiaha i zhertovnist: Ukrainsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Musienko, I. [2000]. Politychni represii na Pivnichnii Bukovyni ta Khotynshchyni u 1940–1941 rr. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB, 2-4, 479–482*. [in Ukrainian].
36. Nazarenko, I.D. [Ed.]. [1975]. *Ukrainskaya SSR v Velikoi Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza 1941–1945 gg.: v 3 t.* Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
37. Panchenko, P.P., Utkin, O.I., Horielov, V.I. (Comps.). [2005]. *Ukraina v polumi viiny: 1941–1945*. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Plokhii, S. [2019]. *Yalta: Tsina myru*. Kharkiv. [in Ukrainian].
39. Polynov, M.F. [2005]. Gonka vooruzhenij kak metod izmatyvaniya SSSR SShA v gody kholodnoj vojny: 1945–1990 gg. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo un-ta, 2, vyp.3*, 92–103. [in Russian].
40. Pospelov, P.N. [Ed.]. [1960–1965]. *Istoriya Velikoi Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza 1941–1945: v 6 t.* Moskva: Voenizdat. [in Russian].
41. Pospelovskij, D.V. [1996]. *Pravoslavnaya tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR*. Moskva. [in Russian].
42. Rybakovskij, L.L. [2001]. Velikaya Otechestvennaya: lyudskie poteri Rossii. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 6, 85–95. [in Russian].
43. Rybakovskij, L.L. [2010]. *Lyudskie poteri SSSR i Rossii v Velikoi Otechestvennoj vojne*. Moskva. [in Russian].
44. Rybchenko, L.V. [2020]. *Liudski vtraty Ukrainy u lavakh RSChA pid chas nimetsko-radianskoi viiny. Voienno-istorychni visnyk: zb. nauk. pr. Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho, 2(36)*. [in Ukrainian].
45. Shvejtsjer, P. [1995]. *Pobeda: Rol tajnoj strategii administracii SShA v raspade Sovetskogo Soyuza i sotsialisticheskogo lagerya*. Minsk. [in Russian].
46. Smolii, V.A. [Ed.]. [2010]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: istorychni narysy: u 2 kn.* (Vol.1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
47. Smolij, V.A. [Ed.]. [2007]. *Ukraina: politychna istoriia: XX – pochatok XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
48. Snajder, T. [2015]. *Krovavyye zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym*. Kiev. [in Russian].
49. Snajder, T. [2017]. *Chorna zemlia: Holokost yak istoriia i zasterezhenia*. Kyiv. [in Ukrainian].
50. Sydorov, S.V., Furman, I.I., Hrytsiuk, V.M. (Comps.). [2012]. *Istoriia voiennoho mystetstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
51. Tebinka, J. [1998]. *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-niemieckiej 1939–1945*. Warszawa. [in Polish].
52. Torzecki, R. [1993]. *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa. [in Polish].
53. Trubnikov, V.I. [Ed.]. [1999]. *Ocherki istorii rossijskoj vneshnej razvedki: v 6t.* (Vol.4). Moskva. [in Russian].
54. Uralnis, B.C. [1998]. *Istoriya voennykh poter: Lyudskie poteri evropejskikh stran v vojnakh XVII–XX vv. (Istoriko-statisticheskoe issledovanie)*. Sankt-Peterburg: Poligon. [in Russian].
55. Voitovych, L. [Ed.]. [2019]. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva: v 3 t.* (Vol.3). Kharkiv. [in Ukrainian].
56. Vronska, T. [2013]. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalniï praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
57. Werth, A. [1964]. *Russia at War: 1941–1945*. London: Barrie & Rockliff.
58. Zakharov, M.V. [1968]. *Nakanune velikikh ispytaniy*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
59. Zinchenko, O., Viatrovych, V., Maiorov, M. [Ed.]. [2016]. *Viina i mif: Nevidoma Druha svitova*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Valerii Hrytsiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 I.Cherniakhovskiy National University of Defence of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Oleksandr Lyenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Oleksii Pokotylo

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 I.Cherniakhovskiy National University of Defence of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>

Ukraine in the Ranks of the United Nations: Legitimization and Contribution to the Fight Against Nazism and Fascism During World War II

Abstract. The purpose of the study is to reveal the role and place of Ukraine in World War II, to find out the contribution of the Ukrainian people to the United Nations victory over the Axis bloc and peace in the postwar world, to show the circumstances under which Ukraine became a UN co-founder, outline the main strategies and trajectories of overcoming the war and overcoming its consequences. **The research methodology** is based on a wide range of interdisciplinary methods of cognition (including history, political science, international law, military anthropology), which reconstructed events related to the historical fate of the people of Ukraine during World War II. **Scientific novelty.** On the basis of various sources and developments of leading experts it is substantiated the significant contribution of the people of Ukraine to the victory over Nazism and fascism, which, despite all the sacrifices, was officially recognized as the winner in this war by leading members of the Anti-Hitler coalition. Thanks to in-depth calculations, a new figure has been established, illustrating the number of residents of the republic mobilized and called up for service in the Soviet Armed Forces in the period 1939–1945. **Conclusions.** UkrSSR became one of the largest theatres of hostilities of World War II. This determined the scale of involvement of its human, raw materials, industrial, energy resources by all warring parties, humanitarian and material losses, losses caused to all sectors of the economy and social sphere, the nature of the occupation regimes in this area. The events of the war era actualized various aspects of the Ukrainian factor in the events of the World War II. The course of hostilities on the territory of the republic, the evacuation measures of the Soviet government, the predatory policy of the German and Romanian occupiers caused the complete devastation of the republic and its depopulation. The contribution of the people of Ukraine to the victory over Nazism, fascism and militarism, achieved in cooperation with the United Nations, has been recognized as the leading states of the world. Despite Stalin's diplomatic game with "inflated stakes" in the contacts of members of the "Big Three", Ukraine's participation as a subject of international law in the founding of the United Nations should be interpreted as a legitimizing measure of recognition of our people's contribution to victory, as well as an act of historical justice. Outlining the socio-political, economic, socio-cultural, humanitarian consequences of the war for the Ukrainian people, it should be emphasized that in its last stage and in the postwar period the Kremlin did not abandon repression as an instrument of domestic policy and militarization of the economy at the expense of social sphere.

Keywords: World War II, Ukraine, theatres of war, Anti-Hitler coalition, United Nations, Axis powers, international relations, consequences of war.

Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943–1944 рр.)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати перехід лінії німецько-радянського фронту українськими підпільниками та повстанцями в 1943–1944 рр. Показати динаміку цього процесу у взаємозв'язку з наступальними операціями Червоної армії. **Методологічну основу** становить поєднання наукових принципів, загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** одержаних результатів визначається тим, що, увівши в науковий обіг неопубліковані архівні документи та матеріали, інші джерела, комплексно досліджено особливості переходу лінії фронту підпіллям ОУН, підрозділами УПА в різних районах України. Зазначену проблему в українській і зарубіжній історіографії порушено, предметно висвітлено вперше. Визначено перспективи подальших досліджень на рівні окремих територій. **Висновки.** Установлено, що підпілля ОУН Східної, Північно-Східної, Центральної, Південної України зуміло провести евакуацію значної частини своїх кадрів. Чимало з них поповнили відділи УПА. Найбільш підготовлених і здатних до проведення самостійних дій залишили в тилу Червоної армії. Оунівське підпілля Трансністрії при наближенні фронту розпочало перемовини з румунами. Паралельно на Волині відбувалися переговори з угорськими та литовськими підрозділами. Особливих масштабів підготовка підпіллям ОУН та УПА до переходу лінії фронту набула у Західній Україні. Було розгорнуто масштабну роботу із забезпечення матеріальної бази, посилено заходи конспірації, проведено ліквідацію ворожої агентури, виготовлено значну кількість пропагандистських матеріалів для поширення серед червоноармійців. У «фронтовий період» учасники мережі ОУН переважно залишалися на місцях, видаючи себе за місцевих селян і біженців, або ж переховувалися у криївках. Підрозділи УПА намагалися уникати сутичок із фронтовими частинами, відходили подалі від районів бойових дій, переховувались у важкодоступних місцевостях або розділялися на дрібні групи. Унаслідок затримки лінії фронту на території Волинської області у військової окрузі «Тури» були найбільші втрати. Однак загалом підпіллям вдалося успішно перейти в тил Червоної армії. Загальна кількість загиблих учасників ОУН і УПА в Україні не перевищувала 12%.

Ключові слова: підпілля, лінія фронту, Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), Червона армія, німецькі війська, наступальна операція, фронтовий період.

Одним із найважливіших етапів трансформаційних процесів українського визвольного руху став так званий «фронтовий період», котрий значною мірою визначив подальший розвиток Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Ця проблема привертала увагу вітчизняних істориків, зокрема І.Патриляка, В.Ковальчука, І.Марчука. Водночас актуальною залишається потреба комплексного висвітлення переходу лінії німецько-радянського фронту підпіллям ОУН і відділами УПА в окреслений період. Фронтовим періодом для цих формувань був часовий проміжок від моменту евакуації німецької адміністрації

до встановлення радянської влади¹. Цей процес не відбувався одночасно на всіх українських землях, у кожному регіоні маючи свої особливості.

Першими з таким викликом зіткнулися члени мережі ОУН на Слобожанщині². Згідно з численними політично-інформаційними звітами, вони ретельно стежили за фронтовими подіями. Керівник Конотопського окружного проводу ОУН Лука Сучко («Софрон») свідчив про реакцію підпілля на розгортання Воронежсько-Харківської наступальної операції (13 січня – 3 березня 1943 р.): «Після боїв під Орлом та Курськом оунівці в Конотопському районі активної діяльності не проводили. Керівництво обласного проводу було німцями репресовано, а з крайовим проводом нам не вдалося встановити зв'язку»³. Стосовно наступальної операції Воронежського фронту «Зірка» та вигнання 16 лютого 1943 р. гітлерівських загарбників із Харкова у суспільно-політичному звіті ОУН зазначалося:

«Більшовикам дісталось місто майже без бою. Переводили вони тільки сильні атаки з повітря. Населення зустрічало їх з привітаними, але та радість не тривала довго, бо вже чергового дня об'явлено наказ явитись усім мужчинам від 16–50 років життя. Почалась публічна розправа, в якій виступали в ролі прокурорів приховані серед населення агенти НКВД й сексоти... Обвинувачених арештовували, допитували, розстрілювали, або приділювали до штрафних батальйонів, куди попалося теж досить самостійників»⁴.

Під час проведення Чернігово-Прип'ятської наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 р.) більшість членів Чернігівського обласного проводу ОУН встигли евакуюватися⁵.

Донбаська операція Південного та Південно-Західного фронтів (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) також спричинила виїзд із регіону багатьох оунівців. Дехто прибув до Дніпропетровська, де розміщувалося керівництво Південного крайового проводу. Серед них і член Сталінського обласного проводу Іван Ковалевський («Валерій»), який отримав призначення на посаду референта служби безпеки Кіровоградського обласного проводу. Однак через розгром німцями місцевої підпільної мережі приступити до виконання обов'язків йому не вдалось. Остерігаючись арешту, «Валерій» виїхав до Миколаєва, де став заступником референта служби безпеки обласного проводу ОУН⁶. Готуючись до продовження боротьби в тилу Червоної армії, він поставив перед місцевими оунівцями завдання вливатися до радянських партизанських загонів, підпільних комуністичних організацій, здобувати в них довіру. Досягти цього можна було активною роботою проти німців. Уважалося, що після повернення радянської влади це стане надійним прикриттям⁷.

31 жовтня 1943 р. розпочалася Керченсько-Ельтигенська десантна операція та водночас війська 4-го Українського фронту прорвали німецьку оборону на р. Молочна (Запорізька обл.). Дізнавшись про загрозу оточення німців, керівники Кримського обласного проводу ОУН вирішили на початку листопада покинути

¹ ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: У 2 ч. – Ч.1 / Упор. О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. – К., 2009. – С.20.

² ОУН на СУЗ в 1943–1945 рр. / Упор. С.Волянук. – Кн.34. – Торонто; Л., 2017. – С.28.

³ Архів Управління Служби безпеки України (далі – Архів УСБУ) у Сумській обл. – Ф.4. – Спр.4154. – Арк.46–47.

⁴ Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України: Док. і мат. / Упор. О.Пагіря, В.Іванченко. – Т.18 (Нова серія). – К.; Торонто, 2011. – С.403–404.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.2. – Спр.99. – Арк.44.

⁶ Архів УСБУ у Харківській обл. – Ф.5. – Спр.31828. – Т.2. – Арк.8–9.

⁷ Там само. – Т.1. – Арк.101 зв. – 102.

півострів. Леонід Ларжевський («Явір») разом із Василем Чмигою («Моряком») та Григорієм Вольчаком («Сухим») виїхали потягом до Дніпропетровська. Обласний референт служби безпеки «Іван», який був перекладачем у німецького майора розвідки, залишився, сподіваючись евакуюватися літаком⁸.

Напередодні Чернігівсько-Полтавської наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 р.) місцеве підпілля ОУН було практично розгромлене гестапівцями. Ті, кому вдалося врятуватися, виїхали на Київщину. Окупанти знищили осередок ОУН у Кременчуцькому краєзнавчому музеї, а саме його приміщення спалили під час відступу⁹. Стрімке просування армій Південно-Західного фронту під час Запорізької наступальної операції (10–14 жовтня 1943 р.) завадило «Хортицькій» групі ОУН дістатися Чорного лісу на Кіровоградщині та приєднатися до УПА¹⁰. Початок 23 жовтня 1943 р. Дніпропетровської наступальної операції спричинив евакуацію Південного крайового проводу ОУН. Зокрема на Кременеччину з Дніпропетровська у цей час виїхав його очільник – Василь Кук («Юрко Леміш»)¹¹.

Готуючись до переходу фронту, оунівське підпілля Київщини наприкінці жовтня 1943 р. вдалося до накопичування зброї та формування повстанських загонів¹². Останні приєдналися до підрозділів УПА з черкаських лісів і вирушили на Житомирщину¹³. Серед них одним із найбільших був сформований Васильківським окружним проводом ОУН¹⁴. Активних та підготовлених підпільників залишали на місці для продовження боротьби. При цьому передбачалося, що частину з них мобілізують у Червону армію¹⁵. У цей самий час провід ОУН у Києві наказав усім членам організації готуватися до виїзду з міста, щоб на Житомирщині приєднатися до підрозділів УПА. Місцем збору був Фастів. Слід зазначити, що більшість під проводом різних обставин цей наказ проігнорували¹⁶.

Дізнавшись про бої під Києвом, значна частина оунівців Житомира, Бердичева та Радомишля вирушили на захід¹⁷. Керівник Житомирської округи ОУН Микола Мусій («Муха») свідчив, що наприкінці жовтня він зустрівся з обласним провідником організації «Орлюком» і командиром місцевих груп УПА Федором Воробцем («Верещакою»). Обговоривши наступ Червоної армії, вони ухвалили, що частину повстанських підрозділів потрібно перевести на Рівненщину, а оунівську мережу залишити на місці¹⁸. Виконуючи цей наказ, загін «Жука» у листопаді 1943 р. перейшов із Нехворощанського лісу Андрушівського району (Житомирщина) у с. Топча Межиріцького р-ну Рівненської обл.¹⁹

⁸ Архів Головного управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим. – Ф.4. – Спр.22581. – Т.1. – Арк.61.

⁹ Архів УСБУ в Полтавській обл. – Ф.8. – Спр.18342. – Арк.29.

¹⁰ *Щур Я.* ОУН на території Запорізької області: 1940–1945: Док. і мат. – Т.14 (Бібліотека). – К.; Торонто, 2018. – С.66–67.

¹¹ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1949–1956. – Кн.3 / Упор. М.Романюк. – Т.27 (Нова серія). – К.; Торонто, 2017. – С.63.

¹² ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.71184. – Арк.200; *Бурлака С.* Український визвольний рух на Білоцерківщині (1941–1952 рр.): розсекречені документи, спогади, коментарі. – Біла Церква, 2018. – С.79–80.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.57699. – Т.1. – Арк.316 зв. – 317.

¹⁴ Там само. – Спр.10313. – Арк.217.

¹⁵ *Бурлака С.* Український визвольний рух на Білоцерківщині (1941–1952 рр.): розсекречені документи, спогади, коментарі. – С.80.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.37233. – Арк.85–86.

¹⁷ Там само. – Ф.2. – Спр.86. – Арк.4.

¹⁸ Архів УСБУ у Житомирській обл. – Ф.5. – Спр.54786. – Арк.154–155.

¹⁹ Там само. – Спр.32527. – Арк.15.

Реагуючи на ситуацію, керівництво підпілля ОУН та УПА почало вживати заходів для продовження боротьби в нових умовах. Згідно зі свідченнями Катерини Купневич («Весни»), наприкінці листопада 1943 р. підрозділи повстанців Корецького р-ну (Рівненщина) вирушили на північ до р. Горинь. Зайшовши на 20–25 км у ліси, вони створювали табори, які періодично змінювали. Дізнавшись у середині лютого 1944 р., що фронт пройшов на захід, вони почали відновлювати зв'язки²⁰.

Особливо активними ці дії стали після вступу Червоної армії в межі Рівненщини у ході Житомирсько-Бердичівської наступальної операції (24 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.). Розгорнулася робота із заготівлі продовольства, одягу, медикаментів²¹. 12 січня старшинська школа «Дружинники» перебралася з Сарненщини на Володимирщину²². Однак через невпинне наближення фронту надійшов наказ курсантів розпустити, присвоївши їм підстаршинські ступені. Командний та інструкторський склад відправлявся до Карпат для поповнення старшинської школи «Олені» (гора Магура Болехівського р-ну Станіславської обл.)²³. Було істотно посилено заходи конспірації. Наказом Головної команди УПА від 22 січня змінювалися псевдоніми командирів повстанських підрозділів, починаючи від ройового²⁴. Відділи відмовилися від важкого озброєння. Для рою вважалося достатнім два ручних кулемети, решта автомати, гвинтівки, гранати. До озброєння сотні входили декілька легких мінометів²⁵.

Служба безпеки провела масштабну роботу з ліквідації радянської агентури, наказом від 14 січня 1944 р. її інструкції для УПА стали обов'язковими²⁶. В інструкції «Матвія» для надрайонних політреферентів ОУН від 8 січня 1944 р. зазначалося: «В сам час фронту наші завдання – це зберегти сили і здобути зброю». Рекомендувалося розпочати таємні переговори з угорцями, румунами, литовцями. Використовуючи відступ німців, здійснювати напади на міста й забирати звідти цінне для підпілля майно²⁷. Наприклад, скориставшись передислокацією гітлерівських військ на фронт та ослабленням гарнізону, курінь УПА під командуванням Степана Трофимчука («Недоля») здійснив у січні 1944 р. напад на містечко Тучин. Повстанці знищили кількох власівців, забрали награбовану окупантами худобу та борошно з місцевого млина²⁸. Водночас підпілля продовжувало збір зброї й боеприпасів, яких було чимало на прифронтовій території. Слідчий служби безпеки Микола Андрощук («Вороний») згадував про цей період на Здолбунівщині: «Відділи УПА відважно ходили поміж мадярськими військами, які направо й наліво торгували зброєю. За дві літри самогону ручний кулемет віддавали та ще й

²⁰ Там само. – Ф.6. – Спр.30309. – Арк.16 зв.

²¹ Антонюк Я. Вплив битви за Дніпро на військово-політичну ситуацію на Волині та Західному Поліссі // Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К., 2013. – С.212.

²² Ступницький Ю. Спогади про пережите. – Т.1 (Бібліотека). – Торонто, 2000. – С.66.

²³ Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / Я.Левкович, В.Левкович, М.Тарабан, І.Філь. – Т.4 (Бібліотека). – Торонто; Л., 2003. – С.28.

²⁴ Антонюк Я. Діяльність військової округи «Тури» УПА-Північ в умовах переходу лінії фронту (січень – липень 1944 р.) // Мандрівець (Тернопіль). – 2015. – №5(119). – С.42.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.57. – Арк.19–20.

²⁶ Волинь і Полісся: УПА та запілля: 1943–1944: Док. і мат. / Упор. О.Вовк, І.Павленко. – Т.2 (Нова серія). – К.; Торонто, 1999. – С.44.

²⁷ ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: У 2 ч. – Ч.1 / Упор. О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. – К., 2009. – С.82–83; Antoniuk J., Marceniuk R. Lietuvos Ukrainos sukilėlių armijoje (UPA) // Acta humanitarica universitatis saulensis. – Šiauliai, 2018. – P.48–55.

²⁸ Марчук І., Переходько Я. Курінний УПА Степан Трофимчук-«Недоля». – Кн.31 (Події і люди). – Торонто; Л., 2015. – С.30.

з відповідним запасом амуніції до нього. Така зброя, як кріси, пістолі, амуніція цілими скринями. Гранати стало бути на «ринку» товарообміну за продукти»²⁹.

Водночас до нових умов боротьби готувалося підпілля ОУН у Південній Україні. Наприкінці листопада 1943 р. керівництво Миколаївського обласного провладу наказало частині членів виїхати на захід для поповнення лав УПА. Для цього було вирішено використати масову евакуацію населення німцями. Найбільш підготовлених залишали в тилу Червоної армії³⁰.

Дещо відмінною була ситуація в підконтрольному румунам губернаторстві Трансністрія³¹. Після арешту багатьох підпільників місцевий провідник ОУН Тиміш Семчишин («Річка») розпочав у листопаді 1943 р. переговори з керівником жандармської служби в Одесі підполковником Пержу. Вимогою було звільнення всіх заарештованих оунівців, надання допомоги УПА та відмова від територіальних претензій на українську частину Буковини. Наприкінці місяця «Річка» виїхав до Снятинського району Станіславщини на зустріч із представниками румунського уряду. У січні 1944 р. він повернувся в Одесу та наказав місцевим підпільникам евакуюватися разом із румунами, а 22 березня вирушив із 12 оунівцями до Чернівців. Однак, дізнавшись уже в дорозі про наступ Червоної армії, змінив маршрут і прибув до Галаца в Румунії³².

Водночас на теренах райхскомісаріату Україна тривала боротьба окупантів з оунівцями. Упродовж весни 1944 р. багатьох із них знищили або заарештували. Так, 10 березня на одній із вулиць Миколаєва в перестрілці з німцями загинули обласний провідник ОУН «Директор», референт служби безпеки «Роман» та окружний провідник «Микола»³³.

Ключові події переходу фронту розгорталися у Західній Україні. Розпочалися вони з Рівненсько-Луцької наступальної операції (27 січня – 11 лютого 1944 р.). Паралельно активізувалися радянські партизани, котрі стали на той час головними супротивниками підпілля ОУН та відділів УПА³⁴.

Намагаючись зменшити людські втрати, було вирішено тимчасово розпустити великі повстанські підрозділи. Передбачалося, що після проходження фронту їх знову можна буде зібрати³⁵. Саме так наприкінці січня 1944 р. вчинив зі своїм курином Степан Трофимчук («Недоля»). Після того, як лінія фронту перетнула р. Горинь він отримав наказ відновити формування, але вже під новою назвою – загін ім. Робітницького. Шляхом мобілізації «Недолі» вдалося зібрати близько 150 осіб. Із них лише 30 були учасниками УПА в окупаційний період³⁶. Дещо кращою виявилася ситуація у з'єднанні УПА-Південь «Холодний Яр». Його командир Микола Свистун («Ясень») та штаб під час руху лінії фронту перебували в Точевиському лісі (Острозький р-н на Рівненщині). За 5 км від них стояв полк Червоної армії, утім його командир навіть не здогадувався про таке сусідство. Повстанське з'єднання розділилося на невеликі групи та успішно перейшло лінію фронту, попрямувавши у кременецькі ліси, де бійці мали готуватися до

²⁹ Андрущук М. Записки повстанця. – Кн.13 (Події і люди). – Торонто; Л., 2011. – С.69.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.67767. – Т.1. – Арк.211.

³¹ Там само. – Ф.13. – Спр.376. – Т.7. – Арк.360.

³² Там само. – Ф.6. – Спр.74327. – Т.2. – Арк.132–133.

³³ Там само. – Ф.5. – Спр.67767. – Т.1. – Арк.218 зв.

³⁴ Коханська Г. З Україною в серці: Спомини. – Т.9 (Бібліотека). – Л.; Торонто, 2008. – С.131.

³⁵ Волинь, Полісся, Поділля: УПА та зашілля 1944–1946: Док. і мат. / Упор. О.Вовк, С.Кокін. – Т.8 (Нова серія). – К.; Торонто, 2006. – С.13.

³⁶ Марчук І., Переходько Я. Курінний УПА Степан Трофимчук-«Недоля». – С.31–32.

рейду на Поділля³⁷. Учасник УПА Микола Троцюк 3 лютого 1944 р. на допиті у Славутському райвідділі НКВС свідчив, що з наближенням Червоної армії повстанці отримали наказ заховати зброю в господарствах «надійних людей» і розділитися на групи до 5 осіб. Вступати в бої з червоноармійцями категорично заборонялося. Після проходження фронту всі повинні були знову зібратися в більші групи (до 20 осіб) і рейдувати на схід³⁸.

Слід зазначити, що чимало документів ОУН та УПА наголошували на необхідності уникати зіткнень із Червоною армією³⁹. Однак на практиці цього дотримуватися було важко. За радянськими даними, лише впродовж лютого 1944 р. на території Рівненської та Волинської областей було зафіксовано 141 сутичку між червоноармійцями та повстанцями⁴⁰. 29 лютого 1944 р. біля с. Милятин Острозького р-ну Рівненської обл. у засідку потрапив кортеж командувача 1-го Українського фронту генерала М. Ватутіна, котрий у тому бою зазнав поранення і згодом помер⁴¹. За однією з версій, ця подія стала підставою знищення військами НКВС 21–27 квітня підрозділів УПА-Південь у гурбенському «котлі» (300–400 вояків)⁴².

У середині лютого 1944 р. фронт фактично зупинився, розділивши Волинську обл. на дві частини. Майбутній провідник ОУН на північно-західних українських землях Василь Галаса («Орлан») писав: «По лінії Ковель – Броди встановився на кілька місяців фронт. Створилася надзвичайно важка оперативна, харчова, а за тим і моральна обстановка... Не було дня, щоб не було наскок, або й кілька, при яких падали найкращі командири і бійці»⁴³. У намаганні зберегти підрозділи УПА частину їх було переведено на Холмщину⁴⁴. Це дозволило дати відсіч наступу на місцеве українське населення польських формувань (події «Грубешівської революції») ⁴⁵. Також фронтові умови спричинили значні трансформації в мережі ОУН. Згідно зі свідченнями друкарки референта служби безпеки Луцької округи Надії Кудрик («Зірки»), весь керівний склад підпілля перейшов на нелегальне становище. Було ліквідовано посади станичних і кущових провідників, а функції референтури пропаганди тимчасово передали службі безпеки⁴⁶. Український Червоний Хрест продовжував діяти лише на рівні районів, а референтура зв'язку стала підреферентурою⁴⁷. Референт пропаганди Берестечківського району ОУН Леонід Шевчук («Богдан») описував зміни, які відбулися впродовж лютого 1944 р. в підпіллі ОУН та УПА на Волині:

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75133. – Арк.21 зв. – 22.

³⁸ Там само. – Ф.2. – Спр.148. – Арк.61.

³⁹ Там само. – Ф.71. – Оп.9. – Спр.31. – Арк.14 зв.; Антонюк Я. Взаємовідносини служби безпеки ОУН(б) з Червоною армією на території Волині та Полісся (1944–1945 рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.19. – Острог, 2012. – С.189; ОУН і УПА в 1944 р.: Документи. – Ч.2 / Упор. О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. – К., 2009. – С.54.

⁴⁰ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. – Луцьк, 2011. – С.292.

⁴¹ Журахов В. Генерал Ватутин: тайна гибелі. – Белгород, 2013. – С.101.

⁴² Марчук І. Кременецька військова операція внутрішніх військ НКВС 21–27 квітня 1944 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.22. – Л., 2012. – С.371.

⁴³ Цит. за: Іщук О. Діяльність проводу ОУН(б) на північно-західних українських землях у 1948–1952 рр. – К., 2009. – С.13.

⁴⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.5. – Спр.8525. – Арк.13–20.

⁴⁵ Вятрович В. Друга польсько-українська війна: 1942–1947. – К., 2011. – С.194.

⁴⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.5. – Спр.7383. – Т.1. – Арк.57.

⁴⁷ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Т.7 (Бібліотека). – Л., 2006. – С.184.

«Жіночу референтуру відмінили, так як жінки знаходяться на легальному стані, органи НКВС їх арештовують і вони видають інших, крім того багато з них співпрацюють з органами НКВС. Референтура “юнаки” ліквідована у зв’язку з відсутністю молоді, а 15–16-річним також довіряти не можна, так як їх може швидко перевербувати на свою сторону НКВС. У зв’язку з тим, що в УПА зараз продуктів не заготовляють, не ховають їх у схрони, посади господарчих скасовані. Також тимчасово були скасовані станичні і кушові організації. Пункти зв’язку, які існували раніше, себе не виправдали. Тепер зв’язок йде зверху вниз, тобто кожен вищий провідник повинен знати, де знаходиться його підопічний, а той вже не знає, де його зверхник. Передача письмових свідчень дозволена лише в шифрованому вигляді і тільки про зустріч. Тому в даний час з надрайонного проводу і нижче діють лише референтури: організаційна, СБ і пропаганди»⁴⁸.

Ситуація в підрозділах УПА почала знову змінюватися у ході Поліської наступальної операції Червоної армії (15 березня – 5 квітня 1944 р.). Значна частина загонів направилася в північні райони Львівщини або на Південну Берестейщину⁴⁹. Галина Коханська згадувала, що у час, коли «вночі вже можна було чути канонаду», до них надійшов наказ розсосередитися та перекати проходження фронту. Хтось із повстанців мав переховуватися серед селян або в місцевих лісах, а найбільші підрозділи передислоковувалися в район пінських боліт. Серед останніх був курінь Івана Климчака («Лисого») та командування групи «Тури» на чолі з Юрієм Стельмащукком («Рудим») ⁵⁰. Лінію фронту вони перейшли поблизу Кобрини⁵¹. Згадану операцію описав у своїх спогадах колишній провідник Любомльського надрайону Іван Реванюк («Гордий»), який пішов на співпрацю з радянською владою. За його версією, між УПА та німцями у цей час були неофіційні домовленості про взаємодопомогу⁵². Поблизу сіл Повіття та Радостав на Кобринщині перебував загін УПА «Помста Полісся» (700 вояків)⁵³. Також через Берестейщину переходив лінію фронту провідник ОУН на північно-західних українських землях Дмитро Клячківський («Клим Савур»). Щоб повернутися з Галичини на Рівненщину, він змушений був разом зі своїм «почетом» пройти на північ уздовж р. Західний Буг до пінських боліт, а звідти вирушити на південь до р. Горинь⁵⁴.

Упродовж березня – квітня 1944 р., коли війська 2-го Білоруського фронту вели бої з німцями за Ковель, у радянському тилу почали знову збиратися доти розділені на дрібні групи повстанці⁵⁵. У цей час органи НКВС фіксували

⁴⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.5. – Спр.8525. – Арк.13–20.

⁴⁹ *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943–1949. – Нью-Йорк, 1995. – С.67.

⁵⁰ *Коханська Г.* З Україною в серці: Споми́ни. – С.135.

⁵¹ *Матвій А.* Спогади: Повертаючись думками... 60 років тому // *Визвольний шлях.* – 2004, серпень. – Кн.8. – С.109–110.

⁵² *Реванюк І.* Правда про т. зв. УПА (Сповідь колишнього провідника ОУН). – К., 1961. – С.30–36.

⁵³ ОУН-УПА в Беларусі: 1939–1953 гг.: Док. и мат. / Сост. В.И.Адамушко [и др.]. – Минск, 2011. – С.255.

⁵⁴ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1945–1954 / Упор. С.Власенко, С.Кокін, В.Лозицький. – Т.15. – Кн.2 (Нова серія). – К.; Торонто, 2011. – С.639.

⁵⁵ Волинь радянська: Зб. док. і мат. – Ч.3. – Л., 1971. – С.144; Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1945–1954. – Т.15. – Кн.2 (Нова серія). – С.584.

перехід із Рівненщини на Житомирщину великої кількості загонів⁵⁶. Чимало їх сконцентрувалися на півночі Кам'янець-Подільської обл., особливо в лісистих районах Берездівському, Шепетівському, Славутському⁵⁷.

Інструкції підпілля того періоду головним завданням визначали збереження кадрів. Передбачалося розміщення повстанських підрозділів подалі від міст, вузлових станцій, залізниць і доріг. Рекомендувалося маскуватися під радянських вояків або партизанів. Мережа ОУН мала намір провести агітаційну роботу зі зриву мобілізацій місцевого населення до Червоної армії. Водночас зберігалася заборона вступати у сутички з фронтовими частинами⁵⁸.

21 липня 1944 р. Червона армія остаточно очистила Волинь від німців і фронт перемістився на інші терени. У цей час із Холмщини почали повертатися підрозділи УПА. За даними НКВС, р. Західний Буг перейшли більше 1 тис. повстанців (серед них і загін ім. Богуна на чолі з Олексієм Громадським («Голубенком»))⁵⁹.

Тимчасова затримка лінії фронту в лютому 1944 р. призвела до важких втрат у військовій окрузі «Тури» (Волинська обл. і південь Берестейщини). За період із 1 січня по 15 серпня 1944 р. кількість повстанців зменшилася з 3048 до 1270. Це не враховуючи втрат теренових боївок ОУН і служби безпеки. Загинули 378 вояків, зникли безвісти 248, дезертирували 260, перейшли на радянський бік 272⁶⁰. За іншими даними, кількість повстанців ВО «Тури» зменшилася з 1680 до 1080⁶¹. На думку І.Марчука, загальні втрати підрозділів УПА на Волині у січні – вересні 1944 р. становили 2–3 тис. бійців⁶².

Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція Червоної армії (4 березня – 17 квітня 1944 р.) призвела до перебазування сил УПА з Тернопільщини на Станіславщину та Львівщину. Наприклад, після вишколу у с. Тростянець Бережанського р-ну одна з сотень 20 березня вирушила на Рогатинщину⁶³. 23–27 липня значна частина підрозділів повернулася зі Станіславщини й Тернопільщини. Місцем переходу лінії фронту став ліс біля с. Фірлеїв Рогатинського р-ну. Звідти через Підгаєччину, Бучаччину, Чортківщину, Заліщеччину, Борщівщину вони вирушили на Скалатчину⁶⁴.

Частина повстанців із Тернопільщини перейшла на Вінниччину. Цей рух у квітні 1944 р. зафіксували органи НКВС⁶⁵. Більшість учасників місцевого націоналістичного підпілля на час проходження лінії фронту залишалися на місцях. Так, командир УПА-Схід Лука Павлишин («Ігор») мешкав у

⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф.2. – Спр.86. – Арк.23–24.

⁵⁷ Там само. – Спр.91. – Арк.8; Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини (1943–1948): Зб. док. / Упор., передм., ком. В.Берковського та В.Ковальчука. – К.; Хмельницький, 2016. – С.17.

⁵⁸ ОУН і УПА в 1944 р.: Документи. – Ч.1. – С.148–149.

⁵⁹ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1945–1954. – Т.15. – Кн.2 (Нова серія). – С.139; ОУН і УПА в 1944 р.: Документи. – Ч.1. – С.24.

⁶⁰ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – Рівне, 2009. – С.113.

⁶¹ Ковальчук В. Таємниці польової сумки командира УПА Дмитра Клячківського // Історичний журнал. – 2009. – №5. – С.100.

⁶² Марчук І. Реорганізація Д.Клячківським підпільної мережі ОУН(б) та УПА-Північ у 1944–1945 рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Історичні науки». – Вип.24. – Острог, 2015. – С.97.

⁶³ Волянюк С. Формування сотні УПА «Буйні» (1943–1944 рр.) // Мандрівець. – 2014. – №5. – С.32.

⁶⁴ Воєнна округа УПА «Лисоня»: 1943–1952: Док. і мат. / Упор. С.Волянюк. – Т.20 (Нова серія). – К.; Торонто, 2012. – С.249.

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.2. – Спр.84. – Арк.48.

будинку жителя с. Добромірка Збараського р-ну Василя Іщука. При цьому видавав себе за службовця зі Львова, який не може через фронт повернутися додому⁶⁶.

На Галичині значний вплив на діяльність підпілля ОУН та УПА справила Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція радянських військ (13 липня – 29 серпня 1944 р.). Підготовку до переходу лінії фронту місцеве підпілля розпочало ще у травні. Тривало переховування накопиченого майна, потрібного для подальшої боротьби. Активізувався збір інформації про рух армійських підрозділів (у тому числі німецьких)⁶⁷. На початку червня у с. Під'ярків Бобркського р-ну зібралася нарада Львівського обласного проводу ОУН, на якій обговорювали тактику дій у фронтових умовах. За аналогією з іншими регіонами, чимало повстанців заховали зброю та розійшлися по навколишніх селах⁶⁸. Інші, безперервно маневруючи, намагалися перейти лінію фронту.

Уникаючи небажаних сутичок з армійськими частинами, підрозділи УПА Рава-Руської округи отаборилися в Янівському лісі (колишній військовий полігон, віддалений від населених пунктів)⁶⁹. Подібним чином діяв командир військової округи «Буг» (Львівщина) Василь Левкович («Вороний»). Разом із курунем «Шугая» та підстаршинською школою «Гориня» (загалом до 500 вояків) він наприкінці липня 1944 р. перейшов лінію фронту у с. Любешка Бобркського р-ну. Поблизу с. Плоска підстаршинська школа натрапила на невеликий німецький підрозділ. За власної ініціативи «Гориня» вступив у переговори, щоб уникнути перестрілки. Прибувши до Любешського лісу, він одразу доповів про це «Вороному», який схвалив такі його дії. Після цього курінь «Шугая» та школа «Гориня» перейшли в Романівський ліс⁷⁰.

Проте не всім повстанцям удалося уникнути небезпеки. Частина підрозділів військової округи «Буг» потрапила у щільну смугу між німецькими та радянськими військами й була розгромлена⁷¹. Наприклад, сотня Петра Лагоди («Громового»), яка західніше від р. Буг зіткнулася з фронтовою частиною Червоної армії⁷².

Важливу роль у нових умовах відігравала розвідка служби безпеки, котра збирала детальну інформацію про всі події, що відбувалися в регіоні. Невдовзі після вступу 27 липня 1944 р. радянських підрозділів до Львова розвідка підготувала детальний інформаційний звіт. Було встановлено настрої населення, місця розташування органів влади, охарактеризовано новоприбулих службовців та перші їх заходи. Стосовно місцевих поляків есбісти з'ясували, що вони радо зустрічали Червону армію. Проте невдовзі настрої кардинально змінилися. Дізнавшись, що місто планують залишити у складі УРСР, частина з них почала створювати підпільні антирадянські організації⁷³. Також розвідка служби безпеки склала список із 80 українців, убитих поляками в перші дні звільнення Львова від вермахту⁷⁴.

⁶⁶ Там само. – Ф.5. – Спр.25020. – Арк.40.

⁶⁷ Золочівська округа ОУН: Організаційні документи 1941–1952 / Упор. М.Романюк. – Т.24 (Нова серія). – К.; Торонто, 2014. – С.120.

⁶⁸ Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. – С.32, 48, 71.

⁶⁹ Там само. – С.245.

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.74268. – Т.1. – Арк.320–321.

⁷¹ Воєнна округа УПА «Буг»: Док. і мат.: 1943–1952. – Кн.1. – Т.12 (Нова серія). – К.; Торонто, 2009. – С.23–24.

⁷² Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. – С.46.

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.50970. – Т.1. – Арк.38, 40–41.

⁷⁴ Там само. – Т.2. – Арк.230.

Наприкінці серпня 1944 р. на підконтрольній німцям Дрогобиччині та Станіславщині зосередилася значна частина підрозділів УПА, які планували перейти лінію фронту. На захід від м. Турка відповідальним за це був Мартин Мізерний («Рен») ⁷⁵, а в гірських районах – керівник «Захід-Карпати» Олександр Луцький («Андрієнко») ⁷⁶. Особливо нагально ця проблема постала під час розгортання Східно-Карпатської наступальної операції Червоної армії (8 вересня – 28 жовтня). Ретельне планування дій було вирішальним фактором їх успішності. У вересні поблизу с. Липа Турківського р-ну лінію фронту без втрат перейшов курінь УПА (сотні «Благого», «Ястреба», «Горлоріза»), який нараховував до 500 вояків ⁷⁷. Натомість чота Івана Пеленського («Гонтаря») втратила зв'язок із командуванням і біля с. Ятвяги Новострілицького р-ну опинилася між німецькими й радянськими військами, зазнавши обстрілу з обох сторін. «Гонтар» наказав повстанцям переходити лінію фронту самостійно. Знову зібрати всіх в умовленому місці йому уже не вдалося ⁷⁸.

На Буковині події розгорталися іншим чином. Наприкінці березня 1944 р. фронт зупинився на лінії Красноільськ – Берегомет – Вижниця. Під контролем німецько-румунських військ залишалася переважно гірська частина краю. На той час загальне керівництво місцевими підрозділами УПА здійснював Орест Гаджа («Кармелюк»), після переходу котрого через лінію фронту його заступив Василь Шумка («Луговий»). За ініціативи останнього було проведено мобілізацію місцевого населення та сформовано чотири сотні по 100–125 вояків. У червні їх об'єднали в курінь, який уже налічував до 800 бійців та отримав назву Буковинської української самооборонної армії (БУСА) ⁷⁹. Утративши зв'язок із керівництвом ОУН, «Луговий» розпочав переговори з німцями та приєднався до їхньої лінії оборони ⁸⁰. Провід організації засудив такі дії командира та відправив через лінію фронту слідчих служби безпеки для проведення розслідування. Їм удалося захопити сотенних БУСА «Чайку» та «Дуба», яких після допиту розстріляли ⁸¹. 10 вересня Червона армія перейшла в наступ, а «Луговий» разом зі 120 вояками перейшов в Угорщину. Згодом на території Австрії вони приєдналися до складу 1-ї дивізії Української національної армії ⁸². Стосовно ж переходу лінії фронту підпіллям ОУН на Закарпатті відомо, що впродовж жовтня 1944 р. діяла лінія зв'язку між Ужгородом і с. Буковець Верховинського р-ну на Станіславщині ⁸³.

Згідно зі свідченнями Володимира Порендовського («Вовка»), після переходу лінії фронту підпілля ОУН та відділи УПА нараховували близько 150 тис.

⁷⁵ Гльницький В. Закономірності функціонування воєнної округи 5 «Маківка» // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Серія «Історія та географія». – Вип.52. – Х., 2015. – С.50.

⁷⁶ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1944–1945 / Упор. О.Іщук, С.Кокін. – Т.9 (Нова серія). – К.; Торонто, 2007. – С.343.

⁷⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Ф.4. – Спр.11962. – Т.1. – Арк.27–28.

⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75173. – Арк.105.

⁷⁹ Підпілля ОУН на Буковині: 1943–1951: Док. і мат. / Упор. Д.Проданик. – Т.19 (Нова серія). – К.; Торонто, 2012. – С.33–34.

⁸⁰ Мороз В. Розгортання повстанської боротьби на Буковині у 1944 р. // Визвольний шлях. – 2001. – Кн.8. – С.61.

⁸¹ Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр. – Чернівці, 2004. – С.230, 232.

⁸² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність: 1918–1941–1944. – К.; Чернівці, 1995. – С.203.

⁸³ Архів УСБУ у Львівській обл. – Ф.6. – Спр.35806. – Арк.83.

учасників⁸⁴. Більш точні дані стосовно втрат повстанців у цей період встановив І.Патриляк. За його підрахунками, в УПА-Північ у січні – жовтні 1944 р. кількість убитих, поранених і полонених становила понад 70% особового складу (з 10–11 тис. залишилося 3–3,5 тис.), УПА-Південь – до 50% (з 1–1,5 тис. – 500–700 бійців), УПА-Захід – приблизно 20–25% (із 18 тис. улітку 1944 р. по грудень того ж року залишилося 13–14 тис.)⁸⁵. На нашу думку, указані цифри відповідають реальній кількості втрат. Однак потрібно зважати, що фронтовий період не тривав дев'ять місяців. Найдовше він затримався у Волинській обл. (близько півроку), що й позначилося найбільшими втратами в місцевому підпіллі ОУН та підрозділах УПА. При цьому епізодично вівся облік лише зміни чисельності повстанських загонів. Втрати мережі ОУН унаслідок руху фронту, особливо поза межами Західної України, підрахувати важко. Вочевидь вони були значно меншими, ніж у відділах УПА. Отже сумарна цифра загиблих становила 20–25 тис. із загальної кількості 170–175 тис. осіб, яка була до переходу лінії фронту.

Не лише співвідношення втрат, а також і підготовка до самого переходу на той бік фронту в кожному регіоні мала свої особливості. Для Лівобережжя характерна евакуація напередодні бойових дій значної частини оунівців. На місці залишали лише найбільш підготовлених і здатних до дій в умовах ізоляції. На Донбасі було організовано виїзд у Центральну й Південну Україну, що зміцнило місцеву мережу підпілля. Починаючи із Запоріжжя, Полтавщини, Київщини та далі на захід, створювали повстанські підрозділи, які передбачалося включити до складу УПА. На Одещині зафіксовано спроби місцевих оунівців домовитися про співпрацю з румунами. В обставинах підготовки до переходу лінії фронту у Західній Україні розгорнулася робота із забезпечення матеріальної бази майбутньої боротьби. Було значно посилено заходи конспірації, виготовлено чималу кількість агітаційних матеріалів для поширення їх серед червоноармійців. На час руху фронту мережа ОУН переважно залишалася на місцях. Тактика УПА полягала в уникненні сутичок із фронтовими підрозділами. Повстанці відходили подалі від театру бойових дій, маневрували, переховувалися у важкодоступних місцевостях або ділилися на дрібні групи. Дозволялося проводити перемовини з угорськими, румунськими й литовськими підрозділами. Натомість контакти з німцями категорично заборонялися, а порушників притягали до суворої відповідальності. Загалом можна стверджувати, що проходження підпіллям ОУН та відділами УПА лінії фронту відбулося успішно. Це дозволило майже відразу реорганізуватися, відновити втрати та продовжити визвольну боротьбу.

REFERENCES

1. Adamushko, V. (2011). *OUN-UPA v Belarusi: 1939–1953 gg.: Dokumenty i materialy*. Minsk: Vysshaya Shkola. [in Russian].
2. Androshchuk, M. (2011). *Zapysky povstantsia*. Kn. 13 (Podii i liudy). Toronto; Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
3. Antoniuk, Ya. (2012). *Vzaimovidnosyny sluzhby bezpeky OUN(b) z Chervonoiu armieiu na terytorii Volyni ta Polissia (1944–1945 rr.)*. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh, 19, 187–196. [in Ukrainian].
4. Antoniuk, Ya. (2013). *Vplyv bytvy za Dnipro na viiskovo-politychnu sytuatsiiu na Volyni ta Zakhidnomu Polissi. Bytva za Dnipro. Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsystrykhyk zaharbnikiv*. Kyiv, 205–214. [in Ukrainian].
5. Antoniuk, J., Marcenjuk, R. (2018). *Lietuviai Ukrainos sukilėlių armijoje (UPA)*. *Acta humanitarica universitatis saulensis*, 48–55. Šiauliai. [in Lithuanian].

⁸⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75172. – Т.2. – Арк.148.

⁸⁵ *Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 рр.* – Х.; Л., 2015. – С.434.

6. Berkovskiy, V., Kovalchuk, V. (2016). *Natsionalistychnyi rukh Oporu na pivnochi Khmelnychchyny (1943–1948): Zbirnyk dokumentiv. Khmelnytskyi*. [in Ukrainian].
7. Burlaka, S. (2018). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh na Bilotserkivshchyni (1941–1952 rr.): rozsekrecheni dokumenty, spohady, komentari*. Bila Tserkva: Bilotserkivdruk. [in Ukrainian].
8. Duda, A., Staryk, V. (1995). *Bukovynskiy kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist: 1918–1941–1944*. Kyiv; Chernivtsi. [in Ukrainian].
9. Fostii, I. (2004). *Pivnichna Bukovyna i Khotynshchyna u Druhii svitovii viini 1939–1945 rr.* Chernivtsi. [in Ukrainian].
10. Ilnytskyi, V. (2015). Zakonomirnosti funktsionuvannya Voiennoi okruhy 5 «Makivka». *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S.Skovorody: Seriya «Istoriia ta heohrafiia», 52, 47–52*. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Ishchuk, O. (2009). *Diialnist provodu OUN(b) na pivnichno-zakhidnykh ukrainskykh zemliakh u 1948–1952 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
12. Ishchuk, O., Kokin, S. (2007). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytyv zareshotovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA: 1944–1945*. T.9 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
13. Kokhanska, H. (2008). *Z Ukrainoiu v sertsii: spomyny*. T.9 (Biblioteka). Lviv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
14. Kovalchuk, V. (2006). *Diialnist OUN(b) ta zapillia UPA na Volyni ta Pivdenному Polissi (1941–1944)*. T.7 (Biblioteka). Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
15. Kovalchuk, V. (2009). Taiemyntsi polovoi sumky komandyra UPA Dmytra Kliachkivskoho. *Istorychnyi zhurnal, 5, 92–101*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
16. Lenartovych, O. (2011). *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny*. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
17. Levkovych, Ya., Levkovych, V., Taraban, M., Fil, I. (2003). *Spohady voiakiv UPA ta uchasykiv zbroinoho pidpillia Lvivshchyny i Liubachivshchyny*. T.4 (Biblioteka). Toronto; Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
18. Marchuk, I. (2009). *Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkivskiy – «Klym Savur»*. Rivne. [in Ukrainian].
19. Marchuk, I. (2012). Kremenetska viiskova operatsiia vnutrishnikh viisk NKVS 21–27 kvitnia 1944 r. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 22, 364–372*. Lviv. [in Ukrainian].
20. Marchuk, I., Perekhodko, Ya. (2015). *Kurynnyi UPA Stepan Trofymchuk–«Nedolia»*. Kn.31 (Podii i liudy). Toronto; Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
21. Marchuk, I. (2015). Reorhanizatsiia D.Kliachkivskym pidpilnoi mrezi OUN(b) ta UPA-Pivnich u 1944–1945 rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Seriya «Istorychni nauky», 24, 96–100*. Ostroh. [in Ukrainian].
22. Matvii, A. (2004). Spohady: Povertaiuchys dumkamy... 60 rokiv tomu. *Vyzvolnyi shliakh, 8, 107–112*. [in Ukrainian].
23. Moroz, V. (2001). Rozhortannia povstanskoi borotby na Bukovyni u 1944 r. *Vyzvolnyi shliakh, 8, 54–69*. [in Ukrainian].
24. Moroz, V., Vovk, O. (2009). *Voienna okruha UPA «Buh»: Dokumenty i materialy: 1943–1952*. Kn.1, t.12 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
25. Pahiria, O., Ivanchenko, V. (2011). *Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy: Dokumenty i materialy*. T.18 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
26. Pratyliak, I. (2012). «Peremoha abo smert»: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rr. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
27. Prodanyk, D. (2012). *Podpillia OUN na Bukovyni: 1943–1951: Dokumenty i materialy*. T.19 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
28. Revaniuk, I. (1961). *Pravda pro t. zv. UPA (Spovid kolyshnoho providnyka OUN)*. Kyiv: Vydannia Tovarystva kulturnykh zviazkiv z ukraintsiamy za kordonom. [in Ukrainian].
29. Romaniuk, M. (2014). *Zolochivska okruha OUN: Orhanizatsiini dokumenty 1941–1952*. T.24 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
30. Romaniuk, M. (2017). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytyv zareshotovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA: 1949–1956*. Kn.3, t.27 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
31. Shchur, Ya. (2018). *OUN na terytorii Zaporizkoi oblasti: 1940–1945: Dokumenty i materialy*. T.14 (Biblioteka). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian]. Veselova, O., Kokin, S., Lysenko, O., Serhiichuk, V. (2009). *OUN i UPA v 1944 rotsi: Dokumenty*. Ch.1–2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
32. Sodal, P. (1995). *Ukrainska povstancha armia, 1943–1949: Dovidnyk druhyi*. Niu-York: Proloh. [in Ukrainian].
33. Stupnytskyi, Yu. (2000). *Spohady pro perezhyte*. T.1 (Biblioteka). Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
34. Viatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina: 1942–1947*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
35. Vlasenko, S., Kokin, S., Lozyskyi, V. (2011). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytyv zareshotovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA: 1945–1954*. T.15 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
36. Volianiuk, S. (2012). *Voienna okruha UPA «Lysonia»: 1943–1952: Dokumenty i materialy*. T.20 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
37. Volianiuk, S. (2014). Formuvannya sotni UPA «Buini» (1943–1944 rr.). *Mandrivets, 5, 29–33*. Ternopil. [in Ukrainian].
38. Volianiuk, S. (2017). *OUN na SUZ v 1943–1945 rr.* Kn.34 (Podiia ta liudy). Toronto; Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
39. Vovk, O., Kokin, S. (2006). *Volyn, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944–1946: Dokumenty i materialy*. T.8 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
40. Vovk, O., Pavlenko, I. (1999). *Volyn i Polissia: UPA ta zapillia: 1943–1944*. T.2 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
41. Zamylnskyi, V. (1971). *Volyn radianska: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
42. Zhurakhov, V. (2013). *General Vatutin: tajna gibeli*. Belgorod: Konstanta. [in Russian].

Yaroslav Antoniuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Fellow,
Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), history.volyn@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Volodymyr Trofymovych

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of M.Kovalskiyi History Department,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

OUN and UIA Underground in the "Front Period" (1943–1944)

Abstract. The aim of the study is to analyze the German-Soviet front line crossing by the OUN and UIA underground in 1943–1944. To show the dynamics of the process in relation to the offensive operations lead by the Red Army. **The methodology** of the study consists of a combination of scientific principles, general scientific and special historical methods. **The scientific novelty** of the study is based on the complex research and demonstration of the features of the front line crossing by the OUN and UIA underground in different regions of Ukraine. The stated issue was first raised and subjectively covered in Ukrainian and foreign historiography. The prospects for further research at the level of individual territories are defined. **Conclusions.** It is defined that the subdivisions of the OUN of Eastern, Northeastern, Central and Southern Ukraine were able to evacuate a large part of their personnel. Many of those individuals were joined the UIA units. The most prepared ones and able to carry out independent work were left in the rear of the Red Army. The Transnistrian OUN underground established the negotiation with Romanians as the military front approached. Simultaneously the negotiations with the Hungarian and Lithuanian units took place in Volyn. The preparation of the OUN and UIA to cross the front line had gained special significance in Western Ukraine. The large-scale of preparations was done to provide the facilities, increase conspiracy measures, liquidate the enemy agency, to make a large number of agitation leaflets for the Red Army. During the war period, the OUN network remained largely in place, pretending to be local peasants, refugees, or remained unseen in the underground hiding places. The UIA units tried to avoid clashes with the front units by moving away from the combat operations, maneuvering and hiding in hard-to-reach areas, or splitting into small groups. The delay of the front line in the Volyn region in the "Tury" military district resulted in the biggest losses. Nevertheless, in general, the underground managed to successfully move to the rear of the Red Army. The total number of the killed OUN and UIA members in Ukraine did not exceed 12%.

Keywords: underground, front line, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UIA, also UPA), Red Army, German troops, offensive operation, front period.

Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр.

Анотація. Наприкінці березня 1944 р. у західних областях УРСР, практично відразу після того, як територіями, де діяла УПА, а ОУН мала розгалужену мережу осередків, пройшла лінія фронту, радянські органи держбезпеки відновили проведення депортації. Упродовж кількох років звідси було примусово виселено 14 729 сімей (36 609 осіб), члени яких перебували в підпіллі, відзначалися антирадянськими настроями або ж уже були заарештовані. **Метою статті** став аналіз особливостей, динаміки та головних цілей депортаційних заходів органів держбезпеки в 1944–1946 рр. **Дослідницькі завдання** фокусуються на розгляді нововиявлених документів НКВС, НКДБ, МВС, МДБ, які регламентували проведення виселення, а також зіставлення їх зі статистичними показниками результатів «чекістсько-військових» заходів. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальноісторичному компаративному підході із залученням елементів історико-правового аналізу. **Наукова новизна** полягає в уведенні до наукового обігу виявлених актів репресивних органів як союзного, так і республіканського рівнів, а також у детальному аналізі особливостей застосування репресій проти місцевого населення шляхом депортування родичів учасників антирадянського руху. Порівняльний аналіз 29 наказів, директив, указівок «чекістського» керівництва з наслідками їх реалізації засвідчує важливість застосування методу примусового виселення в антиповстанській боротьбі. **Висновки.** Кампанія примусового виселення 1944–1946 рр. стала одним з елементів боротьби проти українського визвольного руху. Попри низку вад та прорахунків, керівництво партії й органів держбезпеки визнавали ефективність і результативність таких заходів у справі деморалізації націоналістичного підпілля. Примусове виселення передувало проведеної у жовтні 1947 р. масовій депортаційній операції «Захід».

Ключові слова: депортації, Західна Україна, антиповстанська боротьба, ОУН, УПА, органи державної безпеки, операція «Захід».

Протистояння між «червоними» партизанами та відділами Української повстанської армії, яке тривало з 1943 р., набуло нового розмаху після того, як територією Західної України пройшла лінія німецько-радянського фронту. Головним противником українського підпілля стали органи держбезпеки. 8 лютого 1944 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясной доповідав на ім'я Л.Берії про неминучість боїв із повстанцями та необхідність суттєво підвищити мобільність внутрішніх військ НКВС¹. Через тиждень, 15 лютого, В.Рясной запитував згоди Л.Берії перенаправити 3 тис. партизанів, котрі мали поповнити органи міліції, на підсилення військ НКВС, які не справлялися із завданням ліквідації повстанських підрозділів². Наступного місяця, зважаючи на складність боротьби, у Рівному було створено оперативний штаб та відряджено до нього заступників наркома внутрішніх справ СРСР – С.Круглова й І.Серова³.

Трое згаданих вище керівників радянських органів державної безпеки стали адресатами директиви №122 від 31 березня 1944 р. «Про репресування членів сімей оунівців», виданої Л.Берією у відповідь на лист №1-83 від 29 березня того

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.551 – Арк.41–43.

² Там само. – Арк.46–47.

³ *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Л., 2012. – С.470–471.

ж року⁴. Ще не вдалося виявити архівний примірник цього документа. Однак на основі аналізу листа №2179/ос від 24 травня 1947 р., відправленого за підписами заступника міністра держбезпеки СРСР С.Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С.Савченка на адресу міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова, можемо зробити висновок, що він містив запит на здійснення примусових виселень як методу боротьби з українським визвольним рухом («націоналістичним підпіллям»). У цьому листі, поміж іншим, повідомлялося про кількість депортованих сімей місцевого населення⁵. Саме у відповідь на цей документ і було видано наказ про проведення у Західній Україні у жовтні 1947 р. найбільшої повоєнної депортаційної операції під кодовою назвою «Захід».

Як метод репресій примусове виселення не було чимось унікальним. У перші роки Другої світової, тобто в 1939–1941 рр., радянська влада використовувала масові депортації на щойно приєднаних західних територіях. У завершальний період війни й після неї примусові виселення стали також інструментом боротьби проти «народів-зрадників» та антикомуністичного підпільного руху, особливо у західних районах України, Білорусії, у Прибалтиці.

Операція «Захід» була найбільшим масовим примусовим виселенням після завершення Другої світової війни на території Західної України. Незважаючи на це, поряд із наступними депортаційними операціями, такими, як «Весна» (22–23 травня 1948 р.), «Прибій» (25–28 березня 1949 р.), «Південь» (6–7 липня 1949 р.), вона є малодослідженою. Безпосередньо про операцію написано лише декілька статей⁶. Ще більш лапідарно висвітлено примусові виселення із Західної України 1944–1946 рр. напередодні операції «Захід»⁷. Фрагментарною є й інформація в опублікованих збірниках архівних документів⁸.

Відкритий доступ до «архівів КДБ» в Україні дає можливість більш докладно дослідити депортаційні практики радянських «органів» напередодні операції «Захід», головні їх завдання та особливості реалізації. Нормативна база репресивних служб, навіть попри те, що вона збережена не в повному обсязі⁹, виступає важливим джерельним комплексом, який відображає динаміку та ключові моменти щодо застосування примусових виселень як методу «чекістської» роботи.

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України засвідчив щонайменше 29 нормативно-розпорядчих актів, котрі так чи інакше регламентували застосування репресій до населення західних областей УРСР у формі примусових виселень від весни 1944 й до кінця 1946 рр.:

⁴ ГДА СБУ. – Ф.16 – Оп.1. – Спр.807. – Арк.1–2.

⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.674 – Арк.1–3.

⁶ *Бажан О.* Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип.18. – К., 2013. – С.338–349; *Його ж.* Операція «Запад»: из истории депортации населения Западной Украины в Казахстан // 65 лет с начала депортации жителей Украины в Казахстан: Сб. мат. заседания круглого стола (20 ноября 2012 г.). Дню Первого Президента Республики Казахстан посвящается. – Караганда, 2012. – С.19–26.

⁷ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.343–356; *Мусієнко І.* Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 рр. // Український альманах 2010. – Варшава, 2010. – С.194–195; *Надольський Й.* Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк, 2008. – С.168–191; *Сорока Ю.* Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х рр. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – Вип.91/93. – К., 2007. – С.122–123.

⁸ Депортації: Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади: У 3 т. / Відп. ред. Ю.Сливка. – Т.2. – Л., 1998. – С.282–288; *Сталинские депортации: 1928–1953 /* Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005. – 904 с.

⁹ Щодо знищення документів органів держбезпеки УРСР за 1941–1948 рр. див.: ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1823. – Арк.74–104.

№	Дата	Документ	Зміст
1	31.03.1944	директива НКВС СРСР №122	проведення виселень
2	07.04.1944	директива НКВС СРСР №130	проведення виселень
3	18.04.1944	директива НКВС та НКДБ УРСР №4/552/с	проведення виселень, порядок репресування сімей
4	28.08.1944	директива НКВС УРСР №2027/ш	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
5	30.09.1944	телеграма НКВС СРСР №2574	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
6	09.10.1944	наказ НКВС–НКДБ СРСР №001240/00380	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
7	18.11.1944	директива НКВС УРСР №90/оп	вади у проведенні виселень
8	20.12.1944	указівка НКВС УРСР №2352/с	проведення виселень
9	26.01.1945	директивна вказівка НКДБ УРСР №5/д	проведення виселень та реагування на них населення
10	01.03.1945	директива НКВС УРСР №11	проведення виселення
11	20.05.1945	публічний наказ НКВС УРСР	«явка з повинною», боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
12	24.05.1945	директива НКВС та НКДБ УРСР №48/д/31	проведення виселення, боротьба з повстанцями
13	07.07.1945	директива НКВС УРСР №45	вади у проведенні виселень
14	12.07.1945	указівка НКВС УРСР №8/252	надання статистики (поміж іншим виконання виселень)
15	24.07.1945	указівка НКВС УРСР №8/555	«явка з повинною», проведення виселень
16	01.08.1945	указівка НКВС–НКДБ УРСР №8/558	«явка з повинною» (поміж іншим виселення)
17	22.08.1945	директива НКВС УРСР №87	вади у проведенні виселень
18	23.08.1945	директива НКВС УРСР №88	повернення з вислання, «явка з повинною»
19	18.09.1945	директива НКВС УРСР №101	вади у проведенні виселень
20	24.09.1945	директива НКВС УРСР №110	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
21	13.11.1945	директива НКВС УРСР №8/156936	діяльність винищувальних батальйонів (поміж іншим виселення)
22	10.01.1946	директива НКВС УРСР №4	вади у проведенні виселень («розбазарювання майна»)
23	09.02.1946	директива НКВС УРСР №182/сн	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
24	22.02.1946	директива НКВС УРСР №28	вади у проведенні виселень
25	21.05.1946	роз'яснення МВС УРСР №67	проведення виселень (добровільне відселення членів сімей висланих)
26	30.05.1946	директива МВС УРСР №15/9821	вади у проведенні виселень
27	19.07.1946	указівка МВС УРСР №15/13099	вади у проведенні виселень
28	28.08.1946	роз'яснення МВС УРСР №15/5332	вади у проведенні виселень
29	01.10.1946	директива МВС УРСР №15/149	вади у проведенні виселень

Виселення сімей оунівців як метод боротьби проти антикомуністичного руху у форматі спеціальної операції припадає на перший етап Другої світової війни. 22 травня 1941 р. було проведено депортацію, яка мала «вирішити питання» ліквідації бази ОУН – сімей нелегалів, куркулів і репресованих¹⁰. Із території Західної України було виселено 3073 сім'ї (або 11 329 осіб)¹¹.

Директива НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р. стала актом, який регламентував відновлення депортацій¹². Мабуть, окрім поки що невиявленого запиту під №1-83, документ ґрунтувався й на постанові про спеціальні заходи щодо західних областей України Державного комітету оборони СРСР, виданій на початку березня 1944 р. У пункті 8 йшлося про виселення силами НКВС СРСР сімей активних учасників ОУН, УПА та УНРА у віддалені місцевості країни, а в першому абзаці нормативного акта чітко зазначалася мета цих заходів – «ліквідація діючих банд та наведення належного державного ладу»¹³. Відповідно до директиви НКВС СРСР №122 виселення сімей оунівців та повстанців мало проводитися відразу на основі постанови НКВС УРСР про виселення, не очікуючи на рішення позасудового органу – Особливої наради НКВС СРСР. За тиждень – 7 квітня 1944 р. – було видано наступну союзну директиву №130, яка стосувалася питань оформлення матеріалів про висилку та інших організаційно-правових моментів, фактично роз'яснюючи попередній акт¹⁴.

Уже 18 квітня 1944 р. на виконання директиви №122 волинському, тернопільському, львівському, станіславському обласним управлінням, а також начальникам районних опергруп із Рівного було розіслано директиву республіканських НКВС і НКДБ №4/552/с про порядок репресування сімей оунівців та активних повстанців¹⁵. Давалися вказівки, що саме і як мають робити місцеві структури, яким чином відбуватиметься співпраця між УНКВС та УНКДБ.

Окрім спеціальних актів, які безпосередньо передбачали застосування примусових виселень як методу боротьби з українським підпіллям, керівництво органів держбезпеки на союзному та республіканському рівнях наголошувало на потребі застосування депортацій і в нормативно-правових документах, котрі загалом стосувалися антиповстанської боротьби.

28 серпня 1944 р. заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР С.Круґлов видав у Львові директиву №2027/ш, яку було розіслано начальникам УНКВС західних областей УРСР із метою прискорення ліквідації оунівського підпілля та збройного повстанського руху. Поряд із проведенням агентурної, оперативно-слідчої, оперативно-військової роботи, «чекістсько-військових» операцій, створенням бойових (легендованих) груп із метою знищення керівного складу ОУН та УПА, також пропонувалося звернути особливу увагу на заходи з деморалізації («разложенческие мероприятия») ¹⁶. Із цією метою директива вимагала взяти на

¹⁰ Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940–1950-ті рр. // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: Л.Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2020. – С.57.

¹¹ Кількість виселених пізніше коригувалася самими «чекістами». Дослідники також подають інші дані. Тут наведено за: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. / Рук. группы состав. В.П.Ямпольский. – Т.1: Накануне. – Кн.2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – Москва, 1995. – С.154–155.

¹² ГДА СБУ. – Ф.2 – Оп.1. – Спр.674. – Арк.4–5.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн.2. – К., 1994. – С.547–548.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.6–8.

¹⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.142–146.

¹⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.392. – Арк.22.

облік усі сім'ї, члени яких перебували на нелегальному становищі. Співробітники НКВС мали запропонувати облікованим родинам під розписку вплинути на своїх близьких («батько, брат, чоловік»), спонукавши їх упродовж 5–10 днів вийти з лісу. За невиконання – вислання до Сибіру з конфіскацією майна. У директиві зазначалося, що така «чекістська» діяльність матиме велике значення для «розкладання» повстанських груп.

30 вересня 1944 р. о 1-й год. з Москви до Києва надійшла телеграма №2574 від 29 вересня на ім'я наркома В.Рясного з копіями для начальників УНКВС західних областей республіки. У ній С.Круглов інформував про результати своєї доповіді Л.Берії щодо боротьби з антикомуністичним підпіллям та про завдання «розгромити» оунівців до кінця того року. Задля цього С.Круглов повертався до Львова та просив ужити заходів на виконання вказівок наркома СРСР, особливо зосередившись на низці пріоритетних завдань, передусім «на посиленні репресій щодо сімей активних оунівців та бандитів»¹⁷.

Наказ НКВС–НКДБ СРСР №001240/00380 від 9 жовтня 1944 р. передбачав проведення цілої низки агентурно-оперативних заходів, спрямованих на активізацію боротьби проти оунівського підпілля та ліквідацію повстанського руху¹⁸. Одним із першочергових завдань було посилення репресій щодо сімей активних оунівців та упівців, їх виселення, яке мали проводити відповідно до вже згаданої директиви №122 від 31 березня 1944 р.

Реалізація обласними управліннями НКВС виселень відбувалася з серйозними порушеннями, що затримувало депортаційну роботу «органів». Наступна директива НКВС УРСР зумовлювалася саме потребою виправити вади в оформленні облікових справ на виселені сім'ї.

У директивній указівці №90/оп від 18 листопада 1944 р. нарком В.Рясной указував начальникам обласних УНКВС на серйозні порушення, здійснені співробітниками при оформленні облікових справ стосовно виселення сімей членів УПА. Серед ключових помилок: відсутність підписів оперативних працівників, які укладали справи; різночитання у прізвищах та іменах виселених із непоодинокими випадками, коли у справі згадувалися різні люди або з'являлися нові; неправильно зазначений ступінь спорідненості осіб; до депортації вносилися особи, які перебували у Червоній армії або не перевірялися дані, отримані з усних заяв, тож у результаті висилали тих, хто взагалі не проходив за обліковими справами¹⁹. Ці помилки не давали можливості надіслати облікові справи на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

Про увагу до методів примусового виселення свідчили також указівки щодо звітності виконання наказів, директиви союзного та республіканського рівнів. Так, 20 грудня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко видав указівку №2352/с, в якій вимагав до 5 січня подати доповідні записки про стан виконання директиви НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р. та директиви НКВС–НКДБ УРСР №4/552/с від 13 квітня 1944 р., яка впроваджувала зазначений акт на республіканському рівні. Такі звіти мали подати УНКДБ у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Рівненській, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій областях²⁰.

¹⁷ Там само. – Арк.31.

¹⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.20-СП. – Арк.180.

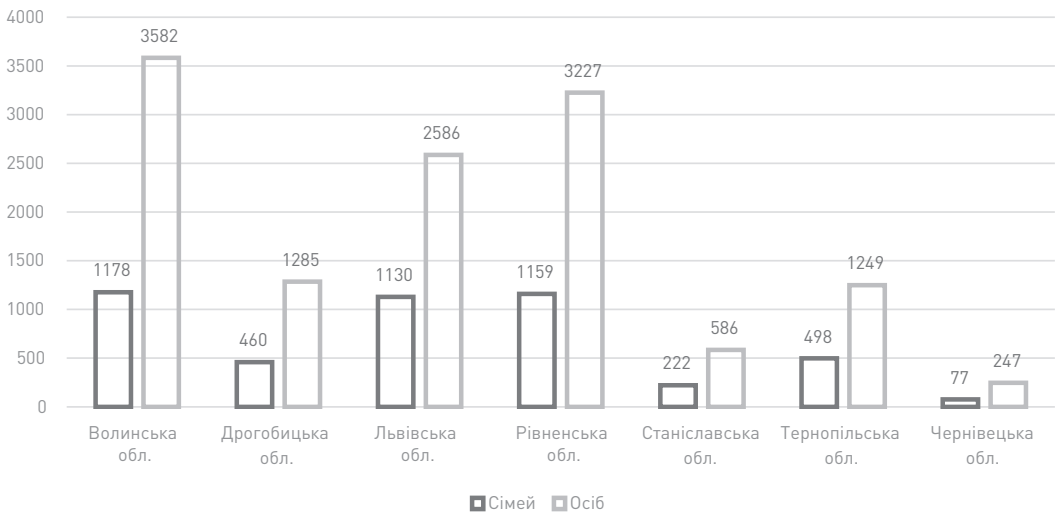
¹⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.17–18.

²⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.215.

Серед восьми виявлених за 1944 р. нормативно-розпорядчих документів союзного та республіканського рівнів п'ять безпосередньо стосувалися проведення примусового виселення, у трьох актах зазначалося про необхідність його використання як дієвого методу. Розподіл нормативно-розпорядчих документів, виданих на союзному та республіканському рівнях, однаковий – по чотири акта. На рівні УРСР було видано три рішення (одне з них щодо виправлення вад у депортаційній роботі), що регулювали питання застосування примусового виселення, натомість на рівні СРСР таких указівок було дві.

За статистичними даними органів держбезпеки в результаті виконання зазначених нормативно-розпорядчих актів упродовж 1944 р. було примусово виселено 4724 сім'ї (або 12 762 особи). Наймасовішими стали депортації з Волинської, Рівненської, Львівської обл. (див. діаграму 1)²¹.

Діаграма 1

Увага до результатів проведення депортацій залишалася у фокусі наркома державної безпеки УРСР С.Савченка й наступного року. Так, 26 січня 1945 р. за його підписом було видано директивну вказівку №5/д²², в якій вимагалось подати результати примусових виселень сімей оунівців станом на 1 лютого, а також надати характерні позитивні та негативні реакції населення й українських підпільників на депортаційну роботу «чекістів».

1 березня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной видав директиву №11, в якій оцінював стан справ із репресуванням сімей оунівців та активних повстанців, акцентував увагу на прорахунках, потребі їх виправити й не допускати в майбутньому²³. Головним акцентом була доля сімей радянських партизанів і червоноармійців. Директива вимагала серйозно аргументувати потребу їх депортування. Співробітники обласних УНКВС до 15 березня 1945 р. мали надіслати в 1-й спецвідділ НКВС УРСР справи на всі сім'ї, які було виселено до 1 березня того ж року.

²¹ Складено за: Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.165.

²² Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.17.

²³ Там само. – Спр.80. – Арк.16.

20 травня 1945 р. датовано публічний наказ НКВС УРСР за підписом наркома В.Рясного, в якому на 20 липня встановлювався остаточний термін «явки з повинною» повстанців²⁴. Тільки для однієї Станіславської області документ українською мовою було розтиражовано на 7 тис. листівок і 5 тис. плакатів²⁵. Він публікувався в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів²⁶, а також тиражувався в обласних друкарнях Західної України. У пунктах 4–5, які стосувалися, відповідно, повстанців та їхніх прихильників, котрі добровільно не з'являться в «органи радянської влади», зазначалося, що окрім їх арешту будуть також застосовані репресії й щодо сімей таких громадян – виселення.

Показовою стала спільна директива НКВС і НКДБ УРСР №48/д/31 від 24 травня 1945 р.²⁷ Попри те, що документ стосувався антиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати «чекісти», були примусові виселення цивільного населення (три пункти з п'яти). Безпосередньо зазначалося про потребу негайного вислання сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йшлося про застосування практики заручництва²⁸, коли необхідно було не тільки виявити та заарештувати підпільників, але й у 3–5-денний термін репресувати їхні сім'ї. У випадку неможливості встановлення безпосередньо причетних до повстанських дій, у населеному пункті, де відбулася акція, приписувалося затримувати «антирадянський та націоналістичний елемент», відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВС–НКДБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Напередодні видання спільної директиви №48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР із промовою щодо боротьби з підпіллям виступив М.Хрущов. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акта²⁹. Інша теза з виступу стосувалася запланованого чергового звернення влади республіки та ЦК КП(б)У до населення зі встановленням кінцевого терміну «явки з повинною». Імовірно, що публічний наказ НКВС УРСР від 20 травня 1945 р. (докл. див. вище) був реалізацією саме цих тез.

7 липня 1945 р. НКВС УРСР видав наступну вказівку №45³⁰, в якій вкотре наголошувалося на вадах виконання директиви №122. Зазначалося, що замість заарештованих та активних учасників ОУН та УПА, «чекісти» виселяють колишніх рядових дивізії СС «Галичина», німецьких пособників, а також депортують осіб похилого віку (70–80 років) і неповнолітніх (16–17 років) без інших членів родини працездатного віку.

12 липня 1945 р. заступник наркома НКВС УРСР видав указівку №8/252, що призначалася всім начальникам УНКВС західних областей республіки.

²⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.11.

²⁵ Там само. – Спр.198. – Арк.142.

²⁶ Див., напр.: Прикарпатська правда: Орган Станіславського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1945. – 23 травня. – №98. – С.2; Червоний хлібороб: Орган Лисецького райкому КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих Станіславської області. – 1945. – 4 червня. – №9. – С.2.

²⁷ Директива збереглася в кількох примірниках і копіях: ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.149–150; Спр.80. – Арк.31–32; Ф.2. – Оп.1. – Спр.213. – Арк.49–50.

²⁸ Див. докл.: *Вронська Т.* Упокорення страхом... – С.19, 430.

²⁹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні... – С.602–603.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.45–46.

У документі поміж іншого вимагалось надавати інформацію про кількість виселених сімей активних оунівців як відплату за повстанські акції³¹. Не минуло і двох тижнів, як 24 липня начальники УНКВС–УНКДБ західних областей УРСР отримали дві вказівки. Перша, наркома внутрішніх справ В.Рясного №8/555, стосувалася УНКВС і вимагала провести низку заходів задля посилення кампанії «явки з повинною»³². Перш за все до 1 серпня 1945 р. «чекісти» на місцях мали скласти списки сімей вояків УПА та членів ОУН, що продовжують перебувати на нелегальному становищі. До 5 серпня слід було розпочати масове затримання поданих сімей для виселення. Друга, спільна вказівка обох наркомів №8/558, роз'яснювала, що всі, хто з'явиться «з повинною» до 1 серпня, арешту не підлягають. Також визначався перелік заходів «чекістів» у цьому випадку: узяти таких осіб на оперативний облік та забезпечити «агентурним обслуговуванням»³³.

Судячи з розпорядчих документів, вади у «чекістській роботі» щодо виселення сімей оунівців та повстанців продовжували бути звичним явищем. У директиві №87 від 22 серпня 1945 р. вкотре зазначалося, що облікові справи заповнюються неправильно³⁴. Наступного дня, 23 серпня, нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной підписав директиву №88³⁵. Акт регламентував повернення сімей із заслання, якщо виявиться, що особа, через яку відбулося вислання, насправді перебувала у Червоній армії, а не в підпіллі чи на нелегальному становищі. Таку ж можливість було передбачено для колишніх повстанців, котрі «прийшли з повинною» та після того служили у винищувальних («истребительных») батальйонах або були завербовані як агенти.

Ключовим питанням наступної директиви НКВС УРСР №101 від 18 вересня 1945 р. стала невідповідність (подекуди до півсотні) між кількістю висланих сімей учасників ОУН, УПА та числом поданих на затвердження Особливої наради НКВС СРСР облікових справ³⁶. Ці вади, які стосувалися також і 1944 р., слід було усунути до 15 жовтня 1945 р.

У директиві НКВС УРСР №110 від 24 вересня 1945 р.³⁷, яка стосувалася перевірки та поліпшення роботи агентурно-інформативної мережі, нарком внутрішніх справ республіки В.Рясной зазначав також і про необхідність використання методу примусових виселень. Про це саме згадувалося в рішенні щодо вдосконалення діяльності так званих груп самоохорони сіл або винищувальних батальйонів. У директиві НКВС УРСР №8/156936 від 13 листопада 1945 р. пропонувалося (пункт 10) установити за правило, що сім'ї «зрадників-бійців» винищувальних батальйонів повинні бути негайно репресовані, зокрема вислані у Сибір незалежно від того, чи вдалося затримати «зрадника»³⁸.

У підсумковій довідці за 1945 р. щодо результатів «чекістсько-військових» операцій проти повстанського руху у західних областях УРСР серед інших показників було також подано відомості про результати примусових виселень³⁹:

³¹ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.213. – Арк.99.

³² Там само. – Арк.113.

³³ Там само. – Арк.114.

³⁴ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.88–89; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.20.

³⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.90–92; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.21.

³⁶ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.100.

³⁷ Там само. – Арк.118–126.

³⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.392. – Арк.214.

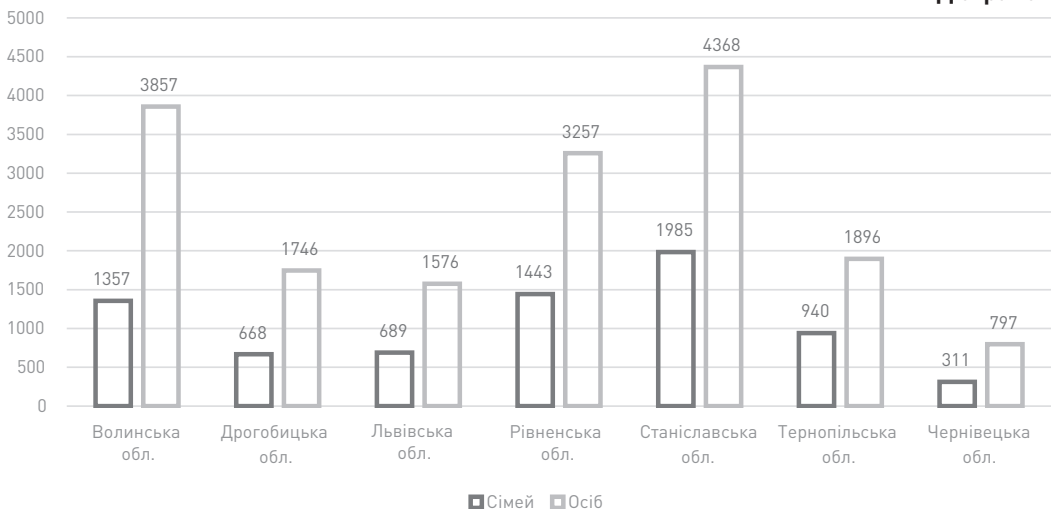
³⁹ Складено за: Там само. – Спр.285. – Арк.1.

	Разом	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Рівненська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
Захоплено	60 415	4006	4685	11 818	8621	23 175	6609	1488	13
Убито	31 313	4533	6721	10 317	11 437	16 709	10 871	697	28
«Явка з повинною»	38 205	4612	2847	8731	3891	14 536	2344	1244	0
Заарештовано	25 618	1977	4264	5056	5260	5087	3840	1098	36
Виселено сімей	7393	1357	668	689	1443	1985	940	311	0
Виселено осіб	17 497	3857	1796	1576	3257	4368	1896	797	0
Вилучено одиниць зброї	46 586	4462	4664	8397	8174	10 150	9861	864	14

Усі тринадцять виявлених рішень за 1945 р., які стосувалися примусових виселень або передбачали такий метод як один з елементів антиповстанської боротьби, було ухвалено на республіканському рівні. В актах є також згадка про вказівку НКВС СРСР від 30 червня 1945 р. Із контексту можна припустити, що вона стосувалася примусових виселень, але, імовірно, не оунівців, а іншого контингенту. Вісім з виявлених за 1945 р. документів безпосередньо присвячувалися проведенню примусових виселень, ще п'ять різною мірою передбачали депортації як метод роботи органів держбезпеки у західних областях УРСР, три було видано у зв'язку з вадами в реалізації заходів.

Загалом за 1945 р. було виселено 7393 сім'ї (або 17 497 осіб). Наймасовішими стали депортації зі Станіславської, Волинської, Рівненської обл. (див. діаграму 2)⁴⁰.

Діаграма 2

⁴⁰ Складено за: Там само. – Арк.13.

У рішеннях, що стосувалися примусових виселень у наступному році, першочерговими були питання, пов'язані з майновими зловживаннями. 10 січня 1946 р. заступник наркома НКВС УРСР І.Лобуренко видав директиву №4 про незаконне використання конфіскованого майна, продовольства, зерна, худоби тощо, не зданого у фонд держави, а пущеного на понаднормове забезпечення співробітників райвідділів НКВС та місцевих партійних працівників⁴¹. Особливо наголошувалося, що «органи» мають проконтролювати, аби сім'ї, які виселяються, обов'язково брали з собою теплі речі, оскільки від забезпечення відповідним одягом та взуттям залежить їх трудове використання в північних районах.

Із метою максимального посилення антиповстанської боротьби, 9 лютого 1946 р. нарком внутрішніх справ УРСР Т.Строкач видав директиву №182/сн⁴². Серед іншого в документі зазначалося, що відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. необхідно негайно розробити оперативні плани з проведення «зачистки» в радіусі 15 км навколо промислових міст і 10 км у зоні залізничних та автошляхів, а також на територіях, прилеглих до нафтоносних районів Станіславщини й нафтопроводів. Сім'ї оунівців, їхніх прихильників, куркулів та «антирадянського елементу» слід виселяти у віддалені райони СРСР або переселяти в межах тих самих областей.

22 лютого 1946 р. вийшла вже друга директива НКВС УРСР (№28)⁴³, яка стосувалася скарг підпільників, котрі прийшли «з повинною», та чії сім'ї були раніше виселені. Предметом скарг стало затягування повернення родин із вислання або ж відсутність розгляду цих заяв і скарг.

21 травня 1946 р. було підписано та розіслано в обласні управління роз'яснення МВС УРСР №67, де зазначалося, що тим, хто прийшов «із повинною», слід надавати перепустки на право проїзду до своїх, раніше висланих, сімей⁴⁴. Органи внутрішніх справ були зобов'язані брати таких осіб в агентурну розробку за місцем нового проживання.

Наприкінці того ж місяця, 30 травня 1946 р., МВС УРСР видало директиву №15/9821, в якій знову наголошувалося на суттєвих вадах під час підготовки до вислання сімей українських підпільників, через що затягуються строки проведення депортацій⁴⁵. Питання правильного оформлення облікових справ, які надсилалися на Особливу нараду МВС СРСР, було ключовим і для повідомлення начальникам 1-х спецвідділів УМВС західних областей УРСР №15/13099 від 19 липня 1946 р.⁴⁶ 28 серпня того року керівникам управлінь МВС західної частини республіки надійшло роз'яснення №15/5332 про те, що всі постанови про повернення зі спецпоселення сімей учасників ОУН та УПА повинні здійснюватися через міністерство внутрішніх справ СРСР, зокрема через відділ спецпоселень⁴⁷.

Прорахунки при застосуванні, а також нехтування примусовими виселеннями стали наскрізним мотивом директиви МВС УРСР №15/149 від 1 жовтня 1946 р.⁴⁸ Затягування процедури оформлення облікових справ на сім'ї українських підпільників та, як наслідок, призупинення депортаційних операцій стало предметом

⁴¹ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.108. – Арк.1.

⁴² Там само. – Арк.44–47.

⁴³ Там само. – Арк.54–55.

⁴⁴ Там само. – Арк.179.

⁴⁵ Там само. – Арк.267–270; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.23–24.

⁴⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.25.

⁴⁷ Там само. – Арк.22.

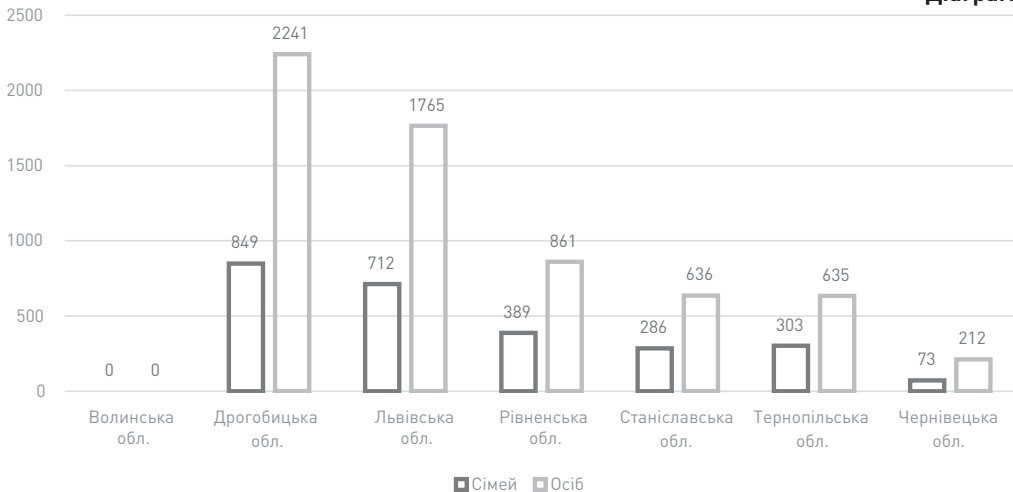
⁴⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.160–161.

уваги міністра внутрішніх справ УРСР Т.Строкача, котрий констатував, що у Станіславській, Львівській і Чернівецькій виселення припинилося у квітні, у Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській областях – не проводилося з травня, а у Волинській – упродовж поточного року взагалі не було вислано жодної сім'ї. Директива визначала новий термін для «доопрацювання» – 20 жовтня 1946 р., причому про виконання необхідно було прозвітувати до 31 жовтня.

Шість із восьми виявлених за 1946 р. нормативно-розпорядчих актів стосувалися вад та недостатньої якості й масштабів депортаційної роботи органів держбезпеки на території західних областей УРСР, одне з роз'яснень стосувалося осіб, що з'явилися «з повинною», ще одна директива передбачала застосування примусових виселень поміж інших методів антиповстанської боротьби. Усі вісім актів було видано на республіканському рівні.

Результати примусових виселень за 1946 р. виявилися найменшими порівняно з попередніми роками. Усього було виселено 2612 сімей (або 6350 осіб). Найбільше депортували з Дрогобицької та Львівської областей, натомість із Волинської за 1946 р., згідно зі статистикою «органів», не було виселено жодної сім'ї (див. діаграму 3)⁴⁹.

Діаграма 3

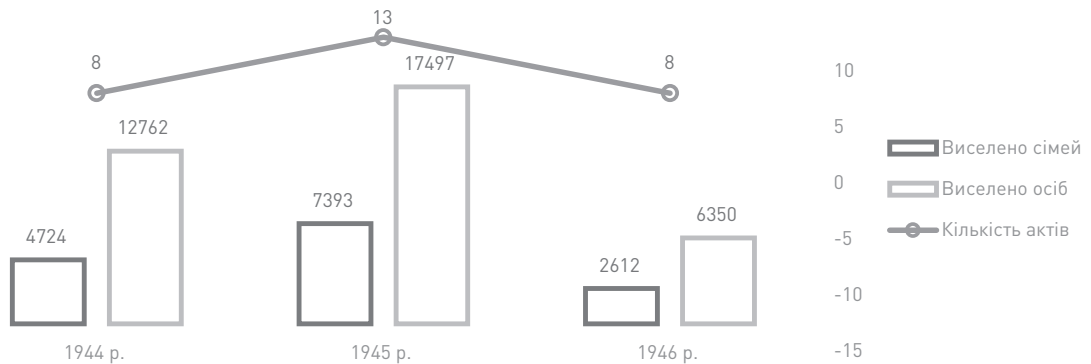
Упродовж трьох років, як засвідчують виявлені нормативно-розпорядчі акти, рішення союзного рівня про депортаційну роботу були лише в 1944 р. (обидва ухвалені наркомом Л.Берією). У ще двох документах про застосування примусових виселень ішлося як про один із методів антиповстанської боротьби. Щодо 1945–1946 рр. нормативні акти про депортації виявлено лише на республіканському рівні. Найбільш «продуктивним» виявився 1945-й рік – тринадцять.

Динаміка рішень про застосування примусових депортацій щодо населення західних областей УРСР корелюється з кількістю депортованих упродовж 1944–1945 рр. та засвідчує суттєвий спад депортаційної роботи в 1946 р. (див. діаграму 4). Загалом за три роки було депортовано 14 729 сімей (або 36 609 осіб)⁵⁰.

⁴⁹ Складено за: Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.165.

⁵⁰ Складено за: Там само. Аналогічні дані за матеріалами Галузевого державного архіву МВС України див.: Депортації: Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр. ... – Т.2. – С.299; Вронська Т. Упокорення страхом... – С.356.

Діаграма 4

Зменшення уваги «чекістів» до примусових виселень як методу антиповстанської боротьби в 1946 р. ймовірно може пояснюватися переважанням «чекістсько-військових» операцій у роботі органів держбезпеки. Кількість таких за три роки зросла в 15 разів – із 6495 у 1944 р. до 97 903 в 1946 р.⁵¹

«Великі блокади» кінця 1945–1946 рр., забезпечення проведення виборів (до Верховних Рад СРСР та УРСР), зміна тактики «чекістської роботи» восени 1946 р.⁵² також впливали на можливість співробітників «органів» використовувати в повсякденній роботі примусові виселення на тому рівні, як того вимагало керівництво. Перевага актів, що стосувалися вад у депортаційній роботі впродовж 1946 р. (шість із восьми документів) є важливим свідченням на користь такого припущення.

Суттєвий вплив на зменшення застосування методу примусових виселень очевидно справила чергова реорганізація каральних органів із наркоматів у міністерства (внутрішніх справ та державної безпеки). Ці зміни порушили низку питань щодо застосування директиви НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р., оскільки на республіканському рівні під тиском компартії депортаційні практики поширилися з «сімей оунівців» на куркулів і так званих поплічників⁵³. Остаточно проблеми з обліковими справами на сім'ї депортованих, які «зависли» в різних інстанціях МВС, було вирішено вже в рамках підготовки до операції «Захід» улітку 1947 р.

Кількісні показники примусово виселених упродовж 1944–1946 рр. поступаються числу вбитих або заарештованих учасників антирадянського руху. Високі цифри, особливо для 1945 р., «виведених із повинною» – прямий наслідок застосування депортацій. Наступного, 1947-го, року ситуація кардинально зміниться, адже в результаті проведення операції «Захід» кількість виселених перевищить число всіх інших, разом узятих (див. діаграму 5)⁵⁴.

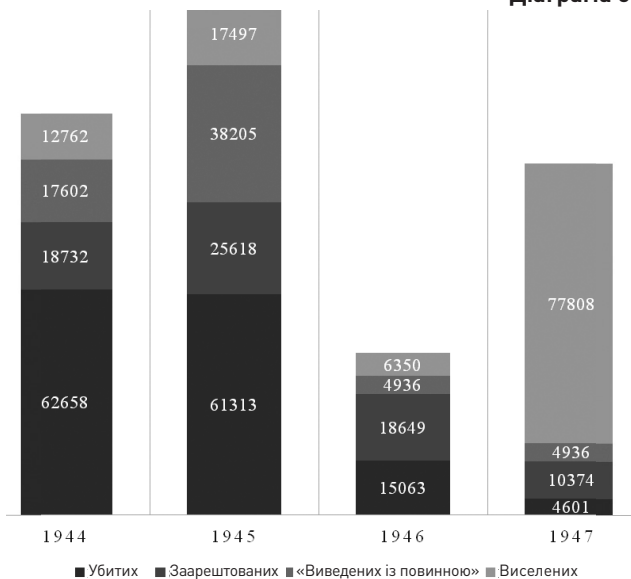
⁵¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.336.

⁵² *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір»... – С.500–508, 513.

⁵³ *Вронська Т.* Упокорення страхом... – С.350.

⁵⁴ Складено за: ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.337.

Діаграма 5

Примусові виселення 1944–1946 рр. набули форми кількарічної депортаційної кампанії⁵⁵, що розпочалася з кінця березня 1944, досягла свого піку в 1945 та пішла на спад у 1946 рр. Значна кількість виявлених нормативно-розпорядчих актів свідчить про постійну увагу до неї керівництва та спонукання «чекістів» до використання репресій проти сімей підпільників. У більшості вказівок і директив очільників органів держбезпеки УРСР зазначалося, що виселення родин повстанців та підпільників є важливим елементом широкого комплексу антиповстанської боротьби, і що відповідна робота

проводиться перш за все саме зі вказаною метою. Депортації 1944–1946 рр., з одного боку, засвідчили результативність застосування методу примусового виселення, а з іншого – виявили низку проблемних питань, які керівництво органів держбезпеки намагалося подолати шляхом видання спеціальних актів. Загалом примусові виселення вважалися ефективним методом, що спонукало радянську владу продовжувати застосовувати їх у західних областях УРСР. Депортації, розпочаті на завершальному етапі Другої світової війни як один з елементів широкої антиповстанської боротьби, стали провідником найбільшої масової операції з насильницького виселення мешканців Західної України у жовтні 1947 р. – операції «Захід».

REFERENCES

1. Bazhan, O. [2012]. Operatsiia «Zapad»: iz istorii deportatsii naseleniia Zapadnoy Ukrainy v Kazakhtan. *65 let s nachala deportatsii zhitel' Ukrainy v Kazakhstan: Sbornik materialov zasedaniia kruglogo stola (20 noyabria 2012 g.)*, 19–26. Karaganda. [in Russian].
2. Bazhan, O. [2013]. Operatsiia «Zakhid»: do 75-richchia deportatsii naseleniia Zakhidnoy Ukrainy u viddaleni raiony SRSR. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 338–349. [in Ukrainian].
3. Bilas, I. [1994]. *Represyivno-karalna systema v Ukraini: 1917–1953: Suspilno-politychny ta istoriko-pravovy analiz*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kohut, A. [2020]. Operatsiia «Zakhid» u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoy Ukrainy 1940–1950-ti rr. *Vyrvane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*, 51–68. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Musiienko, I. [2010]. Deportatsii naseleniia z terytorii Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny v 1941–1951 rr. *Ukrainskyi almanakh*, 187–201. [in Ukrainian].
6. Nadolskyi, Yo. [2008]. *Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953 rr.)*. Luts'k. [in Ukrainian].
7. Patryliak, I. [2012]. *“Vstan i borys! Slukhai i vir...” : ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.)*. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
8. Slyvka, Yu. [Ed.]. [1998]. *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 1930-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty. Materialy. Spohady*, 2. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].

⁵⁵ Про дефініції депортаційних кампаній та операцій див.: Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій... – С.51–68.

9. Soroka, Yu. (2007). Nasylnytske vyseleattia naseleattia zakhidnoukrainskykh zemel u 1940–1950-kh rokakh. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istorii, 91–93*, 122–126. [in Ukrainian].
10. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoï vlyady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Yakovlev, A. (Ed.). (2005). *Stalinskie deportatsii: 1928–1953*. Moskva. [in Russian].
12. Yampolskij, V. (Ed.). (1995). *Organy gosudarstvennoï bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoï vojne: sbornik dokumentov*, 1. Moskva. [in Russian].

Andrii Kohut

Director,

Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), andriy@kohut.in.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

Precursors of Operation "West": Deportations in 1944–1946

Abstract. The resumption of deportation practices by the Soviet special services in Western Ukraine began in late March 1944, almost immediately after the front line had penetrated the territories where the UIA operated and the OUN had an extensive network. Over the course of three years, 14 729 families (36 609 people), whose members were in underground, had anti-Soviet views, or had already been arrested, were forcibly evicted. **The purpose of the article** is to analyze the features, dynamics and main goals of the deportation practices of the Soviet special services during 1944–1946. **The research tasks** are focused on the analysis of the newly discovered normative acts of the state security agencies, which regulated the conduct of deportations of the population of Western Ukraine, and also comparison of this documents with the statistical data of the results of chekist-military measures. **The research methodology** is based on a general historical comparative approach involving elements of historical and legal analysis. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of the newly-discovered normative acts of the state security agencies of both the All-Union and Republican levels, which were issued for the resumption and continuation deportation of the local population in Western Ukraine. The article also provides a detailed analysis of the peculiarities of repression against the local population through deportation of relatives of participants of the Ukrainian anti-Soviet resistance movement. A comparative analysis of 29 orders, directives and other instructions of the chekist's headquarters with the consequences of their implementation shows the importance of using the forced eviction method as one of the methods of counterinsurgency. **Conclusions.** The resumption of control of the Soviet Union over the territory of Western Ukraine also meant the resumption of deportation practices for the local population. The three-year forced eviction campaign in 1944–1946 was one of the elements of the fight against the Ukrainian liberation movement. Despite a number of disadvantage, the effectiveness and efficiency of deportation was recognized by the leadership of the Communist Party and Soviet state security agencies as an effective way of counterinsurgency, and became one of the prerequisites for the massive deportation Operation "West" ("Zapad") in October 1947.

Keywords. deportations, Western Ukraine, counterinsurgency, OUN, UIA (UPA), state security agencies, Operation "West" ("Zapad").

Від роззброєння Армії крайової на Люблінщині до операції «Захід»: винищення польського й українського підпілля підрозділами радянської 64-ї дивізії внутрішніх військ у 1944–1948 рр.*

Анотація. Мета дослідження полягає у представленні бойових дій 64-ї дивізії внутрішніх військ НКВС, сформованої восени 1944 р. та переданої в розпорядження інструктора СРСР при польському міністерстві громадської безпеки. Головним завданням цього з'єднання була ліквідація антикомуністичного партизанства в Польщі. У боротьбі проти нього підрозділи дивізії досягли значних успіхів – у 1945 р. це було найефективніше антипартизанське формування, без допомоги якого польські комуністи не змогли б утримати свою владу. Однією з небагатьох поразок з'єднання став спільний удар польських партизанів та Української повстанської армії на Грубешів у травні 1946 р. Дивізія передислокувалася з території Польщі в березні 1947 р., після фальсифікації виборів до сейму, коли вже для влади комуністів у країні не було ніякої загрози. Особовий склад переведеної на захід УРСР військової частини до її розформування у травні 1948 р. відповідав за безпеку Дрогобицької обл., залучався до ліквідації загонів УПА та репресивних акцій проти місцевого населення. Восени 1947 р. під час операції «Захід» вояки дивізії забезпечували депортування з Дрогобиччини вглиб СРСР майже 15 тис. людей. **Методологія дослідження** ґрунтується на критичному аналізі архівних джерел. Використано історико-порівняльний та мікроісторичний підходи із застосуванням політологічних методів. **Наукова новизна.** Уведено в обіг нові історичні джерела, висвітлено невідомі досі епізоди історії сталінського репресивного апарату, адже в дотеперішніх студіях фахівці зосереджувалися лише на «польській частині» дій 64-ї дивізії. Радянська влада винищувала польський та український рухи опору з подібними детермінацією і брутальністю.

Ключові слова: 64-та дивізія внутрішніх військ НКВС, Армія крайова, об'єднання «Воля і незалежність», Українська повстанська армія, репресії, примусове виселення, операція «Захід», сталінізація Польщі.

Падіння СРСР і відкриття недоступних раніше архівів дало змогу дізнатися, наскільки велику роль у знищенні антикомуністичного підпілля відіграли війська НКВС¹. Для боротьби з польським підпіллям було сформовано навіть окреме з'єднання – 64-та зведена дивізія внутрішніх військ, котра діяла в Польщі й Західній Україні впродовж 1944–1948 рр., ліквідовуючи як загони Армії крайової (АК), так і Української повстанської армії (УПА).

* Переклад із польської мови – Конрад Биздра (Варшава)

Стаття стала результатом досліджень, проведених коштом польського Національного центру науки (NCN) на підставі рішення №DEC2012/06/M/HS3/00284 та УМО-2015/19/B/HS3/03566.

¹ Див., напр.: Внутренние войска в Великой Отечественной войне: 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Москва, 1975. – 744 с. Див. також: Teczka specjalna J.W.Stalina: Raporty NKWD z Polski 1944–1946 / Oprac. T.Cariwskaja, A.Chmielarz, A.Paczkowski, E.Rosowska, S.Rudnicki. – Warszawa, 1998. – 638 s.; NKWD i polskie podziemie 1944–1945: Z «teczek specjalnych» Józefa W. Stalina / Red. nauk. ros. A.F.Noskowa, red. nauk. pol. A.Fitowa. – Kraków, 1998. – 479 s.; Chmielarz A. Działania 64 dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu podziemiu // Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944 / Pod red. A.Ajnenkiela. – Warszawa, 2004. – 178 s.; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). – К., 2000. – 234 с.; «Особые папки» Сталина і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: Збірник документів / Упор. Я.Дашкевич, В.Кук. – Л., 2010. – 594 с.

Внутрішні війська НКВС (МВС, МДБ) становили важливий елемент радянського репресивного апарату. Перебуваючи в оперативному підпорядкуванні органів держбезпеки вони залучалися до репресивних (арешти, депортування, хлібозаготівлі) та антипартизанських (переслідування, засідки, облави) акцій, а також до обов'язків з охорони громадського порядку (патрулювання вулиць) та важливих об'єктів. Їхнім завданням на перших порах було встановлення й гарантування безпеки в безпосередніх тилах фронтів, а після того знищення будь-якого «реакційного елемента» на теренах, що перебували під владою комуністів.

Улітку 1944 р. Червона армія (ЧА) вступила на територію сучасної Польщі. Намір Й.Сталіна полягав у тому, щоб владу тут узяли комуністи з Польської робітничої партії (ПРП), тому в липні того року з'явилися накази щодо роззброєння відомих загонів АК. Тоді ж на Люблінщині було обеззброєно декілька тисяч вояків цього формування, частина яких потрапила потім до таборів. Єдиною легальною владою на захопленій території визнавалися представників Польського комітету національного визволення (ПКНВ), тобто цілком залежні від Кремля комуністи.

Попри репресії польське підпілля вступило в боротьбу проти комуністичної влади. До кінця 1944 р. було вбито 289 членів ПРП, міліціонерів, функціонерів та агентів Управління безпеки (УБ), а також вояків Війська польського (ВП). До того ж виявилось, що новостворювані частини останнього не дуже стійкі щодо «підступів реакції». У жовтні 1944 р. дезертирство з армії стало масовим. Так, у ніч із 12 на 13 жовтня у с. Бялка біля Красностава до лісу подався 31-й піхотний полк (636 бійців).

13 жовтня 1944 р. у відповідь на дезертирство 31-го полку та для забезпечення в Польщі спокою наказом НКВС СРСР №001266 було сформовано зведену дивізію військ НКВС – її завданням стало переслідування втікачів із Війська польського. Крім того, як читаємо у звітах, з'єднання мало «проводити діяльність, спрямовану на розклад підпілля АК і ліквідацію його керівництва»². Згодом до переліку завдань увійшла охорона радянських переселенських комісій, які на основі підписаних у вересні 1944 р. договорів між ПКНВ і керівництвом УРСР та БРСР організували вивезення українців і білорусів до СРСР.

Командиром дивізії було призначено начальника військ охорони тилу 1-го Білоруського фронту генерала Б.Серебрякова, а начальником штабу став підполковник І.Горелов. Управління з'єднання створювалося на основі розформованої 9-ї (Орджонікідзівської) дивізії НКВС. До складу ввійшли підрозділи, котрі доти забезпечували охорону тилу 1-х Білоруського та Українського фронтів, передусім 2-й, 11-й, 18-й і 98-й прикордонні, 145-й стрілецький полки, 198-й окремий стрілецький моторизований батальйон внутрішніх військ НКВС – усього понад 8 тис. вояків. Перші бої підрозділів дивізії із загонами АК відбулися 25–26 жовтня біля Зарашова й Бистриці. Частини залучалися до пошукових операцій та захисту органів влади ПКНВ і найважливіших об'єктів від потенційних диверсійних актів. Важливу роль при цьому відігравав 198-й батальйон, адже його бійці охороняли як радянських представників при ПКНВ, так і керівництво ПРП.

У листопаді 1944 р. лише вояки 98-го полку затримали на Люблінщині 1208 осіб, з яких 416 (у тому числі 274 аківця) кваліфікувалися «злочинним елементом».

² Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.38742. – Оп.1. – Д.5. – Л.90.

У грудні підрозділи дивізії затримали 692 дезертири з ВП, 4108 цивільних (серед них 2459 осіб було визнано «підозрілими»), а також 251 вояка АК та 91 – УПА³.

Із кінця 1944 р. радянське командування розробляло плани зимового наступу. Для охорони тилу фронтів було сформовано декілька нових з'єднань військ НКВС. У січні 1945 р. зведену дивізію реорганізували у 64-ту стрілецьку внутрішніх військ НКВС СРСР, котра отримала завдання з охорони тилу 1-го Білоруського фронту. Змінився також командир – замість генерала Б.Серебрякова ним став генерал-майор П.Бровкін. Народився він у 1901 р., із 1919 р. служив у Червоній армії. Під час німецько-радянської війни командував спочатку 3-м моторизованим полком, а потім 5-ю дивізією військ НКВС, яка діяла на території Естонії й Латвії. Посаду командира 64-ї обіймав до розформування дивізії у травні 1948 р. Після цього виконував різні керівні функції у системі МВС СРСР⁴.

На січень 1945 р. до складу дивізії під командуванням П.Бровкіна входили 2-й, 11-й, 18-й, 98-й і 145-й полки НКВС, а також 198-й окремий моторизований батальйон. Цікаво, що її підрозділи охороняли тил 1-го Білоруського фронту лише на території сучасної Польщі, а по той бік Одри «чекістсько-військові» операції проводили вже інші частини НКВС. 64-та дивізія перебувала в безпосередньому підпорядкуванні інструктора НКВС при польському міністерстві громадської безпеки генерала І.Серова (пізніше генерала М.Селівановського).

Після переходу Червоної армії в наступ війська НКВС просувалися за фронтовими частинами, проводячи пошук на зайнятій території, у населених пунктах і лісах залишків німецьких підрозділів, парашутистів, яких німці могли десантувати в тилі райони, а також кримінальних і політичних «банд», усякого роду «злочинних елементів», у тому числі членів НСДАП і німецьких воєнізованих формувань, власовців, агентів іноземних розвідок, «активних українців» (тобто діячів Українського центрального комітету, «петлюрівців» та ін.), а також вояків Армії крайової й Національних збройних сил (НЗС), або просто прихильників польського уряду в Лондоні. Крім того, війська НКВС охороняли табори полонених, тюрми, залізничні та шосейні мости, важливі державні установи.

У січні 1945 р. штаб дивізії розквартирувався в Лодзі, яка майже не постраждала від війни, і перебував тут до моменту виведення з'єднання з Польщі. 22 січня 2-й полк прибув у Варшаву, де мав охороняти Тимчасовий уряд, представництва СРСР при новій польській владі (в тому числі будівлі посольства, місця перебування інструктора НКВС при міністерстві громадської безпеки), а також інші важливі об'єкти, наприклад мости через Віслу. Відповідно до бойового наказу №002/45 завданням частини було також виявлення й ліквідація у столиці Польщі «націоналістичного підпілля АК»⁵. Коли з'ясувалося, що у знищеному місті руху опору не існує, підрозділи 2-го полку використовувалися в антипартизанських операціях у Варшавському та Білостоцькому воеводствах.

Навесні 1945 р. зроста активність польських партизанських загонів, зокрема на Підляшші, Люблінщині. В останньому регіоні проявили свою активність також відділи УПА, які діяли на польсько-українському прикордонні. Радянське командування зауважувало, що у зв'язку з передислокуванням частин дивізії з Люблінського воеводства на територію Познанського, Варшавського та Лодзинського воеводств, значно активізувалося підпілля АК, приступивши до створення «великих банд», діяльність котрих спрямовувалася проти польського

³ Там же. – Ф.38761. – Оп.1. – Д.14. – Л.2–6.

⁴ Внутренние войска... – С.710–711.

⁵ РГВА. – Ф.38724. – Оп.1. – Д.18. – Л.8.

Тимчасового уряду й підрозділів ЧА⁶. Відтак на Підляшшя було перекинуто частини 2-го полку НКВС. На Люблінщині діяли 98-й полк і 198-й батальйон. 18-й полк розташувався на Келецьчині (один із батальйонів стояв у самих Кельцях), натомість 145-й відповідав за безпеку у зайнятій в лютому 1945 р. Познані. Варто зазначити, що до боротьби з польським та українським підпіллям на території Польщі тоді було залучено особовий склад 58-ї, 59-ї, 62-ї і 63-ї дивізій військ наркомату внутрішніх справ.

Серед частин НКВС, які в 1945 р. діяли на Люблінщині, важливу роль відіграв 198-й окремих батальйон, котрий спочатку використовувався лише для охорони ПКНВ, але 2 лютого за дорученням радянського інструктора при Люблінському воєводському управлінні громадської безпеки полковника Безбородова приступив до активної ліквідації польського підпілля на території воєводства⁷. 6 березня відповідно до наказу полковника Безбородова силами трьох рот було організовано облаву на дезертирів із 28-го (за іншими даними – 30-го) піхотного полку ВП. Оскільки багато хто з утікачів походили зі сходу, вони вирішили через Буг діставатися рідних земель. Під час операції, яка на польському боці відбувалася 6–9 березня, було вбито 55 і заарештовано 234 поляків⁸. 12 травня група переслідування (80 бійців під командуванням лейтенанта Карайчева, 1 бронетранспортер) наздогнала загін АК–ДЗС (Делегатура збройних сил) К.Орловського («Шатана»), котрий перед цим напав на залізничну станцію в Наленчові. Радянці вбили 17 партизанів, самі втратили 1 пораненого. Ті, кому пощастило вижити в тому бою, змогли врятувати серйозно пораненого «Шатана», утім за невдале командування його розжалували в рядові⁹. 24 травня на основі інформації, отриманої від агента УБ на станції Біскупице, було знищено загін майора Ю.Войтуня («Сенка»): упродовж півторагодинного бою загинули 36 партизанів (18 із них – у підпаленому будинку), 1 потрапив у полон. Енкавеєсівці втратили 5 убитими і 2 пораненими¹⁰. Загалом із 2 лютого по 24 травня особовий склад 198-го батальйону взяв участь у 22 операціях, за офіційними даними знищивши 305 та заарештувавши 538 поляків. Крім того, під час патрулювання вулиць Любліна військові затримали 656 мародерів і порушників громадського порядку.

Проте 24 травня 1945 р. саме 198-й батальйон зазнав дошкульної поразки. Того дня група переслідування НКВС у складі 46 вояків і 30 функціонерів УБ дійшла до с. Ляс-Стоцький, де стояв загін АК–«ВіН» («Воля і незалежність») капітана Ф.Бернацяка («Орлика»). Поляки помітили ворога та вступили в бій. Радянці втратили тоді 20 осіб убитими (в тому числі 1 офіцера) і 3 пораненими. Крім того, загинули 9 співробітників міліції й УБ, між іншим начальник відділу з питань боротьби з бандитизмом Люблінського воєводського управління громадської безпеки капітан Г.Дересевич. Радянське командування польські жертви оцінювало у 80 убитих¹¹, хоча насправді їх було 8 та кільканадцять поранених. Цей бій став найбільшою перемогою АК–«ВіН» у боротьбі проти оперативної групи НКВС–УБ в історії польського антикомуністичного підпілля. Безрезультатний розшук партизанів тривав до вечора 26 травня. Виявилося, що «Орлик» на поромі переправив

⁶ Там же. – Ф.38650. – Оп.1. – Д.162. – Л.180.

⁷ Там же. – Ф.38902. – Оп.1. – Д.4. – Л.30.

⁸ Там же. – Л.35 и др.

⁹ Там же. – Л.163 и др.

¹⁰ Teczka specjalna J.W.Stalina... – S.277; Zdzisław Broński «Uskok»: Pamiętnik (1941 – maj 1949) / Red. S.Poleszak. – Warszawa, 2004. – S.194–195.

¹¹ РГВА. – Ф.38669. – Оп.1. – Д.22. – Л.235, 237–239; Wnuk R. Lubelski Okręg AK–DSZ–WiN 1944–1947. – Warszawa, 2000. – S.316–317.

свій загін на інший берег Вісли й там, на колишньому Варецько-Магнушевському плацдармі, усі пере чекали об лаву. 8 червня 1945 р. вражене поразкою 198-го батальйону командування перекинуло його до Варшави з наказом знову приступити до охорони важливих державних об'єктів.

Окрім 198-го батальйону на Люблінщині тоді діяв 98-й полк, котрий стояв у Красноставі. На початку червня 1945 р. штаб отримав інформацію, що загін капітана М.Паздерського («Шарого») знищив жителів с. Верховини. У безглуздій злочинній акції польські націоналісти вбили 194 беззахисних мешканців українського походження (православних і свідків Єгови). Командир 98-го полку військ НКВС полковник Медведєв негайно наказав вислати сили в напрямку села. 9 червня енкавєєсівці встановили, що партизани перебувають у с. Гута. Оперативна група складалася зі 160 бійців, мала 1 бронетранспортер і 2 станкових кулемети. 10 червня о 6-й год., у той час, коли загін М.Паздерського готувався до чергового переходу, село атакували дві радянських штурмових групи. Дуже швидко бій перетворився на бійню: «Спочатку бандити відкрили вогонь [...], але приголомшені швидкістю удару та сильним вогнем, вони не були у змозі чинити організований опір. Вони залишили на полі бою до 50 вбитих, у тому числі керівника банди, кап. «Шарого», і всіх офіцерів його штабу, покинули свій табір: до 40 возів із майном, продовольством, боєприпасами, документами штабу та більше 60 коней і почали панічно тікати на північ, кидаючи зброю»¹². Згідно з даними НКВС, у Гуті було вбито 138 партизанів, 8 захоплено в полон (4 померли від ран). Радянці втратили 1 вбитого та 4 поранених (2 з них смертельно). Отже не дивує, що командування військ НКВС визнало операцію в Гуті зразковою, а звіт про її проведення було розіслано як навчальний матеріал до інших частин.

Це був не єдиний успіх НКВС у той час. На рубежі травня й червня 1945 р. неподалік від Радома серйозних втрат зазнав загін В.Моленди («Граба»), після чого був змушений перейти на легальне становище. Станом на 6 червня зброю (а саме 10 легких кулеметів, 51 гвинтівку, 6 пістолетів-кулеметів та ін.) склали 110 бійців¹³. У тому ж районі було розбито загін НЗС поручника А.Сікорського («Яреми»), до складу якого входили в тому числі парашутисти зі Свентокшиської бригади¹⁴.

На початку липня 1945 р. подібним чином склалася доля загону поручника С.Карлінського («Бужи»), який діяв у Пьотрківському повіті. Після сутички неподалік від Майковиць, в якій поляки втратили не менше 17–19 вбитими (за радянськими даними навіть 43 загиблих і 20 поранених партизанів, не враховуючи 6 полонених), С.Карлінський демобілізував своїх людей, порадивши перебратися на «повернені землі». За цей безсумнівний успіх війська НКВС поплавилися життям 7 вояків¹⁵.

На території Великопольщі активну діяльність проти підпілля провадив розквартирований у Познані 145-й полк НКВС під командуванням підполковника Мазанашвілі, котрий розбив декілька партизанських загонів. 5–8 липня 1945 р. під особистим проводом командира полку після трьох днів пошуків у Калішському повіті в районі сіл Піскари та Косцелець було виявлено групу поручника Янковського («Орлика»). Поляки тоді втратили 7 убитими, 31 партизан

¹² РГВА. – Ф.38669. – Оп.1. – Д.22. – Л.231.

¹³ Там же. – Ф.38724. – Оп.1. – Д.7. – Л.33–38.

¹⁴ Там же. – Л.24–27; *Filus A. Oddział Narodowych Sił Zbrojnych por. Alojzego Sikorskiego «Jaremy» (marzec – czerwiec 1945 r.) // Społeczeństwo a władza między Wisłą i Pilicą w latach 1945–1989 / Red. S.Piątkowski, R.Śmietanka-Kruszelnicki. – Lublin, 2012. – 212 s.*

¹⁵ РГВА. – Ф.38724. – Оп.1. – Д.7. – Л.42–48; *Burza-Karliński S. W burzy dziejowej: Wspomnienia 1939–1945. – Wrocław, 2005. – S.188–189.*

склав зброю. До рук НКВС потрапили цінні організаційні документи, що дозволило впродовж наступних тижнів «узяти в розроблення» підпільну мережу в Познані¹⁶.

Восени 1945 р. більшість сил НКВС було виведено з Польщі. Змін зазнала також структура 64-ї дивізії, адже ще влітку 11-й, 145-й і 338-й стрілецькі полки з її складу були передані 62-й дивізії. Розформовано також 198-й батальйон. У результаті на початку 1946 р. дивізія складалася з трьох полків військ НКВС: 2-го, 18-го, 98-го. Упродовж того року більшість сил з'єднання зосереджувалися на Люблінщині. Саме тут, зокрема, діяв 98-й полк. Натомість батальйони 18-го полку опинилися в кількох воеводствах: один – у Люблінському, інший – на Келецьчині, а решта підрозділів проводили операції у Краківському, Лодзинському та Познанському. 2-й полк знаходився у Варшавському воеводстві із завданням охороняти радянські представництва у столиці Польщі. Штаб 64-ї дивізії й надалі дислокувався в Лодзі.

Великий бій частин 64-ї дивізії з партизанами трапився 16 лютого 1946 р. у с. Гайровське на Мазурах, коли очолюваний капітаном Макаренком 70-особовий загін переслідування зі складу 2-го полку військ НКВС зіткнувся з вояками 3-ї Вільнюської бригади Національного військового об'єднання під командуванням Р.Райса («Бурого»). Тоді загинули від 16 до 22 поляків, натомість радянці втратили 2 убитими та 6 пораненими¹⁷. Успіхом закінчилися також облави в Лодзинському воеводстві, де вояки 18-го полку знищили загін сержанта Е.Кокольського («Грозного»). У ліквідації цієї групи, яка завдавала чимало клопотів органам безпеки, був зацікавлений штаб 64-ї дивізії військ НКВС¹⁸.

На тлі помітного зменшення впродовж 1946 р. інтенсивності дій 64-ї дивізії внутрішніх військ НКВС проти польського підпілля різко зросла її активність супроти УПА на території Польщі (попереднього року з цією метою підрозділи використовувалися залежно від ситуації). З осені 1945 р. частини з'єднання охороняли радянські переселенські комісії, які організовували вивезення українського населення до СРСР. Проти українського підпілля діяли передусім 98-й полк (Грубешівський повіт) і 3-й батальйон 18-го полку (Томашівський повіт).

У боротьбі проти УПА було досягнуто успіхів. Так, 18 січня 1946 р. група бійців 98-го полку під орудою лейтенанта Зубарева полонила сотенного В.Сивака («Зірку»). Його передали УБ, а потім засудили до смертної кари і стратили. 26 лютого 3-й батальйон 18-го полку оточив у Лісках на Люблінщині одну з повстанських сотень, завдавши їй важких втрат. У запеклому бою загинули 41 ушвець, 3 захопили в полон (серед убитих був сотенний М.Курас («Крапка»)). Енкавеесівці втратили 5 убитими та 8 пораненими¹⁹. Важливим успіхом НКВС у боротьбі проти українських партизанів у 1946 р. стало знищення у травні на Підляшші бійцями 98-го полку групи служби безпеки ОУН «Чижа». За офіційними даними, радянці тоді вбили 15 українців, самі втратили 2 осіб²⁰.

Значною невдачею для військ НКВС–МВС став союз між польськими та українськими партизанами. На початку 1945 р. керівництво АК–«ВіН», свідоме загрози

¹⁶ *Haszyńska S.* Działalność Wojsk Wewnętrznych NKWD wobec podziemia antykomunistycznego w Wielkopolsce w latach 1945–1946 // *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni: Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX w.* / Red. J. Wojtkowiak. – Poznań, 2013. – S.297–307.

¹⁷ *Kulak J.* Rozstrzelany oddział: Monografia 3 Wileńskiej Brygady NZW – Białostoczczyzna 1945–1946. – Białystok, 2007. – S.276–310.

¹⁸ РГВА. – Ф.38742. – Оп.1. – Д.15. – Л.4–5.

¹⁹ Там же. – Ф.38669. – Оп.1. – Д.44. – Л.42–47. Наступний командир сотні – В.Колтонюк («Кропива») – загинув у сутичці з НКВС у травні 1946 р. в Угринівських лісах.

²⁰ Там же. – Ф.38660. – Оп.1. – Д.44. – Л.173–176.

з боку СРСР, вирішило шукати порозуміння з УПА, яка діяла у східних повітах воеводства. Цей крок не був легким, адже 1944 р. в регіоні відбувалися жорстокі бої між силами АК та УПА. Попри все 21 травня у присілку Жар вдалося укласти польсько-українське перемир'я, що поклато край конфлікту обох організацій на Люблінщині.

Угода про ненапад, досягнута між АК–«ВіН» та УПА, швидко принесла настільки помітний ефект, що восени 1945 р. її розширили на територію Підляшшя, а навесні 1946 р. з ініціативи постаківського підпілля вирішено було навіть провести декілька спільних збройних акцій. У найбільшій із них у травні 1946 р. поляки й українці спільно ударили на Грубешів, захопили там тюрму та визволили понад 20 осіб, а розташований у місті батальйон 98-го полку внутрішніх військ МВС зв'язали боєм. Переслідування, яке розпочали радянці та підрозділи ВП, закінчилося для них поразкою. Щоправда частини 98-го полку із допомогою бійців ВП (серед них був і поручник В.Ярузельський, майбутній генерал та диктатор) надгонали в Терєбінському лісі відступаючі загопи УПА, але вони вчинили активний спротив, що повністю паралізувало погоню. Радянці втратили тоді 5 убитими й 6 пораненими, а самі не завдали противникові серйозної шкоди²¹. Поразка виявилася настільки дошкульною, що командував радянських сил безпеки в Польщі генерал Бровкін був змушений виправдовуватися в Москві, мовляв під час нападу на Грубешів перебував у відпустці. Крім того, польсько-українська атака спричинила паніку серед місцевих органів державної влади, паралізувавши на короткий час активність репресивного апарату. Командування 3-го батальйону 18-го полку, який стояв у Томашові-Люблінському, обмежило наступальні операції та побоюючись, аби не стати об'єктом подібного нападу, як у Грубешові, почало організовувати кругову оборону.

У другій половині 1946 р. внутрішні війська СРСР, дислоковані в Польщі, обмежили свої дії проти УПА. Це було пов'язане із завершенням переселення українського населення до УРСР і підготовкою до виведення 64-ї дивізії з території Польщі.

У травні 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР генерал С.Круглов повідомив Л.Берію про стан сил МВС у Польщі, де стояла тоді 64-та дивізія чисельністю 4199 вояків. Також на польській території перебували два полки військ охорони тилу Північної групи військ (2897 бійців), війська урядового високочастотного зв'язку МВС (дві бригади, 6434 вояка), котрі несли варту на лініях зв'язку, що проходили через Польщу. З огляду на наближення виборів до сейму міністр С.Круглов запропонував переодягнути вояків МВС у форму бійців ЧА, щоб зайвий раз не дратувати поляків. Проте Л.Берія відхилив його пропозиції та наказав (безумовно в порозумінні зі Й.Сталіним), щоб сили МВС якнайшвидше вийшли з Польщі²².

Таке рішення Л.Берії свідчило, що у сталінському керівництві зростала довіра до лідерів ПРП. У Москві переконалися, що восени 1946 р. польські комуністи вже доволі впевнено контролювали ситуацію у країні. Підпорядковані їм відомства безпеки та війська дедалі краще та самостійніше проводили антипартизанські операції. Проте ПРП усе ж і далі побоювалася за свою владу, тому звернулася до радянського керівництва, щоб воно залишило свої сили в Польщі до початку 1947 р. Міністр С.Круглов писав про це в листі на ім'я Л.Берії: «Про вихід із Польщі 64-ї дивізії внутрішніх військ МВС, згідно з Вашим дорученням, я особисто розмовляв

²¹ Про польсько-українське порозуміння див.: *Zajaczkowski M. Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950.* – Lublin, Warszawa, 2016. – 680 s.

²² Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Д.136. – Л.197–198.

із президентом [...] Берутом. Президент Берут вважає, що в нинішній ситуації присутність військ МВС є вкрай необхідною, і просить залишити їх у Польщі до 1.III.1947 р.»²³. Отже відповідно до бажання польських комуністів 64-та дивізія залишилася у країні. Можна з великою долею ймовірності припустити, що її завданням було не допустити вибуху протестів, цілком імовірних у результаті виборчих фальсифікацій.

У другій половині 1946 й на початку 1947 рр. війська МВС не проводили вже антипартизанських операцій. Щоправда було організовано переслідування деяких підпілних груп, але немає інформації щодо успіхів у цій справі. Більшість підрозділів несли караульну та патрульну службу. Наприклад, 1-й батальйон 18-го полку під командуванням майора Яценка у складі 136 вояків до вересня 1946 р. охороняв табір німецьких військовополонених №432 у Щецині, а потім передав його Центральній базі міністерства збройних сил №3600 і 13 жовтня того ж року передислокувався в Лодзь.

Результати виборів до сейму від 19 січня 1947 р. було сфальсифіковано. Деякі округи обмінялися виборчими урнами, а в інших реєстрували «кращі» дані на підписаних дублікатах протоколів. За офіційно оголошеними підсумками на список Демократичного блоку (тобто по суті за передання влади ПРП) припадало понад 80% голосів. Польську селянську партію С.Миколайчика, тобто антикомуністичну опозицію, підтримали нібито ледве 10% (насправді, попри потужну хвилю терору, вона отримала не менше 40% голосів).

Виборчий «успіх» ПРП означав, що внутрішні війська МВС можуть залишити Польщу. У березні 1947 р. 64-та дивізія передислокувалася до прикордонних районів УРСР. 18 квітня міністр держбезпеки республіки генерал-лейтенант С.Савченко запропонував у записці на ім'я міністра державної безпеки СРСР генерал-полковника В.Абакумова, щоб штаб 64-ї дивізії розквартирувався у Дрогобичі, 18-й стрілецький полк – у Самборі, а 2-й – у Золочеві Львівської обл. (98-й полк після провалу у Грубешові розформували). С.Савченко пропонував також замість змінювати дислокацію окремих полків – реорганізувати структури 64-ї і 62-ї дивізій. Це виявилось справою простішою, адже полки становили окремі військові одиниці. В.Абакумов погодився на пропозиції С.Савченка, у результаті чого до складу 64-ї дивізії відтоді входили 18-й, 91-й і 332-й полки – усі у Дрогобицькій обл. (62-га дивізія перейняла завдання гарантувати безпеку у Львівській обл.). Штаб дивізії розташувався однак не у Дрогобичі, а у Трускавці. Дислокація на південному відрізку польсько-радянського кордону підрозділів 64-ї дивізії, яка нещодавно вела бої проти польського підпілля, безсумнівно зміцнила сили прикордонників²⁴. Це не пройшло повз увагу поляків. Так, 25 квітня 1947 р. штаб 9-ї піхотної дивізії ВП повідомляв, що «польсько-радянський державний кордон по радянському боку закритий дуже щільно»²⁵.

Попри це в ніч із 29 на 30 червня 1947 р. кордон подолав курінь УПА В.Мізерного («Рена») у складі трьох сотень: В.Шишканинця («Біра»), С.Стебельського («Хріна») і «Стаха». Те, що через лінію держкордону прорвався відносно великий загін, до того ж відомий тим, що в березні 1947 р. його бійці вбили в Бещадах віце-міністра національної оборони генерала К.Сверчевського, викликало в радянській стороні тривогу. Вояки 5-го прикордонного загону та 18-го полку МДБ негайно

²³ Там же. – Л.198.

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.0594. – Арк.104–105.

²⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. – Sygn.00231/92/51. – К.15.

організували обласу, якою керував особисто командувач прикордонних військ Українського округу генерал-майор Никифоров. Відбулося декілька боїв. 3 липня у засідці, організованій еМдебістами у с. Криве, загинули 4 бійців «Біра». Наступного дня районні функціонери МДБ з Борині здобули інформації про групу упівців, які переховуються в лісі біля с. Криве. Опергрупа, до складу якої входили співробітники держбезпеки з Борині й Турки, прикордонники та вояки 18-го полку, організувала обласу, в якій було вбито 8 і полонено 2 партизанів. Відповідно до радянських підрахунків із 29 червня по 5 липня сотня «Біра» недорахувалася 17 людей²⁶. Хоча це були великі втрати, але досягнення результату – повна ліквідація бещадських сотень УПА – було ще справою далекою. Сотня «Біра» стала жертвою радянської обласу лише в лютому 1948 р. неподалік від гори Стара Шебела. Сотні «Хріна» і «Стаха» об'єдналися в так звану Лемківську сотню, котра навесні 1948 р. провадила збройні акції проти комуністів. Головною метою було протистояння примусовій колективізації та ліквідація органів радянської влади. Активність загону не могла залишатися без відповіді. Після кожної акції сили МДБ організували переслідування партизанів. Супротивниками «Стаха» були спочатку вояки 18-го, а потім 91-го стрілецьких полків внутрішніх військ. 11 серпня 1948 р. під с. Ластівка група переслідування зі складу 91-го полку знищила чоту – загинули 14 партизанів, а 1 важкопоранений потрапив у полон²⁷. Декількома днями пізніше бещадська сотня УПА зазнала чергової поразки. 18 серпня взвод військ МДБ наптовхнувся в Неділянському лісі на групу упівців, оточив її і зненацька атакував. У бою загинули 12 партизанів, серед них чотовий «Острроверх», натомість радянці втрат не мали. Щоправда більшість бійців УПА, у тому числі «Хрін», вирвалися з пастки²⁸. Унаслідок цих подій 10 вересня 1948 р. Лемківську сотню розформували²⁹. Частину її вояків демобілізували, а решту перевели до інших загонів.

Поряд із боротьбою проти УПА дивізія використовувалася також у кампанії хлібозаготівель. У зв'язку з неврожаєм і голодом, що охопили Східну Україну та Молдавію, радянське керівництво та особисто Й.Сталін звертали на це в 1947 р. особливу увагу. У результаті залучення до цього завдання частин 64-ї дивізії на 1 жовтня у Дрогобицькій обл. план поставки збіжжя було реалізовано на 102%, а від селян мали зібрати ще 350 т. Успіх на «хлібному фронті» означав, що комуністи можуть почати масові депортації «сімей бандитів і куркулів», тому що це вже не ставило під загрозу реалізацію плану поставок. Найбільшою репресивною акцією, до проведення якої в УРСР залучалася 64-та дивізія внутрішніх військ, стала депортація населення вглиб СРСР, що відбувалося у жовтні 1947 р. в рамках операції «Захід».

Можливо, ідею організувати масове вивезення жителів Західної України, яким комуністи не довіряли, слід пов'язувати з виселенням українського населення Польщі в рамках операції «Вісла». Можливо також, що радянці почали планувати проведення масштабної переселенської акції, синхронізованої з діями польської влади – немовби їх другого, східного крила. На думку знаної дослідниці цієї проблематики Т.Вронської, ідея проведення виселень народилася в надрах МВС СРСР ще на початку 1947 р.³⁰

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.0607. – Арк.9–49; РГВА. – Ф.38742. – Оп.1. – Д.25. – Л.366–368.

²⁷ РГВА. – Ф.38724. – Оп.1. – Д.26. – Л.293–298. Пор.: Літопис УПА. – Т.18. – Торонто, 1990. – С.247–249.

²⁸ Він загине через рік на території Чехословаччини.

²⁹ РГВА. – Ф.38724. – Оп.1. – Д.26. – Л.310–312. Пор.: Літопис УПА. – Т.18. – С.237–242.

³⁰ Див.: Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С.368; Ї ж. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. – К., 2013. – С. 358.

24 травня 1947 р. заступник міністра державної безпеки СРСР генерал С.Огольцов і міністр держбезпеки УРСР генерал С.Савченко відправили на ім'я В.Абакумова спільного листа, в якому просили дозволу на депортацію. 13 серпня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ухвалу №Р59/123 про проведення переселенської операції у Західній Україні. На основі цього акта 22 серпня міністр В.Абакумов підтримав прохання С.Огольцова та С.Савченка й видав наказ №00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів, а також бандитів із території Західної України»³¹.

Операція «Захід» розпочалася 21 жовтня 1947 р. О 2-й год. співробітники органів держбезпеки вдерлися до помешкань у Львові. Із цього міста вивезли не менше 184 сімей, а саме 136 чоловіків, 200 жінок, 112 дітей («не менше», адже в одному рапорті читаємо і про 287 сімей). Двома годинами пізніше підрозділи зайняли вихідні позиції довкола визначених сіл і господарств, а о 6-й почали їх виселяти. У більшості областей усе скінчилося ще того ж дня, і лише на Чернівеччині операція тривала до 23 жовтня. Загалом тоді із Західної України вивезли 26 644 сім'ї «активних націоналістів» (76 192 особи, у тому числі 18 866 чоловіків, 35 152 жінки, 22 174 дітей). Тих, кого відправили на Кубань, у Челябінськ, Молотовськ, Караганду та Красноярськ, працевлаштували у вугільних шахтах, а люди, переселені до Омська, мали працювати в колгоспах³².

У звіті штабу 64-ї стрілецької дивізії внутрішніх військ МДБ, яка несла відповідальність за виселення у Дрогобицькій обл. (її вояки вивезли 4533 сім'ї, усього 14 535 людей), читаємо:

«Діяльність партії й уряду із задоволенням приймає і схвалює більшість працюючих у містах та селах. І так: жителька м. Дрогобич Немілович сказала в розмові з сусідами: «Добре наша влада робить, що виселяє тих шахраїв. Тут ще багато таких, кого треба вивезти. Вони зараз замаскувалися, втихомирилися...». Житель с. Старе Село Журавновського району Семен Попадін ствердив: «Тепер вислали лише частину сімей, які активно допомагали бандитам. Це виселення попереджуватиме боягузливих, щоб далі не допомагали бандитам». У зв'язку з проведеними заходами змінилося ставлення місцевого населення до бандитів: воно почало відмовлятися в надаванні матеріальної допомоги й перестало ховати їх у своїх будинках. 25.10.47 р. до гарнізону Моршин Стрийського району прийшла громадянка Пилипчий Р.П. і заявила: «Ходіть, у мене у хаті сидить бандит, заберіть його, я за нього у Сибір їхати не буду». Відправлений командиром 6-ї роти 91-го стрілецького полку патруль затримав бандита. 27.10.47 р. до жителя с. Млинки Шкільні Дрогобицького району Шкільняк Ярослава прийшов його брат Шкільняк Теодор, який ховався від органів радянської влади. Шкільняк Ярослав сказав братові: «Хоча ти і мій брат, то я тебе прошу, щоб пішов із мого дому, бо з твого приводу й мене вивезуть у Сибір. Іди краще здайся у МДБ»³³.

³¹ Див., напр.: *Когут А.* Операція «Запад»: Перевиконання плану з депортації українців [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/21/156402/>; *Бажан О.* «...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – №2(39). – С.182–240.

³² ГАРФ. – Д.199. – Л.205–209. Т.Вронська стверджує, що репресування поодиноких сімей тривало до 26 жовтня, тому загальна кількість вивезених дещо більша – 77 791 особа (26 332 сім'ї) (див.: *Вронська Т.* Упокорення страхом... – С.365).

³³ Обзор оперативно-боевой деятельности отрядов 64 стрелковой дивизии внутренних войск МГБ УО в октябре 1947 г. (копія документа в архіві автора).

Траплялися однак й інші оцінки:

«Жителька м. Дрогобич Топільницька, яка розроблялася органами МДБ як співробітниця банд, сказала в розмові з сусідами про виселення: “Більшовики вивозять невинних людей у Сибір. Такі знущання могли придумати лише совіти. Хай собі правлять на нашій землі, поки панує їхня влада. [...] Довго знущатися над українським народом не будуть, адже Америка й Англія спостерігають за подіями та допомагають нам”»³⁴.

На початку 1948 р. було вирішено розформувати 64-ту дивізію. Відповідний наказ МДБ СРСР №00173 видано 6 травня 1948 р. Військовиків зі складу цього з'єднання, котрі ще до того часу не демобілізувалися, перевели до 62-ї дивізії.

Щоденник бойових дій за період із 14 жовтня 1944 до 4 листопада 1946 рр. засвідчує, що бійці 64-ї дивізії у зазначений період ліквідували 201 «банду», у тому числі 85 повністю. У ході операцій було вбито 1475 «бандитів» і 872 солдата й офіцера німецької армії, заарештовано 3570 вояків АК та УПА. Затримали також велике число «підозрілих» – 47 329 осіб, яких поділили у списку на двадцять одну категорію, залежно від причини затримання: «агенти розвідки й контррозвідки», «зрадники», «запроданці», «терористи АК», «кримінальні бандити», «члени НСДАП», «мародери», «дезертири ЧА» та ін. Проте названі категорії охоплювали лише 8225 осіб, а решта майже 40 тис. – це, імовірно, випадкові цивільні. Власні втрати дивізії обчислювалися у 177 убитих і 133 поранених³⁵. У 1945–1946 рр. частини з'єднання як трофеї захопили 7052 одиниці зброї. Напевно треба додати до цих даних не менше кількості українців, убитих, заарештованих і затриманих у Дрогобицькій обл. УРСР у 1947–1948 рр., а також майже 15 тис. депортованих углиб СРСР.

Без сумніву радянські внутрішні війська завдали польському підпіллю ряд сильних ударів. Діяльність оперативних груп призвела до обмеження масштабу активності партизанства, але передусім мобілізувала репресивний апарат, який формували діячі ПРП. У 1944–1945 рр. у Польщі саме війська НКВС, а не власний апарат терору, організовували найбільш ефективні операції, спрямовані проти підпілля. Лише з 1946 р. цю роль перейняв місцевий репресивний апарат, зокрема Корпус внутрішньої безпеки – формування, створене за зразком військ НКВС. Саме тому присутність їх у Польщі слід уважати вирішальним фактором, який дозволив місцевим комуністам утримати владу. Своєю чергою у Західній Україні 64-та дивізія вплилася в і без того потужний контингент сил МДБ, залучених до процесу подолання опору та до радянзації жителів цього регіону. З'єднання взяло активну участь в одній із найбільших по війні репресивних операцій, проведених радянською владою в УРСР. Важливо, що метою депортацій стала не просто ліквідація підпілля, а повна колективізація сільського господарства та «знищення куркулів як класу». Отже це були репресії чітко політичного характеру.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2012). «...nam doriknuly u TsK KP(b)U, shcho my malo beremo...»: Do 70-richchia masovoi deportatsii nase-lennia Zakhidnoi Ukrainy pid kodovoiu nazvoiu «Zakhid». *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2(39), 182–240. [in Ukrainian].
2. Burza-Karliński, S. (2005). *W burzy dziejowej: Wspomnienia 1939–1945*. Wrocław: Biuro Tłumaczeń. [in Polish].
3. Cariewskaja, T., Chmielarz, A., Paczkowski, A., Rosowska, E. & Rudnicki, S. (Eds.). (1998). *Teczka specjalna J.W. Stalina: Raporty NKWD z Polski 1944–1946*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Historii PAN & Rytm. [in Polish].
4. Chmielarz, A. (2004). *Działania 64 dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu podziemiu. Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*. Warszawa: Rytm. [in Polish].

³⁴ Там же.

³⁵ Roman W. Działalność zbrojowej dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944–1946 w świetle wybranych dokumentów [Електронний ресурс]: http://caw.wp.mil.pl/plik/file/biuletyn/b17/b_17_10.pdf

5. Dashkevych, Ya. & Kuk, V. [Comps.]. [2010]. «Osoby papki» Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borotbu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 rr.: Zbirnyk dokumentiv. Lviv: Piramida. [in Ukrainian & Russian].
6. Filus, A. [2012]. Oddział Narodowych Sił Zbrojnych por. Alojzego Sikorskiego «Jaremy» (marzec – czerwiec 1945 roku). *Spółeczeństwo a władza między Wisłą i Pilicą w latach 1945–1989*. Lublin: Instytut Pamięci Narodowej. [in Polish].
7. Haszyńska, S. [2013]. Działalność Wojsk Wewnętrznych NKWD wobec podziemia antykomunistycznego w Wielkopolsce w latach 1945–1946. *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni: Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX w.* Poznań: Instytut Historii UAM. [in Polish].
8. Kohut, A. [2019]. Operatsiya «Zapad»: Perevykonannya planu z deportatsii ukrainsiv. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/21/156402/> [in Ukrainian].
9. Kutak, J. [2007]. *Rozstrzelany oddział: Monografia 3 Wileńskiej Brygady NZW – Białostoczczyzna 1945–1946*. Białystok: Jerzy Kutak. [in Polish].
10. Noskova, A.F. & Fitowa, A. [Eds.]. [1998]. *NKWD i polskie podziemie 1944–1945: Z «teczek specjalnych» Józefa W. Stalina*. Kraków: Universitas. [in Polish].
11. Poleszak, S. [Ed.]. [2004]. *Dziesięć Brońskich «Uskok»: Pamiętnik (1941 – maj 1949)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. [in Polish].
12. Roman, W. [1994]. *Działalność zbiorczej dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944–1946 w świetle wybranych dokumentów*. Retrieved from: http://caw.wp.mil.pl/plik/file/biuletyn/b17/b_17_10.pdf [in Polish].
13. Shapoval, Yu. [2000]. *OUN i UPA na tereni Polshchi (1944–1947 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
14. Vronska, T. [2009]. *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: Represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Vronska, T. [2013]. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady, 1917–1953*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
16. Wnuk, R. [2000]. *Lubelski Okręg AK-DSZ-WiN 1944–1947*. Warszawa: Volumen. [in Polish].
17. Zajączkowski, M. [2016]. *Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*. Lublin & Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej & Instytut Studiów Politycznych PAN. [in Polish].

Grzegorz Motyka

Dr. Hab. in History,

Professor,

Department of History of Eastern Territories,

Institute of Political Studies Polish Academy of Sciences

(Warsaw, Poland), grzemot@wp.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3694-4225>

From the Disarmament of the Home Army in the Lublin region to Operation "West": the Extermination of the Polish and Ukrainian Underground by Units of the Soviet 64th Division of the Internal Troops in 1944–1948

Abstract. The purpose of the study is to present the combat operations of the 64th Division of the NKVD Internal Troops, formed in the fall of 1944 and placed at the disposal of a Soviet instructor at the Polish Ministry of Public Security. The main task of this unit was to eliminate Polish anti-communist partisanship. In the fight against it, the division's units achieved many successes – in 1945 it was the most effective anti-guerrilla formation, without the help of which the Polish Communists would not have been able to retain their power. The unit suffered one of the few defeats in May 1946, during a joint attack by Polish partisans and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) to Hrubieszów. The division was redeployed from Poland in March 1947, after the rigged elections to the Sejm, when there was no longer any threat to communist rule in the country. Transferred to the west of the UkrSSR before its disbandment in May 1948, she was responsible for the security of the Drohobych region, liquidating UIA (UPA) units and taking part in repressive actions against the local population. In the autumn of 1947, during Operation "West" ("Zapad"), the soldiers of the division ensured the deportation of almost 15 000 people from the Drohobych region into the USSR. **The research methodology** is based on a critical analysis of archival sources. Historical-comparative and micro-historical approaches with the use of political science methods are used. **Scientific novelty.** New historical sources have been put into circulation, and hitherto unknown episodes in the history of Stalin's repressive apparatus have been covered, because in previous studies specialists have focused only on the "Polish part" of the 64th Division's actions. The Soviet authorities exterminated the Polish and Ukrainian resistance movements with similar determination and brutality.

Keywords: 64th Division of the NKVD Internal Troops, Home Army (Armia Krajowa), "Freedom and Independence" ("Wolność i Niezawisłość"), Ukrainian Insurgent Army (UPA), repressions, forced eviction, Operation "West" ("Zapad"), Stalinization of Poland.

Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту

Анотація. Мета дослідження – комплексний аналіз публікацій з історії єврейського руху опору в Україні та його теоретичне осмислення. **Методологія.** Використано проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний методи, а також термінологізації, періодизації, актуалізації, класифікації, історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна** полягає у виокремленні єврейського руху опору в Україні у самостійний об'єкт дослідження. На основі широкого кола джерел проаналізовано стан і перспективи студіювання теми, запропоновано періодизацію вивчення проблеми й уточнення термінології. Викладено концептуальний погляд на місце єврейського руху опору в історії антинацистської та антифашистської боротьби. Наголошено на важливості синхронізації категоріально-понятійного апарату при вивченні єврейського руху опору в Україні – з одного боку, та руху опору в Україні загалом – з іншого. Проаналізовано основні історіографічні етапи, визначено головні наукові центри студіювання проблеми, досягнуті результати. **Висновки.** Наголошено на необхідності відрізнити опір євреїв від єврейського опору. Історіографію єврейського руху опору в Україні можна розподілити на два етапи: 1945–1991 рр. і з 1992 р. Після закінчення Другої світової війни радянська влада не дозволяла історикам займатися вивченням боротьби євреїв проти нацистського геноциду поза контекстом радянського підпільно-партизанського руху, тому вивчення теми відбувалося за межами СРСР. На другому історіографічному етапі центр досліджень перемістився в Україну. Констатовано необхідність продовження процесу контекстуалізації й концептуалізації єврейського руху опору в рамках загальноукраїнської історії. Наголошено на визначальній ролі держави в освітній політиці та формуванні колективної пам'яті про події Другої світової війни. Окреслено подальші напрями досліджень.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, окупаційний режим, ґетто, єврейський рух опору, підпілля, партизани, історіографія.

У 2020 р. європейські народи відзначають 75-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом. Ця епохальна подія залишається темою жвавих дискусій у науковому та суспільно-політичному просторах. Не втрачає актуальності її гуманітарне й концептуальне осмислення. Однією з найтрагічніших сторінок історії Другої світової війни став Голокост. Під час існування СРСР вивчення цієї катастрофи європейського єврейства наражалося на суттєві обмеження. Особливо це стосувалося єврейського опору нацизму. Уважалося, що на окупованій території Радянського Союзу із загарбниками могли боротися тільки радянські підпільники й радянські партизани. Від моменту проголошення державної незалежності України перешкоди було знято, розпочалося активне наукове опрацювання проблеми.

Напередодні та під час Другої світової війни на території України порядкували різні держави, вона була історичною домівкою для багатьох народів. Ці обставини зумовили регіонально-адміністративний поділ країни, вплинули на особливості розвитку антинацистського й антифашистського руху опору. Зокрема регіональна, національна та ідеологічна строкатість України зумовила діяльність на її території відразу декількох національно-політичних течій опору. Кожна з них була організаційно об'єднана і структурована, могла включати значну кількість представників

інших етносів, однак у своїй діяльності надавала перевагу захисту інтересів певної держави чи національної спільноти¹. На Західній Волині та на Галичині, де мешкала чимала кількість поляків, серйозною опозицією нацистам став польський рух, представлений Армією крайовою, іншими організаціями. Ці ж регіони, а також Буковина, стали осередком для українського руху опору, очоленого ОУН(б) й УПА. Решта окупованої Німеччиною та її союзниками території Української РСР стала базою для радянського руху опору під проводом партійно-державних органів СРСР.

Окрему сторінку в історію спротиву нацизму й фашизму на території України вписав єврейський народ. Його боротьба привернула увагу значної кількості дослідників, що дало змогу створити солідний корпус наукових праць із проблеми, сформуванню певну фактологічну, теоретичну бази. Продовження процесу вивчення різних аспектів теми періодично потребує історіографічного осмислення пройденого шляху, фіксації досягнень і прорахунків, визначення перспективних напрямів дальших студіювань.

Після Другої світової війни розпочався перший етап дослідження різних аспектів історії Голокосту, включно з історією єврейського руху опору в Україні. Він характеризувався вивченням Голокосту в усіх європейських країнах та в Північній Америці, накопиченням фактичного матеріалу, спробами перших узагальнень, створенням синтетичних праць історіографічного, теоретичного плану. Окремі аспекти боротьби євреїв на території України також привертала увагу зарубіжних дослідників, але розглядалися у загальноєвропейському контексті й не вписувалися в річище історії української. Хоча у СРСР уже в 1945 р. почали друкуватися матеріали з боротьби євреїв проти нацизму, але висвітлювалася вона суто в рамках діяльності радянських підпільно-партизанських формувань².

Із 1950-х рр. головним центром вивчення історії Голокосту став ізраїльський меморіал «Яд Вашем». Навколо цієї інституції згуртувалася група дослідників (Д.Міхман, І.Арад, Ш.Спектор та ін.), які зробили вагомий внесок і в розробку історії єврейського руху опору в Україні. У заголовку монографії Д.Міхмана автор заявив «єврейський погляд»³ на історіографію Катастрофи. Утім обраній проблемі потрібен не лише єврейський, а й український, польський, французький і будь-який інший погляди на трагедію та боротьбу євреїв під час Другої світової війни.

Варто наголосити, що немає нічого поганого, коли внесок в антинацистську й антифашистську боротьбу жінок досліджують жінки, мешканці певного регіону займаються краєзнавчими пошуками, а роль у русі опору окремих народів висвітлюють представники відповідних національностей. Однак на певному етапі досліджень, при переході від накопичення суми фактів до теоретичного осмислення абсолютно необхідним стає більш урівноважений і беземоційний науковий погляд на проблему. Такий підхід створює умови для критичних оцінок пройденого дослідниками шляху, уникнення корпоративних перебільшень та монополізації права на істину, уможливорює відсторонений погляд на проблему, відтворення об'єктивнішої картини подій⁴.

¹ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. – Дніпро, 2017. – С.87–88.

² Єврейський народ в боротьбі проти фашизму: Матеріали III антифашистського митингу представителів єврейського народу і III пленума Єврейського антифашистського комітета в СРСР. – Москва, 1945. – 151 с.

³ Міхман Д. Історіографія Катастрофи: Єврейський взгляд: концептуалізація, термінологія, підходи і фундаментальні питання / Пер с англ. – Днепропетровск, 2005. – 448 с.

⁴ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.191.

Наприклад, Я.Хонігсман не піддав критичному аналізу або уточненню повідомлення про підпільну групу, яка влітку 1942 р. виникла в тернопільському гетто. До її складу входили кілька молодиків з єврейської поліції. Начебто вони дістали пістолети та гранати й утекли до партизанів⁵. Однак відомо, що в той час на території Тернопільської обл. ані українських, ані радянських, ані польських партизанських формувань попросту не існувало.

Слід також брати до уваги, що ми виходимо з положення, що рух опору в Україні у широкому сенсі протистояв не тільки нацистам, а й румунським, угорським, італійським та іншим фашистам. Крайньою формою поняття «фашизм» у його широкому розумінні є німецький нацизм. Отже, залежно від контексту, ми можемо послуговуватися термінами «антифашистський рух опору», «антифашисти». Але також у значенні боротьби проти, власне, гітлерівських окупантів користуватимемося поняттям «антинацистський рух опору»⁶.

Історія євреїв періоду Другої світової війни найчастіше характеризується в літературі категоріями «Голокост», «Шоа», «Катастрофа», «геноцид», «трагедія», «рятівники», «праведники миру». Однак поряд із ними використовуються дефініції, що означають єврейський народ не тільки народом-жертвою, а й народом-борцем, не лише об'єктом, а й суб'єктом Другої світової війни. Необхідно наголосити, що суб'єктність боротьби євреїв проти нацизму та фашизму не може надати ані їх участь у радянських, українських, польських формуваннях, ані індивідуальний опір окремих громадян. Тільки організований, колективний і самостійний спротив надає його учасникам необхідну суб'єктність, яка, своєю чергою, має важливе суспільне та психологічне значення.

Однак, як правило, дослідники боротьби євреїв проти нацизму й фашизму об'єднують поняттям «єврейський опір» як їх участь у складі організаційно та політично незалежних єврейських формувань, так і у складі іншонаціональних течій руху опору, а також індивідуальні акти опору. Наприклад, І.Щупак визначав це явище таким чином: «Під опором Шоа ми розуміємо будь-які дії, групові або індивідуальні, спрямовані проти гітлерівської антисемітської ідеології та практики»⁷.

Такий синкретизм можливий на етапі формування фактологічної бази й в описових працях, але ставить перепони на шляху теоретичного осмислення проблеми. На нашу думку, методологічно цілком вірно виокремлювати як об'єкт дослідження діяльність створених євреями політично та організаційно незалежних партизанських загонів і підпільних організацій, котрі можна об'єднати поняттям «єврейський рух опору». Це явище необхідно відрізнити від «участі євреїв у русі опору» інших країн та народів, і від неорганізованого й незбройного «цивільного спротиву» євреїв. Інакше кажучи, варто розрізнити поняття «спротив/опір євреїв» та «єврейський рух опору».

Також необхідно враховувати, що значна кількість незалежних єврейських підпільних груп і партизанських загонів пізніше погоджувалися на підпорядкування радянським або польським структурам. Таким чином, до моменту приєднання ці формування належали до єврейського руху опору, а після – до радянського чи польського. Можна припустити, що в радянських повоєнних звітах про «антифашистську боротьбу» деякі самостійні єврейські групи було відразу записано як радянські.

⁵ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Л., 1998. – С.229.

⁶ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.61–63.

⁷ Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (закінчення) // Український історичний журнал. – 2016. – №5. – С.186.

Ф.Винокурова зазначала, що певні зарубіжні фахівці заперечують існування власне єврейського опору (такого, що його М.Тяглий назвав «специфічно-єврейським»⁸) на окупованій території СРСР: мовляв, євреї там не були організованою спільнотою, не об'єднувалися у громади, а тому просто влилися до радянського підпільно-партизанського руху. На думку вінницької авторки «категоричність в цьому питанні не є цілком коректною»⁹. Погодимось з Ф.Винокуровою та посилимо її тезу: організований і політично незалежний єврейський рух опору в Україні існував.

Зауважимо, що єврейський рух опору завжди вивчався в контексті історії Голокосту¹⁰, включав усі акти спротиву, в яких брали участь представники єврейського народу¹¹, і не виділявся в окремий об'єкт історіографічного дослідження. Поставлена автором мета якраз і полягає в дослідженні феномену самостійного єврейського опору, його історіографічному й теоретичному осмисленні в науковій літературі. Запропонований підхід не є єдино вірним, але його актуальність полягає в тому, що поряд з іншими він сприятиме популяризації боротьби євреїв проти нацизму та фашизму, структуризації подальших студій, систематизації фактів, явищ, уточненню категоріально-понятійного апарату.

Одночасно із засадничою дефініцією «єврейський рух опору», іншими принципово важливими поняттями, що визначають внутрішнє наповнення боротьби євреїв проти нацизму й фашизму, є «опір» і «протистояння». Саме ці два терміни, детально проаналізовані Д.Міхманом, набули найбільшого визнання серед істориків єврейського походження¹². Перший використовується щодо збройних актів, а другий визначається як активні ненасильницькі дії з метою самозбереження на відміну від бездіяльності або покірності. Він може включати у себе економічні, релігійні, культурні, організаційні та інші аспекти.

Унікальність єврейського руху опору полягала у відсутності загального політичного центру, якому підпорядковувалися б єврейські партизани й підпільники, а також у його екстериторіальності, адже він не мав опори на свою етнічну чи державну територію та не ставив собі за мету її визволення від окупантів. На особливий характер єврейського опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, котра передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення. Тож специфіка єврейського опору визначалася його відокремленістю від решти мешканців та більшою, навіть винятковою жорстокістю окупаційної політики стосовно євреїв порівняно з іншими етносами й релігійними групами.

Специфічними були також види єврейського руху опору. Відсутність власної держави та навіть етнічної території, ізолюваність від сусідніх народів в умовах тотального терору й загрози повного винищення обумовили своєрідність єврейського спротиву геноциду. Якщо радянські борці зосередилися на партизанських діях, індивідуальному терорі, диверсіях у промисловості та на транспорті, прихильники

⁸ Тяглий М. Предисловіе // Єврейський опір в Україні в період Голокосту / За ред. М.І.Тяглою. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004. – С.5.

⁹ Винокурова Ф. Спротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2008. – №2. – С.82.

¹⁰ Медведовська А.Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпро, 2016. – 239 с.; Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172.

¹¹ Стрільчук М. Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект // Грані. – Т.22. – №12. – Дніпро, 2019. – С.23–29.

¹² Міхман Д. Историография Катастрофы... – С. 242.

польської підпільної держави накопичували сили для потужного повстання у вирішальний момент, а українські націоналісти віддавали перевагу оборонним діям на захист українського населення від німецького терору й економічної експлуатації, то діяльність євреїв-антинацистів була сфокусована на боротьбі за фізичне виживання власного народу в умовах Катастрофи.

Історики приділили класифікації форм і методів єврейського спротиву особливу увагу. Детальний та глибокий аналіз різновидів протидії євреїв окупантам сприяв вивченню методів цивільного опору всього мирного населення окупованих територій. І.Альтман у шостому розділі своєї праці простежив найпоширеніші методи спротиву євреїв. До них він відносив прагнення будь-що зберегти життя власне і своїх близьких, невиконання розпоряджень влади, нелегальне виробництво й торгівлю, спроби дати фізичну відсіч, намагання сховатися або втекти, ухиляння від реєстрації чи роботи, підробку «арійських» документів, мужню поведінку під час страт, акти самогубства, прояви солідарності та добротності, передсмертні слова про відплату катам. Також автор звертає увагу на важливі умови, в яких здійснювався опір євреїв: надзвичайна складність організованої дії обумовлювалася майже повною відсутністю чоловіків призовного віку, а також безжальною системою колективної відповідальності й заручництва¹³.

А.Подольський серед форм опору виокремлював такі: збройний, беззбройний (але організований), напіворганізований або стихійний, пасивний¹⁴. М.Тяглий подав дещо ширшу типологію єврейського опору: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення й діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне та духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної й людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище та втечі, збройний опір (підпільна, партизанська діяльність, повстання)¹⁵.

Необхідно враховувати, що межі між опором і співпрацею з окупантами часто були умовними й рухливими. Так, поліціанти служби порядку в єврейських гетто безумовно були колабораціоністами, але відомі випадки, коли вони брали участь у підпільній діяльності та повстаннях. Ф.Винокурова навела неоднозначний приклад діяльності начальника жмеринського гетто А.Гершмана. З одного боку, він виявляв щире турботу про своїх підопічних, учиняв дії, котрі можна розцінити як акти опору, а з іншого – його звинуватили в тому, що він видав на смерть 286 утікачів із браїлівського гетто¹⁶.

Однозначно оцінити й пояснити ці факти непросто. Я.Грицак зробив це так: «Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацією та спротивом часто була тонкою і ледь помітною. Прагнення вижити змушувало вибирати різні ролі»¹⁷. Отже екстремальні умови життя при «новому порядку», складність психології людей, які опинилися на окупованій території, багатофакторність впливу на їхні моделі поведінки зумовило те, що часто межа між співпрацею та спротивом не була чіткою або могла кількаразово змінюватися.

¹³ Альтман І.А. Жертви ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – С. 305–372.

¹⁴ Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. – К., 2007. – С.75.

¹⁵ Тяглий М.І. Протистояння євреїв Крима нацистському геноциду (1941–1944) // Культура народів Причорномор'я. – Вып.66. – Симферополь, 2005. – С.65.

¹⁶ Винокурова Ф. Сопротивление евреев политике геноцида... – С.81–105.

¹⁷ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С.128.

У зв'язку з цим постає питання: які дії можна вважати актами спротиву, а які – громадянською та індивідуальною активністю? Будь-яка активність партизанів і підпільників, окрім професійної й сімейно-побутової, уже була опором окупантам. Але як, наприклад, оцінювати культурну або соціальну діяльність у гетто? Чи можна вважати опором ухилення від виконання розпоряджень окупантів, страйк, мітинг, утечу, прослуховування радіо, релігійний обряд? На нашу думку, будь-яка умисна, усвідомлена діяльність могла стати актом опору в тому випадку, якщо за неї громадянам загрожували кримінальні покарання з боку окупантів, у першу чергу ув'язнення або смерть. Варто наголосити, що оскільки українські землі перебували в різних зонах окупації з різними режимами, то один і той самий учинок міг бути актом опору в одній зоні та не бути таким – в іншій. Крім того, навіть в одній зоні окупації за аналогічну діяльність євреєві могло загрожувати покарання, а неєвреєві – ні. Відповідно, для єврея такий усвідомлений учинок міг стати актом опору.

Ретельний аналіз розвитку історіографії, теоретичних основ і термінології єврейського опору здійснив головний історик ізраїльського інституту та музею «Яд Вашем» Д. Міхман. Серед іншого, він уважав, що в 1940–1950-х рр. при вивченні проблеми побутував однобічний, «чорно-білий» погляд на рух опору, який не зважав на проміжні відтінки. Усі німецькі окупанти були «поганими», а всі учасники антинацистської та антифашистської боротьби – «гарними». Ситуацію в Німеччині того періоду ізраїльський історик назвав «одержимістю опором», коли прагнення відновитися й реінтегруватися в Європу вело до бажання довести масовий антинацизм німців шляхом суттєвих перебільшень¹⁸.

У цей самий період відбувалися звеличення та апологетика єврейського спротиву. Утім в обох випадках це мало й позитивний ефект, адже призвело до поглибленого опрацювання джерельної бази, ретельнішого теоретичного осмислення проблеми. Наприклад, суттєво розширилося семантичне поле поняття «опір». У 1960-х рр. у науковий обіг було запроваджено термін «кидуш ха-хаїм» («освячення життя»), який у нашому контексті означав «пасивний опір»: прагнення вижити всупереч планам повного знищення євреїв. Це проявлялося в економічному й політичному саботажі, різних формах взаємодопомоги, культурному та духовному протистоянні, утечах і переховуванні. Увага до таких форм опору посилилася в 1970-х рр., коли у суспільстві стала очевидною дієвість незбройного спротиву, а серед дослідників зріс інтерес до повсякденності.

Поступово у середовищі єврейських істориків завойовують визнання два терміни, які розділяли боротьбу євреїв на дві складових: «протистояння» (вчинення активних дій із метою самозбереження, що охоплювали ухилення від розпоряджень окупантів, саботаж, утечу) й «опір» (перш за все збройний). Д. Міхман писав у зв'язку з цим, що «у євреїв, німців та європейців [...] виникло поняття широкого кола ненасильницьких дій, що включають протест, відмову, ухилення й порушення порядку, і все це у загальних рисах називається на івриті “аміда”. У середині цього кола є менше коло збройного опору (гітнаддут)»¹⁹.

На нашу думку, термін «збройний опір», яким традиційно об'єднують діяльність партизанів і підпільників, не зовсім відповідний у тому сенсі, що єврейські підпільники дуже рідко вдавалися до збройних акцій. В умовах гетто нагода використати зброю траплялася не часто. Для цього конче бракувало власне самої зброї й боєприпасів, самих окупантів чи поліцаїв, а репресивні наслідки таких акцій

¹⁸ Міхман Д. Историография Катастрофы... – С.241.

¹⁹ Там же. – С.242.

ставили під загрозу не тільки життя підпілля, а й усього гетто. Водночас для проведення незбройних акцій у підпілля існувало значно більше можливостей.

Порівнюючи єврейський та європейський опір, Д. Міхман підкреслив, що як стратегія виживання в усіх народів Європи був вибір між опором та колабораціонізмом, однак євреям політика геноциду такого вибору не залишала. Як наслідок, навіть культурна й освітня діяльність в єврейському середовищі ставали формою опору. Стосовно збройної протидії, єврейські бійці могли зробити одне з трьох: завдати німцям втрат і загинути самі; урятувати окремих людей або групи шляхом утечі; здійснити подвиг, щоб пробудити совість світу й відновити честь єврейського народу. Таким чином, збройна відсіч євреїв окупантам перебувала у принципово іншій площині порівняно з європейцями.

Також показово, що Д. Міхман розділив поняття «єврейський опір» та «опір євреїв», присвятивши розгляду цього аспекту окремих підрозділ своєї праці. Крім того, історіограф цілком слушно зауважив, що межі між індивідуальними формами колабораціонізму й опору дуже рухливі, можуть перетинатися. Наприклад, це видно у випадку німецьких офіцерів, які здійснили замах на А. Гітлера в липні 1944 р., або представників Армії крайової поблизу Вільнюса, які встановили зв'язок із німцями, сподіваючись на їхню підтримку в боротьбі з комуністами.

Насамкінець Д. Міхман з'ясував співвідношення і взаємовплив між «міфічною пам'яттю» й «раціональною історіографією». У підсумку автор зазначив, що поряд зі спробами кожний раз знову перевіряти факти минулого за допомогою нових підходів та інструментів, дослідникові належить здійснювати «безперервний аналіз історіографічних тенденцій і суспільної зацікавленості історичними епізодами»²⁰.

Окрім розробки й уточнення категоріально-понятійного апарату для подальшого студювання єврейського руху опору в Україні потрібне вдосконалення його контекстуалізації та концептуалізації. На сьогодні вивчення діяльності цієї течії опору відбувається доволі ізольовано від загального руху опору в Україні. Із необхідністю інтеграції історії євреїв України у загальноукраїнську історію погоджуються й у середовищі вітчизняних дослідників єврейського походження. Так, А. Подольський писав, що потрібно «розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських євреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і євреїв, як складову частину історії України часів Другої світової війни». Водночас ми не можемо погодитися з автором щодо «зосередженості української історіографії на моноетнічному образі історії»²¹. По-перше, саме у СРСР формувалася моноетнічна версія історії Української РСР, в якій не було місця євреям, полякам, німцям, грекам, болгарам, гагаузам та іншим народам республіки. По-друге, після розпаду СРСР вітчизняні історики зосередилися на заповненні тих прогалів у нашому минулому, про які раніше писати не дозволялося. Природно, що більшу частину літератури було присвячено титульній нації, водночас ці праці містять численні матеріали і про інші національності. По-третє, серед опублікованих за останні тридцять років досліджень є значна кількість студій, присвячених різним етносам України. Тобто сучасну українську історіографію аж ніяк не можна звинуватити в моноетнічності, замовчуванні чи фальсифікації. Крім того, плюралізм підходів і тем історичних досліджень, відсутність жорсткого диктату з боку влади створює відчутні труднощі для утвердження спрощених узагальнень і монопольного панування тієї

²⁰ Там же. – С. 243–273, 438.

²¹ Подольський А. Пам'ять, яка вона? (Роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-i-aka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiat-i-v-ukraini-na-prykladi-stavlennia-do-istorii-holokostu>

чи іншої концепції. Інша справа, що контекстуалізацією історії євреїв України та інших етносів у національний наратив, вишівські та шкільні підручники, у політику пам'яті повинні займатися не стільки окремі історики, скільки державні інституції. Тому наявність проблем у цій галузі це не провина історіографії, а проблема державної політики. І ці два явища не варто змішувати чи плутати. До слова, якщо діяльність щодо меморіалізації трагедії Голокосту зусиллями єврейської громади за певного сприяння держави реалізується, то створення місць пам'яті, присвячених єврейському руху опору, перебуває на узбіччі суспільної уваги. По-четверте, на жаль, у частини авторитетних фахівців набула популярності думка про панування у сучасній вітчизняній історіографії україноцентризму, який, до того ж, помилково тлумачиться як вульгарний етноцентризм. Спростуванню такого погляду автор цієї статті присвятив один із сюжетів своєї монографії²².

Уписати єврейський опір у контекст історії руху опору в Україні означає не тільки й не стільки збирання та опис фактів участі євреїв у боротьбі на території України у складі самостійних підпільно-партизанських формувань або у складі інших національно-політичних течій опору. У першу чергу це – синхронізація термінології й періодизації, класифікація форм і методів, мотиваційних чинників спротиву, порівняльний аналіз характерних ознак боротьби єврейських антинацистів та антифашистів з українським, радянським і польським рухами опору в Україні та взаємодії з ними. На поточний момент єврейський рух опору в Україні краще контекстуалізований в історію єврейського опору в Європі, аніж у загальну історію руху опору в Україні. Своєю чергою, означені шляхи контекстуалізації є частиною процесу концептуалізації єврейського опору в Україні, який, найперше, полягає в його розгляді не як автономного й малопов'язаного з Україною та українським народом явища, а як невід'ємної частини руху опору в Україні, історії України загалом.

Подолання такої ізоляції (а іноді самоізоляції) може мати не тільки наукове, а й помітне суспільне значення. Адже єврейський рух опору має бути вписаний не тільки у синтетичні наукові праці з історії України, а й у шкільні підручники та закарбований у колективній пам'яті багатонаціонального народу нашої країни.

У 1999 р. в тодішньому Дніпропетровську засновано науково-просвітницький центр «Ткума» («Відродження»), який сьогодні перетворився на Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» – один з основних вітчизняних центрів дослідження проблем, пов'язаних із Голокостом, зокрема історії єврейського опору. Центр видає академічну серію «Бібліотека Голокосту “Ткума”», науковий журнал «Проблеми Голокосту». Під його егідою розпочато процес включення історії єврейського опору до навчально-методичної літератури, яка друкується з 2009 р.²³, створено музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Водночас у Києві з 2002 р. функціонує Український центр вивчення історії Голокосту – громадська організація, створена в партнерстві з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України. Із 2004 р. центр видає часопис «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі», виконуються наукові дослідження не тільки геноциду євреїв, а й ромського населення України. Крім того, активну наукову,

²² Див.: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору... – С.42–55.

²³ Підручник з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. – Чернівці, 2012. – 128 с.; Щупак І.Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ, 2009. – 148 с.; Його ж. Історія Голокосту: Програма факультативного курсу / елективного курсу / курсу за вибором для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ, 2015. – 12 с.; Щупак І. Евреи в Украине: Вопросы истории и религии с древнейших времен до Холокоста. – 2-е изд. – Днепропетровск, 2009. – 148 с.

просвітницько-видавничу діяльність здійснює заснований 2006 р. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. У 2015 р. під його (та інших інституцій) егідою організовано міжнародну наукову конференцію пам'яті митрополита Андрея (Шептицького), на якій порушувалися й питання спротиву нацистам. Загалом діяльність цих трьох установ помітно сприяє контекстуалізації боротьби євреїв проти нацизму й фашизму в рамках історії України.

Певні підсумки тривалої пошуково-наукової роботи співробітників «Ткуми» та їхніх колеґ підбито у фундаментальній двотомній праці з історії Голокосту в Україні²⁴, особливу увагу також приділено різним аспектам боротьби євреїв проти нацизму. Хоча єврейський рух опору автори книги не виокремлюють як самостійне явище, вони вводять у науковий обіг чимало нових емпіричних матеріалів, а також пропонують низку концептуальних узагальнень.

Із проголошенням державної незалежності в 1991 р. центр досліджень боротьби місцевих євреїв проти нацизму й фашизму перемістився в Україну. Праці зарубіжних істориків продовжують відігравати важливу роль у вивченні теми, але кількість, сюжетне розмаїття та наукова новизна публікацій виводять їхніх українських колеґ на чільне місце. Одним із перших вітчизняних фахівців, хто ретельно простудіював матеріали російських, польських, білоруських, ізраїльських архівів і почав досліджувати історію Голокосту в Україні, став С.Єлісаветський. Фактично саме з його праць почався другий етап вивчення єврейського руху опору в Україні. Стаття в «Українському історичному журналі» 1995 р. і книга 1999 р. – перші праці, в яких розкривалася тема спротиву євреїв на всій окупованій території України²⁵. На думку автора, єврейський рух опору на українських землях було представлено розрізненими бойовими групами, які утворювалися у відповідних ґетто. Тільки у Волинській і Рівненській областях виникли 18 єврейських бойових груп, зокрема в Любомлі, Шацьку, Маневичах, Дубні, Рафалівці, Дубровиці. Ці групи займалися облаштуванням схованок для євреїв на території ґетто, збиранням зброї, організацією взаємодопомоги та втеч, індивідуальними терактами. Драматичним і водночас героїчним апофеозом їх діяльності ставали повстання або збройні виступи під час повної ліквідації того чи іншого ґетто, що супроводжувалося масовим винищенням єврейського населення. Так сталося у волинських ґетто Луцька, Кременця, Мізоча, Тучина. Кременецьке ґетто боронилося цілий тиждень, тільки за перші два дні виступу було вбито 16 німців і поліцаїв. Найбільш підготовлений спротив чинили 60 підпільників із тучинського ґетто. Більшість із них загинули, але їхній героїзм дав змогу втекти від карателів двом тисячам приречених на винищення людей²⁶.

На Галичині потужні бойові групи діяли у львівському ґетто й таборі примусової праці у Бродях. Збройні виступи відбулися в Рогатині, Борщові, Бродях. Найбільшою резонансною акцією стало кількадедне повстання восени 1943 р. 120 єврейських підпільників під час остаточної ліквідації нацистами Янівського концтабору зі львівськими євреями, де ще залишалися 5 тис. ув'язнених. О.Гогун і Ж.Ковба наводять документ, в якому повідомлялося: «Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і бритвами, різали горлянки і

²⁴ Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». – Дніпро, 2016. – 564 с.; *Их же*. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье. – Дніпро, 2017. – 456 с.

²⁵ Єлісаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.59–72; Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Упор. С.Я.Єлісаветський. – К., 1999. – 424 с.

²⁶ Єлісаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі... – С.60.

розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і протягом певного часу обстрілювала німців... Вбито 40 німців, всіх євреїв замордовано»²⁷.

Іноді єврейські боївки проводили операції за межами своїх гетто або створювали свої партизанські загони. Так, напередодні ліквідації гетто в Борщові на Тернопільщині підпільники перебралися у сусідній ліс. Звіди 17 листопада 1943 р. вони здійснили напад на борщівську в'язницю та звільнили 50 арештантів. С.Єлисаветський згадував і про діяльність інших єврейських партизанських загонів на Прикарпатті й Волині, котрі спочатку діяли самостійно, а потім приєдналися до радянського руху²⁸. Узагальнених кількісних даних про єврейський рух опору в Україні автор не подає.

О.Суровцев, розкриваючи основні форми опору буковинських євреїв, намагався спростувати тезу, що тисячі їх у роки війни покійно йшли на смерть. Своєрідним запереченням цього факту була діяльність у Чернівцях єврейської антифашистської організації, що виникла в перші дні румунської окупації й не припиняла своєї боротьби до березня 1944 р. Ініціаторами створення та першими керівниками були М.Батеро, Я.Дейч, Л.Рейтер²⁹.

Ш.Спектор стверджував, що у Західній Україні, де гетто існували до літа 1942 р., виникли групи єврейського опору. Інакше ситуація склалася на схід від старого польсько-радянського кордону. Тотальне і швидке знищення гітлерівцями євреїв, а також демографічний склад єврейського населення, яке залишилося під окупацією, не сприяли виникненню опору. Утім автор зібрав деяку інформацію про епізоди, котрі можна віднести до єврейського опору у Вінницькій і Кам'янець-Подільській обл. Зокрема в Ярмолинцях група озброєних євреїв два дні билася з окупантами, знищивши 16 поліцаїв і 5 німців. На станції Селекційна у 5 км від Іллінців єврейська молодь добула 5 пістолетів і кілька гранат та об'єдналася в бойову групу, але при спробі перейти до лісу загинула в бою з поліцією. У Хмільнику юнак на прізвище Вайсман зібрав групу з 11 осіб. Вони здобули зброю і 23 жовтня 1943 р. втекли до лісу та приєдналися до партизанів³⁰. Зауважимо, що джерела, з яких отримана ця інформація, потребують додаткової верифікації.

О.Круглов зазначав, що єврейські партизанські загони і групи виникли навесні – улітку 1942 р. на території Волині, Галичини та Вінниччини. Зокрема на Волині з літа по грудень 1942 р. оперували близько 1 тис. єврейських партизанів у складі 30–40 груп. Вони склалися з осіб, котрі змогли втекти з гетто й таборів. Значна частина організаторів цих загонів раніше була учасниками підпілля³¹. Беручи до уваги наведені О.Кругловим та іншими дослідниками факти, можемо констатувати, що першими партизанами в лісах Галичини стали представники саме єврейського руху опору.

На документах 27 архівосховищ створено монографію І.Альтмана, в якій спеціальний розділ присвячено опору загарбникам. Окремо розглянуто незбройний опір (моральний, індивідуальний, фізичний), організований опір (підпілля, повстання

²⁷ Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів // Голокост і сучасність. – 2010. – №1. – С.143–153.

²⁸ Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі... – С.60, 64.

²⁹ Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – С.12.

³⁰ Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины // Яд Вашем: Исследования. – Ч.1. – Иерусалим, 2009. – С.161, 163.

³¹ Круглов А. Участие евреев в партизанском движении и подпольной борьбе в Украине // Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье. – С.360–361.

в ґетто), євреїв-партизанів (самостійні загони, сімейні табори, участь у радянському русі опору). Російський дослідник навів багато прикладів різновидів опору на території СРСР та інших країн Європи, але в нашому контексті більше уваги привертають зроблені автором узагальнення.

І.Альтман звернув увагу на умови, в яких розвивався опір євреїв: мешканцями ґетто стали жінки, діти, непрацездатні й люди похилого віку. Чоловіки призовного віку здебільшого були мобілізовані до армії або знищені в перших акціях нацистів. Необхідно також брати до уваги стан моральної втоми і «психологію приреченості» більшості євреїв, фізичну й інформаційну ізольованість їх від зовнішнього світу. Нагальною проблемою став не тільки дефіцит зброї та інших засобів нелегальної боротьби, а щоденна нестача їжі, одягу, медикаментів. Крім того, окупанти запровадили систему колективної відповідальності та заручництва. Ця система часто змушувала підпільників відмовлятися від акцій, які призводили до масових страт³².

Дослідник підкреслив, що єврейські підпільники вирішували два головних завдання: підготовка повстання в момент ліквідації ґетто і створення партизанських загонів із переправленням до них максимальної кількості в'язнів. Для їх реалізації потрібно було піднімати моральний дух мешканців ґетто, шукати однодумців, домогтися нейтралітету або й допомоги від юденрату, знешкоджувати агентів ґестапо, добувати гроші і продовольство, виготовляти фальшиві документи, установлювати зв'язки з місцевими організаціями опору, переправляти та зберігати зброю на території ґетто тощо³³.

Із погляду І.Альтмана, слід розрізняти колективний «збройний опір» (самооборону) й «повстання в ґетто». Перше явище характеризувалося пасивною обороною з метою заподіяння максимальної шкоди ворогові, друге відрізнялося більшими масовістю, тривалістю, завданими втратами, а також (як правило) супроводжувалося спробою масової втечі на «арійський бік» або до лісу в пошуках партизанів. Критерії ефективності збройних акцій автор поділяв на матеріальні (дуже незначні) й моральні (мали на меті психологічний ефект від демонстрації волі єврейського народу до опору)³⁴.

Стосовно єврейських партизанських загонів І.Альтман робить припущення, що на території України діяли до 50 груп і загонів загальною кількістю 1500–1700 бійців³⁵. Більшість із них були розгромлені карателями або влилися до складу радянських і польських загонів.

В інших регіонах України про існування самостійних єврейських партизанських загонів або сильних підпільних організацій майже нічого невідомо. На нашу думку, причинами цього стали два чинники. Перший визначався набагато меншою здатністю євреїв, які давно жили під більшовицькою владою, до самоорганізації; другий обумовлювався значно меншою кількістю громадян єврейської національності на території Центральної і Східної України. Частина з них устигла евакуюватися, інші були масово знищені нацистами відразу в перші місяці окупації.

На прикладі подій на Криму, описаних М.Тяглим, можна оцінити труднощі, які стояли на перешкоді зародженню єврейського опору. Автор указав причини, що завадили євреям в організації колективного спротиву: короткотривалість існування єврейських адміністрацій у кримських містах, які часто очолювали неавторитетні

³² Альтман И.А. Жертвы ненависти... – С.305, 338, 340.

³³ Там же. – С.337.

³⁴ Там же. – С.338, 347.

³⁵ Там же. – С.357, 359.

люди; знищена ще за СРСР традиція єврейської самоорганізації; психологічна розгубленість і необізнаність євреїв про плани нацистів на їх цілковите винищення. Як наслідок, на півострові так і не з'явилося жодного формування єврейського руху опору³⁶.

Поряд з очевидними успіхами дослідників єврейського руху опору, досі не здійснено спроб його періодизації. Розробка такої періодизації ще потребує додаткової наукової аргументації, але припускаємо, що вона може спиратися на наступні віхи в розвитку єврейського опору: зародження підпілля після утворення ґетто; групові втечі євреїв із ґетто до лісу й організація там партизанських загонів і сімейних таборів; повстання в ґетто; знищення нацистами більшості єврейських партизанських загонів узимку 1942–1943 рр. або їх приєднання до радянських і польських формувань.

Виходячи зі сказаного вище, боротьба євреїв проти нацизму й фашизму концептуально виглядає наступним чином. Установити чітку межу між опором і неопором можна тільки у залежності з умовами окупаційного режиму, який мав суттєві відмінності на різних територіях. Будь-яка усвідомлена діяльність могла стати актом опору лише в тому випадку, коли виконавцям за неї загрожувало кримінальне покарання з боку окупантів, у першу чергу позбавлення волі або смерть. Межа між опором і колабораціонізмом часто була розмитою та рухливою, а мотивація актів опору – багатофакторною й суперечливою. Існує різниця між опором євреїв та єврейським опором. Українські євреї змогли чинити не тільки індивідуальний і стихійний опір геноциду чи боротися у складі радянських підпільно-партизанських формувань, структур ОУН та УПА, підрозділів Армії крайової. У деяких випадках їм удалося створити організаційно й політично самостійні підпільні організації та партизанські загони, котрі можна об'єднати поняттям «єврейський рух опору». Його метою була не зміна політичного режиму чи звільнення території, а фізичне виживання єврейського народу або збереження людської гідності перед обличчям неминучої загибелі. Єврейський рух опору став невід'ємною складовою антинацистського й антифашистського руху опору в Україні поряд з українським, радянським та польським рухами. При вивченні єврейського опору має здійснюватися його порівняльний аналіз з іншими рухами опору в Україні, а також з єврейським рухом опору в інших країнах Європи. Пам'ять про його учасників повинна бути увічнена на державному рівні.

У підсумку, дослідження феномену єврейського руху опору, аналіз історіографії й теоретичне осмислення проблеми дають змогу зробити певні висновки. Під час існування СРСР вивчення боротьби євреїв проти геноциду окремо від радянських підпільно-партизанських формувань не допускалося. Формування та опрацювання джерельної бази, публікація наукових праць із цієї теми були можливими тільки за межами СРСР. У зв'язку з цим, історіографію єврейського руху опору в Україні можна поділити на два етапи: 1945–1991 рр. і з 1992 р. Після закінчення Другої світової війни та утворення Держави Ізраїль головним центром вивчення Голокосту був Національний меморіал катастрофи й героїзму «Яд Вашем». Серед зарубіжних істориків вагомий внесок у дослідження теми зробили І.Арад, Ш.Спектор, Д.Міхман. Завдяки їхнім зусиллям не тільки зібрано та описано величезний фактичний матеріал, а й удалося органічно інтегрувати опір євреїв у загальноєвропейський контекст.

Наукове дослідження теми в Україні почалося після проголошення державної незалежності. Основними осередками студіювання різних її аспектів стали

³⁶ Тяглый М.И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944). – С.67–68.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» та Український центр вивчення історії Голокосту. За останнє тридцятиріччя вітчизняним історикам удалося зібрати і проаналізувати величезний масив документів, описати значну кількість подій, пов'язаних з антинацистською та антифашистською діяльністю єврейського народу, підготувати кілька вагомих видань, що сприяло помітному просуванню в науковому осягненні вказаної проблематики. Зокрема доволі ретельно вивчено форми й методи боротьби, мотивація спротиву. Продовжується історіографічне, а також теоретичне осмислення окремих аспектів теми.

Серед вітчизняних істориків, у чиїх працях розкривалися різні аспекти організованої боротьби євреїв проти нацизму й фашизму на території України, слід відзначити Ф.Винокурову, С.Єлисаветського, О.Круглова, Ж.Ковбу, С.Левітаса, А.Подольського, О.Суровцева, М.Тягло, І.Щупака. В їхніх студіях висвітлено окремі сюжети історії самостійного, організаційно незалежного єврейського руху опору, здійснено класифікацію його форм і методів, докладно вивчено мотивацію. Водночас історія єврейського спротиву в Україні не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняному та зарубіжному історієписанні 1945–2020 рр., не здійснено її історіографічного аналізу. Необхідно продовжити роботу з контекстуалізації й концептуалізації єврейського руху опору в рамках загальноукраїнської історії. Дотепер дослідники, зокрема, достатньою мірою не висвітлили особливості спорудження підпільниками різного роду криївок і схованок у гетто і таборах (їх архітектура, типологія, функціональне призначення); деталізації потребують факти боротьби з колабораціоністами й економічно-адміністративний саботаж; не запропоновано періодизацію розвитку єврейського руху опору; додаткового аналізу потребують психологічні аспекти діяльності підпільників гетто та партизанів. Саме такі завдання стоять перед майбутніми дослідниками цієї проблеми.

REFERENCES

1. Altman, I.A. (2002). *Zhertyy nenavisti: Kholokost v SSSR, 1941–1945*. Moskva. [in Russian].
2. Elisavetskij, S. (1998). *Polveka zabveniya: Evrei v dvizhenii Soprotivleniya i partizanskaya borba v Ukraine (1941–1944)*. Kyiv. [in Russian].
3. Hohun, O., Kovba, Zh. (2010). Zbroinyi vystup yevreiv u Yanivskomu tabori v informatsiinykh zvitakh ukrainskykh i polskykh natsionalistiv. *Holokost i suchasnist – Holocaust and Modernity*, 1, 143–153. [in Ukrainian].
4. Hrytsak, Ya. (2008). *Zhyttia, smert ta inshi nepryiemnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Khonigsman, Ya. (1998). *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy*. Lvov. [in Russian].
6. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2016). *Kholokost v Ukraine: Rejkshkomissariat «Ukraina», gubernatorstvo «Transnistriya»*. Dnipro. [in Russian].
7. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2017). *Kholokost v Ukraine: nemetskaya voennaya zona, rumynskaya voennaya zona, distrikt "Galichina", Zakarpatyje*. Dnipro. [in Russian].
8. Medvedovska, A.F. (2016). *Holokost v Ukraini v suspilnii dumtsi kintsia XX – pochatku XXI st.: Dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipro. [in Ukrainian].
9. Michman, D. (2005). *Holocaust historiography: A Jewish Perspective: Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. Dnipropetrovsk.
10. Podolskyi, A. (2007). *Uroky mynuloho: Istorii Holokostu v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Podolskyi, A. *Pamiat, yaka vona? (Rozdumy pro kulturu pamiaty v Ukraini na pryklady stavlennia do istorii Holokostu)* Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-ia-ka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiaty-v-ukraini-na-pryklady-stavlennia-do-istorii-holokostu> [in Ukrainian].
12. Shchupak, I. (2009). *Evrei v Ukraine: Voprosy istorii i religii s drevnejshikh vremen do Holokosta*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
13. Shchupak, I. (2016). Uroky Holokostu v ukrainskii istorichnii nauks i osviti: vid naratyvu do osmyslennia i postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 152–172. [in Ukrainian].
14. Shchupak, I.Ya. (2009). *Holokost v Ukraini: Poshuky vidpovidei na pytannia istorii*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
15. Shchupak, I.Ya. (2015). *Istorii Holokostu: Prohrama fakultatyvnoho kursu / elektyvnoho kursu / kursu za vyborom dia 10–11 klaviv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

16. Slobodianiuk, M.A. (2017). *Antyfaszystycki ruch Oporu w Ukraini (1939–1944 rr.): istoriohrafiiia problemy*. Dnipro. [in Ukrainian].
17. Spektor, Sh. (2009). Uchastie evreev v soprotivlenii i v partizanskom dvizhenii na territorii Sovetskoj Ukrainy. *Yad Vashem: Issledovaniya*, 1, 155–170. Ierusalim. [in Russian].
18. Strilchuk, M. (2019). Yevreyskiy opir pid chas Holokostu v Ukraini: istoriohrafichnyi aspekt. *Grani*, 22, 23–29. [in Ukrainian].
19. Surovtsev, O.A. (2006). *Holokost u Pivnichnii Bukovyni ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
20. Tyaglyj, M.I. (2005). Protivostoyanie evreev Kryma natsistskomu genotsidu (1941–1944). *Kultura narodov Prichernomor'ya*, 66, 64–74. [in Russian].
21. Vinokurova, F. (2008). Soprotivlenie evreev politike genotsida: Naum Monastyrskij – uznik zhmerinskogo getto i uchastnik podpolnoj grupy. *Holokost i suchasnist – Holocaust and Modernity*, 2, 81–105. [in Russian].
22. Yelysavetskiy, S.Ya. (1995). Yevrei v antyfaszystskom Opori i radianskomu pidpilno-partyzanskomu rusi v Ukraini. *Ukrainskiy istorichnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 59–72. [in Ukrainian].

Mykola Slobodianiuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,

Professor at Department of Ukrainian Studies,

Dnipro National University of Railway Transport named after academician V.Lazarian

(Dnipro, Ukraine), nikslobo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-0818>

The Jewish Resistance Movement in Ukraine: From Context to Concept

Abstract. The purpose of the study is a comprehensive analysis of publications on the history of the Jewish Resistance movement in Ukraine and its theoretical understanding. **Methodology.** The problem-chronological, historical-comparative and historical-systematic methods, methods of terminization, periodization, actualization, classification, historiographic analysis and synthesis are used. **Scientific novelty** consist in the separation of the Jewish Resistance movement in Ukraine as an independent object of study. Periodization of the study of the problem and clarification of terminology is proposed. A conceptual view of the place of the Jewish Resistance in the history of the anti-fascist struggle is presented. The importance of synchronizing the categorical-conceptual apparatus in the study of the Jewish resistance movement in Ukraine, on the one hand, and the resistance movement in Ukraine as a whole, on the other hand, was emphasized. The analysis of the main historiographic stages is carried out, the main centers for studying the problem and the results achieved are identified. **Conclusions.** The need to distinguish resistance of the Jews from Jewish resistance is noted. The historiography of the Jewish Resistance movement in Ukraine can be divided into two stages: the first (1945–1991) and the second (since 1992). The necessity of continuing the process of contextualization and conceptualization of the Jewish resistance movement within the framework of all-Ukrainian history is stated. The crucial role of the state in educational policy and the formation of a collective memory of the events of the World War II is emphasized. Further research areas are identified.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, occupation regime, ghetto, Jewish Resistance movement, underground, guerrillas, historiography.

Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями*

Анотація. На основі аналізу архівних слідчих справ НКВС із фондів вітчизняних і зарубіжних документосховищ, а також матеріалів приватних колекцій висвітлено сутність нацистської та радянської політики стосовно віденських євреїв, вивезених у жовтні 1939 р. на ст. Нисько колишнього Люблінського воєводства. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше зібрано та систематизовано матеріал щодо перебування віденських євреїв в УРСР на початковому етапі Другої світової війни. Серед **завдань** статті: окреслити соціальні групи вивезених із Відня євреїв та обставини перетину ними німецько-радянського кордону; охарактеризувати радянську політику щодо легалізації біженців, їх працевлаштування; виявити настрої віденців на новому місці, плани щодо інтеграції в радянське суспільство, повернення додому або еміграції до третіх країн, реакцію на ці прагнення з боку нацистської та радянської влади. При аналізі архівних документів авторка послуговувалася передусім структурно-джерелознавчим та ретроспективним **методами**. Просопографічний метод дозволив реконструювати біографію осіб, що перебували під слідством. Наголошено, що доправлені на ст. Нисько віденські євреї, яким удалося уникнути радянських депортацій на північ Росії, та які залишилися в Україні, із початком німецько-радянської війни знову опинилися в нацистській пастці, що практично не залишило їм можливості вижити в полум'ї Голокосту. Утім доля тих віденців, які потрапили вглиб СРСР, виявилася зрештою не менш трагічною. Багато разів безпідставно заарештовані, звинувачені й депортовані як нацистами, так і радянцями, звільнені з таборів лише наприкінці 1946 р., вони мали набагато менше шансів пережити Другу світову війну, ніж євреї-громадяни Польщі, яких теж було вивезено на північ Росії.

Ключові слова: Австрія, Відень, УРСР, депортації, Друга світова війна, єврейські біженці, НКВС.

В українській історіографії та публічному дискурсі питання біженців з окупованих нацистами територій європейських країн досі залишається маловивченим. І це при тому, що сотні тисяч людей, які з початком Другої світової війни тікали від вермахту й рухалися на схід, опинилися у Західній Україні, а частина з них згодом завербувалася на роботу в південних і східних областях УРСР. Багато польських, українських та російських дослідників зосередили свою увагу на перебігу воєнних дій, подальшій радянській політиці щодо місцевого населення¹. Переважно на маргінесі їхніх розвідок залишився значний комплекс питань, пов'язаних із правовим і соціально-економічним станом тисяч біженців-громадян Польщі, хоча впродовж двох останніх років і простежується певний поступ у дослідженні цих явищ². Білоу

* Статтю підготовлено за підтримки Фонду Герди Генкель (Німеччина) **GERDA HENKEL STIFTUNG**

¹ Див., напр.: Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1: 1939–1945 / Відп. ред. Ю.Сливка. – К., 1999; *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1982; *Рогачев М.Б.* Депортированные польские граждане в Коми АССР в 1940–1944 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Сыктывкар, 2005; *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1993; *Grudzińska-Gross I., Gross J.T.* W czterdziestym nas Matko na Sibir zesłali...: Polska a Rosja 1939–1942. – Warszawa, 1990; *Żaroń P.* Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej. – Warszawa, 1990.

² *Білоус В.Б., Радченко О.М.* Польські громадяни-біженці в УРСР (1939–1941 рр.): Історичні нариси. – Черкаси, 2018; *Shelter from the Holocaust: Rethinking Jewish Survival in the Soviet Union* / Eds. M.Edele, Sh.Fitzpatrick, A.Grossmann. – Detroit, 2017.

плямою в історіографії не лише України, а й Австрії стала доля майже 1,5 тис. євреїв, депортованих із Відня, котрі опинилися на території Східної Галичини, згодом інкорпорованої до складу СРСР. Важливість вивчення нацистської та радянської політики щодо біженців зумовлена не тільки науковою новизною теми, але й тим, що аналіз пов'язаних із цими питаннями документів висвітлює нові сторінки в радянсько-німецькій співпраці на початковому етапі Другої світової війни, а також у нацистській політиці геноциду єврейського населення в окупованих Німеччиною країнах Європи.

Серед публікацій, які мають неабияке значення для висвітлення передісторії віденських євреїв в УРСР на початку Другої світової війни, слід відзначити праці М.Борака та Дж.Мозера³, а також деякі статті⁴. Саме з цих розвідок можна дізнатися про юдофобську політику нацистів, яка супроводжувала аншлюс Австрії, унаслідок чого євреї були позбавлені майна та права на роботу. У листопаді 1938 р. в багатьох містах Третього Райху, зокрема й у Відні, відбулися погроми, відомі в історії під назвою «Кришталева ніч», котрі позначили перехід від дискримінації євреїв до системного переслідування та Голокосту. 4 тис. євреїв-чоловіків із Відня депортували до концтабору Дахау. Навесні 1939 р. їх звільнили за умови, що вони якомога швидше емігрують із країни. І хоча близько 130 тис. австрійських євреїв змогли виїхати з Австрії, багатьом не вдалося подолати бюрократичні перешкоди, знайти потрібні кошти. Задля очищення території від євреїв керівник Центрального бюро єврейської еміграції у Відні, Празі та його філіалу в Моравській-Оставі А.Айхман (нацистський злочинець, який у 1960 р. опиниться на лаві підсудних в Ізраїлі) організував у жовтні 1939 р. шість залізничних транспортів, що ними 3,9 тис. євреїв із Відня, Катовиць і Моравської-Остави доправили на залізничну станцію Нисько в колишньому Люблінському воеводстві. Цими ешелонами з Відня 20 жовтня виїхали 912, а 26 жовтня – 672 особи. На заболочених землях Генеральної губернії між річками Віслою, Бугом, Сяном планувалося створення «єврейського резервату». Утім через недостатню узгодженість дій усіх причетних до депортації структур і складність загальної військово-політичної ситуації керівництво Головного управління імперської безпеки в Берліні від цих планів відмовилося, тож депортованих євреїв спрямували в бік демаркаційної лінії між «сферами інтересів» Німеччини та СРСР.

Перебіг цих подій достатньо повно висвітлено у спеціальних працях⁵, окрім того чеські історики змогли простежити долю деяких депортованих із Моравської-Остави⁶, проте подальше життя віденських євреїв залишалося недослідженим через брак відповідних джерел. І лише доступ до раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки, а також матеріалів особового походження з приватних колекцій дає змогу проаналізувати біографії віденських євреїв з обох боків нового кордону до початку німецько-радянської війни.

³ Borák M. The First Deportation of the European Jews: The transports to Nisko nad Sanem (1939–1940). – Opava, 2010; Moser J. Nisko: Die ersten Judendeportationen. – Wien, 2012.

⁴ Goshen S. Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“ // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1981. – №29. – S.82–84; Hauff L. Zur politischen Rolle von Judenräten: Benjamin Murmelstein in Wien 1938–1942. Göttingen, 2014. – 336 S.; Löw A. Hilferufe aus dem besetzten Polen: Briefe deportierter Wiener Juden vom Herbst 1939 bis zum Frühjahr 1940 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 2012. – №60. – S.603–633; Garscha W.R. Deportation als Vertreibung: Eichmanns Nisko-Experiment 1939 im Kontext der nationalsozialistischen „völkischen Flurbereinigung“ // Forschungen zu Vertreibung und Holocaust Jahrbuch 2018. – Wien, 2018. – S.117–142; Полян П.М. Недостигающее звено в предистории Холокоста // Неприкосновенный запас. – 2006. – №3(47).

⁵ Див. прим.3.

⁶ Dvořák J., Hradílek A. Perzekuce československých Židů v Sovětském Svazu za druhé světové války // Historie – Otázky – Problémy. – 2013. – №5(1). – S.105–120.

У цій статті йтиметься про майже 20 євреїв, вивезених із Відня в напрямку ст. Нисько, котрі згодом потраплять до УРСР. Це були, зокрема, колишні в'язні нацистського концентраційного табору Дахау, яких депортували туди після «Кришталевої ночі» (Герш Біркенфельд, Соломон Беркович, Соломон Фенстер). Другою категорією депортованих стали ті, хто не зміг емігрувати до Палестини чи Колумбії (як, наприклад, Алоїз Розенбергер), або Болівії (зокрема Бела Варкані) з транспортом спортивного товариства «Маккабі». Третю категорію становили особи польського громадянства та євреї так званої Великої Німеччини (вивезені першим транспортом Ріхард Бергер, Альберт Герцка, Ернст Лігеті, другим – Оскар Дойч, Фрідріх Франкель). За окремим наказом до складу депортованих потрапили деякі лікарі, зокрема Фрітц Шиллер, а також значна кількість осіб, котрі мали робітничі спеціальності.

Після прибуття на ст. Нисько чоловіки по тимчасовому мосту перейшли на інший бік р. Сян у с. Зажече (нині Пшеворський повіт Підкарпатського воєводства, Польща). Із двох віденських транспортів для будівництва табору у селі залишили тільки 198 осіб. Більшість вигнанців тижнями блукали в районі між Бугом і Сяном. Багато хто з них добровільно перейшов на підконтрольну Червоній армії територію, або ж був вигнаний туди німцями. Опис цих подій збігається за різними свідченнями, приміром повоєнне інтерв'ю Леопольда Зонненфельда та показання братів Мордка й Герша Біркенфельдів, даних співробітникам НКВС, хоча ці віденці прийшли до кордону різними шляхами. Як свідчив Л.Зонненфельд: «Нас викиували в колону та скомандували: “Марш!”. І ми марширували пару кілометрів до якоїсь галявини [...] Нас було близько 1000 [...] Потім нам сказали: “Йдіть! Кого спіймають у радіусі 5 км упродовж трьох годин, той буде відразу розстріляний. А тепер крокуйте до ваших друзів!”⁷. Зі слів Г.Біркенфельда, німці звільнили депортованих у с. Пишниця⁸. Начальник конвою їм наказав: «Тепер ідіть до ваших друзів, до рад! Хто повертатиметься, тих розстрілюватимуть». Один місцевий селянин перевів їх за певну платню через кордон, а вночі в районі Синяви всіх затримав радянський патруль і доставив у комендатуру⁹. Г.Біркенфельд також додав, що його група деякий час перебувала в одному селі приблизно за 12 км до кордону, де за порадою селян вони чекали на Червону армію, але туди ввійшли солдати вермахту й вигнали їх на радянський бік¹⁰. Натомість Л.Зонненфельд перейшов кордон не в районі Синяви біля Сяну (в південно-східному напрямку від ст. Нисько), а переправився через Буг, адже його група рухалася під керівництвом колишніх австро-угорських офіцерів, котрі знали Галичину ще з часів Першої світової війни:

«Отже ми йшли до російського кордону майже шість днів. Там ми сховалися, адже по наших слідах рухалися есесівці. Ми всі хотіли жити. [...] І ось перед нами Буг. Там були контрабандисти, які за гроші переводили людей через кордон до Росії. Контрабандисти підвели нас до річки. Там було дерево, яке з'єднало два береги. Саме тут німці влучили в одного хлопця, він впав у воду. Ми мусили його покинути [...]. По дереву ми дісталися російського берега, але тепер уже росіяни не хотіли нас

⁷ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (далі – DöW) [Електронний ресурс]: [www//doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist](http://www.doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist)

⁸ Див.: Moser J. Nisko... – S.112–113 («Із початку листопада маленькі групи біженців рухалися від станції Пишниця через Уланів до радянського кордону. Ради тримали кордон закритим. Час від часу декого відправляли назад на німецьку територію»).

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.51.

¹⁰ Там само. – Арк.16.

впустити. Нас затримали. Росіянин повідомив, що він має запитати дозволу, зателефонувати. Ми чекали десь дві з половиною години. Потім вони дозволили нам залишитись і нас провели до сусіднього загону [...] До того ж підійшли інші віденці. Тепер нас було десь 200–300 осіб. Ми стояли просто неба під проливним дощем до третьої години дня [...] Потім шість днів ми йшли до Львова. Жили на милостиню. У російській армії були лазарети. Ось там ми просили супу. Нам також давали шматочок хліба. Так ми дісталися Львова, десь уночі з 30 на 31 жовтня»¹¹.

Примітно, що обидві групи майже одночасно потрапили до Львова. Ервін Абелес перетнув кордон 22 листопада 1939 р. разом із трьома іншими віденцями в районі с. Рудки Львівської обл. При цьому німецькі солдати відібрали в них усі гроші, а радянські – ще й годинники. Водночас інші групи депортованих усе ще перебували на окупованій німцями польській території¹².

28 жовтня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Маслеников підписав наказ по прикордонних військах: «У зв'язку з великим скупченням біженців на кордоні з Німеччиною та їх спробами перейти через кордон, під час застосування зброї проти цієї категорії порушників необхідно дотримуватись особливої обачності та витримки»¹³. В архівних документах прикордонних військ відсутні згадки про віденських євреїв, але є деякі дані про депортованих із Моравської-Острави:

«26.10.39 о 15.30 на ділянці 4-ї комендатури німці перекинули на нашу територію [...] 240 євреїв-мешканців Моравської-Острави та Катовиць. Зі слів біженців, німці їх насильно видворили. По тих, хто відмовився переходити кордон, німці відкрили вогонь. Троє людей загинули і трьох поранено.

26.10.39 о 18.00 в тому самому районі з числа тих, кого перекинули, 181 особу видворено на німецьку територію»¹⁴.

Щодня впродовж листопада 1939 р. у смузі відповідальності 92-го прикордонного загону в районі Перемишля реєструвалися від 100 до 200 єврейських біженців. Натомість 5 та 11 листопада їх кількість сягла 400 осіб. Проте після перевірки половину відіслали назад. Б. Варкані наприкінці жовтня теж перебував в одному з прикордонних сіл: «Коли біженці спробували перейти кордон, радянські солдати почали стріляти в повітря й не впустили нас. Наступного дня там зібралися дуже багато людей, вони наблизилися до кордону й вимагали в командира вийти до них. Коли він нарешті вийшов, ми вмовили його пропустити нас через кордон»¹⁵.

На допитах, що їх провадили співробітники НКВС 29 березня і 13 квітня 1940 р., А. Розенбергер розповів:

«Мене вивезли з Австрії в Нисько 20 жовтня. Звідти ми йшли пішки до Синяви близько 120 км [...] Нас було майже 500 осіб [...] 2 листопада командир прикордонного загону дозволив нам перейти на радянський бік. Під конвоєм нас довели до Синяви, де нас усіх зареєстрували. Після

¹¹ DöW [Електронний ресурс]: [www//doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist](http://www.doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist)

¹² *Löw A. Hilferufe aus dem besetzten Polen...* – S.616.

¹³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С.68–69.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.382. – Арк.263.

¹⁵ Державний архів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф.4033. – Оп.4. – Спр.117. – Арк.12.

цього нам дозволили їхати в будь-якому напрямку [...] Командир дозволив тільки нашій групі з 200 осіб перейти кордон»¹⁶.

Нестримний рух єврейських біженців на зайняту Червоною армією територію колишньої Польщі наштовхнув начальника прикордонних військ НКВС Київського військового округу В.Осокіна на думку про доцільність «цих затриманих на новому кордоні у Західній Україні з 14 по 28 жовтня 1939 р. 5731 чол., серед яких знаходяться євреї, що їх вигнали німці, [...] після відповідної перевірки звільнити та спрямувати в райони, де потрібні робочі руки»¹⁷.

Подальші долі біженців свідчать про те, що спочатку пропозиція В.Осокіна знайшла відгук у радянських керівників. Зареєстрованим біженцям було дозволено селитися в містах Західної України, передусім у Львові, Коломиї, Станіславі. Так, брати Біркенфельди зупинилися у Львові у своєї сестри Анни: Герш працював кухарем у червоноармійському підрозділі, а Мордко знайшов роботу на вокзалі. Їхній знайомий по ешелону з Відня Адольф Фішер працював деякий час у банку.

Після ухвалення союзного закону «Про включення Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР» набув чинності новий адміністративний поділ. 23 грудня 1939 р. у розпорядженні НКВС щодо видачі тимчасових паспортів для тих, хто за нарядами військових комендатур направлявся на роботу, наголошувалося: «Під біженцями слід розуміти тих осіб, що походять із території колишньої Польщі, яка зараз зайнята Німеччиною. При цьому їх не слід змішувати з мешканцями Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської й Тернопільської областей Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹⁸. До моменту підписання 30 липня 1941 р. угоди про відновлення дипломатичних відносин між СРСР та урядом Польщі у вигнанні (угода Сікорського – Майського) НКВС не ідентифікував депортованих до ст. Нисько віденських євреїв як особливу групу біженців.

Через масове прибуття вигнанців у Західну Україну, зокрема до Львова, місто перетворилося на зону гуманітарної катастрофи. За даними НКВС, на 23 листопада 1939 р. тут налічувалося 65 174 зареєстрованих біженця¹⁹. Натомість реально їх могло бути значно більше. Не вистачало роботи, продуктів харчування, житла²⁰. Зігфрід Єлінек 30 листопада 1940 р. писав родичам до Австрії: «Сам я вже розчарований, і мене поступово залишає надія, що я колись побачу тих, хто для мене найдорожчий. На жаль, роботи в мене немає, і я повністю залежу від тієї родини, котра дуже турбується про мене. Приемним цей стан речей назвати не можна, але мушу якось жити»²¹.

Деякі біженці з Відня, разом з утікачами з окупованої нацистами території Польщі, завербувалися на роботу в інші райони СРСР²². Наприклад, уже згадані Б.Варкані та А.Розенберґер у листопаді 1939 р. перебралися до Херсона. Останній на допитах у НКВС свідчив, що з ним приїхали також Хушак і Розенфранк, із

¹⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.679. – Арк.11.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.382. – Арк.261.

¹⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року... – С.88.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.93.

²⁰ Moser J. Nisko... – S.164; Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. – T.3: Relacje z Kresów / Oprac. A.Żbikowski. – Warszawa, 2000. – S.332, 501.

²¹ Letters, Documents and Images of the Jellinek Family Confronting the Holocaust [Електронний ресурс]: <http://www.shoahletters.org/>

²² Archiwum Ringelbluma... – S. 76, 332, 688.

котрими він разом переходив кордон. Багато колишніх віденців подалися на Донбас²³. У листівці від 1 червня 1940 р., адресованій Хушаком Розенбергеру, перший висловлював хвилювання через долю інших співвітчизників, яких навесні ймовірно заарештували енкавеєсівці. Водночас він був цілком задоволений життям на селі: «Любий друже! Неабияк зрадів твоїй листівці. Прошу, напиши мені в листі все докладно, по-перше, чи залишився Ти сам? Чому інші виїхали? [...] Тепер хочу спитати Твою думку, чи правильно ми вчинили, що виїхали? У мене все гаразд, ділю кімнату з Варкані, робота є, продуктів харчування достатньо й вони дешеві, наприклад м'ясо по [1] рублю»²⁴.

Після того, як навесні 1940 р. розпочала свою діяльність німецько-радянська комісія у справах біженців²⁵, на зворотний в'їзд до Третього Райху тільки у Львові зареєструвалися 19 749 єврейських біженців, ще 97 осіб бажали вирушити в Палестину, 73 – в Америку, 33 – у Румунію, 25 – у Литву. Натомість 6072 особи вирішили залишитися у СРСР²⁶.

Самуель Тайтельбаум перейшов кордон 28 листопада 1939 р. разом із 250–300 біженцями та подався до рідного Олеська біля Львова. Навесні наступного року хотів виїхати з СРСР до Румунії. Його заарештували у квітні 1940 р. й відправили в Біломорсько-Балтійський виправно-трудоий табір. Там, у Медвеж'єгорську, він опинився в будинку для літніх людей. Після нападу Німеччини табір перевели у східні райони Архангельської обл. Подальша доля С.Тайтельбаума невідома²⁷.

Багато віденських євреїв прагнули повернутися додому. Ще до початку діяльності комісії у справах біженців вони надсилали телеграми та писали заяви до німецького посольства в Москві з проханням поновити їм, як громадянам Третього Райху, паспорти, котрі в них відібрали під час переїзду до ст. Нисько, та дозволити повернутися у Відень, або виїхати в Америку чи Палестину. В архіві міністерства закордонних справ Німеччини зберігається листування посольства в Москві з Головним управлінням імперської безпеки в Берліні стосовно цих заяв. Відповідь відомства на листи диппредставництва, які датовані січнем – лютим 1940 р., надійшла лише наприкінці травня того року за підписом начальника гестапо Г.Мюллера:

«Із принципових міркувань я не зацікавлений в імміграції євреїв, яких виселили до Польщі, та які перейшли у зону радянських інтересів, оскільки повернення їх до Райху зменшить і без того незначні можливості для еміграції євреїв за кордон. Проте я хотів би дізнатися, чи вважає посольство за доцільне виїзд цих євреїв із російської території з внутрішньополітичних міркувань. У цьому випадку ми могли б найближчим часом, за наявності, надіслати посольству паспорти для замовників»²⁸.

Вочевидь не потребує коментарів і рішення німецького посольства в Москві від 22 червня 1940 р.:

«Із внутрішньополітичних міркувань посольство не вважає за доцільне видалення цих євреїв із радянської території, оскільки євреї в Радянському Союзі, у силу особливих політичних умов, більше відгороджені від

²³ ДАХО. – Ф.4033. – Оп.7. – Спр.679. – Арк.11.

²⁴ Там само.

²⁵ Weber C. Der Pakt: Stalin, Hitler und die Geschichte einer mörderischen Allianz 1939–1941. – München, 2019. – S.132.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.475. – Арк.5.

²⁷ Державний архів Львівської обл. – Ф.3258. – Оп.1. – Спр.Р-8751. – Арк.18.

²⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA). – Botschaft Moskau. – В.405.

решти світу, ніж у будь-якій іншій країні. Утім важко передбачити, чи вдасться комусь із них посісти впливову посаду»²⁹.

Невипадково це неквапливе листування збіглося у часі з діяльністю німецько-радянської комісії у справах біженців, до якої звертались як польські, так і віденські євреї з проханням дозволити їм залишити СРСР³⁰. Проте їхні заяви відхилили. За даними НКВС, тільки 137 євреїв змогли виїхати до Генеральної губернії³¹, натомість решту, близько 70 тис. осіб, наприкінці червня 1940 р. було заарештовано й відправлено до таборів системи ГУЛАГ. Ці арешти відбулися за наказами союзного наркома внутрішніх справ Л.Берії та заступника керівника НКВС Української РСР майора держбезпеки М.Горлінського.

Серед згадуваних у цій статті віденців лише декілька змогли уникнути радянських репресій. Імовірно вони не реєструвалися на виїзд, або вказували фальшиву адресу. Тому їм удалося залишитися у Західній Україні. Проте з початком німецько-радянської війни ці люди знову опинилися в пастці нацистського антисемітизму, який поступово переходив до фази масового знищення євреїв. Про те, що дехто з віденців залишився в УРСР і найімовірніше загинув у гетто й нацистських таборах смерті, свідчать листи, що їх люди надсилали додому до квітня 1941 р. та котрі зберігаються нині у приватних колекціях. Це стосується вже згаданого З.Єлінека (мешкав у Львові), а також Вільгельма Грюнвальда (разом із товаришами оселився у Здолбунові на Рівненщині та працював на підприємстві з виробництва цементу). Саме з листів останнього до дружини у Відень стає зрозумілим, що він і його друзі не мали ілюзій щодо своєї подальшої долі й тих обставин, унаслідок яких інші віденці раптово зникли та перестали писати додому:

«Урешті-решт ми не знаємо, що на нас чекає завтра, чи не доведеться нам переїхати ще кудись? Цілком можливо, що незабаром ми змінимо свій притулок [...]. Ти питаєш, чи можна до мене приїхати? Навіть не думай про це...» (3 березня 1940 р.)

«Ти хочеш знати докладно про наше життя тут, але зрозумій, що це неможливо [...]. Я міг би написати книгу про поневіряння, пригоди та інші речі [...]. Ми живемо в тяжкий час, коли доводиться збирати всі сили та нерви, щоб витримати. Я не вірю, що наші випробування швидко скінчаться» (5 липня 1940 р.)

«Те, що Лізл Мет не отримує листів, я розумію. На мою думку, дружини всіх тих, хто був у Львові, не отримуватимуть упродовж певного часу листи. Але вона не повинна хвилюватися. Вона матиме пошту, просто звідти, де він зараз – пошта йде довго. Ви взагалі не повинні хвилюватися, якщо тривалий час немає пошти, адже ми не знаємо, як довго залишатимемося на одному місці» (24 листопада 1940 р.)

«Умови життя тут більш ніж скромні, і саме життя сповнене надзвичайно важкої боротьби, яку важко собі уявити. Ми їх попереджали, що не варто залишатись у Львові, що це може бути небезпечно, але вони³² з нас кепкували» (8 грудня 1940 р.)³³.

²⁹ Ibid.

³⁰ Archiwum Ringelbluma... – S.525 ff, 620 ff, 691 ff; *Weber C. Der Pakt... – S.132 ff; Dębski S. Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie, 1939–1941. – Warszaw, 2003. – S.198–199.*

³¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.397. – Арк.17.

³² Тобто інші учасники віденського транспорту.

³³ Приватний архів Оскара Грюнвальда (Відень, Австрія).

Те, що перебування у провінції не було головним фактором, який міг би врятувати від депортації в радянські табори, видно з архівної слідчої справи Е.Абелеса. Через два місяці життя у Львові 6 лютого 1940 р. він разом із Ліо Амбером виїхав до Станіслава, а звідти подався аж до Кіровської обл. для роботи підсобним працівником на спиртзаводі. Через деякий час він повернувся на захід УРСР та оселився у Здолбунові, де в одному з ресторанів знайшов місце музиканта. 23 червня його заарештували співробітники НКВС. Із протоколів допитів видно, що Е.Абелес зареєструвався на виїзд із СРСР, щоб повернутися до своєї дружини у Відень. Замість цього його відправили в табір у Каргополі (Архангельська обл.), де він і помер 1942 р.³⁴

Густав Фогельгут був професійним музикантом, грі на кларнеті вчився у Віденській консерваторії. У Львові його внесли до списку висококваліфікованих фахівців, яким було дозволено залишитися в місті та працювати в інститутах і театрах. Такі люди отримали п'ятирічні радянські паспорти без сумнозвісної 11-ї графи, яка забороняла проживання в багатьох місцях СРСР та у 100-кілометровій зоні вздовж лінії нового кордону. Ці списки санкціонували керівники міськкому партії, відділення внутрішніх справ і міліції Львівської обл.³⁵ Оскільки інформація про подальшу долю І.Фогельгута відсутня, можна також припустити, що він загинув під час нацистської окупації.

Підставою для арешту ставали не лише прагнення повернутися додому, але й намагання біженців викликати до себе у СРСР дружин, котрі залишалися у Відні. Це бажання підсилювала антисемітська політика нацистів, про що чоловіки дізнавалися з листів. Наприклад, Гізела Розенбергер 3 січня 1940 р. писала чоловікові Алоїзу у Херсон, що вона теж отримала розпорядження готуватися до від'їзду на ст. Нисько в окупованій нацистами Польщі:

«Я одержала від повноважного лікаря довідку, що не придатна до транспортування. В єврейській громаді Відня директор Вайн і лікар мені сказали, що я можу залишитися вдома. Два дня потому я знову отримала наказ з'явитися 3 листопада на Гензбахергассе, 3 в 10-му районі, що 4-го числа вирушатиме транспорт. У громаді на мої заперечення мені сказали, що гестапо не визнало мою довідку. Тоді я швидко збрала речі й віддала Оскаркові ключі від квартири. І ось я ще досі в будинку для безхатченків на Гензбахергассе. Мене викликали до житлової контори, повідомили, що до 10 грудня я маю звільнити квартиру. Я це зробила вже 30 листопада [...]. Через ці хвилювання і страх за Тебе моє серце так ослабло, що два дні я пролежала в ліжку [...]. Чи довго Ти перебуватимеш у Херсоні? Якщо Ти там затримаєшся, можливо, Ти швидше забереши мене до себе? [...]»³⁶.

Цей лист, а також інша кореспонденція з Відня, цілком могли переконати НКВС у «небезпечності» А.Розенбергера для радянської влади. Отже, як і тисячі інших біженців, він був заарештований у червні 1940 р. і за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджений на 3 роки виправно-трудоих таборів (дехто отримав 5 років, хоча це й суперечило радянському карному законодавству). За наказом начальника ГУЛАГ В.Чернишова щодо розподілу 9 тис. самотніх біженців із західноукраїнських областей, 3 тис. зі Львова направили у Волзький ВТТ

³⁴ Державний архів Рівненської обл. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Спр.3024. – Арк.9–10.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.460. – Арк.170.

³⁶ ДАХО. – Ф.4033. – Оп.7. – Спр.679 (без нумерації).

(ст. Рибінськ Ярославської обл.), ще 3 тис. зі Львова, Дрогобича та Станіслава – до Біломорсько-Балтійського ВТТ (ст. Медвеж'єгорськ, Карело-Фінська РСР), 1,4 тис. зі Львова й Тернополя – до Унженського ВТТ (ст. Сухо-Безводна Горьківської залізниці), 1,6 тис. із Луцька та Рівного – до Північного залізничного ВТТ (Комі АРСР)³⁷.

Польських в'язнів ГУЛАГ, зокрема й біженців, яких вивезли на північ Росії або до Сибіру в 1940 р., було звільнено вже восени 1941 р. згідно з угодою Сікорського – Майського. Лише декілька людей із тих, кого свого часу депортували до ст. Нисько, змогли скористатися цією амністією як громадяни Польщі. Для решти в'язнів відповідними документами на початку 1942 р. НКВС продовжив перебування в таборах.

Віденських євреїв звільнили лише наприкінці 1946 р., через півтора року після завершення війни. Їхні табірні терміни вдвічі перевищили строки покарання й були на 5 років довшими, ніж для біженців-колишніх громадян Польщі. Не дивно, що більшість віденців не витримали важких умов російської півночі. На переконання братів Біркенфельдів, які відбували покарання у Волзькому ВТТ, не менше 1 тис. з тих, кого свого часу депортували до ст. Нисько, померли в поселеннях Перебори та Шексна Ярославської обл.³⁸

Ті, кому пощастило дожити до звільнення взимку 1946 р., знову намагалися повернутися додому, але це спричинило нові репресії з боку радянської влади. Повоєнне переслідування колишніх віденців ґрунтувалося не лише на традиційній шпигуноманії та звинуваченнях в «антирадянській пропаганді» – відтепер його двигуном став новий зовнішньополітичний фактор, а саме «холодна війна» між колишніми учасниками антигітлерівської коаліції. Лише у другій половині 1950-х рр., після міжнародного врегулювання статусу Австрії, за спеціальним рішенням ЦК КПРС колишні австрійці, які досі перебували у СРСР, змогли виїхати на Батьківщину.

Отже ті віденські євреї – учасники транспортів до ст. Нисько, яким удалося уникнути радянських депортацій на північ Росії та котрі залишилися в УРСР, із початком німецько-радянської війни найімовірніше знову опинилися в руках нацистів, які перейшли до реалізації політики геноциду – фізичного винищення всіх євреїв. Але й доля тих віденців, що потрапили вглиб СРСР, виявилася зрештою не менш драматичною. Безпідставно заарештовані, звинувачені та депортовані, звільнені лише наприкінці 1946 р., вони мали набагато менше шансів пережити Другу світову війну, ніж польські євреї, яких теж було вивезено на північ Росії. Як результат, відомо лише 80 прізвищ людей, котрі наприкінці 1950-х рр. повернулися додому, в Австрію, хоча можливо, що дехто з учасників транспортів до ст. Нисько все ж залишився у СРСР.

REFERENCES

1. Bilous, V.B., Radchenko, O.M. (2018). *Polski hromadiany-bizhentsi v URSR (1939–1941 rr.): Istorychni narysy*. Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Borák, M. (2010). *The First Deportation of the European Jews: The transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*. Opava: Silesian University.
3. Ciesielski, S., Hryciuk, G., & Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. [in Polish].
4. Danylenko, V. & Kokin, S. (Comps.) (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939–chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.475. – Арк.20, 116.

³⁸ Там само. – Ф.1. – Спр.280. – Арк.53–54.

5. Dębski, S. (2003). *Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie, 1939–1941*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. [in Polish].
6. Dvořák, J. & Hradilek, A. (2013). Perzekuce československých Židů v Sovětském Svazu za druhé světové války. *Historie – Otázky – Problémy = History – Issues – Problems*, 5(1), 105–120. [in Czech].
7. Garscha, W.R. (2018). Deportation als Vertreibung: Eichmanns Nisko-Experiment 1939 im Kontext der nationalsozialistischen „völkischen Flurbereinigung“. *Forschungen zu Vertreibung und Holocaust*. Wien, 117–142. [in German].
8. Goshen, S. (1981). Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der «Endlösung». *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 29, 82–84. [in German].
9. Grudzińska-Gross, I. & Gross, J.T. (Eds.) (1990). *W czterdziestym nas Matko na Sibir zesłali...* Warszawa: Respublika i Libra. [in Polish].
10. Edele, M., Fitzpatrick, Sh., & Grossmann, A. (Eds.) (2017). *Shelter from the Holocaust. Rethinking Jewish Survival in the Soviet Union*. Detroit: Wayne State University Press.
11. Hauff, L. (2014). *Zur politischen Rolle von Judenräten: Benjamin Murmelstein in Wien 1938–1942*. Göttingen: Wallstein. [in German].
12. Löw, A. (2012). Hilferufe aus dem besetzten Polen: Briefe deportierter Wiener Juden vom Herbst 1939 bis zum Frühjahr 1940. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 60, 603–633. [in German].
13. Moser, J. (2012). *Nisko: Die ersten Judendeportationen*. Wien: Edition Steinbauer. [in German].
14. Parsadanova, V.S. (1982). *Sovetsko-polskie otnosheniia v gody Velikoi Otechestvennoi vojny 1941–1945 gg*. Moskva: Nauka. [in Russian].
15. Polian, P.M. (2006). Nedostaiushchee zveno v predistorii Kholokosta. *Neprikosnovennyi zapas*, 47. [in Russian].
16. Rogachev, M.B. (2005). Deportirovannyye polskie grazhdane v Komi ASSR v 1940–1944 gg. *Avtoref. dyss. ... kand. ist. nauk*. Syktyvkar. [in Russian].
17. Slyvka, J. (Comp.). *Deportatsii: zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty, materialy, spohady*, 1. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].
18. Żaroń, P. (1990). *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa: PWN. [in Polish].
19. Weber, C. (2019). *Der Pakt: Stalin, Hitler und die Geschichte einer mörderischen Allianz 1939–1941*. München: C.H.Beck. [in German].

Olha Radchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent at Department of Tourism and Hotel-Restaurant Management,
 B.Khmelnytskyi National University of Cherkasy
 (Cherkasy, Ukraine), o.radchenko@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3362-5184>

Jews from Vienna in UkrSSR, 1939–1941: Between Nazi and Soviet Repressions

Abstract. On the basis of investigatory cases of NKVD from funds of archives of Ukraine, Austrian and German, as well as private collections the author shows essence of Nazi and Soviet policy towards Jews from Vienna, who were deported to railway station Nisko of former Lublin administrative district, Poland, in October 1939. The materials about staying of Vienna Jews in UkrSSR during the initial phase of World War II are collected and systematized for the first time. **Aims of the article:** to define social groups of Jews, deported from Vienna and circumstances of crossing German-Soviet border by them; to characterize Soviet policy regarding legalization of status of the deportees and their placement in jobs; to define attitudes of the Viennese in UkrSSR and their plans regarding integration in the Soviet society or return at home or emigration to the third countries, as well as reaction on these aspirations of German and Soviet authorities. For the analyses of investigatory cases from archives the author used structural, source-study and retrospective **methods**. On the basis of personal archeographic documents the prosopographic method enabled reconstruction of biographies of people, who were under investigation. It is stressed that destinies of Viennese Jews-deportees with transports to Nisko, who managed to avoid Soviet deportations to the North of Russia and who remained in UkrSSR, were tragic, as with beginning of Nazi-Soviet war they again were trapped in Nazi regime, which left them no chance for survival in the Holocaust. But destinies of those, who were transported deep in the USSR, turned out to be no less tragic. Many times arrested without any grounds, convicted and deported both by Nazi and Soviet authorities, and freed only in the end of 1946, they had much less chances to survive World War II, than Polish Jews, who were also transported to the North of Russia.

Keywords: Austria, Wien, UkrSSR, deportations, World War II, Jewish refugees, NKWD.

Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.)

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні хронології, механізмів та методів винищення єврейського населення під час окупації Кам'янець-Подільської (Хмельницької) обл. у 1941–1943 рр. Основні дослідницькі питання: яким був перебіг Голокосту на території області; які методи застосовувалися у ході масового знищення; чому та як їх використовували нацисти? **Методологія** базується на принципах історизму, системності, багатофакторності, конкретності, науковості й усебічності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна.** У науковий обіг вводиться низка матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Хмельницький, а також масив усних свідчень очевидців Голокосту на Хмельниччині, що зберігається у вигляді кіно- та фотодокументів в архіві Центру досліджень Голокосту «Yahad – In Unum» (м. Сент-Уен, Франція). На основі згаданих раніше неопублікованих, а також уже оприлюднених документів і матеріалів висвітлено хронологію, механізми впровадження та методи винищення єврейського населення на території Кам'янець-Подільської (Хмельницької) обл. в 1941–1943 рр. **Висновки.** Упродовж періоду нацистської окупації відбулося понад 80 акцій винищення єврейського населення, у ході яких загинули близько 115 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини євреїв. Більшість від загальної кількості вбитих цивільних мешканців також становили євреї. Місцева хронологія Голокосту характеризувалася двома піковими періодами, під час яких відбулася переважна більшість масових страт: липень – вересень 1941 р. (30 розправ), квітень 1942 – січень 1943 рр. (47 акцій). Однією з особливостей стало те, що на території області не простежується діяльність айнзатцгруп. На першому етапі провідну роль в організації геноциду відігравав зведений загін обергруппенфюрера СС і поліції Ф.Єккельна, на другому – відділення СД, жандармерії, поліції. Упроваджуючи винищувальну доктрину Голокосту, нацисти та їхні місцеві пособники використовували не лише найпоширеніший метод – розстріл, але й замурування в підвалах і шахтах, отруєння газом, утоплення.

Ключові слова: Голокост, винищення євреїв, німецько-радянська війна, німецька окупація, райхскомісаріат Україна, Кам'янець-Подільська (Хмельницька) обл.

Будь-яка велика трагедія складається з серії епізодів. І для того, щоб досягнути в повній мірі причини та наслідки того чи іншого історичного явища, необхідно звертатися до джерел, які висвітлюють перебіг подій в окремо взятих області, районі, місті, селищі, селі. Із таких фактів мікроісторії вимальовується калейдоскоп історичних катастроф, однією з яких став Голокост.

Першочергово слід окреслити визначення самого поняття. Сучасна історична наука в контексті Holocaust studies допускає два тлумачення цього терміна. У вузькому значенні «Голокост» (із гр. «усеспалення») – це загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок організованих нацистами та їхніми союзниками дій у Німеччині й на захоплених ними територіях у 1939–1945 рр. Близьким за значенням до вузького поняття «Голокост» став термін «Шоа» (з івр. «катастрофа») – планомірне переслідування та винищення єврейського етносу нацистами і їхніми сателітами. У широкому контексті Голокост охоплював не лише єврейську націю, а й інші етнічні, культурні, політичні чи соціальні спільноти,

котрі зазнали переслідувань від нацистів (наприклад роми, поляки, українці, росіяни, білоруси та ін.). Оскільки наше дослідження стосується деяких аспектів винищення єврейського населення на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) обл., термін «Голокост» варто розглядати саме у вузькому контексті, синонімічно ототожнюючи його з «Шоа».

Загальні відомості щодо перебігу Голокосту на теренах області містяться в документах Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, оригінали котрих перебувають у російському архіві¹. Матеріали, що торкаються функціонування райхскомісаріату Україна, зосереджено у фондах центральних архівосховищ нашої країни². Великий масив документів (зокрема кримінальні справи й обвинувальні висновки щодо рядових виконавців із числа місцевих пособників окупантів) зберігається безпосередньо у Хмельницькому³. Одним із визначальних джерельних комплексів, використаних у цій статті, стала група нарративних свідчень очевидців і тих, кому пощастило вижити, зібраних у Центрі досліджень Голокосту «Yahad – In Unum» (м. Сент-Уен, Франція) – організації, що спеціалізується на виявленні, зборі, систематизації свідчень про трагедію на території Східної Європи та є одним з осередків нарративної історії Шоа. Також залучено опубліковані джерела⁴.

Тему масового винищення нацистами євреїв на території області фрагментарно висвітлено в історичних дослідженнях⁵. Окремі аспекти щодо підготовки та практичної реалізації «акцій» у своїх науково-публіцистичних працях описав о. П. Дебуа⁶. Доволі розгорнуто хроніку знищення єврейського населення в області подано в колективній праці вітчизняних істориків О.Круглова, А.Уманського, І.Щупака⁷. Зазначеної теми принагідно торкалися дослідники історії Хмельниччини⁸.

Станом на 1939 р. на території Кам'янець-Подільської обл. проживали понад 121 тис. євреїв, що становило 6,3% усього (1 млн 739 тис.) населення. Найбільше єврейських мешканців зосереджувалося в Кам'янці-Подільському (понад 15 тис.,

¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.7021 и др.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3206; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.166 та ін.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.5 та ін.; Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р-863 та ін.

⁴ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.М.Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.11.

⁵ Див.: *Arad I.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007. – 816 с.; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945 гг. – Москва, 2002. – 543 с.; *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p.; *Braham R.* The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary // *The Nazi Holocaust: historical articles of the destruction of European Jews.* – Band Meckler, Westport, 1989. – P.540–563; *Lower W.* Nazi Empire Building and the Holocaust in the Ukraine. – Chapel Hill, 2005. – P.307.

⁶ *Desbois P.* The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. – New York, 2008. – 328 p.; *Idem.* In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets. – New York, 2018. – 281 p.

⁷ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомисариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». – Дніпро, 2016. – 564 с.

⁸ *Олійник Ю., Завальнюк О.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). – Хмельницький, 2012. – 320 с.; *Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.* Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. – Хмельницький, 2004. – С.36–37; *Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю.* Ярмолинеччина в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Л.В.Баженов (гол.), С.М.Єсюнін та ін. – Хмельницький, 2014. – С.77–80; *Полохович Д.* Ярмолинці: Як не військова база, то концтабір [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/53016>; Книга Скорботи України: У 4 т. – Т.4: Хмельницька область. – Хмельницький, 2004. – С.110–116.

або 38,46%), Проскурові (14 тис., або 38,73%), Старокостянтиніві (більше 6 тис.), Шепетівці (до 5 тис.) та ін.⁹

Із початком німецько-радянської війни впродовж 1–17 липня 1941 р. територію області зайняли частини 17-ї армії вермахту зі складу групи армій «Південь». Зокрема 4 липня було захоплено Шепетівку, 8 липня – Проскурів, а 10 липня – Кам'янець-Подільський. 17 липня німці ввійшли в останній значний населений пункт області – Летичів¹⁰.

Винищення єврейського населення розпочалося вже від початку окупації. Перший випадок масового вбивства зафіксовано 6 липня 1941 р., коли солдати одного з підрозділів вермахту в містечку Купіль Волочиського р-ну знищили 51 єврея. 11–12 липня начальник тилу групи армій «Південь» генерал-лейтенант К. фон Рок видав низку наказів про створення на окупованих територіях української допоміжної поліції, а також про реєстрацію та візуальне позначення євреїв у зайнятих населених пунктах – відтепер їх зобов'язали носити на верхньому одязі на грудях і спині жовті кола (в деяких випадках – зірки). Це заклало підґрунтя для централізації механізмів Голокосту. Наступною сходинкою в ескалації насилля став наказ від 21 липня 1941 р. про концентрацію євреїв в гетто¹¹. Ці територіально обмежені райони проживання створювалися головним чином у містах із великою єврейською присутністю, зокрема в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці, Старокостянтиніві, Ізяславі та ін.¹²

В останній декаді липня 1941 р. для «боротьби з ворожими елементами» на територію Кам'янець-Подільської обл. прибули 1-ша моторизована бригада СС (командир – оберфюрер СС Р.Геррманн) та сили поліцейського полку «Росія-Південь» у складі 45-го і 314-го батальйонів поліції порядку (командир – полковник Г.Франц). Ці формування перебували під загальним керівництвом обергрупенфюрера СС та поліції «Росія-Південь» Ф.Єккельна. Дещо пізніше під його командуванням також опинився 320-й поліцейський батальйон. Із кінця липня до початку вересня 1941 р. згадані частини планомірно винищували євреїв, головним чином у містах, містечках на півночі області¹³.

Як і повсюдно, на початковому етапі окупації знищувалася працездатна частина єврейського населення. Найбільш масштабні централізовані «акції» відбулися у Шепетівці (28 липня 1941 р., 800 жертв), Славуті (18 серпня, 322 жертви), на околицях Ізяслава (24 серпня, 1342 жертви)¹⁴.

Упродовж серпня 1941 р. загальна тактика винищення євреїв в області зазнала змін. Від масових розстрілів відтепер гинули не лише мешканці працездатного віку, а й діти та літні люди. Розправи набували загального характеру. Загалом із кінця липня до початку вересня 1941 р. на території області їх відбулося до 30. Найбільш криваве злодіяння скоїли в Кам'янці-Подільському, де впродовж 26–28 серпня зведений загін СС і поліції (сили штабної роти охорони Ф.Єккельна, 320-го та 45-го поліцейських батальйонів) знищили 23 тис. місцевих і депортованих з Угорщини євреїв. Допоміжну роль у цих подіях відіграла новостворена місцева українська поліція під керівництвом начальника Продоляка та його заступника Максимчука¹⁵. Цей розстріл

⁹ *Круглов А.И.* *Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины.* – К., 2002. – С.203.

¹⁰ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині.* – С.36.

¹¹ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* *Холокост в Украине...* – С.522–523.

¹² *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині.* – С.11.

¹³ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* *Холокост в Украине...* – С.522–523.

¹⁴ Там само. – С.522–524.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.2241. – Арк.259–260.

став апогеєм геноциду євреїв на території області в 1941 р., без огляду на вік і стать, увійшовши в історію Голокосту під назвою «Кам'янець-Подільської різанини»¹⁶.

1 вересня 1941 р. територія області опинилася у складі генеральної округи Волинь – Поділля (обергрупенфіюрер СА Г.Шене) райхскомісаріату Україна. У зв'язку з передачею влади цивільній адміністрації формування СС і поліції Ф.Еккельна згорнули свої винищувальні операції, останні з яких відбулися 4 вересня у с. Гриців та м. Старокостянтинів. Загалом за перших два місяці окупації нацисти винищили близько третини євреїв, що проживали в області до війни (36 тис. із 121 тис.)¹⁷.

У перші місяці функціонування цивільна влада генеральної округи Волинь – Поділля головним чином займалася концентрацією та обліком єврейського населення. 5 вересня 1941 р. політичний відділ адміністрації видав наказ про формування гетто в усіх населених пунктах з єврейськими мешканцями понад 200 осіб. Євреїв також залучали до примусової праці у спеціальних трудових таборах (Лезневе, Летичів та ін.)¹⁸. Із початку вересня 1941 до середини квітня 1942 рр. на території колишньої Кам'янець-Подільської обл. спостерігався відчутний спад кількості акцій масового винищення (5 у згаданий період) та зменшення загального числа жертв серед єврейського населення. Якщо впродовж 28 липня – 4 вересня 1941 р. було знищено понад 30 тис. євреїв, то впродовж наступних восьми місяців, до середини квітня 1942 р. – 7 тис. При цьому 5,3 тис. із зазначеної кількості припало на розстріл у Проскуріві 4 листопада 1941 р. мешканців гетто, проведений силами місцевої поліції й вінницького СД (очільник – оберштурмфіюрер СС Т.Зальманци). Формальною причиною для розправи стала помста за страту 23 німецьких військовополонених, чиї тіла було знайдено в підвалі місцевого відділу НКВС. Оскільки розслідування встановило, що розстрілами займалися «комісари», два з яких були євреями, провину за цей злочин переклали на єврейське населення Проскурова¹⁹.

Із середини квітня 1942 р. в області відбулася нова ескалація насилля. Цього разу під планомірне знищення підпадали не лише залишки єврейського населення міст і містечок, але й ті євреї, що проживали у селах, невеликих слободах, хуторах. У цей період організаторами акцій винищення стали гебітскомісаріати, а їх виконавцями були зведені загони СД, німецької жандармерії та місцевої української поліції. Першою за кілька місяців масовою розправою стала ліквідація 14 квітня 1942 р. єврейського населення Віньківців²⁰. Того дня за наказом гебітскомісара З.Райндля команда Кам'янець-Подільського СД, жандармерії (начальник – лейтенант Отто) й допоміжної української поліції (командири рот – Залога, Крубазік) розстріляла 1875 євреїв. Також великі страти відбувалися в Дунаївцях (8 травня, 2,5 тис. осіб)²¹, Славуті (26 червня, 5 тис.)²², Ізяславі (27 червня, 2 тис.)²³, с. Манівці Красилівського р-ну (23 липня, 2,5 тис.)²⁴, Летичеві

¹⁶ *Braham R. The Politics of Genocide.* – Wayne State University Press, 2000. – P.34.

¹⁷ *Олійник Ю., Завальнюк О.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). – С.37–39; *Круглов А., Уманський А., Щупак И.* Холокост в Україні... – С.531.

¹⁸ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): 36. док. / Вступ. ст. О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Олійника; упор. В.Г.Байдич та ін. – Хмельницький, 2015 (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області», вип.11). – С.51–53.

¹⁹ *Круглов А., Уманський А., Щупак И.* Холокост в Україні... – С.532.

²⁰ Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів, матеріалів та світлин. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.154–157.

²¹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.141–146; ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11759. – Арк.18–22.

²² ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.1024. – Арк.60–62.

²³ Там само. – Спр.24179. – Арк.85–89.

²⁴ Там само. – Спр.20287. – Арк.147–149.

(20 вересня, 2 тис.)²⁵, Ярмолинцях (жовтень, 6 тис.)²⁶, Кам'янці-Подільському (1 листопада, 4 тис.)²⁷, Проскуріві (30 листопада, 7 тис. осіб)²⁸ та ін. За цей час нацисти змінили тактику винищення єврейського населення. Якщо впродовж квітня – серпня 1942 р. у ході каральних акцій серед живих залишали так званих «євреїв-спеціалістів», то з вересня того року дедалі частіше знищувалося все населення, включно зі спеціалістами та їхніми сім'ями. Останньою масовою стратою в області стала ліквідація робітничого табору в Летичеві у січні 1943 р., коли було знищено кілька сотень євреїв-робітників²⁹.

Усього з 14 квітня 1942 по січень 1943 рр. відбулося щонайменше 47 масштабних розправ, у ході яких загинули понад 72 тис. мирних жителів з числа єврейського населення області. Після січня 1943 р. серед живих залишалися лише ті євреї, що переховувалися, або перебували в партизанських загонах.

На території Кам'янець-Подільської обл. нацисти практикували різноманітні методи умертвіння – окрім розстрілу окупанти використовували також отруєння газами, утоплення, штучний голод, замурування живцем у підвалах, шахтах та ін. «Голокост від куль» став найбільш поширеним способом масового знищення – понад 95% усіх жертв. Практичне втілення розстрілів було типовим для генеральної округи Волинь – Поділля. Рано-вранці у визначений день місцеві сили поліції разом із жандармерією та/або СД оточували місця проживання євреїв чи квартали гетто й наказували усім залишити власні домівки – часто під приводом нібито «перевезення» до нового місця мешкання. Брати дозволялося лише найцінніші речі – золото, коштовності, гроші. До тих, хто не бажав полишати помешкання, або був неспроможний цього зробити – застосовували фізичну силу й побої, аж до вбивства. Людей формували в колони, німців і дітей часто садили на підводи або автомобілі, котрі рухалися в голові чи хвості колони. На цьому етапі основними виконавцями виступали службовці місцевого шутцманшафту³⁰. Зокрема 26 серпня 1941 р. в Кам'янці-Подільському видворяла людей з їхніх домівок новостворена українська поліція під орудою пособника нацистів Продоляка³¹. Свідок тих подій Галина Петрівна описувала їх так:

«У Старому місті з самого ранку піднявся крик. З 6-ї ранку шутцмани ходили по квартирах і хатах, і почали виганяти євреїв із будинків і лаштувати в колонну по 4 особи. Не всі встигли одягнути верхній одяг, тому йшли хто вдягнутий, хто напівроздягнутий... І ось такою колоною вони йшли зі Старого міста через Вітряну браму біля культпросвітнього училища. Їх зібрали, сказали, ніби женуть до Палестини, і щоб узяли лише найцінніші речі. Колонна була дуже довга – від училища до повороту на Польських фільварках, де триповерховий будинок (близько 1,5 км – А.Х.). Їх погнали на мікрорайон (сьогодні це район Жовтневий – А.Х.), де вже був виритий котлован. За один день [Старе] місто стало пустим»³².

²⁵ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.188–190.

²⁶ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11942. – Арк.54.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

²⁸ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С.532–533.

²⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.188–190.

³⁰ Від нім. «Schutzmannschaft» («охоронні команди») – особливі підрозділи у складі допоміжної поліції Третього Райху на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Формувалися з добровольців із числа місцевого населення та військовополонених.

³¹ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.2241. – Арк.259–260.

³² Yahad – In Unum (далі – YIU). – 635, Interview of May 31st, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine. Див. також: Ibid. – 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637 stock.

Зібраних у колони євреїв конвоювали до заздалегідь визначених місць розстрілу, головним чином за межами населених пунктів. Перевага надавалася штучним або природним заглибленням, що не вимагало значних людських і технічних ресурсів для підготовки. Так, у Кам'янці-Подільському у ході акцій 26–28 серпня 1941 р. місцями масової страти стали чотири вирви по 600–1000 м³, які залишилися від вибухів складів боєприпасів відступаючої Червоної армії на північній околиці міста³³; у Старокостянтиніві – протитанковий рів, викопаний для захисту міста у червні 1941 р. (розстріл 29 листопада 1942 р.)³⁴; у Теофіполі – довоєнний котлован для бетонного доту (масова страта 21 січня 1942 р.)³⁵. Часто як місця для захоронення вбитих використовувалися кар'єри (Балин³⁶, Волочиськ³⁷), силосні ями (Солобківці³⁸), промислові колодязі (Кам'янець-Подільський, Славута)³⁹, природні нерівності місцевості – вибалки, яри (Летичів⁴⁰, Зіньків⁴¹). За відсутності «зручного» готового для використання місця, за деякий час до розстрілів викопували ями (Нова Ушиця⁴², Стара Ушиця⁴³, Великий Жванчик⁴⁴, Вінківці⁴⁵, Гриців⁴⁶, Шепетівка⁴⁷, Дунаївці⁴⁸ та ін.). Для цього окупаційна адміністрація залучала чоловіків із місцевого неєврейського населення, або, зрідка, і самих приречених євреїв безпосередньо перед убивством (страсти в районі єврейського кладовища в Кам'янці-Подільському влітку 1942 р.). Також в окремих випадках використовувалася вибухівка (Кам'янець-Подільський, район єврейського кладовища, літо 1942 р.)⁴⁹.

Місце розстрілів заздалегідь оточували службовці поліції, щоб запобігти втечам та наближенню небажаних свідків злочинів. Після прибуття колони приреченим наказували роздягатися неподалік, скидаючи речі на загальну купу. Іноді жінкам обстригали волосся, а також перевіряли всіх на наявність золотих коронок, котрі безжально видаляли за допомогою прикладів, багнетів тощо (акції в Ізяславі⁵⁰, Меджибожі⁵¹ 1942 р.). Одяг перебирали, шукаючи заховані коштовності, золото, гроші. Інколи жертвам наказували роздягатися не повністю, а тільки до нижньої білизни. Також відомі випадки, коли людей не роздягали зовсім (акція у Славуті 25 червня 1942 р.)⁵². Після завершення принизливих процедур людям наказували групами наближатися до місця розстрілу. Чисельність груп залежала від розмірів ями, кількості задіяних виконавців та обраного способу розстрілу, але, як правило, коливалася в межах від 5 до 15–20 осіб.

³³ ДАХМО. – Ф.Р-863. – Оп.2. – Спр.44. – Арк.45–59.

³⁴ Там само. – Спр.42. – Арк.32–35.

³⁵ YIU. – 898 Uk, Interview of January 19th, 2010 in Теофіпол, Ukraine. Див. також: Ibid. – 897, 899.

³⁶ Ibid. – 646, Interview of August 13th, 2008 in Balyń, Ukraine.

³⁷ Ibid. – 612, Interview of August 26th, 2008 in Volotchysk, Ukraine.

³⁸ Ibid. – 711, Interview of August 25th, 2008 in Solobkivtsi, Ukraine.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁴⁰ YIU. – 628, Interview of August 30th, 2008 in Letychiv, Ukraine.

⁴¹ Ibid. – 688, Interview of August 21st, 2008 in Zinkiv, Ukraine.

⁴² Ibid. – 699, Interview of August 23rd, 2008 in Nova Ouchytsia, Ukraine.

⁴³ Ibid. – 679, Interview of August 19th, 2008 in Stara Ouchytsia, Ukraine.

⁴⁴ Ibid. – 679, Interview of August 22nd, 2008 in Velyky Zhvanchyk, Ukraine.

⁴⁵ Ibid. – 703, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁴⁶ Ibid. – 884 Uk, Interview of January 15th, 2010 in Grytsiv, Ukraine.

⁴⁷ Ibid. – 1788U, Interview of August 8th, 2013 in Chepetivka, Ukraine.

⁴⁸ Ibid. – 605, Interview of May 24th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁵⁰ YIU. – 887 Uk, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁵¹ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁵² Ibid. – 890, 891, Interview of January 17th, 2010 in Slavouta, Ukraine.

Далі події розвивалися за трьома можливими сценаріями. За першим окрема група жертв підходила до краю ями, після чого один або кілька стрільців за командою відкривали вогонь. Іноді приречені на смерть мали виходити на спеціально зроблений поміст (акція в Кам'янці-Подільському 26–28 серпня 1941 р.), що височів над умовним центром ями. За такого способу, як правило, кати застосовували швидкострільну зброю – автомати й кулемети. Усіх, хто не падав в яму після пострілів, скидали туди за допомогою прикладів або зіштовхували ногами. Гвинтівки чи пістолети часто використовувалися лише для добивання поранених безпосередньо в ямі. У такий спосіб відбувалися масові страти в Кам'янці-Подільському (район порохових складів 26–28 серпня 1941 р. та біля єврейського кладовища влітку 1942 р.)⁵³, Дунаївцях (урочище Солонинчик)⁵⁴, Меджибожі⁵⁵, Вінківцях⁵⁶, Волочиську⁵⁷, Грицеві⁵⁸, Зінькові⁵⁹, Старокостянтиніві⁶⁰, Теофіполі⁶¹, Шепетівці⁶². Другий сценарій передбачав заганняння ще живих жертв до ями пологим спуском або видовбаними у крутосхилі сходами, де ті й мусіли стояти в очікуванні пострілів, а вбивці розташовувалися вгорі безпосередньо по периметру ями, по центру або на «флангах». За такого розвитку подій використовувалась як автоматична зброя, так і гвинтівки й пістолети. Подібний сценарій впроваджувався в Балині⁶³, Вінківцях⁶⁴, Полонному⁶⁵, Смотричі⁶⁶. За третього сценарію приречені спускались в яму та мали лягати долілиць на дні в один ряд. Якщо заглиблення мало радіальний характер, лягали головами до центру ями. У такому випадку жертв вбивали прицільно з пістолетів чи гвинтівок, намагаючись влучити в потилицю або шию. Іноді застосовувалася й автоматична зброя, а вогонь вівся хаотично (акція в Ярмолинцях у жовтні – листопаді 1942 р.)⁶⁷. При цьому кати могли перебувати як усередині ями, так і ззовні. У міру її заповнення ще живі жертви мали лягати на тіла вже розстріляних. Радіальний метод особливо активно практикувався зведеним загonom Ф.Єккельна, котрий називав це «укладкою сардин»⁶⁸. Так відбувалося у ході масових розстрілів у Кам'янці-Подільському⁶⁹, Ізяславі⁷⁰, Летичеві⁷¹, Великому Жванчику⁷², Манівцях⁷³, Минківцях⁷⁴, Новій

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁵⁴ YIU. – 604, Interview of August 18th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

⁵⁵ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁵⁶ Ibid. – 704, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁵⁷ Ibid. – 612, Interview of August 26th, 2008 in Volotchysk, Ukraine.

⁵⁸ Ibid. – 885 Uk, Interview of January 15th, 2010 in Grytsiv, Ukraine.

⁵⁹ Ibid. – 689, Interview of August 21st, 2008 in Zinkiv, Ukraine.

⁶⁰ Ibid. – 584, Interview of May 21th, 2008 in Starokostyantyniv, Ukraine.

⁶¹ Ibid. – 898, Interview of January 19th, 2008 in Teofipol, Ukraine.

⁶² Ibid. – 1788U, Interview of August 8th, 2013 in Chepetivka, Ukraine.

⁶³ Ibid. – 646, Interview of August 13th, 2008 in Baly, Ukraine.

⁶⁴ Ibid. – 703, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁶⁵ Ibid. – 2137U, Interview of July 23th, 2016 in Polonne, Ukraine.

⁶⁶ Ibid. – 653, Interview of August 14th, 2008 in Smotrytch, Ukraine

⁶⁷ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в періоні (1944–1945 pp.). – С.396–400.

⁶⁸ *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia 1941–1944 – Riga, 1996. – L.239–270.

⁶⁹ YIU. – 666, Interview of August 16th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine.

⁷⁰ Ibid. – 887 Uk, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁷¹ Ibid. – 630, Interview of May 30th, 2008 in Zaletyichivka, Ukraine.

⁷² Ibid. – 698, Interview of August 22nd, 2008 in Velyky Jvantchyk, Ukraine.

⁷³ Ibid. – 624, Interview of May 29th, 2008 in Manivtsi, Ukraine.

⁷⁴ Ibid. – 685, Interview of August 28th, 2008 in Mynkivtsi, Ukraine.

Ушиці⁷⁵, Ярмолинцях⁷⁶, Старій Ушиці⁷⁷. Ось як описував процес страт безпосередній учасник розправи 26–28 серпня в Кам'янці-Подільському:

«Жертв примушували бігти повз шеренги поліцаїв із 320-го батальйону, через так званий “пожежний рукав” до кратерів. Там вони відкидали свої речі, деяким наказували роздягтися. Зрештою їх змушували спускатися всередину кратера, лягати зверху на тіла раніше вбитих. Їх розстрілювали пострілами в потилицю. “Терпимість” демонструвалася лише до стрільців: якщо один із виконавців розстрілу більше не міг убивати маленьких дітей, він просив про перерву, випивав шнапсу й повертався до роботи біля ями»⁷⁸.

У двох із трьох описаних сценаріїв яма заповнювалася трупами хаотично та відчутно швидше, ніж за третім, коли обмежений простір використовувався раціональніше. Іноді всі методи розстрілів комбінувалися у ході однієї розправи, що, наприклад, відбувалося під час згаданої вище акції в Кам'янці-Подільському у серпні 1941 р.⁷⁹

Безпосередніми виконавцями вбивств до осені 1941 р. зазвичай були службовці поліції СС або інших спеціальних формувань. Після передачі влади до рук цивільної адміністрації райхскомісаріату на початку вересня того року, керівні й виконавчі функції в розстрілах перейняли місцеві органи СД, жандармерії та української поліції. У більшості випадків провідну роль у масових стратах відігравали саме німецькі офіцери згаданих органів. Охоронна поліція (шутцполіція) виконувала допоміжну роботу: конвоювання, оточення місць розстрілів. Однак відомі випадки, коли шутцмани активно залучалися до вбивств (Славута⁸⁰, Проскурів⁸¹, Сатанів⁸²), або ж взагалі самі проводили розстріли (Вінківці⁸³, Миньківці⁸⁴, Меджибіж⁸⁵, Понінка⁸⁶).

Часто виконавці страт безпосередньо на місці вживали міцний алкоголь (Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, Манівці, Ізяслав)⁸⁷. Іноді розстрільні команди за кілька метрів від ям улаштовували цілі бенкети – із музикою, напоями, закусками. Зокрема про це розповідав свідок акції в Ізяславі Микола:

«Після того, як оточили гетто, приїхав каральний загін – есесівці з черепами, вони до гетто підігнали багато машин. Почали євреїв заганяти в машини... [Потім] їх усіх [на місце розстрілу] привозили, роздягали, жінкам волосся обрізали. А ми в кущах у лісі на пагорбі дивилися –

⁷⁵ Ibid. – 699, Interview of August 23rd, 2008 in Nova Ouchytsia, Ukraine.

⁷⁶ Ibid. – 594, Interview of May 23rd, 2008 in Iarmolyntsi, Ukraine.

⁷⁷ Ibid. – 679, Interview of August 19th, 2008 in Stara Ouchytsia, Ukraine.

⁷⁸ Testimony of Karl R., BAL (Zentrale Stelle der landersjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen), 204 AR-Z 48/58, Vol.23, p.3774-77, 11.11.1960 [Електронний ресурс]: http://holocaustcontroversies.blogspot.com/2013/02/the-kamenets-podolsky-massacre_12.html

⁷⁹ YIU. – 668, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine. Див. також: Ibid. – 669, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine.

⁸⁰ Ibid. – 889 Uk, Interview of January 17th, 2010 in Slavouta, Ukraine.

⁸¹ Ibid. – 581, Interview of May 5th, 2008 in Khmelnytsky, Ukraine.

⁸² Ibid. – 609, Interview of May 25th, 2008 in Sataniv, Ukraine.

⁸³ Ibid. – 703, Interview of August 24th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁸⁴ Ibid. – 685, Interview of August 28th, 2008 in Mynkivtsi, Ukraine.

⁸⁵ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁸⁶ Ibid. – 1653 Uk, Interview of April 30th, 2010 in Poninka, Ukraine.

⁸⁷ Ibid. – 669, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine; 584, Interview of May 21st, 2008 in Starokostyantyniv, Ukraine; 624, Interview of May 29th, 2008 in Manivtsi, Ukraine; 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

а в них були столи поставлені біля ям, патефон грає, горілка на столі стоїть і вони регочуть. [...] Одна машина привезла молодих людей, хлопців, мужиків. Вони вже побачили, у чому справа, перевернули цей стіл із патефоном і почали тікати до лісу, розбігатися. Німці стали стріляти їх»⁸⁸.

Після завершення розстрілів ями за розпорядженням окупаційної адміністрації закопували місцеві жителі або ж євреї, котрих задля цього залишали серед живих. Пізніше останніх також знищували.

Далеко не всі жертви масових розстрілів миттєво помирали від вогнепальних поранень. Поширеною причиною смерті у ході таких акцій була асфіксія внаслідок поховання заживо під масою агонізуючих тіл і ґрунту, яким засипались ями. Так, за матеріалами розслідування Ярмолинецької надзвичайної комісії, під час обстеження одного з місць масових страт на території військової бази (залізнична станція Ярмолинці) виявили останки близько 8 тис. жертв. На жодному з оглянутих трупів не було проникаючого ураження голови чи шиї, натомість переважна більшість мали поранення кінцівок і тулуба, чимало тіл узагалі без кульових поранень. У багатьох роти були заповнені землею, що могло свідчити про смерть саме від асфіксії⁸⁹. Також велику кількість жертв задухи виявлено на місцях масових розстрілів у Кам'янці-Подільському⁹⁰, Дунаївцях⁹¹, Фридрихівці Волочиського р-ну⁹².

Іншим супутником масових страт стала смерть від холоду. Оскільки перед розстрілом нацисти наказували жертвам знімати одяг, вони могли й не дожити до моменту вбивства. Галина Олександрівна, очевидиця злочиння, яке відбулося 29 листопада 1942 р. у Старокостянтинові, розповідала:

«У нашому місті був протитанковий рів шириною 6 м, глибиною 4 м, і у цих ровах євреї були розстріляні. Євреїв відвели з ґетто до стадіону й заставили роздягатися там. Далі їх вели на морозі в нижній білизні та голих до тих ровів (відстань 800–1000 м – А.Х.). Була сильна заметіль. Ідучи, вони волокли замерзлих дітей. А молодих людей, комсомольців роздягли догола і тримали, поки вони самі не замерзли біля ям. Вони ще замерзаючи співали гімн СРСР»⁹³.

Окрім вогнепальної зброї нацисти використовували й інші методи умертвіння. Одним із них стало замикання живих жертв у підвалах, шахтах, де вони в муках гинули від асфіксії, голоду, спраги. Перший такий випадок трапився 6 липня 1941 р. у містечку Купіль Волочиського р-ну – він навіть передував розстрілам⁹⁴. Унаслідок втечі місцевого рабина Іцхака Меїра Глазера з-під варти окупаційна адміністрація наказала взяти у заручники 51 єврея з числа жителів. Їх загнали в невелике приміщення із зачиненими дверима й вікнами, де вони провели ніч, лежачи один на одному в кілька шарів. Коли ж рабин, дізнавшись про захоплення людей, повернувся, щоб здатися нацистам, виявилося, що більшість бранців, окрім тих, хто лежав нагорі, померли від задухи⁹⁵.

⁸⁸ Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁸⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.396–400.

⁹⁰ Там само. – С.168–169.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. – С.96–100.

⁹³ YIU. – 584, 585, Interviews of May 21st, 2008 in Starokostiantyniv, Ukraine.

⁹⁴ Ibid. – 856, Interview of January 8th, 2010 in Koupil, Ukraine. Див. також: Ibid. – 858, Interview of January 8th, 2010 in Koupil, Ukraine.

⁹⁵ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С.530.

Наступна подібна акція відбувалася 8 травня 1942 р. в околицях с. Дем'янківці, де ще з XIX ст. функціонувала фосфоритна шахта. Глибина її сягала 500 м. Саме тут місцева окупаційна адміністрація й задумала стратити понад 2,5 тис. дунаєвських євреїв⁹⁶. Напередодні до Дунаєвць стягнули значні сили поліції – до 300 осіб. Безпосередньо акцією керували гебітскомісар К.Еггерс, начальники окружної жандармерії та поліції Пуш і Малишев⁹⁷. Євреям наказали зібратися о 4-й год. під приводом начебто відправлення в інше місце проживання. Усіх колонною погнали до шахти. Із понад 2,5 тис. жителів Дунаєвць до пункту призначення дійшли 2 тис. Кілька сотень хворих, старих і немічних службовці шутцполіції дорогою застрелили. Неподалік від входу до штольні приречених змушували роздягатися й через «поліцейський коридор» погрозами та побоями заганяли всередину. Після цього вхід підірвали кількома зарядами вибухівки. Згідно з матеріалами післявоєнного розслідування, лише невелика частина тих, хто опинився у шахті, загинули від обвалу склепіння. Більшість жертв упродовж кількох наступних днів повільно вмирили мученицькою смертю⁹⁸. Місцевий мешканець Микола Борисович згадував:

«Я з іншими хлопчиками пас худобу на пагорбах над шахтою, аж тут бачимо, по дорозі до шахти ведуть велику колонну євреїв, із жовтими знаками на грудях і спині. Їх із боків супроводжували шутцмани, а ззаду на машинах і мотоциклах їхали німці. [...] Неподалік від шахти їх зупинили на галявині біля річки і стали роздягати. [...] То на низу [біля річки] їх роздягали й голих через річку схилом, сходишками гнали бігом у шахту. То вони скидали всі цінності, золото прямо в ту річку... Обабіч стояли поліцаї й били нагайками, підганяли їх. [...] Як тільки всіх загнали, там стало тісно в тій шахті. Потім був вибух, а за ним, пізніше – ще два... То з-під землі крики і плач ще кілька днів доносилися»⁹⁹.

Не менш страхотлива масова страта сталася 15 травня 1942 р. у Сатанові. Від самого ранку того дня місцева поліція та жандармерія зігнали все юдейське населення, що налічувало до 300 осіб, у центр міста на Ринкову площу. Акцією керували начальники районної шутцполіції Білохвост і місцевої жандармерії Шмідт¹⁰⁰. Усього в ній узяли участь 18 поліцаїв. Після короткої паузи та перевірки, що супроводжувалася побоями й вбивствами, усіх жертв разом із немічними, жінками, дітьми заштовхали до підземного льоху одного з торговельних складів. У підвалі площею 60 м² та висотою до 3 м опинилися три сотні людей. Єдиний вихід із пастки кати завалили масивними кам'яними брилами. За розповідями очевидців, моторошні крики, дитячий плач доносилися з-під землі впродовж декількох днів. Очевидиця події жителька Сатанова Марія розповідала:

«У нас у центрі до війни існувало єврейське селище, де тільки вони й жили. [...] Ото десь під обід, в полудні [...] німці забирали євреїв з хат, брали і заганяли їх усіх у погріб у центрі. [...] Вони не чинили ніякого спротиву... Поліцаї заставляли місцевих принести величезні кам'яні брили і завалити вхід. Потім поставили стражу, щоб ніхто не зміг підійти й допомогти їм. То звіди ще тиждень чути було, як дітки плачуть»¹⁰¹.

⁹⁶ Там же. – С.530–532.

⁹⁷ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11759. – Арк.35.

⁹⁸ Там само. – Арк.36–39.

⁹⁹ YIU. – 604, Interview of August 18th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

¹⁰⁰ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11377. – Арк.65–66.

¹⁰¹ YIU. – 610, Interview of May 25th, 2008 in Sataniv, Ukraine.

Ще одним, практикованим нацистами на території області методом масових убивств, було отруєння автомобільними вихлопами. Для цього вбивці застосовували пересувні газові камери, так звані «душогубки». Головною «робочою» частиною їх був герметизований гумовими прокладками фургон. Жертв заганяли туди під приводом «дезінфекції», двері ззовні замикалися й усередину подавалися отруйні вихлопні гази від працюючого двигуна. Такі смертельні газвагени, зокрема, використовувалися під час ліквідації гетто в Ізяславі 27 червня 1942 р.¹⁰² Акцію було організовано за прямим розпорядженням і безпосередньої участі ізяславського гебітскомісара оберфюрера СС Кнохенгауера із залученням усього складу місцевої поліції та старокостянтинівського відділу СД (начальник – гауптшарфюрер СС Граф). «Душогубки» перевозили приречених від воріт гетто до місця масових розстрілів. Тоді за допомогою пересувних газових камер було знищено кілька десятків єврейських дітей. Усього у ході акції, за різними свідченнями, використовувалися від 1 до 3 газвагенів. Очевидець подій Микола розповідав:

«Після того, як оточили гетто, приїхав каральний загін – есесівці з черепами, підігнали багато машин. Під воротами гетто почали заганяти людей у машини й вивозити під [село] Сішне. Там ями вже були заготовлені, у долині коло річечки. А дітей в окрему машину запускати, [...] у матері чи баби відбирали та заганяли в таку [машину] із залізним кузовом. [...] Там ще двері тісно, герметично закривалися. Ця одна залізна машина, напевно, газова була. Бо коли вона приїжджала на місце розстрілу [...] десь через 20 хв., то дітей звідти викидали в яму вже неживих. Отруювали їх [газом]»¹⁰³.

На території Кам'янець-Подільської обл. також сталася щонайменше одна акція масового втоплення. Зокрема таким чином нацисти та їхні місцеві пособники знищили частину єврейських жителів селища Смотрич. Однак точна дата й обставини цієї події залишаються не до кінця з'ясованими. Розрізняються свідчення також щодо кількості жертв – від декількох десятків до кількох сотень. Жителька Смотрича Любов Василівна розповідала:

«[Після приходу німців] євреї так і жили у центрі села по своїх хатах. Спочатку євреям дали жовті номери на плечах. Їм узагалі не дозволяли ходити на базар. Одна [єврейка] була купила цибулі, то шутцман її зловив і заставив усю ту цибулю з'їсти. А потім почали їх бити. Насамперед у річку загнали. Набрали їх із міста, і галопом загнали всіх [з моста] у середину річки. Хтось топився, а хто хтів вийти – того стріляли. Як усіх перегнали, то лишили й пішли... Тоді євреїв десь зо 300 душ було. Коли їх загнали в річку, то вони так кричали, що мені аж [у село] було чути. Так і топилися – старі, діти [...] Потім прийшли наші люди, то ті роздуті трупи з річки поховали на єврейському кладовищі»¹⁰⁴.

У порівнянні з масовими розстрілами згадані відмінні від «Голокосту від куль» методи мали одну чи відразу декілька практичних переваг: по-перше,

¹⁰² Ibid. – 886, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine. Див. також: Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

¹⁰³ Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

¹⁰⁴ Ibid. – 651, Interview of August 14th, 2008 in Smotrytch, Ukraine.

менше ресурсів на підготовку; по-друге, менше часу на проведення; по-третє, вони вважалися значно менш травматичними у психологічному плані для самих убивць.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1941–1943 рр. на території Кам'янець-Подільської обл., за нашими підрахунками, відбулися 82 акції винищення єврейського населення, у ході яких загинули близько 115 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини євреїв. Також вони становили більшість від загальної кількості вбитого цивільного населення (115 тис. із 222 тис., або 51,8%). У місцевій хронології Голокосту виділяються два пікових періоди, коли було проведено переважну більшість масових страт: липень – вересень 1941 р. (30 розправ), квітень 1942 – січень 1943 рр. (47 акцій). Однією з важливих особливостей стало те, що на території області не простежується діяльність айнзатцгруп. На першому етапі провідну роль в організації Голокосту відігравав зведений загін обергрупенфюрера СС і поліції Ф.Єккельна, на другому – підрозділи місцевих відділень СД, жандармерії, поліції. Упроваджуючи у життя винищувальну доктрину Голокосту, нацисти та їхні місцеві пособники використовували не лише найпоширеніший метод – розстріл («Голокост від куль»). Приречених також убивали, живцем замуруючи в підвалах і шахтах, отруюючи газом, топлячи в річках. Загалом саме таким чином упродовж 1941–1943 рр. життя втратили щонайменше 4 тис. осіб (або близько 3,5% від загальної кількості жертв єврейського населення на території області) – це враховуючи лише ті випадки, котрі піддаються обчисленню. Натомість кількість смертей від голоду, виснаження та хвороб, очевидно, так ніколи й не буде точно підраховано.

REFERENCES

1. Altman, I. (2002). *Zhertvy nenavisti: Kholokost v SSSR, 1941–1945 gg.* Moskva: Fond «Kovcheg». [in Russian].
2. Arad, I. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovanykh territoriyakh Sovetskogo Soyuzu (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma»; Moskva: Tsentr «Kholokost». [in Russian].
3. Braham, R. (1989). The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *The Nazi Holocaust: historical articles of the destruction of European Jews*, 1, 540–563.
4. Desbois, P. (2018). In *Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets*. New York: Skyhorse Publishing.
5. Desbois, P. (2008). *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Ezergailis, A. (1996). The Holocaust in Latvia 1941–1944. *The Missing Center*, 1, 239–270.
7. Khoptiar, Yu.A., Khoptiar, A.Yu. (2004). Yarmolynychyna v borotbi z nimetsko-fashystskymy zaharbnymy (1941–1944). *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Khmelnichyna v roky Druhoi svitovoi viiny», prysviachenoï 70-richchiu vyzvolennia Khmelnytskoi oblasti vid fashystskyykh zaharbnyykiv*, 77–80. [in Ukrainian].
8. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2006). *Kholokost v Ukraine: Rejkhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistria»*. Dnipro: Tkuma. [in Russian].
9. Kruglov, A. (2002). *Entsiklopedia Kholokosta: Evrejskaia entsiklopedia Ukrainy*. Kiev: Evrejskij sovet Ukrainy. [in Russian].
10. Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in the Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
11. Oliinyk, Yu.V., Zavalniuk, O.M. (2012). *Natsystyskyi okupatsiyniy rezhyim v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
12. Poliukhovych, D. (2016). *Yarmolyntsi: Yak ne viiskova baza, to kontstabil*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/53016> [in Ukrainian].
13. Slobodianiuk, P.Ya., Khoptiar, Yu.A. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyn: narysy istorii mistsevykh hromad Yarmolynetskoho raionu*. Khmelnytskyi: Podillia. [in Ukrainian].
14. Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.

Andrii Khoptiar

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Assistant at Department of Tourism and Hotel-Restaurant Management,
Kamianets-Podilskyi I. Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), divine.nocturnal@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7870-5778>

Holocaust in Kamianets-Podilskyi Oblast: Chronology, Mechanisms, Methods of Extermination of the Jewish Population (July 1941 – January 1943)

Abstract. The purpose of the research. This article focuses on some aspects of Holocaust history in Kamianets-Podilskyi (now Khmelnytskyi) oblast of Ukraine during the German-Soviet war. The subject of the article is to cover the chronology, mechanisms and methods of extermination of the Jewish population during the German occupation in 1941–1943. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematic, multifactority, concreteness, scientific and comprehensiveness. The following general historical methods have been used: historical-comparative, retrospective, problem, microhistorical analysis. **The scientific novelty.** The author of the investigation used a significant amount of published and still unpublished materials during the preparation for this study. General information on the Holocaust in the oblast is contained in the documents of the Extraordinary State Commission for the Detection and Investigation of the Atrocities of German-Fascist Invaders and Their Associates. A large body of documentary material (in particular, criminal cases and indictments against Holocaust executors from a number of local collaborators) is stored in the funds of Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine (in Khmelnytskyi) as well as the State Historical Archives of Khmelnytskyi oblast. One of the defining complex set of sources used in this article, a group of narrative sources and eyewitness-survivors of the Holocaust are from the Research Center Yahad – In Unum (France). **Conclusions.** During the Nazi occupation, more than 80 actions of extermination of the Jewish population took place, during which about 115 thousand people died, including more than 100 thousand local and 10–12 thousand Jews deported from Hungary. The majority of the total number of civilians killed were also Jews. The local chronology of the Holocaust was characterized by two peak periods, during which the vast majority of mass executions took place: July – September 1941 (30 massacres), April 1942 – January 1943 (47 actions). One of the peculiarities was that the activities of Einsatzgruppen were not observed in the oblast. At the first stage, the leading role in the organization of the genocide was played by the combined detachment of the SS-Obergruppenführer and the police, F. Jeckeln, and at the second stage, by the SD department, the gendarmerie, and the police. Introducing the extermination doctrine of the Holocaust, the Nazis and their local accomplices used not only the most common method of execution, but also bricklaying in basements and mines, gas poisoning, and drowning.

Keywords: Holocaust, extermination of the Jews, German-Soviet war, German occupation, Reichskommissariat Ukraine, Kamianets-Podilskyi (Khmelnytskyi) oblast.

Олександр Гуржій

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), specrada_istoria@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Наталія Залеток

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
сектор розроблення технологій забезпечення збереженості архівних документів,
відділ технологічного забезпечення архівної справи,
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
(Київ, Україна), nataliazalotok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз

Анотація. Мета статті – проаналізувати та порівняти нові тенденції соціально-економічного життя у Західній Європі та Гетьманщині у другій половині XVII ст. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та детермінізму. Автори використали як загальнонаукові (аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, узагальнення), так і спеціально-історичні (критичного аналізу джерел, компаративності, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Уперше здійснено спробу порівняльного аналізу соціальних та економічних процесів у Західній Європі й Гетьманщині. Ця проблематика ще не стала предметом спеціального дослідження, у вітчизняній і зарубіжній історіографії можна відшукати лише поодинокі аналогії між соціально-економічним становищем зазначених регіонів у другій половині XVII ст. Автори опрацювали широке коло різнопланової літератури, серед якої праці відомих фахівців XX – початку XXI ст. **Висновки.** На середину XVII ст. суспільно-політичному життю більшості потужних держав Європи, включно з Україною, була притаманна низка спільних рис, як-от соціальні протести, міграція, криза старих політичних еліт і прихід замість них нових, руйнація господарства, збройні конфлікти. Робиться висновок, що у соціально-економічному розвитку країн Західної Європи та Гетьманщини були певні спільні тенденції, зокрема в торгівлі, мануфактурному виробництві, витоках формування буржуазних відносин і фінансової системи. Однак при цьому суспільно-політичне становище Гетьманщини в досліджуваній період було вельми нестабільним, унаслідок чого низка прогресивних тенденцій соціально-економічного життя з'явилася тут із певною затримкою й поступалася західноєвропейським масштабам.

Ключові слова: соціально-економічне життя, торгівля, мануфактура, Західна Європа, Гетьманщина.

Середина XVII ст. для більшості країн Європи ознаменувалася національними революціями, великими народними повстаннями, довготривалими кровопролитними міжнародними конфліктами й, відповідно, якісно новими явищами у громадській думці, науці, техніці. Зокрема в Україні вже з кінця XVI ст. особливо виразно почала формуватися ідея створення самовладної незалежної держави. Так, Северин Наливайко, очоливши повсталий люд в умовах панування Речі Посполитої, виступив за створення козацької автономії між Дністром і Бугом. А представник окатоличеного українського шляхетства, виходець із Холмщини Йосип Верещинський (бл. 1530–1598 рр.) щось схоже пропонував організувати на території Лівобережжя на чолі з виборним князем¹. У творі «Droga Rewna» він спроектував функціонування Війська Запорізького на основі найманих збройних сил за регіональним

¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С.170.

(окремшним) принципом². Як відомо, розпочате локально наприкінці 1647 р. повстання на Запоріжжі проти засилля польської шляхти, котре очолив Богдан Хмельницький, який, на думку італійського історика-сучасника, прагнув «захистити спільну справу всього козацького народу» й «узяв шаблю в руки боронити Вітчизну і збереження давніх завойованих привілеїв», наступного року поступово переросло у загальнонаціональну революцію, а незабаром – у визвольну та громадянську війну за участі Росії, Польщі, Кримського ханства, Туреччини, Швеції³. В одному з козацьких літописів зазначено: «И так народ посполитий на Україні, полишавши о знесенню войск короних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігде козацтва не знал» (1648 р.)⁴.

У той самий час упродовж кінця XVI та майже всього XVII ст. в Італії панувала політична реакція іспанських Габсбургів на більшій її території. Влада цієї династії зумовила територіально-адміністративний зв'язок обох країн Південної Європи – Італії, Іспанії. Правда, за тих обставин перша втратила свої колишні торгівельні преференції на всьому континенті. Колись великі провідні промислові центри, на кшталт Флоренції, Венеції, Мілана, перетворилися переважно на пересічні осередки ремесла й торгівлі, що ще виразніше посилювало національно-політичну роздробленість та економічну роз'єднаність регіонів. Тим самим було унеможливлено функціонування єдиного господарського організму.

Цікаво зазначити, що хронологічно з початком Національної революції в Україні збіглося народне повстання в Італії, а саме в Неаполі на чолі з Мазаньєлло (Томмазо Аньєлло)⁵. Воно спалахнуло 7 липня 1647 р., але порівняно швидко почало згасати через провокаційні дії кардинала Філомаріно та легіста Дженовино, котрі фактично організували вбивство ватажка бунтарів розбурханим натовпом у жовтні того ж року. Локальний виступ неаполітанців незабаром активно підтримали селяни Калабрії, Апулії й Аbruццо, а також жителі багатьох південних міст. Іспанці остаточно придушили повстання у квітні 1648 р. Знаковим стало те, що під час збройного протистояння Неаполь було проголошено республікою, запроваджено «народний» суд, скасовано державні щойно запроваджені податки й повинності на землевласників. Як бачимо, вимоги повсталого люду в Італії значною мірою збігалися з інтересами українців на початку революційних подій середини XVII ст. – добиватися рівноправності всіх станів. Однак специфіка наполягань італійців полягала не в послабленні влади нобілітету, а навпаки – у набутті «народом» політичних і соціальних прав дворянства, причому зі збереженням у своїх руках зброї для їх захисту⁶. Паралельно на Сицилії ширилося інше повстання, яке вибухнуло в найбільшому місті острова – Палермо. У 1647 р. його розпочали ремісники та міські низи, захопивши цей населений пункт. Рух бунтарів очолив золотар Джузеппе Алезі, насамперед спрямувавши повсталий люд на збройне здобуття палацу віце-короля та вигнання правителя. Фактично місто перетворилося на окрему республіку із засадами демократичного управління. Отже в Україні, як і в Італії в один період спостерігалися ідеї республіканізму та «народної демократії», котрі базувалися на необхідності збройного захоплення влади.

² *Стороженко А.В.* Йосиф Верещинский, бискуп киевский (1540–1598 гг.): Его жизнь и литературная деятельность // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1. – К., 1911. – С.39–40; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.273.

³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С.81–83.

⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.51.

⁵ *Boerio D.* The “Trouble of Naples” in the Political Information Arena of the English Revolution // *News Networks in Early Modern Europe.* – 2016. – Vol.47. – P.779–804.

⁶ *Saavedra A.* Insurreccion de Napoli. – Madrid, 1849; *Schipa M.* Masaniello. – Bari, 1925.

У середині XVII ст. почало проявлятися дещо схоже у соціально-економічному становищі України та Німеччини. Тільки-но завершилася перша загальноєвропейська війна, відома в історії як Тридцятилітня (1618–1648 рр.). Цей не лише найтриваліший, але й найскладніший збройний конфлікт усього століття відбувався в перехідний період відходу від натурального господарства та формування буржуазних відносин у більшості країн Європи. За деякими даними, до нього долучилися й українці. Так, від 1645 р., згідно з домовленістю між Б.Хмельницьким і французьким послом у Речі Посполитій графом де Брежі, на боці Франції проти військ габсбурзького блоку билися приблизно 2,5 тис. козаків. Вони прибули морем із Гданська до Кале. Очолили українські підрозділи Б.Хмельницький, Іван Сірко, Солтенко. Причому деяких французьких можновладців майбутній гетьман знав особисто, цікавився їхнім життям⁷, а українські козаки знайомилися із західноєвропейськими культурою та побутом.

У Німеччині чітко простежувалася нерівномірність економічного розвитку, існувала розривність зв'язків між східними й західними землями, у різних умовах формувалася торгівля на півдні та півночі⁸. Щось схоже можна було спостерігати в межах України, коли окремо розглянути становище її регіонів у другій половині XVII ст.: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину, Запоріжжя, не кажучи вже про західноукраїнські землі. В обох країнах велику роль у реформуванні суспільства відігравав релігійний чинник, а зіткнення окремих політичних угруповань ускладнювалося військовими та дипломатичними втручаннями урядів іноземних держав, унаслідок чого локальні соціальні вибухи поступово переросли у затяжні та криваві міжнародні конфлікти⁹. Як наслідок, це зумовлювало масштабну руйнацію господарства, міграцію населення.

На відміну від Англії і Франції, де розвиток торгівлі та промисловості вів до єдності інтересів більшої частини жителів, а отже й до політико-адміністративної централізації, у Німеччині та Україні цей процес призвів передусім до групування інтересів в областях, навколо місцевих центрів, а тому до ще більшої роздробленості. Звідси виходили розмежування вагомості й домінування окремих великих осередків.

Як для Італії, так і Німеччини Тридцятилітня війна здебільшого не принесла позитивів, а лише погіршила їхнє становище. Повне ж виснаження Німеччини та її економічний занепад під завісу збройного зіткнення слід пояснювати головно переплетінням міждержавних зіткнень із громадянською війною¹⁰. Щось схоже сталося й в Україні під час та по завершенню Національної революції середини XVII ст.

Не оминули соціальні вибухи й деякі інші західноєвропейські регіони. Так, 1639 р. відбулося повстання у Шотландії, її військо вторглося в Англію. Відтак між обома країнами спалахнула справжня війна. У 1641 р. повстання охопило Ірландію. Наступного року розпочалася громадянська війна в Англії, котра мала як «традиційні», так і деякі специфічні для Європи прояви. Зокрема селяни виступили проти такого масового в державі явища, як огорожування землі: вони

⁷ *Половцов А.В.* О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. // Труды XI археологического съезда. – Т.2. – К., 1902. – С.123; *Prameny k dějinám třicetileté války: Regesta fondu Militare.* – Díl 3–8. – Praha, 1951.

⁸ *Rabb T.K.* The Effects of the Thirty Years' War on the German Economy // *The Journal of Modern History.* – 1962. – Vol.34(1). – P.40–51.

⁹ Див.: *Histoire des relations internationales.* – Vol.2. – Paris, 1953; *Cantoni D.* The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands // *Journal of the European Economic Association.* – 2014. – Vol.13(4). – P.561–598; *Sagarra E.* A Social History of Germany, 1648–1914. – London, 2002.

¹⁰ *Эпштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – Москва, 1961. – С.152.

руйнували встановлені можновладцями межі для випасу овець, відмовлялися сплачувати ренту та виконувати повинності, виганяли власну худобу на ленд-лордські пасовиська, ловили в їхніх ставках рибу, полювали у приватних парках, руйнували житла та грабували майно заможних господарів. Зубожілі верстви намагалися протистояти королівському війську. Перша битва між силами парламенту й монарха сталася при Еджгіллі восени 1642 р. Затяжна громадянська війна фактично порушила всі форми економіки та зруйнувала цілі галузі господарства. Головним стало те, що перервалися виробничі й торгівельні зв'язки між окремими областями Англії.

У 1648 р. до згаданих подій додалися роялістські повстання у великих містах Вельсу, Кенту й т. д. Морська торгівля Лондона зупинилася того самого року¹¹. На другому етапі громадянської війни, фактично революції, 4 січня 1649 р. в Англії було проголошено республіку: «народ» та обрана ним палата громад перетворилися на верховну владу. Законодавчі акти від 17 й 19 березня визнали королівську владу за «непотрібну, обтяжливу для свободи, безпеки й інтересів англійського народу». Тоді ж вища судова палата винесла смертний вирок королю. Водночас було скасовано палату лордів. У декреті від 19 травня 1649 р. йшлося: «Народ Англії та всіх належних їй володінь і територій є й буде, і з огляду на це чинний парламент постановив, утворив, заснував та підтвердив бути республікою й вільною державою, що віднині він (народ) стане правити як республіка народу в парламенті та тими, кого вони призначають і затверджують як підпорядкованих їм посадових осіб і міністрів на благо народу й без будь-якого короля та палат лордів»¹². Монарха визнали «тираном, зрадником, убивцею» та «ворогом добрих людей». На той час з'явилася маса відповідного змісту памфлетів «істинних левелерів», котрі розкрили головну причину «великого рабства у світі й передусім в Англії»¹³.

Виділивши як знакові події кінця 1640-х рр. в історії Англії, Ф.Енгельс назвав їх революцією загальноєвропейського масштабу. Якщо деякою мірою абстрагуватися від регіональної специфіки, то можна побачити дещо спільне в ідеологічних заходах і політичних заходах Б.Хмельницького та його майже ровесника провідного діяча англійської буржуазної революції, котрий незабаром встановить одноосібну диктатуру (протекторат) – Олівера Кромвеля (1599–1658 рр.). Про це зазначали вже сучасники. Так, француз П'єр Шевальє писав про обох і порівнював їх: «Ми знайдемо образ мужа (Б.Хмельницького – *Авт.*), який для того, щоб піднятися над іншими, спонукає до руху величезний механізм та наводить жах на те королівство (Річ Посполиту – *Авт.*), якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹⁴.

Зрозуміло, що події загальноєвропейського масштабу не могли не позначитися й на внутрішньому житті та міжнародній політиці як царської Московії так і королівсько-парламентської Речі Посполитої. Проте цілком очевидним було те, що у Західній Європі визрівали й відбувалися зміни буржуазного спрямування, натомість уряди останніх здебільшого прагнули всіляко законсервувати «традиційні» середньовічні відносини, правда дещо скорегувавши в бік посилення абсолютизму.

¹¹ Coates B. The Impact of the English Civil War on the Economy of London, 1642–50. – Aldershot, 2004. – P.137.

¹² Цит. за: Кудрявцев А.Е. Великая английская революция. – Ленинград, 1925. – С.185–187.

¹³ Уинстенли Дж. Избранные памфлеты. – Москва, 1950. – С.13.

¹⁴ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. – К., 1960. – С.31.

Примітним для Московії (як і для України) став 1648 р. Саме тоді спалахнуло повстання посадських людей, стрільців, холопів і боярських дворян проти вищого керівництва, уособленого боярином Б.Морозовим¹⁵. Щоб упередити «всенародне множество» й відвернути служиле дворянство від участі у виступі, уряд пішов на великі поступки останньому. Із цією метою 16 липня 1648 р. скликали Земський собор для розроблення проекту спеціального уложення. Цей систематизований кодекс побачить світ уже наступного року¹⁶. У ньому знайде відображення протистояння великих і дрібних земельних власників, родовитої знаті та претендентів на її соціальний статус – середнього статку служилих осіб. Причому саме вони набули значних прерогатив. Законодавчий акт зумовив процес оформлення та посилення царської влади, притаманний становій монархічній організації суспільства, а також закріпив тенденцію до встановлення абсолютизму¹⁷. Особливо важливим для переважної частини населення стало те, що він остаточно завершив закріпачення багатомільйонного селянства, скасував «заповітні» й «урочні літа», задовольнив станові вимоги широких верств дворянства та міської верхівки¹⁸.

При цьому виникає, на наш погляд, цікаве, щоправда риторичне питання: якби влада не пішла на поступки в повстанні 1648 р., як це сталося того ж року в Україні та Польщі, чи не переросло б воно у щось більше, скажімо в революцію на кшталт західноєвропейських чи української? Адже й вони спочатку проявлялися здебільшого як локальні явища.

Великомасштабною зовнішньополітичною подією середини XVII ст. слід уважати війну Московії з Польщею за перерозподіл України та Білорусі (1654–1667 рр.), що водночас відзначилася соціальними протестами й революційними настроями (принаймні з боку українців). Вибухнувши як, певною мірою, обмежений міжнародний конфлікт, збройне протистояння, крім названих країн, охопило Швецію, Османську імперію та її васальні держави – Молдову, Кримське ханство. Без перебільшення можна стверджувати, що за своїм значенням для Східної Європи ця війна зіставна з Тридцятилітньою. Тим часом абсолютистська Франція помітно посилювала свою колоніальну експансію в багатьох частинах світу, як-от в Африці, Азії.

Отже на середину XVII ст. більшість найпотужніших європейських держав, зокрема й Україна, переживали схожі явища та опинилися в дуже складних ситуаціях: соціальні вибухи і протести, а звідси криза політичної влади, значною мірою руйнація господарства, довготривалі міжнародні збройні конфлікти, що зумовили масову загибель населення (в тому числі мирного) та великі хвилі міграцій. Особливо показовими стали суспільно-політичні зміни у середовищі окремих верств і прошарків, зокрема у взаєминах монархічної влади та буржуазії, яка дедалі активніше заявляла про свої права на управління та прерогативи в економіці, промислового виробництва країн. Остання виникла в результаті тривалого розвитку та, оформившись під час цілої низки переворотів у способах виробництва й обміну, попервах підпорядкована системі правління великих землевласників, поступово перетворилася на самоуправну асоціацію, елітний, хоча й податний, стан. Виокремлюючись в означений період, буржуазія ставала відчутною противою загалом консервативному дворянству, змушувала його вдаватися до різних

¹⁵ Чистякова Е.В. Городские восстания в России в первой половине XVII в. (30–40-е гг.). – Воронеж, 1975. – С.62–106.

¹⁶ Соборное уложение 1649 г. // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.3: Акты земских соборов. – Москва, 1985. – С.83–257.

¹⁷ Несколько документов к истории Соборного уложения и Земского собора 1648–1649 гг. – Москва, 1913.

¹⁸ Софроненко К.А. Соборное уложение 1649 г. – кодекс русского феодального права. – Москва, 1958.

заходів самозахисту, найперше виробляти абсолютистську форму володарювання в державі.

Як відомо, в Україні після смерті Б.Хмельницького та впродовж усієї другої половини XVII ст. таких умов для розвитку буржуазії не склалося. На заваді цьому стали старшинсько-шляхетські міжусобиці, коли численні угруповання дотримувалися то пропольських, то протурецько-татарських, то промосковських та інших політичних орієнтацій. Натомість у деяких країнах, наприклад у Франції, буржуазія брала вже помітну участь у діяльності бюрократичних органів управління. Особливо помітну роль у цьому контексті відіграло найзаможніше купецтво. Насамперед це стосувалося міст-портів із великим обігом капіталу, осередків торгівлі – Бордо, Дьєппа, Марселя, Нанта та ін. Саме сюди з міст і сіл надходили значні обсяги національної продукції для подальшого експортування до Іспанії, Італії, Леванту. Уже на середину XVII ст. оформилися потужні колоніальні ринки збуту в Канаді, Гвіані, на Антильських островах. Своєю чергою, звідти до Франції йшли місцеві товари. До цього процесу тією чи іншою мірою долучалися тамтешні купці, зокрема іспанські й італійські. Між ними, а особливо французькими та англійськими, існувала запекла конкуренція, адже останні на зовнішніх ринках могли протиставляти товари за більш низькою ціною, і нерідко кращої якості¹⁹.

Цілком реально можна припустити, що в той період почали формуватися напрямки української торгівлі через Гетьманщину із західноєвропейськими країнами, адже у XVIII ст. вони набули вже офіційного характеру²⁰. Причому ще до середини XVII ст. українські купці в межах Речі Посполитої були (поряд із польськими) важливою ланкою у зв'язках панівної верхівки з іноземними торговцями. Щоправда, через невизначеність їхнього правового статусу та економічних прерогатив в Україні, функції купців досить часто перебирали на себе місцеві селяни, міщани, козаки й навіть духівництво²¹. «Велике купецтво» в галузі торгівлі нерідко замінювала нова генерація панства – старшина, котра тісно змикалася з верхівкою міщанства. У другій половині XVII ст. серед таких можна виділити Скорупу, Дем'яновича, Чернігівця та деяких інших²². Долучаючись до «купецького промислу» й водночас виконуючи різні управлінські функції, старшини не могли не приносити до бюрократичних органів влади нові буржуазні віяння.

Якщо порівняти становище внутрішніх ринків, наприклад Франції та Гетьманщини, то побачимо схожу картину: торговельний обмін неабияк стримувало панування старих середньовічних аграрних відносин. Навіть перерозподіл землі під час Національної революції й масове її захоплення селянами та козаками мало що привнесли в базисну економічну суть, майже не змінили основи натурального способу ведення господарства, адже нижчі верстви населення через майнові нестатки, як правило, не могли дозволити собі значні витрати на особисті потреби, хоча і продавали чимало продукції з власних господарств (зерно, городина, худоба тощо). Ба більше, усяке накопичення капіталу, що набувало буржуазних ознак, потрапляло в поле зору земельних можновладців і могло бути експропрійоване.

Коли говорити про початковий етап формування торговельної та промислової буржуазії, який збігся з утворенням національних ринків і появою мануфактур (у Західній Європі це XVI ст., а в Росії та Гетьманщині – приблизно XVII ст.),

¹⁹ Всемирная история: В 10 т. – Т.V. – Москва, 1958. – С.114.

²⁰ Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. – Ленинград, 1960. – С.165.

²¹ Гуржій І.О., Гуржій О.І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. – К., 2013. – С.64.

²² Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1964. – №1. – С.81.

то слід зазначити помітні особливості, специфіку. Якщо, наприклад, в Англії й Росії дворяни не цуралися займатися торгівельною та промисловою діяльністю, як у Гетьманщині шляхта і старшина, не втрачаючи при цьому свого суспільного статусу та не сплачуючи «загальнонародних» податків і всіляких поборів, то у Франції таку особу (дворянина) уряд позбавляв пільг, а у суспільстві вважали за фактом, що людина вийшла з привілейованого (шляхетного) стану, ставши «ротюр'є».

Доволі специфічно розвивалися буржуазні відносини в Німеччині на тлі загального занепаду торгівлі та промисловості. Важливо зазначити, що окремі міста, зокрема західноганзейські, не зазнали руйнацій під час Тридцятилітньої війни, адже шведські завойовники розраховували використати в майбутньому їхні порти для власної торгівлі, а великі населені пункти перетворити на стратегічні й господарські осередки північнонімецького узбережжя. Кількість жителів цих міст не лише не зменшилася, а навпаки зросла завдяки прибулим переселенцям з інших німецьких земель, що потрапили у зону міжнародного збройного конфлікту. Особливо у цьому відношенні виграв Гамбург, куди почало прибувати заможне купецтво з Лондона після закриття там ганзейської факторії (1598 р.). У 1654 р., після невдалого супротиву, утратив свої «вольності» Бремен, що був колись першорядним економічним центром. Його купці перетворилися на данників шведської скарбниці. Занепад балтійської торгівлі й панування шведів підірвали роль купецтва Любека²³.

Більш прихильною виявилася доля для купців із Гамбурга, адже їм не лише вдалося зберегти власні прерогативи у соціально-економічній сфері, вони ще й завзято конкурували з торгівлею Амстердама, яку активно підтримував уряд передової у цій галузі першої буржуазної республіки в Європі – Голландії (Нідерландів). Саме Гамбург перебрав на себе головний потік промислових, сільськогосподарських і колоніальних товарів, що прямували на внутрішній ринок Німеччини. Значна частина продукції (зерно, метал) через це місто переспрямовувалася в інші країни. Як зазначав німецький історик К. Лампрехт: «Окрім Голландії, хоча й меншою мірою, при цьому лише з одним торговим центром Гамбургом, змінами у становищі торгівлі скористалося населення німецького узбережжя Північного моря [...] На Гамбургу позначилося сяйво могутності Нідерландів»²⁴. На відміну від Бремена, гнобленого шведською короною, Гамбург як імперське місто спромігся вберегти певну політичну та економічну (зовнішню податкову) свободу. Голландія ж до кінця XVII ст., на думку сучасників, залишалася «господарем у галузі торгівлі»²⁵.

Утім, незважаючи на те, що в Гамбургу впродовж усієї другої половини століття відзначалося повномасштабне комерційно-економічне пожвавлення, а становище тамтешніх купців було набагато кращим, ніж в інших німецьких містах, на його торгівлю і промисловість помітно впливало наповнення ринків країни іноземною продукцією. Особливо негативно позначалися на торгівлі північнонімецьких центрів у поствестфальській період занадто високі хлібні й інші митні збори. І хоча ст. 9 Вестфальського трактату²⁶ гарантувала в Німеччині «повну свободу й безпеку торгівлі», а всі митні збори, установлені в роки війни, скасовувалися, князі як місцеві господарі земель повсюдно порушували нові встановлені правила, переймаючись лише власною вигодою та збагаченням обкладали товарообіг додатковими платами. Тим самим можновладці не лише обмежували зв'язки між населенням

²³ Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – С.219.

²⁴ Лампрехт К. История германского народа. – Т.3. – Москва, 1896. – С.341.

²⁵ Бутми Е. Развитие государственного и общественного строя Англии. – Москва, 1904. – С.79.

²⁶ Instrumenta pacis Westphalicae: Die westfälischen Friedensverträge 1648. – Bern, 1949.

різних регіонів вивізними та в'їзними листами, а й руйнували стару традиційну мережу торгівлі, що здавна охоплювала річкові шляхи країни.

Означені вище руйнівні явища в Німеччині деякою мірою можна порівняти із занепадом економіки та промислового виробництва у Правобережній Україні від середини 1650-х рр. і майже до кінця XVII ст.: негативний вплив іноземного панування, мала чисельність містян, національно-релігійний гніт, періодичні політичні та збройні конфлікти у середовищі місцевого населення. Згідно з умовами Бучацького договору від 18 (28) жовтня 1672 р., правобережний регіон поділили між собою султанська Туреччина та шляхетсько-магнатська Річ Посполита. До турецької сторони намагався долучитися зі своїм військом і гетьман Петро Дорошенко. І хоча деякі райони Правобережжя (Брацлавщина, Київщина) уряд Польщі на міжнародно-правовому рівні визнав за «Українську державу», це аж ніяк не покращило статус їхніх мешканців²⁷. Уже сеймова конституція від 16 лютого 1685 р. призначила на Правобережжя королівських комісарів, котрі мали відповідним чином опікуватися «господаруванням і заселенням земель», обмежуючи «свободи» простих українців. Кількість жителів тут поступово зростала, переважно за рахунок переселенців із лівого берега Дніпра²⁸. Проте навіть у найбільших містах населення, як правило, не перебільшувало 10–20 тис. осіб (Львів, Кам'янець-Подільський). Помітно обмежувала господарський розвиток міст наявність усіляких юридик, що суперечили місцевим нормам самоуправління, а також передача їх орендарам чи посесорам, котрі за короткий час намагалися вичавити з містян якомога більше прибутків.

Своєрідним був соціально-економічний розвиток Англії. Він виявився доволі хвилястим і напрочуд відмінним у багатьох сферах життя порівняно з іншими європейськими країнами, зокрема й Україною. Проголошення республіки у травні 1649 р., а потім узурпація влади О.Кромвелем та його п'ятирічне правління (до 1658 р.) хоча і сприяло перетворенню Англії на потужну морську державу, але практично не вирішило жодних економічних проблем, навпаки дедалі більше загострило суспільні суперечності. А вже 1660 р., після недовгого правління сина О.Кромвеля – Ричарда, розпочалася реставрація династії Стюартів, тож Англія відтоді вже ніколи не ставала республікою²⁹.

Утім Англія, як і Україна, надалі залишалася аграрною країною, приблизно до 75% населення котрої становили селяни³⁰. Міста, окрім Лондона, не відрізнялися особливою кількістю жителів. Усього в державі налічувалося приблизно 5,5 млн осіб, у великих містах і містечках – 870 тис., у селах – 4,1 млн, а безпосередньо в Лондоні – 530 тис. Це дані станом на кінець XVII ст., наведені англійським статистиком і генеалогом Г.Кінгом (1648–1712 рр.). Приблизно такі ж цифри містилися й у праці В.Петті «Нариси з політичної арифметики» (вийшла друком 1687 р.)³¹. Для порівняння наведемо кількість населення в Україні на середину XVII ст. Загальна чисельність його становила близько 5,3 млн³². Лише на Київщині

²⁷ *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznań, 1994; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.83.

²⁸ *История Украинской ССР: В 10 т. – Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII в.).* – К., 1983. – С.151–152.

²⁹ *Oliver Cromwell: 1644–1658 / Ed. by G.L.Stainer.* – London, 1901; *Barker E.* Oliver Cromwell and the English people. – Cambridge, 1937; *Барг М.А.* Кромвель и его время. – Москва, 1950.

³⁰ *Overton M.* Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850. – Cambridge; New York, 1996. – P.193–208.

³¹ Див.: *Jack S.M.* Towns in Tudor and Stuart Britain. – Macmillan International Higher Education, 1996. – P.172–173.

³² *Копчак С.І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис): Докапіталістичний період. – Л., 1974. – С.44.

мешкали 1,4 млн³³. На теренах Київського та Чернігівського воєводств – 1,75 млн, Подільського – приблизно 0,35 млн, на Волині – 0,9 млн³⁴. Отже кількість жителів Англії та України на той період цілком можна зіставити.

Специфікою Англії, особливо за правління королівської династії Тюдорів (1485–1603 рр.), була малорозвиненість промисловості порівняно з іншими західноєвропейськими країнами. Ця ситуація майже не змінилася й у XVII ст. Так, венеціанські посланці та мандрівники зазначали, що багатствами Англії є не олов'яні копальні, «безпосередні продукти», а вовна, насамперед через її «тонкість», яку добре знають і шукають на всіх ринках Європи. Щоправда вовну англійці відправляли здебільшого в Нідерланди, а обробляли її фламандці³⁵.

Не викликає сумніву, що виробниці з англійської вовни користувалися великим попитом на той час у російських вельмож та української шляхти і старшини. Адже й у Московії, і в Україні виготовлення продукції з вовни існувало здавна. Нею торгували, згідно з літописними свідченнями, у Києві та Новгороді ще за правління князя Володимира Святославича. У 1650 р. виходець із Західної Європи Йоганн фон Сведен облаштував у Москві суконну мануфактуру, котра, утім, незабаром припинила функціонування. Особливу увагу розвитку цієї галузі, у зв'язку з необхідністю забезпечення армії амуніцією, приділяв Петро I. Перша профільна мануфактура в Росії за його ініціативою почала діяти в 1698 р. Поступово до цього процесу долучилися й виробники з Гетьманщини. Причому вже тоді частина селян застосовувала ткацькі верстати, що неабияк підвищувало продуктивність праці. Значного поширення набув горизонтальний верстат, зафіксувавши важливу зміну в технології ткацтва³⁶. Фактично встановилися постійні торговельні зв'язки Української держави з Польщею, Литвою, Туреччиною, Кримським ханством із виходом на західноєвропейські ринки. Купці-греки привозили сюди суконні, шовкові, парчеві тканини, голландське, англійське, швабське полотно тощо³⁷. Усе це реалізувалося в місцевих торговельних осередках, яких лише в межах Лівобережної Гетьманщини на 1665 р. налічувалося понад 40³⁸.

Водночас слід зазначити, що в Гетьманщині, як і у країнах Західної Європи, із боку урядів простежувалася більша чи менша тенденція до меркантилізму, протекціонізму, прагнення до обмеження діяльності іноземного капіталу та купецтва, ініціювання ввозу золота й вивозу внутрішньої продукції. Такий підхід спостерігався, зокрема, в економічній політиці Б.Хмельницького³⁹.

Проте якщо спочатку розвиток промисловості в Англії практично в усіх галузях поступався рівню промисловості Європейського материка, то поступово він почав вирівнюватися в конкурентній боротьбі. До XVII ст. найкращі виробниці промисловості англійці отримували переважно у вигляді імпорту. Помітне поліпшення у

³³ За іншими даними – 420 тис. осіб. Див. докл.: *Гуржій О.І.* До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 1993. – №3. – С.43–49.

³⁴ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – С.74; *Стрішинець М.М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічне дослідження. – Вип.6. – К., 1982. – С.93; *Кіку І.О.* Актіві книги як джерело вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія.* – Вип.11. – К., 1985. – С.38; *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // *Український історико-географічний збірник.* – Вип.1. – К., 1971. – С.132–133.

³⁵ *Бутми Е.* Развитие государственного и общественного строя Англии. – С.80.

³⁶ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.219.

³⁷ *История Украинской ССР.* – Т.3. – С.140.

³⁸ *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1896. – С.336 (доп.).

³⁹ *Веселаго В.В.* Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – С.11–13.

цій сфері сталося в результаті релігійних війн в Європі, коли жорстокі переслідування змусили цілі групи фламандських майстрів-утікачів переселятися до Англії. Від кінця XVI ст. тут активізувалося виробництво вовни тонких ґатунків. На головний осередок перетворився Норфолк. Звідси вовняна промисловість поширилася на інші графства, а її продукція незабаром почала наповнювати західні ринки й давати чи не найбільші прибутки країні. Схожим способом протестантські емігранти з Нідерландів свою технологію виготовлення бавовняних тканин передали англійським виробникам. Досить швидко Манчестер і Бостон перетворилися на центри цього нового виду промисловості. Однак у другій половині XVII ст. всі інші галузі промисловості ще не набули значних обсягів, хіба що розробка мінеральних родовищ. Видобуток кам'яного вугілля для доменних печей тільки-но розпочинався⁴⁰. Треба зазначити, що в Росії й Україні вовняна промисловість такого ґатунку виникла набагато пізніше.

На наш погляд, цікавим для вивчення є аспект загальноєвропейських тенденцій і специфіки розвитку мануфактурного виробництва. Адже тут напрочуд рельєфно проявилися базисні суперечності старого та нового, зміни не лише в технічному оснащенні галузі та економіці, а і якісні зрушення у суспільних відносинах. І незважаючи на дискусійність щодо її походження та природної суті (феодална чи капіталістична)⁴¹, безперечно, можна погодитися з думкою, що мануфактура «гостро реагувала» на зміни в економічній ситуації й «відображала в різних формах нові тенденції в розвитку останньої»⁴². Ця тема з кінця 1950 – початку 1960-х рр. неабияк зацікавила фахівців⁴³.

Працівники мануфактур, на думку деяких дослідників, утворювали окрему соціальну верству. Вони вже анітрохи не були схожими на «звичайних сірих мужиків», наближалися до статусу міщан-ремісників і, здобуваючи певні спеціальності, ставали фахівцями у своїй справі, кмітливими та бувалими, нерідко зневажали селянське «копирсання у землі». Отримуючи заробітну платню, вони відповідно підвищували свої життєві потреби в одязі, харчуванні, культурі. Чим більше на різних етапах і у змінених умовах «капіталізувалося» мануфактурне виробництво на шляху до перетворення у фабричне, тим більше й частіше працівник продавав робочу силу як товар. Натомість господар мануфактури отримував у власність нові засоби виробництва, котрих не мав раніше – будівлі, промислове устаткування, знаряддя праці.

Утім, на нашу думку, більш-менш «чистого» буржуазного характеру мануфактура могла набути лише тоді, коли відбулося об'єднання розрізаних і відірваних від землі працівників; підпорядкування їх «вільному» купецькому (підприємницькому) капіталу; застосування вільнонайманої праці замість кріпацької. Нерідко скупники та лихварі насаджували серед селян чи міщан кустарне виробництво, поширювали його, а потім, підібравши профільні необхідні кадри, засновували мануфактури. Найчастіше господарем на ній ставала одна якась особа, рідше – декілька. Існували також державні підприємства. Із часом у середовищі мануфактурників, за виразом А.Сміта, утворювалася «ієрархія робочих сил», якій відповідала «драбина заробітної платні».

⁴⁰ *Бернштейн Э.* Общественное движение в Англии XVII в. – Санкт-Петербург, 1899. – С.3.

⁴¹ *Дерев'якин Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975. – С.9–39.

⁴² *Полянський Ф.Я.* Экономический строй мануфактуры в России XVIII в. – Москва, 1959. – С.329, 358.

⁴³ *Карпачев А.М.* О социально-экономической сущности вотчинной мануфактуры // Вопросы истории. – 1957. – №8. – С.101–117; *Ерофеев Н.А.* Английская промышленная революция в освещении буржуазной историографии // Там же. – 1964. – №11. – С.99–110; *Landes D.-S.* Encore la revolution anglaise du XVIII-e siècle // Bulletin De La Société d'Histoire Modern. – 1961. – 12-e série. – №18.

У спеціальній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, існує велика різноманітність думок із приводу початкового етапу формування мануфактур та буржуазних відносин у цьому виді виробництва у країнах Європи. Деякі дослідники вважають, що такі підприємства в Російській державі й, зокрема, Гетьманщині засновувалися вже у середині чи наприкінці XVII ст., другі – на початку або наприкінці XVIII ст., а треті відносять це явище навіть до початку XIX ст. Багато істориків радянської доби дещо штучно прив'язували витоки процесу до XVII ст. з огляду на лєнінське визначення початку «нового періоду історії» саме від цього століття⁴⁴. Спроби В.Голобуцького та О.Компан означити появу мануфактурного виробництва у XVI ст. на території України не лише не підтримувалися, а й гостро критикувалися⁴⁵. Тим самим, очевидно, Україна хронологічно усувалася від схожих процесів у Західній Європі майже на одне, а то і два століття.

В.Голобуцький виводив мануфактурне виробництво, скажімо у винокурінні, саме з XVI ст. А щодо виготовлення сукна, про яке вже йшлося вище стосовно Західної Європи, то на XVII ст. він визначив навіть його центри: Львів, Броди, Луцьк, Кременець, Володимир. Багато такого товару у другій половині XVII ст. вироблялося в Гетьманщині. Дослідник наголошував: «Децентралізована, розсіяна мануфактура в текстильному виробництві зародилася [...] в XVI – першій половині XVII ст. У другій половині XVII ст. на ній вже спостерігається значний поділ праці. Після прядіння, спеціальної обробки вовни й фарбування проводилися такі операції: ткання, промивання з допомогою валяльної глини, повторне промивання в спеціальному розчині, валяння сукна в фолюшах (терли і м'яли в дерев'яних коритах), сушіння, знімання вузликів і ниток, стрижіння, ворсування, пересування і т. д.»⁴⁶. На його думку, друга половина XVII ст. стала періодом поширення, хоч і повільного, мануфактури в різних галузях промисловості⁴⁷. П.Федоренко вважав, що вдосконалення техніки, зокрема широке застосування водяного колеса, визначило вихідний момент капіталістичної мануфактури⁴⁸. Щось схоже тоді відбувалося й у Польщі⁴⁹. Характеризуючи стан промислів в Україні другої половини XVII ст., О.Компан писала, що їх можна розцінювати як «початкову форму капіталістичної мануфактури зі значними рисами феодального виробництва в їх організації. Вони являли собою дрібні товарні підприємства, що в процесі свого розвитку переростали в мануфактури»⁵⁰.

Досить невиразно з огляду на конкретику та методологію висвітлення означеного питання, це здійснено на сторінках спеціального видання з історії економіки в Україні⁵¹. А тому ще раз наголосимо: буржуазних рис набули насамперед мануфактури, де власниками значилися купці або заможні селяни чи козаки, і в них уже використовувалася вільнонаймана праця безпосередніх виробників. Зрозуміло, співвідношення наявних на підприємстві вільнонайманих і залежних працівників ще не відображало повної суті функціонування мануфактури. Адже до утворення загальнонаціонального ринку засновувалися промислові заклади значних розмірів і з багатьма робітниками, на відміну від звичайних ремісничих і дрібнотоварних майстерень.

⁴⁴ Див. матеріали дискусії, що проходила в Москві 1965 р., в якій узяли участь і українські історики: Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы Всесоюзной дискуссии. – Москва, 1969. – С.104–385.

⁴⁵ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.106.

⁴⁶ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.129.

⁴⁷ Там само. – С.130.

⁴⁸ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – Москва, 1960. – С.140–156.

⁴⁹ Zientara B. Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w. – Warszawa, 1954. – S.49.

⁵⁰ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – С.286.

⁵¹ Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1983. – С.144–145.

Одним із найважливіших документів для розуміння означених явищ у Західній Європі середини XVII ст. є, на нашу думку, «Акт про заохочення й регулювання торгівлі та промисловості Англійської Республіки» (1 серпня 1650 р.), який у значній мірі відобразив загальні тенденції і прагнення демократично налаштованого населення до поліпшення стану цих галузей господарства. «Турбуючись про підтримку та розвиток торгівлі, – йшлося в документі, – і різних галузей промисловості у країні для найбільшої вигоди та користі нації з тією метою, щоб бідні люди цієї держави могли отримати роботу, а їхні сім'ї були забезпечені від убогості й зубожіння, щоб тим самим збагачувалася республіка і щоб не залишалася приводів для лінощів та злиденності; далі, зважаючи на ту обставину, що належним чином керована і правильно спрямована торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, вельми сприяє зростанню могутності, багатства, честі й розвитку нації [...] Спостерігати за всіма вітчизняними товарами цієї країни або за тими товарами, котрі з часом зроблять успіхи промисловості вітчизняними, і давати вказівки не лише стосовно їхнього повного виготовлення, але й гарної та правильної обробки для честі й користі республіки». Важливим аспектом стало те, що треба було займатися «більш підходящим і рівномірним розподілом промисловості й торгівлі в усіх частинах країни, для того, щоб в якійсь частині не стало надлишку торгівлі та різних виробництв, у той час як інша виявилася б бідною і занехаяною через їх недостачу». Із метою поживлення торгівлі передбачалося: поліпшити судноплавство на річках, зробити зручними морські порти, установити жорсткий контроль та облік імпортованих й експортованих товарів, розумно встановити та регулювати мита, податки, акцизні збори, «для того, щоб не завдати збитків якійсь галузі торгівлі чи промисловості», а «держави мала б можливість покрити витрати на суспільні потреби республіки». Водночас дати якомога більше свободи різним компаніям і товариствам, а також стежити за вагою англійських монет, їх номінальною вартістю, співвідношенням до інших валют тощо⁵².

У важких умовах на той час опинилася промисловість Німеччини. З одного боку Франція, з іншого – Росія перманентно загрожували її економічному розвитку. Це була територія зі слабким і нестабільним державним устроєм, господарством у процесі розпаду, розчленована на три сотні суверенних частин із правом імператора лише роздавати титули. Сейм у Реґенсбурґу перетворився на неефективну установу. На думку Ф.Мерінґа, тоді в Німеччині не залишилося жодного класу, який би «міг чи хотів по-справжньому чинити супротив цій глухій тиранії князів. Поміщики жили разом із князями як їхні камергери або камердинери, чи навіть як звідниці. Селяни, на яких лежав страшний гніт, радше животіли, аніж жили, а міста занепадали в міру того, як підупадало німецьке ремесло, німецька торгівля та німецька промисловість»⁵³. Щоправда слід зазначити і про той факт, що окремі міста, наприклад Гамбург, Ляйпциґ, усе ж таки спромоглися деякою мірою зберегти свій економічний добробут.

Значне зниження виробництва сільськогосподарської сировини, занепад багатьох галузей, зокрема гірничорудної, унеможливлення експорту та імпорту товарів, зменшення внутрішнього попиту, велике скорочення чисельності містян надовго затримали розвиток буржуазних відносин у країні. Навіть гордість німецького ремесла – вестфальські та баварські тканини, металеві, скляні й керамічні вироби – усе це зникло з товарообігу. Втратили провідну роль у торгівлі та промисловості такі центри, як Аугсбург і Нюрнберг, частково Франкфурт-на-Майні. Ослаблені міста ставали легкою поживою для князівського абсолютизму, а процес

⁵² Acts and Ordinances of the interregnum: 1642–1660. – Vol.II. – London, 1911. – P.403–405.

⁵³ Меринґ Ф. История Германии с конца средних веков. – Москва, 1923. – С.72–73.

перетворення місцевого бюргерства в національну торгівельно-промислову буржуазію дуже вповільнився⁵⁴.

На підтвердження наведемо деякі дані з мануфактурного виробництва сукна. Так, якщо ще на початку XVI ст., за свідченням Якоба Вімпфелінга, у містах Вестфалії «верстат стояв біля верстату, і було неможливо підрахувати, скільки сотень тисяч штук сукна виробляють вестфальські сукнороби»⁵⁵, то від середини й до кінця століття різко зменшилися як кількість фахівців у галузі, так і обсяг виробленого сукна. Наприклад в Оснабрюку – єпископській резиденції, одному з давніх центрів сукновиробництва – у 1656 р. 189 майстрів виготовляли 3156 штук сукна, а в 1693 р. залишилося всього 50 майстрів, котрі продукували 544 штуки⁵⁶.

Упродовж означеного періоду й пізніше на розвиток ремесла та промислів вочевидь впливала товарна інтервенція індустріально розвинутих країн. Особливо великих обсягів досяг вивіз німецької сировини й напівфабрикатів, що не могло призупинити розрізнене законодавство дрібних державних утворень. Англія та Голландія підвищений інтерес проявляли до німецьких грубих тканин, а насамперед до прядива. Голландські білильні, льноткацькі мануфактури у своєму виробництві широко використовували прядиво з Вестфалії та Гільдесгайма⁵⁷.

Отже залишки кріпосництва та роздробленість країни аж ніяк не сприяли становленню німецької мануфактурної промисловості, ба більше, унеможлилювали її конкурентну спроможність супроти зарубіжної. Саме тому традиції застарілої на той період цехової системи в Німеччині виявилися найміцнішими. Водночас можна провести деякі аналогії її існування зі станом цехів у Гетьманщині. Адже як там, так і тут цехи були залежними від міської влади, вони не мали ані повноти прав, ані свободи діяльності, навіть тоді, коли добивалися послаблення впливу патриціату і здобували можливість певної участі в управлінні містом. Багато спільних рис існувало у структурі та внутрішній ієрархії закладів. Найбільшим правом у німецькій організації користувалися «колегії п'яти», котрі поєднували адміністративну й судову владу. Приблизно така ж форма керівництва спостерігалася в українських цехах: старший і молодший цехмістри та ще три члени ради. Найважливіші виробничі проблеми вирішувалися спільно. Проте в Гетьманщині цехова структура так і не набула «класичної форми замкнутості» ремісничої корпорації, на відміну від Німеччини, а тому проіснувала набагато довше – аж до XIX ст. Таким чином, в останній, як і в усій Західній Європі, цехове ремесло швидко втрачало свою роль⁵⁸.

У не набагато кращому економічному становищі на кінець XVII ст. опинилася Франція, де від середини 1680-х рр. розпочався економічний занепад. Головними причинами такого явища слід уважати домінування давно застарілих середньовічних порядків і значною мірою консервативного натурального ведення господарства, а саме панування аграрних відносин, що базувалися на поземельній залежності селян, їх непомірному оброчному визиску та власності можновладців на землю, недоторканість станових привілеїв дворянства, його політична всевладність. Навіть деякі прогресивні агрокультурні починання ставали малопомітними за умов іспольщини, коли у формі оренди землі орендар віддавав землевласникові половину врожаю.

⁵⁴ Всемирная история. – Т.V. – С.402–403.

⁵⁵ Див.: *Janssen J.* Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. – Bd I. – 1878. – S.335.

⁵⁶ *Inama-Sternegg K.T.* Die volkswirtschaftlichen folgen des Dreißigjährigen Krieges // Historisches Taschenbuch. – 1864. – S.63.

⁵⁷ *Эпштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – С.227.

⁵⁸ *Швидько А.К.* К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1973. – С.9–13.

Не знайшли належного сприйняття у суспільстві й торгівельно-промислові заходи міністра часів Людовіка XIV, вихідця з купецької родини Жана Батиста Кольбера. А він, пропагуючи один із варіантів меркантилізму, прагнув збільшення державних прибутків за рахунок установавання активного торгового балансу, заохочення до вкладання коштів у розвиток промисловості, зростання експорту промислових виробів і зменшення імпорту. Кольбер заснував спеціальну судову палату з метою покарання осіб за зловживання у фінансових справах. Водночас змусив відкупників податків і фіскальних урядовців за значні порушення сплачувати величезні штрафи, а селянам зменшив безпосередній податок (талью). Наслідком його діяльності стало встановлення рівноваги у фінансовій системі Франції. Однак вона почала швидко руйнуватися відразу після смерті Кольбера. Великими заслугами міністра також стало скасування митниць між північними й південними провінціями, що значно посилало внутрішні зв'язки, створення французьких Ост-Індської та Вест-Індської торговельних компаній, запровадження нового митного тарифу, який помітно підвищив ціни на іноземні товари, заборона вивозу сировини за кордон тощо⁵⁹.

У кінці XVII ст. у Франції панував релігійний фанатизм, зведений ледь не на вершину державної політики. Нещадне переслідування гугенотів на законодавчому рівні забезпечували спеціальні едикти, яких у 1665–1685 рр. було видано майже 200. Неабияк погіршував ситуацію виїзд французьких протестантів до Голландії, Англії, Пруссії, Ірландії, Швейцарії⁶⁰. За 15 років кількість населення у Франції скоротилася на 250 тис. осіб. Показники еміграції сягнули 2 млн людей, серед котрих багато підприємців і мануфактурних робітників. Людовік XIV вів війни майже з усією Європою, що неабияк підривало економічний потенціал і демографічні ресурси країни⁶¹.

На тлі негараздів в економіці Західної Європи помітно зростає вагомість на світовій арені Московії, а за нею й Гетьманщини. Адже останні поставляли на закордонні ринки цінну сировину та вироби, у тому числі шкіру, сало, хутро, віск, насіння льону, ікру, м'ясо тощо.

Найбільш передові позиції серед держав Європи вочевидь посіла Голландія, фінансова система й господарство якої набули найвиразніших рис капіталізації. Зокрема тут виникло мануфактурне виробництво шовку. Відтепер за дешевизною його виготовлення він успішно конкурував із французьким. Великою прибутковою вартістю характеризувалися предмети розкоші, що реалізовувалися за кордоном. Першорядним завданням місцевої промисловості стали вичинка шкіри, виготовлення сирів, переробка продукції тваринництва⁶². Саме в Голландії мануфактура й відповідні відносини набули найвищої буржуазної форми.

В означений період помітну роль у забезпеченні фінансової системи європейських країн відігравали банки. Так, 1609 р. було засновано Амстердамський банк, 1619 р. у Венеції з'явився «Банко Джиро», 1694 р. – Англійський банк⁶³. У середині XVII ст. Амстердамський банк перетворився ледь не на фінансовий центр світу і водночас став чи не найбільшим міжнародним спекулянттом. Англійський банк уперше почав займатися не лише депозитами та переправленням коштів,

⁵⁹ Ададуrow В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Л., 2002. – С.222–223; Барцевская Н.Е. Промышленная политика Кольбера // Научные записки Ворошиловградского педагогического института. – 1940. – №1.

⁶⁰ История Франции: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1972. – С.267–268.

⁶¹ Экономическая история капиталистических стран. – Москва, 1962. – С.235.

⁶² Там же. – С.236.

⁶³ Pohl M. Handbook on the History of European Banks. – Edward Elgar Publishing, 1994. – P.720, 1138.

а й наданням кредитів. На теренах України європейські банки функціонували з XV ст., але їх діяльність не набула особливо великих масштабів на той час⁶⁴.

Отже якщо у загальних рисах характеризувати соціально-економічний розвиток країн Західної Європи, то вочевидь можна побачити певні спільні тенденції й у Гетьманщині другої половини XVII ст., особливо у сфері торгівельного обігу, початку мануфактурного виробництва, у витоках формування буржуазних відносин і становленні фінансової системи. Щоправда значна кількість означених вище явищ у Гетьманщині з'явилася дещо із затримкою й відрізнялася за масштабами у зв'язку зі вкрай нестабільною суспільно-політичною ситуацією.

REFERENCES

1. Adadurov, V. [2002]. *Istoriia Frantsii: Korolivska derzhava ta stvorennia natsii (vid pochativk do kintsia XVIII st.)*. Lviv: UKU. [in Ukrainian].
2. Avdakov, Yu.K., & Polyanskij, F.Ya. (Eds.). [1962]. *Ekonomicheskaya istoriya kapitalisticheskikh stran*. Moskva: Sotsekgiz. [in Russian].
3. Barg, M.A. [1950]. *Kromvel i ego vremena*. Moskva. [in Russian].
4. Cantoni, D. [2014]. The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands. *Journal of the European Economic Association*, 13(4), 561–598.
5. Chistyakova, E.V. [1975]. *Gorodskie vosstaniya v Rossii v pervoj polovine XVII v. (30–40-e gg.)*. Voronezh. [in Russian].
6. Coates, B. [2004]. *The Impact of the English Civil War on the Economy of London, 1642–50*. Aldershot: Ashgate.
7. Dereviankin, T.I. [1975]. *Promyslovij perevorot na Ukraini: Pytannia teorii ta istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Epshtejn, A.D. [1961]. *Istoriya Germanii ot pozdnego srednevekovya do revolyutsii 1848 g.* Moskva. [in Russian].
9. Erofeev, N.A. [1964]. Anglijskaya promyshlennaya revolyutsiya v osveshchenii burzhuznoj istoriografii. *Voprosy istorii*, 11, 99–110. [in Russian].
10. Fedorenko, P.K. [1960]. *Rudni Levoberezhnoj Ukrainy v XVII–XVIII vv.* Moskva. [in Russian].
11. Holobutskiy, V.O. [1970]. *Ekonomichna istoriia Ukraini RSR: Dozhovtnevyj period*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Hurzhii, I.O., & Hurzhii, O.I. [2013]. *Kupetstvo Kyieva ta Kyivshchyny XVII–XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Karpachev, A.M. [1957]. O sotsialno-ekonomicheskoy sushchnosti votchinnoj manufakturny. *Voprosy istorii*, 8, 101–117. [in Russian].
14. Kiku, I.O. [1985]. Aktovi knyhy yak dzherelo vyvchennia demohrafii Volyni pershoi polovyny XVII st. *Istorychni doslidzhenia: Vitchyzniana istoriia*, 11. [in Ukrainian].
15. Kompan, O.S. [1963]. *Mista Ukrainy v drugij polovini XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kopchak, S.I. [1974]. *Naseleння Ukrainy Prykarpattia (Istoryko-demohrafichny narys): Dokapitalistychnyj period*. Lviv. [in Ukrainian].
17. Krykun, M.H. [1971]. Naseleння Podil'skoho voievodstva v pershij polovini XVII st. *Ukrainskyi istoryko-geohrafichny zbirnyk*, 132–133. [in Ukrainian].
18. Landes, D.-S. [1961]. Encore la revolution anglaise du XVIII-e siècle. *Bulletin De La Société d'Histoire Modern*, 12(18). [in French].
19. Overton, M. [1996]. *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge, England; New York: Cambridge University Press.
20. Pohl, M. [1994]. *Handbook on the History of European Banks*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
21. Polyanskij, F.Ya. [1959]. *Ekonomicheskij stroj manufakturny v Rossii XVIII v.* Moskva. [in Russian].
22. Rabb, T.K. [1962]. The Effects of the Thirty Years War on the German Economy. *The Journal of Modern History*, 34(1), 40–51.
23. Renouvin, P. (Ed.). [1953]. *Histoire des relations internationales (Vol.2)*. Paris. [in French].
24. Sagarra, E. [2002]. *A Social History of Germany, 1648–1914*. London: Routledge.
25. Sas, P.M. [1998]. *Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Shulga, I.G. [1960]. Razvitie torgovli na Levoberezhnoj Ukraine vo vtoroj polovine XVIII v. *Voprosy genezisa kapitalizma v Rossii*. [in Russian].
27. Shvidko, A.K. [1973]. K voprosu o remeslennom tsekhe v srednevekovom gorode [po germanskim i ukrainskim istochnikam]. *Voprosy germanskoj istorii i istoriografii*, 9–13. [in Russian].
28. Smolii, V.A., & Stepankov, V.S. [1995]. *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychni portret*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Smolii, V., & Stepankov, V. [1999]. *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Sofronenko, K.A. [1958]. *Sobornoe ulozhenie 1649 g. – kodeks russkogo feodalnogo prava*. Moskva. [in Russian].
31. Strishenets, M.M. [1982]. Chyselnist naselennia Kyivskoho i Chernihivskoho voievodstv v pershij polovini XVII st. *Demohrafichne doslidzhenia*, 6, 93. [in Ukrainian].
32. Tkachenko, M.M. [1964]. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichny rozvytok Livoberezhnoj Ukrainy (druga polovyna XVII – pochatok XVIII st.). *Ukrainskyi istorychny zhurnal*, 1, 81. [in Ukrainian].
33. Topolski, J. [1994]. *Polska w czasach nowozytnych (1501–1795)*. Poznań. [in Polish].
34. Veselago, V.V. [1955]. *Ekonomicheskaya politika Bogdana Khmel'nitskogo (1648–1657)*. Kiev. [in Russian].
35. Zientara, B. [1954]. *Dzieje matopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w.* Warszawa. [in Polish].

⁶⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст. – Т.2. – К., 1997. – С.80–84.

Oleksandr Hurzhii

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), specrada_istoria@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Nataliia Zalietok

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Sector for Archives Preservation Technologies Development,
Department for Archival Affairs Technological Support,
Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping
(Kyiv, Ukraine), nataliazalietok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

New Socio-Economic Phenomena in Western Europe and Hetmanshchyna in the Second Half of the Seventeenth Century: Historical and Comparative Analysis

Abstract. The purpose of the article is to analyze and compare new trends of the socio-economic life in Western Europe and Hetmanshchyna in the second half of the seventeenth century. **The research methodology** is based on the principles of historicism and determinism. The authors used both general scientific (analysis, synthesis, analogy, abstraction, generalization), and specially-historical (critical analysis of sources, comparability, problem-chronological) methods. **The scientific novelty.** The article first attempts to make a comparative analysis of social and economic processes in Western Europe and Hetmanshchyna. These issues have not yet been the subject of a special study and in Ukrainian and foreign literature can be found only a single analogy between the socio-economic situations of these regions in the second half of the eighteenth century. During the study, the authors analyzed a wide range of diverse literature, including the works of well-known specialists. **Conclusions.** In the middle of the seventeenth century the social and political life of most of the powerful European states, including Ukraine, was characterized by a number of common features, such as social protests, migration, the crisis of the old political elites and their substitution by the new ones, destruction of the national economy, armed conflicts. The authors conclude that in the socio-economic development of the countries of Western Europe and Hetmanshchyna there are certain common tendencies, in particular, in trade, manufactory production, the origins of the formation of bourgeois relations and the formation of the financial system of banks. However, the socio-political situation of Hetmanshchyna during the studied period was very unstable; because of it, a number of progressive tendencies of socio-economic life appeared in the region with some delays and had smaller scope than in Western Europe.

Keywords: socio-economic life, trade, manufactory, Western Europe, Hetmanshchyna.

Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом

Анотація. Мета дослідження. На основі аналізу широкого кола архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити заснування, розвиток і занепад у XVIII – першій половині XIX ст. скиту Чорний Вир на Афоні, розкрити його значення у житті українського чернецтва Святої Гори, зв'язки з козацтвом, виявити роль старшини у ктиторській підтримці обителі та святогірських ченців-співвітчизників. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Використано маловідомі архівні джерела, на основі яких комплексно досліджено процес заснування й діяльності українського скиту на Афоні у XVIII – першій половині XIX ст. Шляхом аналізу архівних та опублікованих матеріалів виявлено малознані аспекти розвитку й діяльності цього українського осередку, його зв'язки з чернецтвом і козацтвом в Україні. Наголошено, що святогірський «козацький» скит є важливим елементом спадщини українського чернецтва на Афоні, прямим свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Січі з центром православного чернецтва й ісихазму. Зазначено, що ця пам'ятка присутності запорожців на Святій Горі має духовно-культурну та науково-історичну цінність, потребує подальших досліджень і відновлення.

Ключові слова: Чорний Вир, Афон, Греція, Україна, козацтво, Січ, скит, чернецтво, Григорій Голуб.

Малодослідженою сторінкою в історії українського чернецтва стало існування на Афоні (Греція) у XVIII – першій половині XIX ст. «козацького» скиту Різдва Богородиці Чорний Вир. Він відомий також за грецькими документами як «Маврос Вірос» («Μαῦρος Βήρος»), болгарськими – як «Черни Вир». Був заснований на території болгарського Зографського монастиря на Афоні в 1744–1747 рр., у той період, коли давньоруські обителі Русик і Ксилургу більше не належали слов'янським ченцям і були зайняті греками. Ця зовсім забута нині обитель в єдиній у світі автономній чернечій республіці певний час була осередком українського чернецтва на Афоні та водночас важливою духовно-культурною сполучною ланкою між центром православного аскетизму й українськими монахами та козаками.

Існування цього скиту досі залишається однією з найменш вивчених сторінок в історії як Святої Гори, так і її стосунків із церковними та чернечими осередками в Україні. Донедавна не було жодної комплексної студії про цю афонську обитель. Перші вітчизняні дослідження Чорного Виру започаткував автор цієї статті в 2014–2015 рр. Пошуки в українських та грецьких архівах, виявлені там матеріали дозволили по суті заново відкрити доти маловідомий скит, увівши в науковий дискурс незнані факти з історії перебування українських ченців і козаків на Святій Горі¹.

¹ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне: Малоизвестный казачий скит «Чёрный Выр» на Святой Горе. – К., 2015. – С.29; *Его же.* Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир: Сборник 3: Мат. междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон, 2016. – С.214–246; Шумило С.В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії: Мат. 15-ї міжнар. наук. конф. (29 травня – 3 червня 2017 р.). – К., 2017. – С.69–77.

Корпус відомих на сьогодні документів, які стосуються історії Чорного Виру, нараховує лише кілька десятків одиниць, переважно це офіційні матеріали. Серед них можна виокремити ті, що утворилися на теренах України та за її межами, а також іноземного походження: листування ченців Чорного Виру з церковним і світським керівництвом в Україні XVIII–XIX ст.; їхні свідчення й показання під час допитів у київських духовній консисторії та губернській канцелярії XVIII–XIX ст.; документи з архівів афонських монастирів; матеріали особового походження (спогади, подорожні нотатки ченців і паломників, які бували у Чорному Вирі).

У статті використано документи з українських, російських, афонських архівів, які відкривають нові й невідомі факти з історії української обителі. Зокрема важливі у цьому контексті листи засновника Чорного Виру ієросхимонаха Григорія (Голуба), які вперше вводяться в науковий обіг. Один із них – від 20 серпня 1756 р. на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври архімандрита Луки (Білоусовича)². До нього додано супровідний лист на ім'я настоятеля лаври від отамана Дядьківського куреня, який виконував на Запорізькій Січі обов'язки військового писаря, еклезіарха та «будівничого Військової церкви» Онисима Семеновича Кривицького від 13 жовтня 1756 р.³ Ще один документ – це лист Григорія (Голуба), написаний ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорізького Петра Калнишевського⁴. Цінними джерелами з історії Чорного Виру, які вперше використано автором, стали матеріали справи Генеральної військової канцелярії за 1750–1751 рр. щодо підсавула 3-го компанійського полку Івана Семонаса, який у Чорному Вирі був ченцем на ім'я Йоаникій⁵; папери Київської губернської канцелярії за вересень 1756 р. у справі ченця Чорновирського скиту Йова (в миру Яків Максимович Бутенко)⁶; матеріали за 1758 р. у справі ієродиякона Йоасафа (в миру Іван Юхимович Петренко, козак Киселівської сотні Чернігівського полку)⁷; справа 1766 р. щодо ієромонаха Серафима⁸ та за 1767 р. щодо монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку⁹; справа від 1772–1773 рр. про передачу до Чорного Виру «церковних книг, священних судов и одежд священнических»¹⁰; папери Київської духовної консисторії 1775 р. щодо чорновирських ченців Йосифа та Ореста¹¹; документи 1802 р. стосовно ченця Пахомія¹² та 1827 р. про прийняття до Києво-Печерської лаври чорновирського монаха Феофана¹³. Завдяки цим та іншим архівним документам нам відомі імена понад десяти українських афонських ченців зі скиту Чорний Вир. Ще одним важливим джерелом став документ з архіву протату Афона від 12 вересня 1787 р., яким засвідчується, що з благословення константинопольського патріарха святогірські проєстоси постановили на скит Чорний Вир покласти обов'язок сплатити

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.128. – Оп.1. – 1756. – Спр.156. – Арк.2.

³ Там само. – Арк.3.

⁴ Там само. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.46.

⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10623. – 12 арк.

⁶ Там само. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁷ Державний архів Чернігівської обл. (далі – Держархів Чернігівської обл.). – Ф.679. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1–9.

⁸ ЦДАК України. – Ф.127. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.3а.

⁹ Там само. – Арк.1–12.

¹⁰ Российский государственный архив военно-морского флота (далі – РГА ВМФ). – Ф.190. – Оп.1. – Д.22. – Л.72–72 об.; Д.47. – Л.36 об.

¹¹ ЦДАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1110. – 38 арк.

¹² Российский государственный исторический архив. – Ф.796. – Оп.83. – Д.870. – Л.4.

¹³ ЦДАК України. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.566.

османцям як податок харадж на рівні з іншими самоврядними скитами Афона. Цей акт зберігається в архіві протату й 1991 р. був описаний у каталозі¹⁴. Також автор використав невідомий вітчизняним дослідникам рукопис болгарською мовою, укладений єпископом бранницьким Неофітом (Ніколовим) – колишнім протосингелом Болгарського екзархату й ректором болгарської семінарії в Константинополі, який нетривалий час жив 1899 р. у Зографському монастирі на Афоні та залишив опис виникнення скиту Чорний Вир¹⁵. Створено документ на початку ХХ ст. на підставі усного переказу та розповідей старих ченців Зографського монастиря. Цей рукопис представляє собою зошит на 32 стор. рукописного тексту. Зберігається він в архіві Зографського монастиря на Афоні. Окремі уривки без належного критичного аналізу опублікувала болгарська дослідниця К.Бояджиєва¹⁶. Більш розширений огляд здійснив автор цієї статті в 2015 р. після отримання в архіві Зографського монастиря повного тексту¹⁷. Також у 2018 р. документ вивчав болгарський історик К.Павлікянов¹⁸.

Описана єпископом Неофітом історія заснування Чорного Виру нині є найбільш розлогим викладом подій. Проте озвучена там інформація доволі тенденційна, до того ж заснована здебільшого не на документах, а на пізніших усних переказах болгарських ченців. Через це сприймати її необхідно критично, оскільки перевірити на основі документальних джерел поки що не вдалося. Викладена вона в рукопису, направленому з листом на ім'я ігумена Зографського монастиря архимандрита Григорія в період з 1902 по 1908 рр. у відповідь на запит про ініціативи якихось ченців із меж Російської імперії щодо відновлення Чорного Виру. Критично сприймати інформацію у творі Неофіта змушують і певні історичні невідповідності. Зокрема він плутає деякі дати й назви, а також Запорізьку та Задунайську Січі, котрі існували в різні історичні періоди.

Крім того, автор уводить у науковий обіг не так давно знайдені в афонських архівах лист ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II від 1912 р.¹⁹ та невідомий раніше рукопис румунською мовою²⁰, в яких подаються свідчення про Чорний Вир. Також автор зібрав та використав свідчення, спостереження, спогади, згадки про Чорний Вир попередніх дослідників. Ці відомості доповнюють напрацьований матеріал, хоча через свою фрагментарність не дають змоги скласти повноцінне уявлення про історію розвитку та діяльність афонської обителі. Так, про Чорний Вир лише в декількох рядках є скупі згадки в єпископа Порфирія (Успенського)²¹, у словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона, «Путівнику по Афону» 1895 р., «Путівнику» А.Павловського 1913 р., в афонських нотатках

¹⁴ Αρχείο Πρωτάτου. Επιστομές μεταβιβαστικών εγγράφων [Αθωνικά Σύμμεκτα 2] / Χ. Γαπαρης. – Αθήνα, 1991. – Σ.68–69.

¹⁵ История за Скито Чернь Виръ: Препис от писмото на Браницкия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Священата Зографска обител [Рукопис]. – С.1–32 [архив на българския Зографски манастир на Атон].

¹⁶ Бояджиєва Е. Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хилендарски, на прага на Българското възраждане. – София, 2002. – С.144–152.

¹⁷ Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

¹⁸ Див.: Павлікянов К. Афонский Зографский скит «Чёрный Выр» и его казачье братство – тексты архивных свидетельств (1747–1908 г.) // Киево-Печерська лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття: 36. мат. міжнар. конф., Київ, 20–21 липня 2018 р. (готується до друку).

¹⁹ Переписка (копјалник) Благовештенске Келје, Хиландар, 1912. – С.10–10 об. [архив српског манастира Хиландар на Атону].

²⁰ Memoriu [al călugărilor ruși, proprietari de Chiliz și Colibe în Sf.Munte al Athonului către Guvernul Majestății Sale Domnului și Împăratului tuturor Rusiilor, unicului Protector natural al compatrioților săi în Turcia]. – F.13 [колекція О.Маголі].

²¹ Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский: Второе путешествие по Св. горе Афонской в годах 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. – Москва, 1880. – С.93, 257.

російського емігрантського письменника В.Маєвського 1960-х рр.²² Також коротко згадується про Чорний Вир у дорожніх записках настоятеля посольської церкви в Константинополі архімандрита Леонтія (Яценка-Зеленського), який побував у скиті 1763 р.²³, у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), котрий прийняв постриг у Чорному Вирі 1768 р.²⁴, у листах афонського ієросхимонаха Сергія (Весніна) 1847 р.²⁵ Є короткі згадки про скит також у творах святогірських ченців Никифора та Єрофія (1824 р.), бібліотекаря Хиландарського монастиря Сави (Броер) за 1898 р.²⁶ та ігумена монастиря Есфігмен архімандрита Герасима (Смирнакіса) за 1903 р.²⁷ Також згадки про Чорний Вир зустрічаються у працях болгарських дослідників М.Ковачева, А.Божкова, А.Василієва, К.Павлікіянова, К.Бояджієвої, які описували історію Зографського монастиря й побіжно згадували про існування на його території скиту²⁸. Відомості у зазначеній літературі настільки фрагментарні, що за ними абсолютно неможливо скласти докладні уявлення про обитель та її історію, надто про зв'язки Чорного Виру з українським чернецтвом і козацтвом.

У представлений статті на основі архівних матеріалів по-новому розкривається історія зв'язків українського чернецтва з Афоном у XVIII – на початку XIX ст. Автор використовує всю наявну джерельну базу, уводить в обіг нові джерела й робить спробу розкрити маловідомі сторінки з історії Чорного Виру.

«Козацький» скит Чорний Вир на Афоні існував при болгарському Зографському монастирі. Варто зазначити, що при цій обителі здавна подвизалися не лише болгари, але й вихідці з України²⁹. Точну дату заснування Чорного Виру поки що встановити не вдалося. Єпископ Порфирій (Успенський) та інші автори називали 1747 р.³⁰ Проте ніяких документальних підтверджень не виявлено. Водночас болгарський історик К.Павлікіянов звертає увагу на той факт, що в 1903 р. ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архімандрит Герасим (Смирнакіс) прокоментував відому йому інформацію про податки, які святогірські обителі повинні були виплачувати турецькій владі в 1744 р. Згідно з його відомостями, того року зографський «Мавровирський» скит (тобто Чорний Вир) був зобов'язаний сплатити османцям харадж³¹. Згадка про 1744-й рік «може

²² Афон // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.ПА. – Санкт-Петербург, 1891. – С.583; Путеводитель по св. Афонской Горе и указатель её святынь и прочих достопамятностей, с 29-ю видами монастырей и скитов, и картою Афона. – Москва, 1895. – С.60; Путеводитель по Св. Горе Афонской: В память 300-летия царствования дома Романовых. – Москва, 1913. – С.99; *Маевский В.А.* Афон и его судьба. – Москва, 2009. – С.96.

²³ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750–1751 гг. / Публ. Д.И.Эварницкого. – Екатеринбург, 1915. – С.88, 92, 94–95.

²⁴ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет: 1766–1776 гг. // Православный палестинский сборник. – Т.ХП. – Вып.36(3). – Санкт-Петербург, 1891. – С.12–13.

²⁵ *Сергий (Веснин), иеросхим.* Письма к друзьям своим о Святой Горе Афонской. – Санкт-Петербург, 1850. – С.163–166.

²⁶ Сава Хиландарац, мон. Света Гора / прев. Б.Димића. – Београд, 1898. – С.112–120.

²⁷ *Σημράκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Αθήνα, 1903. – Σ.141, 561–562.

²⁸ *Ковачев М.* Български ктиторы в Света гора. – София, 1943; *Божков А., Василичев А.* Художественото наследство на манастира Зограф. – София, 1981; *Бояджиева Е.* Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хиландарски, на прага на Българското възраждане. – София, 2002; *Павлікіянов К.* История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.: Свидетелствата на 27 неизвестни док-та. – София, 2005.

²⁹ *Шумило С.В.* «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.24–29; *Его же.* Афонский скит «Чёрный Вир» и попытки воссоздания нового Русика... – С.215–220.

³⁰ *Порфирий (Успенский), еп.* Восток христианский... – С.91–93, 257; Путеводитель по св. Афонской Горе. – Москва, 1895. – С.60; Путеводитель по Св. Горе Афонской. – Афон, 1913. – С.99.

³¹ *Σημράκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Αθήνα, 1903. – Σ.141.

означати тільки одне – що Чорновирський скит уперше ввійшов до списків про виконання обов'язку зі сплати податків і зборів щонайменше на кілька років (від 1747 р. – *С.Ш.*) раніше»³². Це дуже цікаве застереження, але й воно не бездоганне, оскільки поряд із наявними на той час скитами Ксилургу та Чорний Вир у тому ж переліку було згадано ще й Іллінський скит, заснований Паїсієм (Величковським) лише в 1757 р., а статус свій він набув щойно в 1766 р.³³ На нашу думку, Герасим (Смирнакіс) припустився помилки щодо датування обкладання податками, і замість 1744-го року мало б ітися про вересень 1787-го, що підтверджує наявний в архіві протату Афона документ за цей рік³⁴.

Так чи інакше, можемо достеменно говорити про заснування Чорного Виру між 1744 і 1747 рр. Виникнення його до 1744 р. однозначно виключене, оскільки київський паломник і монах Василь Григорович-Барський саме навесні того року вдруге відвідав Афон, детально описавши Зографський монастир. І якби на той час Чорний Вир вже існував, то він неодмінно згадав би про нього.

Судячи з наявних джерел другої половини XVIII ст., Чорновирську обитель було засновано на жертви українського козацтва представником козацько-старшинського роду Григорієм Остаповичем Голубом (іноді його прізвище згадується як Голубенко), котрий полишив військову службу у званні бунчукового товариша, прийняв у Києво-Печерській лаврі чернечий постриг і подався на Афон. У документах XVIII ст. цей Григорій Голуб значиться як ієросхимонах, «будівничий» та засновник Чорного Виру на Афоні. Відомо, що з 1699 р. він навчався в Києво-Могилянській академії, а в 1720-х рр. пішов по батьківських стопах: із 1723 р. мав звання значкового та бунчукового товариша Ніжинського полку на Чернігівщині³⁵. Проте в 1730-х рр. він вийшов із військової служби. У 1733 р. разом із братом Павлом продав родинний скляний завод (гуту) біля хутору Ретика, також продав родинний хутір Голубовичі, а в 1735 р. доручив матері продати свої двір і землі у с. Андріївка Кролевецької сотні³⁶. Після цього в Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий постриг під ім'ям Гурій, а згодом ще й схиму як Григорій, і вирушив на Афон, де між 1744 і 1747 рр. заснував скит Чорний Вир³⁷.

Відомостей про старця Григорія (Голуба) залишилося дуже мало, а ті, що є, фрагментарні. Де та ким він був рукоположений у священники невідомо. Не знаємо, як і коли він помер. Згідно з кількома документами від 1775 р., на той час він ще керував та продовжував будувати у своєму «черкеському»³⁸ скиті на Афоні³⁹. Отже на той час йому мало вже виповнитися не менше 80 років.

³² Павликянов К. Афонский Зографский Скит... [с.3].

³³ *Игнатий, ин.* Историческое описание Св. славного Пророка Илии скита, что на Афоне. – Москва, 1860. – С.12; Русский общежительный скит Св. Пророка Илии на Афонской Горе. – Одесса, 1883. – С.16, 28.

³⁴ Αρχείο Πρωτάτου... – Σ.68–69.

³⁵ *Маркович Я.А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.1 (1717–1725 гг.). – К., 1893. – С.98; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.298; *Алфьоров О.А.* Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кін. XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – С.158; *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): Довідник. – Т.2. – К., 2016. – С.226.

³⁶ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1. – С.297–298; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.728.

³⁷ *Шумило С.В.* Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис. – 2020. – №2(152). – С.60–80.

³⁸ У XVIII ст. в Російській імперії (В.Тагищев, О.Рігельман та ін.) побутувало уявлення, начебто запорізькі козаки походять від північнокавказького народу – черкесів, тож подеколи це слово використовували як синонім «запорозців», «черкасів», «козаків». Див. докл.: *Новікова Л.* До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. // Чорноморська минувшина. – Вип.10. – Одеса, 2015. – С.56–68.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1110. – 38 арк.; Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

Згідно з переказами, заснували скит Чорний Вир українські козаки за підтримки російської імператриці Єлизавети Петрівни, котра перебувала в таємному (морганатичному) шлюбі з графом Олексієм Розумовським (Розумом), рідним братом останнього гетьмана Кирила Розумовського. Так, у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), який проживав у Чорному Вирі з 1768 по 1775 рр., повідомляється, що «оний скит збудований від государині імператриці Єлизавети Петрівни [...] В архідрозі прописане всюди ім'я вселаскавої государині у вічну її пам'ять»⁴⁰. При цьому Ігнатій уточнював, що в «оному монастирі начальствующий будівничий Григорій, постриженник Києво-Печерської лаври»⁴¹. Знайти документальні підтвердження цим переказам не вдалося. Радше йшлося не про виділення особисто імператрицею грошей на скит, а про надання нею дозволу на таке субсидювання з коштів, зібраних в Україні.

Очевидно, Григорій (Голуб) був знайомий із колишніми козаками Козелецької сотні братами Розумами (Розумовськими), через яких і міг отримати монарший дозвіл створити скит на Святій Горі. Зокрема таку протекцію йому міг скласти родич і побратим по Гілянсько-Сулацькому походу Яків Андрійович Маркович, котрий обіймав посаду генерального підскарбія при гетьмані К.Розумовському й у 1742 р. входив до козацько-старшинської делегації на коронації імператриці Єлизавети.

Про причетність до розбудови Чорного Виру російської монархині натякає й румунський рукопис⁴². Болгарські мистецтвознавці, описуючи храм Чорного Виру, так само відзначали, що, згідно з легендами, зведений він був за протекції імператриці в 1747 р.⁴³ Аналогічну думку повторено в історичному дослідженні⁴⁴. Про грошовий внесок Єлизавети на Чорний Вир повідомляється й у нещодавно виявленому в архіві Хиландарського монастиря листі афонського ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II від 1912 р.⁴⁵

Водночас єпископ бранницький Неофіт (Ніколов) ставив під сумнів думку, начебто скит і соборний храм обителі було збудовано «малорусами», та ще й за підтримки імператриці, стверджуючи, що остання дарувала на цю справу лише 1 тис. руб.⁴⁶ На його переконання, скит облаштували болгарини на пожертви заможного паломника Вилчо Баанова, який уперше побував на Афоні лише в 1755 р. Утім окрім слів Неофіта (Ніколова) початку ХХ ст., жодних інших документів про причетність В.Баанова до розбудови Чорного Виру, віднайти не вдалося. Не знайдено жодних згадок про цю людину й у матеріалах ХVIII ст., які стосуються насельників цієї афонської обителі.

Намагаючись заперечити заснування й розбудову Чорного Виру «малорусами», болгарський єпископ водночас суперечив сам собі. Так, у цьому ж оповіданні він пояснював появу у скиті українців тим, що спочатку вони жили разом із болгаринами у Зографському монастирі, однак із часом між ними запанував розбрат. Як розповідали Неофіту в 1899 р. болгарські ченці, із причини «непокори» та «буйства» колишніх козаків «монастир, щоб їх приборкати, відправив їх у вигнання на Чорний Вир, місцину необжиту та лісисту. Спочатку вигнанців було шестеро.

⁴⁰ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁴¹ Там же.

⁴² Мемогию... – Ф.13.

⁴³ Божков А., Василичев А. Художественного наследство на манастира Зограф. – С.217.

⁴⁴ Ковачев М. Български ктитори в Света гора. – С.46–50.

⁴⁵ Переписка (копцалник) Благовещенске Келје. Хиландар. 1912. – С.10–10 об.

⁴⁶ История за Скито Чернь Вирь... – С.5–6.

На перший час вони змайстрували каливу з деревини, а потім – суху будівлю із кам'яними стінами на землі. На свята та недільні дні вони приходили в монастир на божественну літургію і брали участь у спільних монастирських роботах разом із братією монастиря та їм давали необхідну для життя їжу. Із плином часу інші їхні земляки прийшли до них, прийняли чернечий чин і так їх кількість зросла до 16 калив, в яких вони жили по одному й по двоє монахів». Поступово «кількість калив зросла до 26»⁴⁷.

Варто зазначити, що єпископ Неофіт був категоричним противником повернення ченців українців чи росіян до Чорного Виру. На це і було спрямовано його опис історії скиту, в якому він у категоричній формі застерігав ігумена Зографа під жодним приводом не допустити туди знову цих монахів, і навіть погрожував тому карами. Саме тому він доводив, що Чорний Вир збудували болгари.

Ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архімандрит Герасим (Смирнакіс) згадував, як наприкінці XIX ст., коли російський посол у Константинополі граф М.Ігнат'єв відвідав Зографський монастир, Неофіт (Ніколов), котрий проживав тут, не приховував свого небажання приймати в обитель «російських ченців», вважаючи, що вони можуть захопити весь монастир і вигнати звідти болгар⁴⁸. Напевно, саме з цієї причини Неофіт у відповіді ігумену Зографа не просто закликав не допустити передачі Чорного Виру, але й намагався показати всіх святогірських «російських ченців» у найнегативніших тонах, називаючи їх «п'яницями» та «псевдомонахами», і доводячи виняткові права на скит лише болгар⁴⁹.

Критично сприймати інформацію з твору Неофіта змушують і певні історичні невідповідності. Зокрема він помилково вважав, що скит було засновано за Катерини II (хоча й зазначав: «не пам'ятаю добре») «малорусами з місцевості біля Дунаю, а не з Росії»⁵⁰, тобто плував Запорізьку й Задунайську Січі, котрі існували в різні історичні періоди. Намагаючись відстояти думку, що Чорний Вир був лише «келією», а не самоврядним скитом, Неофіт обмовлявся, що «чорновирські відлюдники» «за прикладом інших скитів на Святій Горі дали йому (Чорному Виру – С.ІІІ.) ім'я Скит, що монастир, у незлобивості своїй і без оскарження, визнав»⁵¹. Таким чином навіть Неофіт не заперечував, що Зограф визнавав за Чорним Виром статус самоврядного скиту.

Про те, що він був саме скитом, а не цілковито залежною від крірархального монастиря «келією», беззаперечно засвідчує й документ з архіву протату Афона від 12 вересня 1787 р. Цим актом проестоси афонських монастирів повідомляють з Константинополя, що з благословення патріарха вони постановили із загальної суми податків, які святогірські обителі мають сплатити османській владі, на три руських скити, а саме Пантократорський Іллінський, зографський Мавровирський та Св. Богородиці (Ксилургу), покласти обов'язок так само сплатити туркам харадж у 121 гріш⁵². Підписали цей акт представники 17 монастирів Афону⁵³. Із цього документа випливає, що на 12 вересня 1787 р. Чорний Вир уже мав офіційний статус самоврядного скиту, тож на загальних підставах сплачував податок. Таким чином,

⁴⁷ История за Скито Чернь Вирь... – С.5–6.

⁴⁸ Σμυρνάκης Γ. Το Άγιο Όρος. – Σ.560–561.

⁴⁹ История за Скито Чернь Вирь... – С.23–24, 28.

⁵⁰ История за Скито Чернь Вирь... – С.4–5, 14, 19–20.

⁵¹ История за Скито Чернь Вирь... – С.11.

⁵² Αρχείο Πρωτάτου... – Σ.68–69.

⁵³ Αρχείο Πρωτάτου... – Σ.68–69.

його було визнано не лише монастирем Зограф, але й вищою духовно-адміністративною владою Афона та Константинопольським патріархатом.

Щодо версії Неофіта (Ніколова) про причетність до заснування Чорного Виру болгарина В.Баанова, то тут так само чимало суперечностей. Із матеріалів допитів чорновирського ченця Йова (Бутенка) за вересень 1756 р. відомо, що соборний храм скиту вже тоді (в 1755–1756 рр.) було збудовано й освячено на честь Різдва Богородиці: «Пішов він прямо з реченим ієросхимонахом (Григорієм Голубом – С.Ш.) у скит, названий Мавровир, де жив світським півтора роки в послушництві різному при келії оного ієросхимонаха. Потім же пострижений він Яків у чернечий чин тим же ієросхимонахом Григорієм, яко він того скиту начальником, минулого 1755 року квітня, а якого числа не пригадує, у церкві Різдва Пресвятої Богородиці з нареченням імені Йов»⁵⁴.

Цей документ засвідчує, що чорновирський храм на честь Різдва Богородиці було вже зведено ще до появи на Афоні В.Баанова. Адже, як мовилося, цей болгарський прочанин уперше прибув на Святу Гору 1755 р., а перейшов до Зографа й почав там допомагати будувати в 1758 р. До того, у 1752 р., В.Баанов через свого сина лише разово передавав пожертву 50 грошів на молитовний спомин у Зограф⁵⁵. Таким чином, станом на 1756 р. В.Баанов ніяк не міг бути причетним до зведення чорновирського храму.

Іншим наявним джерелом, яке спростовує гіпотези єпископа Неофіта (Ніколова), стали спогади чорновирського ченця Ігнатія (Деншина), котрий повідомляв, що на момент прийняття ним у Чорному Вирі чернечого постригу 1768 р. тут уже була «церква облаштована чудова хорошої архітектури»⁵⁶.

Більш правдоподібні дати спорудження чорновирського храму назвав єпископ Порфирій (Успенський), який побував тут у 1845–1846 та 1858–1859 рр. За його словами, будівництво там було розпочате в 1747 р., а остаточно завершилося в 1754 р. за зографського ігумена Акакія⁵⁷. Ці дати цілком збігаються зі свідченнями чорновирського ченця Йова (Бутенка) від вересня 1756 р., котрий повідомляв, що на той час храм Чорного Виру вже було зведено. Оскільки Порфирій працював в архіві Зографського монастиря та спілкувався із зографськими й чорновирськими ченцями невдовзі після закінчення чергової російсько-турецької війни, то його свідчення виглядають більш достовірними, аніж більш пізні єпископа Неофіта (Ніколова) початку ХХ ст. До цього варто додати, що в усіх відомих документах ХVІІІ ст. як «будівничий» скиту фігурував саме Григорій (Голуб), а не В.Баанов чи хтось інший. За свідченням афонського ієросхимонаха Сергія (Весніна), проєстоси Зографського монастиря в 1847 р. розповідали йому, що скит Чорний Вир «залишався в постійному віданні та владі малоросіянь»⁵⁸. Цей самий факт засвідчував енциклопедичний словник 1891 р.⁵⁹

За словами монаха Ігнатія (Деншина), на момент прийняття ним постригу (1768 р.) у Чорному Вирі перебували до 30 чол. братії, котрі жили по різних скитських келіях⁶⁰. Так само місцевий «старець Онуфрій» у листі від 13 травня 1772 р. повідомляв, що тут проживають 30 ченців і ще до 10 по різних пустинях⁶¹. Путівник

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁵⁵ Бояджиева Е. Банско и Атон... – С.108.

⁵⁶ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁵⁷ Порфирій (Успенський), еп. Восток христіанський... – С.91–93, 257.

⁵⁸ Сергій (Веснин), ієросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

⁵⁹ Афон. – С.583.

⁶⁰ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁶¹ РГА ВМФ. – Ф.190. – Оп.1. – Д.22. – Л.72–72 об.

по Афону 1895 р., а також есфігменський ігумен Герасим (Смирнакіс), ієросхимонах Антоній (Булатович) і російський емігрантський письменник В.Маєвський стверджували, що до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. тут «жило більше 30 малоросіяєн»⁶². Водночас монах Серапіон (Луговський), який мешкав у Зографському монастирі та Чорному Вирі з 1763 по 1766 рр., у своїх показаннях повідомляв про 41 «російського підданого», котрі проживали там у цей час⁶³. Ще більшу кількість називали святогірські ченці Никифор та Єрофей, які у виданій 1824 р. праці стверджували про «п'ятдесят монаси, само руси»⁶⁴.

Відомо, що дехто із запорожців і ченців іменували свій скит на Афоні «духовним Запоріжжям»⁶⁵. Також з архівних джерел znana й інша, неофіційна назва цієї афонської обителі – «черкеський скит», тобто козацький⁶⁶. Засвідчено тісні зв'язки насельників Чорного Виру із Запорізькою Січчю. Так, у вересні 1756 р. у Київській губернській канцелярії було допитано монаха афонського Чорновирського скиту Йова (Бутенка), котрий разом із запорожцями прибув до Києва на богомілля. Із матеріалів допиту дізнаємося, що з 25 років він мешкав на Січі, де й познайомився із засновником і «скитоначальником» обителі колишнім бунчуковим товаришем, а тоді вже афонським ієросхимонахом Григорієм (Голубом). Разом із ним Яків Бутенко вирушив на Святу Гору, де і прийняв чернечий постриг під іменем Йов, а через рік знову разом із ним повернувся на Січ⁶⁷.

Із цього документа стає зрозуміло, що настоятель Чорного Виру послушників собі підбирав із запорожців на Січі. Причина цього, напевно, крилася не тільки в тому, що сам Г.Голуб походив із козаків. Загальновідомо, що на Запорізькій Січі, як і на Афоні, було категорично заборонене перебування жінок, а також січовики не мали права одружуватися⁶⁸. У той час на Запоріжжі було доволі поширеною практикою, коли дехто із запорожців, вирішивши відійти від військових буднів і мирської суєти, присвячували себе служінню Богу, живучи відлюдниками на пасіках, у степах і лісах, на дніпровських островах тощо. Там вони копали собі землянки або будували невеликі скити та віддавалися суворим аскетичним подвигам. Також на дніпровських порогах було чимало печер, де нерідко подвизались як монахи-ісихасти, так і козаки-відлюдники⁶⁹.

Д.Яворницький називав таких запорожців «козаками-аскетами», натомість сам козацький загаль – «січовими старцями»⁷⁰. Такі «панотці» користувалися великою повагою й авторитетом серед козацтва. Деякі з них ставали аскетами-відлюдниками назавжди, деякі тільки тимчасово, аби «відновитися духовно», набратися сил після виснажливих походів. Нерідко козаки йшли на

⁶² Переписка (коп'ялник) Благочестивенскаго Келіе. Хиландар. 1912. – С.10; *Σμυρνάκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Σ.561–562; Путеводитель по св. Афонской Горе. – С.60; *Маевский В.А.* Афон и его судьба... – С.96.

⁶³ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.За.

⁶⁴ *Бояджиева Е.* Банско и Атон... – С.153.

⁶⁵ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.88, 92, 94–95.

⁶⁶ ЦДДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10623. – Арк.4.

⁶⁷ Там само. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁶⁸ *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841. – С.39–43; *Феодосий (Макаревский), еп.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – С.89; *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції запорозького козацтва // Православ'я в Україні: Зб. мат. наук. конф. – Ч.2. – К., 2013. – С.371, 377.

⁶⁹ *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції... – С.370–373.

⁷⁰ *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Л., 1990. – С.145; *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції... – С.354–357.

тимчасове послушництво та чорні роботи в монастирі – хто на кілька місяців, а хто й на декілька років. Такий звичай практикувався у Самарському Пустинно-Микільському, Межигірському, інших «козацьких» обителях. Іноді козаки давали обітницю Богові послужити в монастирі за врятування свого життя від явної смерті⁷¹. Очевидно, саме таких, налаштованих на благочестя й аскетизм, і підшукував на Січі настоятель Чорного Виру для своєї «козацької» обителі на Святій Горі.

Із листа ієросхимонаха Григорія (Голуба), написаного ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорізького П.Калнишевського, дізнаємося, що відправник та одержувач були дуже давно знайомі один з одним. Крім того, П.Калнишевський виявляв до Григорія «премилостиве благодіяння» ще коли той був насельником Києво-Печерської лаври. У листі старець Григорій називав ватажка козаків «милостивим моїм благодійником», просив і надалі не полишати його своєю «благоприятственною милостью»⁷².

Збереглося чимало описів того, як проходило збирання афонськими ченцями пожертв і милостині на Запоріжжі⁷³. На підставі цих свідчень можемо уявити собі, як збирали пожертви й послані на Січ ченці зі святогірського Чорного Виру.

Приймали у Чорному Вирі не тільки козаків, але й мандрівних ченців з України. Так, у жовтні 1756 р. через самодурство ігумена Чернігівського Єлецького монастиря втік ієродиякон Йоасаф (Іван Петренко, козак Киселівської сотні Чернігівського полку). Із Чернігова він подався в Мошногірський монастир Переяславської єпархії у Правобережній Україні, а звідти через місяць – на Афон, у скит Різдва Богородиці Чорний Вир, де прожив понад рік⁷⁴.

Короткі спогади про Чорний Вир збереглися також у паломницьких нотатках колишнього насельника Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря архимандрита Леонтія (Яценка-Зеленського), котрий відвідав за дорученням настоятеля обителі спочатку Січ, а потім скит Чорний Вир, або «духовне Запоріжжя», як він його неодноразово називав⁷⁵. Тут Леонтій спілкувався зі «скитоначальником» і братією, а також із запорізькими козаками. Про суперечки з одним із них, Онисимом Семеновичем, «знатним запорожцем, що прибув в Афонську гору на довічне перебування», він розповів детально, при цьому відзначивши, що той «і в духовному Запоріжжі такий же козак, який був і у Січі», залишився «любителем вольності думати й в Афоні по-запорізьки»⁷⁶.

Згаданий запорожець – колишній отаман Дядьківського куреня, який виконував один час на Січі обов'язки військового писаря й навіть «будівничого Військової церкви» Онисим Семенович Кривицький⁷⁷. Він підтримував давню дружбу зі старцем Григорієм (Голубом). Про це відомо, зокрема, з листа О.Кривицького на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври від 13 жовтня 1756 р., яким він повідомляв,

⁷¹ Шумило С.В. Православна духовність та релігійні традиції... – С.376–377.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.46.

⁷³ Феодосий (Макаревский), еп. Материалы... – С.85, 90, 92; Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.8; Шумило С.В. Автобіографія та листи прп. Паїсія // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упор. та ком. С.В.Шумило. – К., 2016. – С.23–28.

⁷⁴ Держархів Чернігівської обл. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1–9.

⁷⁵ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.88, 92, 94–95.

⁷⁶ Там же. – С.92, 94.

⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів: 1734–1775 / Упор. Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко. – Т.1. – К., 1998. – С.136; Скальковський А. История Новой Сечи... – С.81–82; Макидонов А.В. Персональний состав административного аппарата Новороссии XVIII в. – Запорожье, 2011. – С.28–29.

що отець Григорій уповноважив його передати до лаври для написання ікон 49 кипарисових дошок⁷⁸.

Ще одне важливе свідчення про Чорний Вир зустрічаємо в паломницьких записках уже згадуваного ченця Ігнатія (Деншина)⁷⁹. Зокрема він залишив дуже цінний опис маршруту, яким ченці й запорізькі козаки-прочани з Січі по Дніпру та морем діставалися на Святу Гору⁸⁰. Аналогічні свідчення про водний шлях із Запоріжжя на Афон зустрічаються в паломницьких нотатках ченця Мотронинського монастиря Серапіона за 1749 р.⁸¹, Йова (Бутенка), ієромонаха Леонтія (Яценка-Зеленського) та ін.⁸²

Судячи з матеріалів допитів монаха Йова (Бутенка) за вересень 1756 р., можемо зробити висновок, що соборний храм (кіріакон) Чорновирського скиту вже тоді було освячено на честь Різдва Богородиці, тому й сам скит мав аналогічну назву. Також відомо, що при скитському храмі були два приділи: один на честь киевопечерських преподобних, а другий – в ім'я св. Іоанна Рильського⁸³.

В архіві священного кіноту Афона збереглися гравюри 1818 та 1836 рр., на яких – найдавніше зображення скиту Чорний Вир та його будівель⁸⁴. Так, на гравюрі невідомого автора від 1818 р., окрім скитського кіріакону, зображено чотири паракліси (малі храми) й одну дзвіницю, розташовану поряд із кіріаконом, а також навколо дев'ять хатинок-келій. На гравюрі авторства монаха Феофіла від 1836 р., окрім кіріакону, бачимо вже лише два паракліси та дзвіницю, а також дванадцять споруд житлового й господарського призначення. На сьогоднішній день усі вони, крім кіріакону, у зруйнованому стані. На обох гравюрах скитський кіріакон на честь Різдва Богородиці має два куполи, тоді як на сьогоднішній день храм зберігся лише з одним. Імовірно, після занепаду скиту в 1830-х рр. споруда зазнала певних перепланувань. Не збереглася і скитська дзвіниця, зображена на обох гравюрах праворуч від кіріакону.

Доволі суперечливу історію створення чорновирського храму зустрічаємо в болгарського єпископа Неофіта, котрий стверджував, що по закінченні зведення церкви між українськими та болгарськими ченцями виникла суперечка з приводу того, на чю честь її освятити. Українці хотіли назвати ім'ям св. князя Володимира Київського, а болгари – св. Іоанна Рильського. Тому, як компромісний варіант, запрошений митрополит Йоаникій 8 вересня, у день Різдва Богородиці, освятив головний престол храму на честь цього свята⁸⁵.

Важливий опис собору (кіріакону) зберігся й у листах ієросхимонаха Сергія (Весніна), котрий у квітні 1847 р. відвідав Чорний Вир⁸⁶. Також він описав систему скитського водопроводу. За його словами, в обителі «кам'яні водогони у старовину було облаштовано в напрямку до скиту, від самого витoku джерельної солодкої води»⁸⁷.

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1. – 1756. – Спр.156. – Арк.3.

⁷⁹ Описание путешествия отца Игнатия... – С.2–3.

⁸⁰ Там же. – С.3–12.

⁸¹ Путник, или Путешествие во Святую землю Матронинского монастыря инока Серапиона 1749 г. // Паломники-писатели петровского и послепетровского времени, или Путники во святой град Иерусалим: С объяснительными к тексту примечаниями архим. Леонида (Кавелина). – Москва, 1874. – С.79.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5; Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.8, 88, 92.

⁸³ Путеводитель по св. Афонской Горе. – С.60.

⁸⁴ Ηράκλειτος οκλήτη του Μαυροβήρου στα όρια της μονής Ζωγράφου Αγίου Όρους (φωτογραφίες) [Електронний ресурс]: <http://agioritikesmimes.blogspot.com/2018/05/10626.html>

⁸⁵ История за Скито Чернь Виръ... – С.8–9.

⁸⁶ Сергей (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164–165.

⁸⁷ Там же. – С.165.

Варто звернути увагу на доволі нехарактерну для Афона назву скиту – Чорний Вир, або Мавровир (Маврос Вірос, Μαύρος Βυρός). Одним із пояснень може бути те, що у цій місцевості протікала гірська річка, в яку поряд зі скитом впадали декілька потоків, утворюючи тим самим вир. Вочевидь подібні природні особливості й послужили причиною такої назви⁸⁸.

Єпископ Неофіт (Ніколов) звертав увагу, що між насельниками Чорного Виру й Зографським монастирем із часом виникли серйозні розбіжності. Як писав болгарський архієрей, «монахи руси, маючи численну перевагу над болгарами, перестали підкорятися монастиреві, визнавати його, і почали захоплювати поблизу розташовані сусідні землі й ліси, і не допускали до них монастирську худобу, а до скиту не пускали ченців із монастиря»⁸⁹. Також чорновирці перестали відвідувати богослужіння у Зографі та приймати у себе болгарських священників. У зв'язку з цим ті звинуватили насельників Чорного Виру у «сектантстві» й «безпопівстві» та подали скаргу у священний кінот. Згідно з розповіддю Неофіта, у цій суперечці кінот пристав на бік Зографа й видалив зі скиту кількох найбільш норовливих іноків, а обитель підпорядкував болгарському монастиреві з тим, щоб і священників віднині приймали звідти та без погодження з ним нічого не чинили⁹⁰.

Ієросхимонах Сергій (Веснін) повідомляв зі слів зографських проєстосів, що «малоросіяни» покинули скит близько 1830 р. у зв'язку з подіями грецької національно-визвольної боротьби⁹¹. Так само згідно із записаними єпископом Неофітом (Ніколовим) усними переказами зографських ченців, установлені у Чорному Вирі «порядки тривали до грецького повстання 1821 р., коли у скиту залишилися 23 людини, а за часів повстання всі вони покинули монастир»⁹².

Зауважимо, що у цей самий час спорожнів практично весь Афон. Грецьке повстання 1821 р. турки намагалися жорстоко придушити. За підтримку повсталих вони мстилися ченцям. Лише у в'язниці м. Салоніки було страчено 62 святогірських монахів. Крім того, на Афонському півострові турки розмістили кількатисячний гарнізон, а ігуменів відправили до Стамбула як заручників. Грецька національно-визвольна боротьба тривала понад 10 років. За цей час Афон фактично повністю був спустошений. Нові іноки на Святу Гору не приходили, а попередні покинули її на час війни.

Вочевидь, саме з Чорним Виром було тісно пов'язано й події у Задунайській Січі⁹³, куди переселилися запорожці після 1775 р. Єпископ Ніфонт (Ніколов) неодноразово акцентував увагу на факті зв'язку скиту із Січчю. За його словами, обитель населяли «багато малорусів, непокірних державі», котрі «втікали з сім'ями з Росії й оселялися в Добруджі та особливо біля берегів Дунаю»⁹⁴.

Відомо, що у цей час особливим духовним авторитетом серед задунайських козаків користувався афонський архімандрит Філарет⁹⁵. В історію він увійшов тим, що, перебуваючи на Задунайській Січі, перед початком грецького повстання

⁸⁸ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.60.

⁸⁹ История за Скито Чернь Вирь... – С.11.

⁹⁰ История за Скито Чернь Вирь... – С.11–13.

⁹¹ Сергий (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

⁹² История за Скито Чернь Вирь... – С.13–14.

⁹³ Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

⁹⁴ История за Скито Чернь Вирь... – С.4, 14, 19–20.

⁹⁵ Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. – Сб.1: Мат. междунар. науч. конф., Белград, 16–18 мая 2013 г. – Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. – С.130.

проти турків закликав козаків не проливати християнської крові на боці султана. У результаті близько 800 козаків відмовилися брати участь у придушенні грецького повстання, повернувшись на чолі з афонським архимандритом в Україну⁹⁶. Не виключено, що цей Філарет був вихідцем із Чорного Виру або Іллінського скиту, оскільки на Січі козаки прийняти й послухатися могли лише того, хто був з їхнього середовища та до цього вже мав тісні зв'язки з козацтвом як пастир.

Усі ці події позначилися на долі тих, хто ще залишався у Задунайській Січі. Дізнавшись про зраду, султан послав яничарів, котрі спалили поселення⁹⁷. Навіть тих козаків, які залишилися воювати на боці Османської імперії у Силістрі, було наказано роззброїти, багатьох із них заслали на каторжні роботи. За задумом Стамбула все наявне населення Січі планувалося депортувати в Малу Азію й розпорозити там по різних місцях, щоб колишні козаки більше не являли собою організованої військової сили та не виступили у війні на боці православних греків.

Дізнавшись про це, колишній кошовий Задунайської Січі Семен Мороз, котрий у 1818–1819 рр., «подібно до багатьох січовиків, пішов на Святу Гору, [...] там постригся й навіть став архимандритом»⁹⁸, покинув Афон і заходився рятувати Січ. Відновлений Задунайський Кіш у 1823 р. обрав колишнього архимандрита «наказним отаманом Війська Запорізького» й під його проводом виступив на боці султана. Узявши участь у воєнних діях проти грецьких революціонерів, С.Мороз загинув 1825 р. під м. Месолонгіон у Греції. Там у грецький полон потрапило чимало козаків, яких кілька років протримали в ув'язненні при монастирі. Звільнили їх тільки завдяки заступництву згаданого вище афонського архимандрита Філарета, який раніше вивів частину задунайців до України⁹⁹.

Ці та інші події 1820-х рр. і призвели до запустіння «козацького» скиту на Афоні, котрий після знищення Січі продовжував зберігати тісні зв'язки із задунайським козацтвом. Імовірно, занепад Задунайської Січі в період Грецької революції потягнув за собою припинення ктиторської підтримки Чорного Виру і приплив нових насельників із середовища задунайців¹⁰⁰.

Майбутній ігумен Зографського монастиря Анфім, повернувшись на Афон після закінчення російсько-турецької війни, застав у Чорному Вирі лише 5 цілих калів і скитський храм, а решта будівель були в напівзруйнованому стані¹⁰¹. За словами єпископа Порфирія (Успенського), на 1846 р. в обителі залишалися лише 2 ченців¹⁰². Однак уже за рік, відвідуючи Чорний Вир, ієросхимонах Сергій (Веснін) зустрів тут 5 іноків, котрі, за його словами, «займають весь простір скиту»¹⁰³. Напівзанадбаний, він справив на очевидця гнітюче враження, «особливо руїнами чернецьких хатин»¹⁰⁴. Відомо, що ще в 1930 р. Чорний Вир функціонував як скит,

⁹⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – №2. – С.273; Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь... – С.130.

⁹⁷ Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на Півдні України науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип.7. – Одеса, 2012. – С.153.

⁹⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С.272; Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь... – С.130.

⁹⁹ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. ст., мат. і републікацій. – Т.ІІ: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С.307; Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – №2. – С.273; Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи... – С.153.

¹⁰⁰ Шумило С.В. Афонський скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

¹⁰¹ История за Скито Чернь Вирь... – С.14.

¹⁰² Порфирій (Успенский), еп. Восток христианский... – С.257.

¹⁰³ Сергий (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

¹⁰⁴ Там же.

хоча там і залишався всього 1 монах-болгарин. Про це дізнаємося з тогорічного звіту Свято-Іллінського скиту¹⁰⁵. До другої половини ХХ ст. колишній «козацький» скит, як і десятки інших слов'янських келійних обителей Афона, повністю спорожнів. На сьогоднішній день тут порожньо, зберігся лише соборний храм Різдва Богородиці, утім він перебуває у жалюгідному стані¹⁰⁶.

Таким чином, аналіз відомих нам джерел ХVIII – першої половини ХІХ ст. дає підстави вважати, що засновниками і ктиторами чернечого скиту Чорний Вир на Афоні були українські ченці та представники козацької старшини. Зокрема, відповідно до виявлених документів, засновником і «будівничим» скиту став отець Григорій (Голуб) – нащадок гетьмана Оліфера Голуба, колишній бунчужковий товариш Ніжинського полку та представник знатного козацько-старшинського роду з Чернігівщини. Також ктитором був кошовий отаман Запорізької Січі П.Калнишевський. Ченцями у цьому афонському скиті у ХVIII – першій половині ХІХ ст. були переважно вихідці з українських земель, котрі підтримували тісні стосунки з монахами в Україні, а також із козацтвом. Припущення, що обитель була суто болгарською, і що українці не мали відношення до її заснування та розбудови, спростовуються на основі архівних джерел. Вона стала важливим духовно-культурним осередком українського чернецтва на Афоні. Мала статус самоврядного скиту, який, на відміну від звичайних афонських келійних обителей і калив, був самоуправним, зі власними печаткою, територією, храмами тощо. Занепад Чорного Виру припав на період завершення історії Задунайської Січі в 1820-х рр., коли припинилася ктиторська підтримка обителі та поповнення її новими насельниками з числа українських козаків. На сьогодні колишній скит перебуває в напівзруйнованому стані.

REFERENCES

1. Alforov, O.A. [2012]. Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI – kin. XVIII st.: *Dys. ... kand. ist. nauk.* [in Ukrainian].
2. Bachynska, O., Sereda, O. [2012]. Osmansko-turetski dokumenty pro zadunaiske kozatstvo naperedodni ta pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1828–1829 rr. *Chornomorska mynuvshyna*, 7. Odesa. [in Ukrainian].
3. Bozhkov, A., Vasiliev, A. [1981]. *Khudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*. Sofiya. [in Bulgarian].
4. Boyadzheva, E. [2002]. *Bansko i Aton: Misiyata na khadzhi Vulcho, brata na Paisii Khilendarski, na praga na Bulgarskoto vuzrazhdane*. Sofiya. [in Bulgarian].
5. Kryvosheia, V.V. [2010]. *Kozatska starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Pavlikyanov, K. [2005]. *Istoriya na bulgarskiya svetogorski manastir Zograf ot 980 do 1804 g.: Svidetelstvata na 27 neizvestni dok-ta*. Sofiya. [in Bulgarian].
7. Pavlikyanov, K. [2018]. Afonskiy Zografskiy Skit „Chernyy Vyr“ i yego kazatskoye bratstvo – teksty arkhivnykh svidetelstv (1747–1908 g.). *Doklad na mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii „Kiyev-Pecherskaya Lavra – Afon – Iyerusalim: yedinstvo skvoz veka“*. Kiev, 20–21 iyulya 2018 g. [in Russian].
8. Shumylo, S.V. [2014]. Vliyanie Svyatoy Gory Afon na dukhovnyu, kulturnuyu i politicheskuyu zhizn Ukrainy XVIII v. *Afon i slavyanskiy mir*, 1. Belgrad. [in Russian].
9. Shumylo, S.V. [2015]. *Dukhovnoye Zaporozhye na Afone: Maloizvestnyy kazachiy skit “Chernyy Vyr” na Svyatoy Gore*. Kiev. [in Russian].
10. Shumylo, S.V. [2016]. Afonskiy skit “Chernyy Vyr” i popytki vossozdaniya novogo Rusika v XVIII v. na Svyatoy Gore. *Afon i slavyanskiy mir*, 3. Kiev. [in Russian].
11. Shumylo, S.V. [2017]. Kozatskiy skyt “Chornyy Vyr” na Afoni u XVIII st. za malovidomymy arkhivnymy dzherelamy. *Tserkva – Nauka – Suspilstvo: pytannia vzaiemodii*. Kyiv. [in Ukrainian].

¹⁰⁵ Архив русского Пантелеимонова монастыря на Афоне. – Д.3. – Оп.36. – Док.А1268. – Л.1064.

¹⁰⁶ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.88–89; Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

Serhii Shumylo

Director,

International Institute of the Athonite Legacy

(Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Ukrainian Center on Mount Athos: Black Whirlpool Skete and Its Relationship with the Cossacks

Abstract. The aim of the study. On the basis of the analysis of a wide range of archival sources and published materials, to investigate the foundation, development and decline of the Ukrainian spiritual and cultural center – Black Whirlpool skete (Mavros Viros) in the 18th – first half of the 19th century at the World Orthodox Monastic Center in Athos. to reveal its role in the life of Ukrainian monasticism in Athos and relations with Ukrainian Cossacks, to identify the role of Ukrainian Cossack officers in the donor's support of the Ukrainian skete Black Whirlpool and monks on Mount Athos. **The methodological foundations of the study** are based on the principles of historicism, scientific objectivity and systematic, dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the set goals and objectives, a set of general scientific, interdisciplinary and special research methods was used. **The scientific novelty** is that the article thoroughly investigates the process of foundation and activity of the Ukrainian skete Black Whirlpool on Mount Athos in the 18th – first half of the 19th century. Based on the analysis of archival sources and published materials, the little-studied aspects of the development and activity of this Ukrainian monastic unit in Athos, its connection with Ukrainian monasticism and the Cossacks in Ukraine, have been identified. It is emphasized that this Athos Cossack monastery is an important component of the history, spiritual culture, tradition and heritage of Ukrainian monasticism in Athos, a direct testimony to the close spiritual and cultural ties of Sich with the center of Orthodox monasticism and hesychasm in Athos. It is stated that this monument of the presence of the Cossacks at Athos has spiritual, cultural and scientific-historical value, needs further research and restoration.

Keywords: Black Whirlpool (Mavros Viros), Athos, Greece, Ukraine, Cossacks, Sich, skete, monks, Hryhorii Holub.

Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.)

Анотація. Мета дослідження – охарактеризувати внесок представницьких організацій підприємців у розвиток торгово-промислової статистики; простежити взаємозв'язок між самим фактом виникнення цих організацій та державною потребою у зборі статистичної інформації. **Методологічною основою** статті стала система теорій (корпоративізму, елітарності, груп тиску), підходів (міждисциплінарний, «переваги відсталості» О.Гершенкрона), принципів (історизму, науковості й об'єктивності) та методів наукового пізнання (системний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний тощо). **Результати.** У другій половині XIX ст. уряд Російської імперії дедалі більше відчував брак фактичної інформації для контролю й координації динамічного розвитку економіки країни. Одним із головних завдань новостворених представницьких організацій підприємців якраз і став збір статистичних даних. Із часом статистика розвинулася в окремий напрям діяльності представницьких об'єднань, забезпечуючи як уряд, так і підприємців необхідними даними, виступаючи інструментом розвитку та, водночас, запобігання глибоким кризовим явищам. Створені у структурі представницьких союзів спеціальні статистичні підрозділи часто виступали новаторами статистики як науки щодо методів збору, принципів аналізу й обробки інформації. Опубліковані статистичні дані представницьких організацій підприємців (таблиці, аналітичні огляди, довідники тощо) стали необхідною складовою економічного розвитку як пореформеного часу, так і наступних історичних періодів. **Перспективи досліджень** пов'язані з подальшим опрацюванням зібраних представницькими організаціями статистичних матеріалів, їх аналіз із практично економічної й теоретичної точки зору розвитку статистики як науки. Порушена тема має практичне значення, оскільки статистичні дані, проаналізовані з історичної перспективи, розкривають особливості соціально-економічних і торгово-промислових процесів на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., а з суспільно-політичної – демонструють приклад взаємодії влади й капіталу, значення приватних статистичних даних для розвитку економіки країни та їх вплив на офіційну статистику. Уперше у вітчизняній історичній науці окремо досліджено вплив торгово-промислової статистики на процес виникнення, формування й діяльності представницьких організацій підприємців пореформеного періоду.

Ключові слова: торгово-промислова інформація, статистика, представницька організація підприємців.

Статистичні дані роблять історичну аргументацію переконливою, а економічний розвиток – прогнозованим. Статистика – це той каркас, який характеризує той чи інший напрям суспільного життя, а її поточні дані є необхідним інструментом здійснення першочергових державних заходів. У другій половині XIX ст. уряд Російської імперії фактично використав прагнення підприємців до самоорганізації та створення своїх представницьких об'єднань із метою залучення їх до копіткої й масштабної роботи зі збору та опрацювання статистичних даних. Створення таких об'єднань було дозволено (у формі з'їздів, дорадчих контор, товариств, палат), але з обов'язковим завданням систематизації торгово-промислових статистичних даних. В умовах швидких темпів економічного зростання пореформеного часу, упродовження абсолютно нових виробництв і технологій, поширення європейських форм

фінансово-банківських механізмів апарат державної влади був просто не у змозі впровадитися з обробкою всіх показників економічного життя країни. Підприємницькі кола, та ще й в організованому своєму вигляді, якнайкраще підходили на роль збирачів первинної статистики, без якої неможливим був процес запізнитої, проте докорінної модернізації імперії на капіталістичних засадах. А щоб представницькі організації підприємців більш сумлінно готували всі затребувані урядом дані, деяким із торгово-промислових союзів було дозволено збирати специфічний «податок» на користь розвитку підприємницького союзу з усіх своїх членів у залежності від рівня виробництва (як, наприклад, пошудний збір із вивезених гірничих і гірничозаводських товарів на утримання З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків). Так закладалася основа науково вивіреної торгово-промислової статистики представницьких об'єднань підприємців у другій половині XIX – на початку XX ст.

У вітчизняній історичній науці торгово-промислова статистика для більшості досліджень є джерелом, а не предметом наукових пошуків. Статистичні матеріали представницьких організацій підприємців використано для написання багатьох праць з історії пореформеної доби¹, а їх статистичні підрозділи стали яскравою сторінкою в діяльності деяких історичних постатей². Історію розвитку торгово-промислових статистичних знань лише побіжно представлено у статтях економічного характеру та підручниках зі статистики³. Монографії й навчальні посібники з економічної статистики мають практично-прикладний характер, хоч і спираються на історичний досвід⁴.

Недостатньо дослідженими залишаються питання статистичної звітності представницьких організацій підприємців, діяльності їхніх статистичних підрозділів, а також саме значення збору торгово-промислових статистичних даних у створенні представницьких об'єднань підприємців. Тому для аналізу торгово-промислової статистики представницьких союзів було залучено великий масив діловодних матеріалів цих об'єднань, їхні періодичні видання і статутні документи, а також законодавчі акти й довідники Російської імперії.

Нижче на основі актових джерел, справочинної документації і друкованих органів представницьких організацій підприємців переважно українських губерній охарактеризуємо їхній внесок у розвиток торгово-промислової статистики у другій половині XIX – на початку XX ст.

Статистика як наука в Російській імперії

Витоки статистичного обліку в Росії знаходимо в «писарських» та метричних книгах. У XIX ст. статистичні дані збиралися переважно для потреб державного управління, їх характер поступово змінювався з описового на цифровий. Перша офіційна статистична установа виникла тільки в 1811 р. при міністерстві

¹ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я у 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.

² Медяник В.Ю. Внесок підприємця М.Ф. фон Дітмара у розвиток гірничозаводської статистики України (кінець XIX – початок XX ст.) // Грані. – 2013. – №6. – С.42–47.

³ Ковалевский Г.В. Статистика. – Х., 2012. – 445 с.; Степанкевич К.С. Еволюція вітчизняної статистики: етапи та модифікація змісту // Вчені записки університету «КРОУ». – Вип.35. – К., 2014. – С.32–40.

⁴ Гончар О.В. Забезпечення якості статистичної інформації: методологія та організація. – К., 2011. – 369 с.; Економічна статистика / В.М.Соболев, Г.С.Корепанов, О.С.Корепанов. – Х., 2017. – 386 с.

поліції – статистичне відділення⁵. Статистичний облік мав розрізнений характер, лише в 1863 р. було створено Центральний статистичний комітет при міністерстві внутрішніх справ. Проте «центральним» у повному розумінні слова цей комітет так і не став, статистичні роботи продовжували виконувати окремі департаменти й відділи державних установ, свої дослідження проводили земства, органи міського управління, наукові товариства та представницькі організації підприємців. Останні із зазначених долучилися до цього процесу первинно з суто практичних міркувань, але вже на кінець століття саме торгово-промислові союзи стали головними новаторами у сфері торгово-промислової статистики, її основних принципів та методів.

На необхідності фахового підходу до організації торгово-промислової статистики наголошували учасники Торгово-промислового з'їзду в Москві, який проходив у червні 1882 р. На засіданні спеціальної секції зі статистики лунали заклики покласти край ставленню до статистики як до звичайної формальності з добровільним і випадковим характером збору матеріалів⁶. На Всеросійському торгово-промислового з'їзді 1896 р. в Нижньому Новгороді теж обговорювалося питання «про бажані зміни у формі й обсягах статистичних відомостей промислових підприємств і про способи забезпечення достовірності та своєчасності надання цих відомостей»⁷. Ці епізодичні загальноімперські форуми представників торгово-промислового стану окреслювали головні вектори розвитку статистичної справи, реалізація яких стала надбанням приватних об'єднань підприємців.

У другій половині XIX ст. в торгово-промислових колах дедалі наполегливіше лунала думка про необхідність збору статистичних даних, яку вдало висловив Д. Менделєєв, що ці відомості «становитимуть досить важливий бік успіху спільних заходів»⁸.

Збір статистичних даних як фактор створення представницьких організацій приватного типу

Докорінна економічна трансформація пореформеного часу все більше ускладнювала державне управління економічними процесами. Державні управлінці відчували потребу дорадчої участі в питаннях економічної політики представників торгово-промислових кіл. Зі свого боку, підприємці прагнули до самоорганізації, аби справляти більш вагомий вплив на органи державної влади. Цей обопільний процес зацікавленості мав своїм результатом формування впродовж другої половини XIX – початку XX ст. цілої мережі представницьких організацій підприємців (територіального, галузевого, загальноімперського рівнів).

Приватні представницькі організації підприємців розглядалися урядом, у першу чергу, як інструмент отримання достовірних статистичних відомостей. У більшості статутних документів торгово-промислових союзів першим серед завдань

⁵ Рахмилович Е.Г. Краткий курс статистики. – К., 1891. – С.43.

⁶ Резолюции высочайше разрешённого торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле в Москве в июле 1882 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.43.

⁷ Труды высочайше учреждённого Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1897. – С.9.

⁸ Менделеев Д.И. Об условиях развития заводского дела в России // Приложение к первому тому трудов высочайше разрешённого торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле в Москве в июле 1882 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.44.

значилася теза про збір статистичних даних. Так, у «Положенні...» З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) було зазначено, що мета їх скликання полягала в «розробці статистичних відомостей про розміри очікуваної наступного року продуктивності копалень і передбачуваному вивозі вугілля залізницями»⁹. У статуті Одеського товариства фабрикантів і заводчиків значилося, що воно мало на меті представляти інтереси своїх членів перед державними й громадськими установами, подавати клопотання, видавати статистичні матеріали, проводити конкурси та ін.¹⁰ Таке ж завдання було внесено урядовцями у статутні документи З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса), З'їздів судновласників (м. Санкт-Петербург), Усеросійського товариства цукрозаводчиків (м. Київ), Постійної дорадчої контори залізоаводчиків (м. Санкт-Петербург) та ін.¹¹ Пункт про статистичні дані значився навіть у разових регіональних чи тематичних зборах представників капіталу¹².

Статистичні функції в діяльності представницьких організацій буржуазії були звичною європейською практикою. У Німеччині, наприклад, підприємницькі союзи надавали урядові річні статистичні дані, а в установчих документах «Товариства німецьких залізо- і сталепромисловців» було прямо вказано, що воно «прагне сприяти з'ясуванню становища залізної промисловості шляхом постійного збору статистичного матеріалу»¹³.

Статистична звітність представницьких організацій підприємців

Із точки зору державного апарату управління призначення представницьких організацій полягало в наданні уряду відомостей із питань розвитку об'єднаної ними галузі, зборі статистичних відомостей та підготовці матеріалів на запити уряду. На практиці розпочинали роботу будь-якого зібрання підприємців зазвичай зі звітів посадових осіб та, обов'язково, розгляду статистичних відомостей за звітний період, а також передбачуваних обсягів виробництва на наступний рік¹⁴. Подальший регламент залежав від побажань підприємців та головуючого. Примітно, що жалування голови статистичного підрозділу могло бути більшим, ніж очільника всієї представницької структури. Наприклад, за 1902/1903 звітний рік завідувач статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар отримав 4500 руб., тоді як голова ради М.Авдаков – 3000 руб.¹⁵

Сам принцип фінансування представницьких організацій підприємців був своєрідним. Більшість їх мали право примусового «оподаткування» своїх членів.

⁹ Положение о горнопромышленных съездах южной России // Южнорусский горный листок. – 1885. – №119. – С.1547.

¹⁰ Обзор товарных рынков // Экономист России. – 1910. – №32. – С.6.

¹¹ Девьер А.А., Бредов В.Р. Свод постановлений о горнопромышленности. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.168, 178; Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – Санкт-Петербург, 1913. – С.108–109, 111, 115, 118; Положение о съездах представителей промышленности и торговли Юга России. – Одесса, 1911. – С.4; Свод законов Российской империи / Сост. А.М.Нюренберг. – Кн.3. – Т.Х/ХІІ. – Москва, 1910. – С.327, 357.

¹² Держархів Одеської обл. – Ф.16. – Оп.66. – Спр.238. – Арк.12.

¹³ Германские предпринимательские союзы для защиты общих экономических интересов // Промышленность и торговля. – 1908. – Т.1. – С.212.

¹⁴ Держархів Харківської обл. – Ф.3. – Оп.282. – Спр.894. – Арк.2 зв.; Оп.283. – Спр.100. – Арк.2; Положение о горнопромышленных съездах Южной России. – Х., 1899. – С.6.

¹⁵ Медяник В.Ю. Внесок підприємця М.Ф. фон Дітмара... – С.46.

Наприклад, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії фінансувалися шляхом «самообкладання» у вигляді добровільного попудного збору з вивезених гірничих і гірничозаводських вантажів, який із дозволу міністрів торгівлі й промисловості та шляхів сполучення збирали управління залізниць¹⁶. Формуючи свій бюджет в основному на попудному зборі, на 1914 р. він становив 1,5 млн руб.¹⁷, а на 1918 р. був запланований у розмірі 3,9 млн руб.¹⁸ Тож не дивно, що облік виробництва гірничих і гірничозаводських товарів було організовано з усієї ретельністю, адже від цього залежали фінансові можливості представницького об'єднання.

Збір статистичних даних представницькими організаціями перебував під пильною увагою урядовців. Міністерство землеробства й державних маєтностей, міністерство фінансів та інші відомства активно взаємодіяли з торгово-промисловими союзами. Делегати від представницьких організацій підприємців входили до складу Комітету загальноімперської статистики залізничної промисловості¹⁹, були учасниками комісії А.Лоранського з питань уніфікації форм заводської статистики²⁰. Навіть плануючи свій робочий візит до Харкова в 1900 р. міністр землеробства й державних маєтностей О.Єрмолов надіслав запит до З'їздів гірничопромисловців, на який хотів би бачити відповіді, «засновані на точних статистичних і фактичних даних»²¹.

Статистичні підрозділи у структурі представницьких організацій підприємців

На практиці систематизація статистичних даних здійснювалася центральним керівним органом представницької організації (радою з'їздів, радою товариства, бюро, конторою, правлінням тощо). Так, одним із перших структурних утворень із статистичними функціями була комісія виборних З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Уже перші їхні з'їзди (1874–1878 рр.) порушили клопотання про створення цього органу, який мав готувати матеріали до чергових зібрань підприємців, а також «щомісяця розподіляти з належною необхідністю вагони та вести статистику перевезень»²². Із 1879 р. за розпорядженням міністерства шляхів сполучення комісія виборних мала надавати статистичні відомості про результати діяльності копалень у поточному році, обсяг передбачуваного в наступному році видобутку і збуту вугілля²³. На думку гірничого інженера Є.Таскіна, саме «виборні заклали основи докладної статистики вивозу вугілля»²⁴.

Комісію виборних очолював гірничий інженер і дійсний статський радник А.Мевіус²⁵. На цій посаді, яку він обіймав упродовж 11 років, став у пригоді його досвід державної служби як гірничого начальника Луганського округу. Одночасно

¹⁶ Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ, 2011. – С.67.

¹⁷ Справочная книга для горнопромышленников Юга России: В 2 ч. – Ч.1. – Х., 1916. – С.71.

¹⁸ Либрман Л. В угольном царстве. – Петроград, 1918. – С.23.

¹⁹ Шандра І.О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). – Х., 2016. – С.136.

²⁰ Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. – Т.1. – Х., 1909. – С.18.

²¹ Совещание г. министра земледелия и государственных имуществ с представителями горной промышленности Юга России // Горнозаводской листок. – 1900. – №17. – С.4447.

²² Труды III съезда углепромышленников. – Х., 1878. – С.9.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.304. – Оп.519. – Спр.6. – Арк.29.

²⁴ Таскин Е.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Х., 1896. – С.7.

²⁵ Труды IV съезда углепромышленников Юга России. – Х., 1879. – С.17.

з роботою у представницькому об'єднанні він завідував кафедрою металургії Харківського технологічного інституту, був першим її професором²⁶. Саме йому, авторові понад ста наукових праць та унікального у своєму роді технічного французько-російського словника, З'їзди гірничопромисловців були зобов'язані раціональною організацією статистики важкої промисловості. У подальшому з комісії виборних було сформовано дві структури: Харківський комітет з урегулювання перевезень гірничозаводських вантажів із Донецького басейну (державна), Рада з'їздів гірничопромисловців (приватна) як головний виконавчий орган цього союзу підприємців.

Серед обов'язків створеної в 1892 р. Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії із двадцяти пунктів найпершим значився «збір і групування відомостей про стан та хід усіх галузей гірничозаводської промисловості Півдня Росії, ведення статистики вивозу вугілля й солі та взагалі гірничих і гірничозаводських продуктів залізницями й водним сполученням»²⁷.

Статистика харчової промисловості велася не менш ретельно. Контора правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків розсилала бланки запитів щодо посівів цукрового буряка, виробництва на цукрових заводах, на основі чого формувалися зведені таблиці (з буряківництва, обігу цукру на внутрішньому ринку та його експорту)²⁸. Цифрові дані за останні два роки вважалися попередніми, а за чотири попередні – перевіреними за офіційними джерелами. Дані наводилися за «період цукроваріння»²⁹. Принагідно товариство публікувало статистику міжнародного цукрового виробництва.

Веденням загальноімперської торгово-промислової статистики опікувалася Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі. У своєму звіті за 1908 р. всеросійська корпорація за повнотою статистичних даних особливо відзначала «записки щодо заходів підйому вітчизняної залізної промисловості й машинобудування» та «записку про ціни російського бурякового цукру», які були підготовлені для участі в міжвідомчих нарадах при міністерствах торгівлі й промисловості та фінансів³⁰.

Зі збільшенням обсягів промислового виробництва й ускладненням статистики як науки представницькі об'єднання почали виділяти у своєму складі спеціальні статистичні підрозділи: відділ у складі З'їздів представників залізниць та З'їздів представників промисловості й торгівлі³¹; бюро – у З'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, З'їздах фабрикантів землеробських машин і знарядь тощо. Найстарішим з усіх і, певною мірою, зразком для наслідування стало статистичне бюро південних гірничопромисловців.

Статистичне бюро З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було утворене в 1897 р. під керівництвом гірничого інженера М. фон Дітмара. Цей структурний підрозділ готував необхідні матеріали для роботи з'їзду, видавав довідкові бюлетені, відповідав на запити міністерств і зацікавлених осіб. Бюро розробило власну

²⁶ Юбилей А.Ф.Мевуса // Горный журнал. – 1890. – Т.3. – С.184–185.

²⁷ Положение о горнопромышленных съездах Южной России. – С.10.

²⁸ Отчёт правления Всероссийского общества сахарозаводчиков // Вестник сахарной промышленности. – 1903. – №6. – С.243, 247–248.

²⁹ Отчёт правления Всероссийского общества сахарозаводчиков // Там же. – 1904. – №25. – С.207, 213.

³⁰ Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г. // Промышленность и торговля. – 1909. – №1. – С.24.

³¹ Шандра І.О. Представницькі організації... – С.209.

форму статистичної звітності гірничих підприємств, інформаційних відомостей щодо вантажних перевезень південними залізницями, склало сітку залізничних тарифів, організувало облік нещасних випадків та відшкодувань постраждалим³². У формуванні своїх статистичних таблиць бюро враховувало рекомендації Лондонського міжнародного статистичного конгресу. Спочатку воно мало два відділення: статистики виробництва та споживання. Окремий підрозділ займався обліком інвалідів. За системою індивідуальних карток здійснювалася реєстрація всіх робітників Півдня Росії, які зазнали каліцтва, із метою видачі довідок гірничо-промисловим підприємствам. За цим зразком реєстрацію постійних інвалідів запровадило також Товариство заводчиків і фабрикантів Московського промислового району та аналогічне об'єднання підприємців Санкт-Петербурга³³.

Із метою постійного інформування статистичного бюро Ради з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії про стан ринку палива працювали спеціальні кореспонденти в Петрограді, Москві, Одесі, Києві³⁴. Для обліку статистики споживання закордонних ринків використовувалися звіти консулів, іноземні журнали, спеціальні збірники, монографії й наукові статті.

Південні З'їзди гірничопромисловців виступили ініціаторами уніфікації роботи всіх статистичних відділів при департаментах та канцеляріях міністерств, з'їздів, порайонних комітетів, земських і губернських статистичних комітетів³⁵. У 1899 р. було досягнуто угоди між Радою з'їздів гірничопромисловців Царства Польського та Радою з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії щодо систематизації статистичним бюро останніх щомісячних економічних показників³⁶. Із 1900 р. за розпорядженням міністерства фінансів щомісячні відомості з вугільної та залізничної промисловості всієї країни збирало саме статистичне бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії³⁷.

Усі ці успіхи статистичного бюро були результатом натхненної діяльності його організатора й очільника – гірничого інженера М. фон Дітмара. Із приводу відзначення 25-річчя його професійної діяльності журнал «Горнозаводское дело» зазначав: «За справедливістю статистичне бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – витвір Вашої невтомної енергії та Вашого проникливого розуміння потреб практичного життя, стоїть у перших лавах організацій цього типу»³⁸.

Усеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі у своєму статистичному підрозділі виділили три відділи: залізничний, торгово-промисловий, акціонерний³⁹. У відповідності до свого загальнодержавного статусу, з'їзди неодноразово

³² Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине. – Донецк, 1998. – С.110–111.

³³ Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Т.2. – Х., 1910. – С.68.

³⁴ Отчёт председателя XL Съезда горнопромышленников Юга России, горного инженера, тайного советника С.Н.Сучкова. – Х., 1916. – С.15.

³⁵ Отчёт Совета съезда XXXIV Съезду горнопромышленников Юга России за 1908–1909 отчётный год. – Х., 1909. – С.35.

³⁶ Отчёт Совету съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н.Ф. фон Дитмара. – Х., 1900. – С.1.

³⁷ Госархив Ростовской обл. РФ. – Ф.455. – Оп.1. – Д.9. – Л.14.

³⁸ Чествование почётного члена Совета съезда горнопромышленников Юга России, председателя Совета съезда, члена Государственного Совета Николая Фёдоровича фон Дитмара, по поводу 25-летия его деятельности // Горнозаводское дело. – 1915. – №40. – С.12028–12029.

³⁹ Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г. // Промышленность и торговля. – 1909. – №1. – С.26.

порушували питання про уніфікацію торгово-промислової статистики, приведення акціонерної статистики у відповідність до іноземної⁴⁰.

У цілому представницькі організації підприємців, маючи у своєму складі спеціальні відділи, бюро й комісії, накопичили значний масив торгово-промислової статистики, заклали основу унікальної інформаційної бази про еволюцію капіталістичного господарства.

Статистичні друквані видання представницьких організацій

Статистичну інформацію представницькі організації підприємців публікували у власних ділових і періодичних друкваних органах (З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії – «Горнозаводское дело»; З'їзди представників промисловості й торгівлі – «Промышленность и торговля», Усеросійське товариство цукрозаводчиків – «Вестник сахарной промышленности» та ін.), окремими брошурами чи продовжуваними виданнями.

На основі запозичень від інших установ та власних спостережень представницькі корпорації видавали інформаційно цінні довідники. Так, статистичне бюро З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії публікувало такі відомості: щорічно безпосередньо від гірничих і гірничозаводських підприємств збиралися відомості про сплачені податки (публікувалися в «Горнозаводском деле»); на основі інформації з «Собрания узаконений и распоряжений правительства» обчислювався приріст капіталів акціонерних товариств в імперії (інформація публікувалася щоквартально в «Горнозаводском деле»); від управлінь залізниць збиралися відомості про споживання палива (щорічний збірник «Количество и стоимость топлива, потребленного железными дорогами») та ін.⁴¹ На думку підприємців, фаховий аналіз усіх цих матеріалів мав сприяти збалансованості економіки країни у цілому, подоланню дефіциту гірничозаводських товарів та перебоїв з їх доставкою.

Усеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі видавали «статистичні щорічники» (за 1912, 1913 та 1914 рр.)⁴². Вони були орієнтовані в першу чергу на іноземних партнерів, у зв'язку з чим кожен заголовок таблиць мав переклад іноземними мовами. Планувалося зробити повний переклад щорічника однією з найбільш поширених європейських мов⁴³. Крім того, статистичний відділ опублікував такі «зведення статистичних даних»: про ввіз до Росії прядильних матеріалів, продукції хімічного виробництва, руд і металів, машин та апаратів і т. п.

Спеціально для Всеросійської торгово-промислової виставки 1913 р. в Києві Всеросійське товариство цукрозаводчиків підготувало дослідження, присвячене цукровій промисловості Росії у цифрах⁴⁴. Цією брошурою організація прагнула надати максимально повні й точні статистичні дані про стан розвитку цукрової

⁴⁰ Шестой очередной съезд представителей промышленности и торговли // Промышленность и торговля. – 1912. – №10. – С.522.

⁴¹ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Т.1. – X., 1914. – С.14–15.

⁴² Шестой очередной съезд... – С.529.

⁴³ Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли в 1914 г. // Промышленность и торговля. – 1915. – №1. – С.11.

⁴⁴ Сахарная промышленность на Всероссийской выставке 1913 г. в гор. Киеве // Вестник сахарной промышленности. – 1913. – №38. – С.365.

промисловості за останні 25 років. Видання включало численні таблиці, картограми й діаграми щодо посівних площ цукрового буряку, виробництва цукру, його експорту, економічного значення цукрової промисловості тощо. Із цих статистичних даних цукрозаводчики зробили дуже оптимістичний висновок, що вони «невпинно простували шляхом інтенсивного розвитку»⁴⁵.

Деякі представницькі об'єднання не так уважно ставилися до промислових даних. Наприклад, пропозиція І.Парменова на засіданні організаційної комісії З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії щодо випуску довідника зі світового виробництва й товарообігу викликала тривалі дискусії. Представник керівного складу цієї організації С.Соколовський указував, що не всі статистичні дані можуть бути потрібні з'їздам⁴⁶. Після довгих розмірковувань щодо практичної користі запланованого збірника для економічного розвитку південних українських земель засідання все ж ухвалило виділити 1000 руб. на публікацію статистичного довідника та авторський гонорар.

Представницькі організації підприємців завжди прагнули до створення загальнодержавної торгово-промислової статистики, проте численні вади соціально-економічних процесів та бюрократичного апарату управління, серед яких і розрізненість інтересів різних груп буржуазії, не дали бажаного результату. Статистику за деякими видами виробництв було залишено на відкуп самим підприємницьким союзам. Стосовно ж залізоробної промисловості – глибока криза 1900–1903 рр. спонукала представницькі організації та державні установи об'єднати свої зусилля щодо збору необхідних даних. У 1903 р. з'явився перший випуск «Свода статистических данных по железодельной промышленности», який відтоді став щомісячним. Збірник випускався редакцією періодичних видань міністерства фінансів, кошти ж на його публікацію надавали всі представницькі організації, зацікавлені у залізоробному виробництві⁴⁷. Акумуляючи залізоробну інформацію більше десяти років, «Свод статистических данных...» посів визначне місце серед спеціальної літератури.

Ведення З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії статистики фабрик і заводів, пов'язаних із гірничопромисловим виробництвом, було дуже доречним із перспективи загального розвитку економіки країни. У діловодних матеріалах представницької організації гірничопромисловців нагромадився значний масив інформації, який дозволив простежити динаміку розвитку промисловості південно-східної частини українських земель. Увесь цей багатий статистичний матеріал було систематизовано вже радянською владою під час реалізації програми з відновлення Донбасу і Придніпров'я й опубліковано у вигляді техніко-економічного огляду заводів – «Металлургические заводы Юга России»⁴⁸. У виданні було використано матеріали «Трудов...» з'їздів гірничопромисловців, їх статистичні збірники й таблиці, деякі розділи написали члени й адміністративні працівники з'їздивської організації (як, наприклад, проф. П.Фомін – секретар Ради з'їздів; гірничий інженер М.Фіалковський – представник на з'їздах від Брянського заводу).

⁴⁵ Я.С. Юг России и сахарная промышленность // Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №19. – С.16.

⁴⁶ Хроника наших съездов // Там же. – 1913. – №20. – С.41.

⁴⁷ Дембовский К. Десятилетие общеимперской железодельной статистики // Промышленность и торговля. – 1913. – №11. – С.539.

⁴⁸ Metallurgische заводы Юга России. – Х., 1923. – 506 с.

Перефразувавши вислів дослідника початку ХХ ст., статистичні дані – це «багатющий матеріал для вивчення анатомії й фізіології великої буржуазії в Росії. Без студювання цього матеріалу неможливо мати правильне уявлення про структуру цього класу загалом і в його частинах»⁴⁹.

Безперечно, статистичні матеріали представницьких організацій підприємців не були позбавлені вад. Якщо інформація надавалася самими власниками, мали місце певні викривлення відомостей. Проте загальний обсяг обробленої інформації, ретельність її опрацювання, універсальність методів статистичної звітності, науковий підхід до будь-яких відомостей вражають своєю глибиною та складають основу для розуміння соціально-економічних процесів на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Становитиме науковий інтерес міждисциплінарне бачення цієї проблеми: запропоновані представницькими об'єднаннями методи збору й опрацювання статистичної інформації, а також упроваджені ними нововведення у статистику як науку.

REFERENCES

1. Honchar, O.V. (2011). *Zabezpechennia yakosti statystychnoi informatsii: metodolohiia ta orhanizatsiia: monohrafiia*. Kyiv: Format. [in Ukrainian].
2. Kovalevskiy, G.V. (2012). *Statistika*. Kharkov: KhNAGKh. [in Russian].
3. Kulikov, V.O. (2019). *Pidpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr.* Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina. [in Ukrainian].
4. Liashenko, V.G. (1998). *Istoriya predprinimatelstva v Ukraine*. Donetsk: DIEKhP. [in Russian].
5. Medianyuk, V.Yu. (2013). Vnesok pidpriemstva M.F. fon Ditmara u rozvytok hirnychozavodskoi statystyky Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). *Hrani*, 6, 42–47. [in Ukrainian].
6. Shandra, I.O. (2011). *Zizdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.)*. Luhansk: LNU im. T.Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Shandra, I.O. (2016). *Predstavnytski orhanizatsii burzhuazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
8. Soboliev, V.M., Korepanov, H.S., & Korepanov, O.S. (2017). *Ekonomichna statystyka*. Kharkiv: KhNU. [in Ukrainian].
9. Stepankevych, K.S. (2014). Evoliutsiia vitchyznianoї statystyky: etapy ta modyfikatsiia zmistu. *Vcheni zapysky universytetu «KROK»*, 35, 32–40. [in Ukrainian].

Iryna Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of History, Museology and the Study of Historical Monuments,
Kharkiv State Academy of Culture
(Kharkiv, Ukraine), irina_shandra@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

Trade and Industrial Statistics of Representative Organizations of Entrepreneurs of the Ukrainian Provinces (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)

Abstract. The purpose of the study is to characterize the contribution of representative organizations of entrepreneurs in the development of trade and industrial statistics; to trace the relationship between the very origin of these organizations and the state's need for statistical information.

⁴⁹ Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – №6/7. – С.210–211.

The system of theories (corporativism, elitism, groups of pressure), approaches (interdisciplinary, "advantages of backwardness" of A.Gershenkron), the principles (historicism, scientific and objectivity) and methods of scientific knowledge (system, comparative-historical, analytical-synthetic, etc.) is **methodological principles** of article. **Results.** In the second half of the nineteenth century the government of the Russian Empire is increasingly lacking in factual information to control and coordinate the dynamic development of the country's economy. One of the main tasks of newly created representative organizations of entrepreneurs was the collection of statistics. Over time, statistics have evolved into a separate line of activity for representative associations, providing both the government and entrepreneurs with the necessary data, as a tool for development and, at the same time, preventing deep crises. Special statistical units created within the structure of representative unions often innovated statistics as a science of methods of collection, principles of analysis and information processing. Published statistics of entrepreneurial representative organizations (tables, analytical reviews, reference books, etc.) have become a necessary component of economic development both in the post-reform period and in subsequent periods of history. **The prospects for** the research are related to the further elaboration of the statistical materials collected by representative organizations, their analysis from a practically economic and theoretical point of view of the development of statistics as a science. The topic raised is of practical importance, as the statistics analyzed from a historical point of view reveal the peculiarities of socio-economic and trade-industrial processes in the Ukrainian lands in the second half of the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century the interaction of power and capital, the importance of private statistics for the development of the country's economy and their impact on official statistics. For the first time in the national historical science the influence of trade and industrial statistics on the process of origin, formation and activity of representative organizations of entrepreneurs of the post-reform period has been separately investigated.

Keywords: trade and industrial information, statistics, representative organization of entrepreneurs.

Німецьке губернаторство Миколаїв у 1918 р.: до постановки проблеми

Анотація. Метою статті є постановка проблеми взаємин німецького військового командування з українським цивільним населенням на регіональному рівні в 1918 р. З огляду на політичну, стратегічну, економічну значущість у ході Української революції 1917–1921 рр. для вивчення обрано Миколаїв і його округу. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності. При цьому використано методи власне історичного дослідження, архівної евристики та джерелознавчих досліджень. **Наукова новизна.** Уперше висвітлено регіональний зріз відносин німецького військового командування з українським цивільним населенням у форматі інституцієзнавчого дослідження. Характеристика режиму «нетипової окупації», запропонована Р.Пирогом, завдяки цій студії поповнилася суттєвим аспектом – наявністю німецьких військово-цивільних органів влади. У березні 1918 р. німці створили в Миколаєві свою комендатуру, завдання якої полягало у співпраці з місцевими органами влади задля забезпечення власних військ, а на початку травня 1918 р. було запроваджене пряме військово-цивільне управління у вигляді губернаторства Миколаїв. Причиною його заснування стало прагнення німців установити контроль над місцевими суднобудівними заводами та Чорноморським флотом. Губернатор мав широкі повноваження стосовно цивільного населення, органів міського самоврядування, промислових підприємств, портів, трудових відносин, продовольчої справи тощо. У грудні 1918 – березні 1919 рр. йому довелося вирішувати проблему евакуації через Миколаїв німецьких військових частин із країн Азії. Втручання губернатора в міське життя мало точковий, але принциповий характер. Для подальшого дослідження німецьких органів влади в Україні революційного періоду, у тому числі миколаївського губернаторства, потрібно вивчити документи з архівів нашої країни та Німеччини.

Ключові слова: німецькі війська в Україні 1918 р., німецькі органи влади в Україні 1918 р., німецьке губернаторство Миколаїв, Українська революція 1917–1921 рр.

Сучасний стан досліджень періоду Української революції 1917–1921 рр. актуалізує вивчення органів влади, що здійснювали тоді управління державою або окремими її територіями. Найбільш проблемним виглядає відрізок часу, пов'язаний із присутністю в Україні в 1918 р. німецьких та австро-угорських військ. За Брест-Литовським договором вони мали допомогти Українській Центральній Раді в боротьбі з більшовиками, за що остання повинна була розраховуватися збіжжям, продовольством, сировиною¹. Занурення німців у політико-економічну ситуацію в Україні не було суто формальним. Іноземне військове командування справляло суттєвий вплив чи не на всі процеси як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Мета цієї статті полягає в постановці проблеми взаємин німецького військового командування з українським населенням на регіональному рівні у форматі інституцієзнавчого дослідження. У нещодавно опублікованій ґрунтовній праці Р.Пирого, присвяченій відносинам України з Центральними державами в 1918 р.²,

¹ Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор.: В.Верстюк (кер.), О.Бойко та ін. – К., 1997. – С.137–142; Текст додаткового договору між УНР і країнами Четверного союзу. – Там само. – С.143–150.

² Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – К., 2018. – 358 с.

детально розглянуто їх загальноукраїнський аспект, але регіональний зріз не знайшов висвітлення. Південний регіон, а саме Миколаїв та його округу, поставлено у центр уваги з огляду на його політичну, стратегічну, економічну значущість у ході Української революції 1917–1921 рр.

Після підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору війська Німеччини та Австро-Угорщини досить швидко звільнили Україну від російських більшовиків. З березня в Києві вже знову працювала Рада Народних Міністрів, а 9 березня – Мала Рада Української Центральної Ради.

У наукових колах досі тривають дискусії щодо юридично зваженого визначення самого факту присутності на українських теренах німецьких та австро-угорських військ. Сучасники тих подій найчастіше використовували термін «окупація». Так, 19 лютого (3 березня) 1918 р. Миколаївська міська дума на засіданні, присвяченому визначенню позиції, висловила негативне ставлення як до договору, підписаному Раднаркомом Російської Республіки, так і делегацією Української Центральної Ради. Саме тоді в резолюції думи вперше прозвучало слово «окупація»³.

Проте, якщо виходити з формальних історико-правових ознак, не можна визнати присутність іноземних військ за справжню окупацію. Тому Р.Піріг, здійснивши всебічний аналіз цього питання, запропонував термін «нетипова окупація». На його переконання, вона визначалася присутністю у відносинах України з Центральними державами фактичних елементів окупаційної практики, яка падала під дію Гаазької конвенції 1907 р. «Про закони та звичаї війни», і водночас наявністю міждержавних угод, добровільним прийняттям українською стороною військової допомоги союзників, виконанням ними функцій захисту країни перебування, налагодженням економічних відносин, навіть за їх асиметричності⁴.

Керуючись визначенням «нетипової окупації» розглянемо специфіку взаємин німецького командування з українським населенням, органами державної влади та місцевого самоврядування. Для цього є репрезентативна джерельна база. У Держархіві Миколаївської обл. виявлено документи, що доводять запровадження німцями прямого військово-цивільного управління у вигляді німецького губернаторства Миколаїв, яке існувало від початку травня і принаймні до кінця листопада 1918 р.

Періодові Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині присвячено праці В.Шкварця, В.Пархоменка, О.Господаренко, Ю.Котляра, В.Щукіна⁵, спільні студії⁶, а також доробок авторки цієї статті⁷. У 2017 р. миколаївські дослідники

³ Державний архів Миколаївської обл. (далі – ДАМО). – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.75–78.

⁴ Піріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – С.16–41.

⁵ Шкварець В. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр. – Миколаїв, 2007. – 120 с.; Пархоменко В. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату в Миколаєві (1917–1918 рр.) // Воєнна історія. – 2004. – №1/3. – С.18–27; Господаренко О. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 242 с.; Котляр Ю. Миколаївщина: періодизація Української революції 1917–1921 рр. // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Т.321. – Вип.309: Історія. – Миколаїв, 2019. – С.50–53; Щукін В. Повстання у Миколаєві в березні 1918 р. // Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / Упор. Л.Л.Левченко. – Миколаїв, 2019. – С.70–115.

⁶ Левченко Л., Котляр Ю. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина // Український історичний журнал. – 2019. – №5. – С.122–146.

⁷ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Вип.280. – Т.292: Історія. – Миколаїв, 2017. – С.88–107; Її ж. Проблема Чорноморського флоту у суднобудівних заводів у роки Української революції: миколаївські візії // Історичний архів. – Вип.18. – Миколаїв, 2017. – С.84–104; Її ж. Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні // Зовнішні справи. – 2017. – №5. – С.28–34; Її ж. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 рр. // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. –

опублікували колективну монографію⁸, за два роки вийшов збірник архівних документів з історії Миколаївщини періоду Української Центральної Ради⁹. Однак на німецьких органах влади увага не акцентувалася, отже нижче про них ітиметься вперше.

Німецькі війська досягли Миколаєва на світанку 17 березня 1918 р. Під час зустрічі з гласними думи німці заявили, що «прийшли не як завойовники, а як друзі за офіційним запрошенням київської Центральної Ради для відновлення порядку й налагодження правильного товарообміну»¹⁰. До міста вступили 21-й резервний піхотний полк (командир – майор Баґге), 209-та автомобільна колона та 5-й Баварський артилерійський полк¹¹, сформовані з резервістів, які перебували на Румунському фронті¹². Німці вимагали від думців місця для стоянки автомобілів і зберігання спорядження, будівель для розміщення штабу й особового складу військових частин. Для солдатів виділили казарми флотського напівекіпажу, а для офіцерів – готелі «Лондонський» і «Петроградський», будинки Менкіні й Теодоровича¹³. Об 11-й год. автомобіль із німецькими офіцерами зупинився біля прохідної суднобудівного заводу «Наваль». Німці оглянули кораблі на стапелях і виставили біля них караули¹⁴. О 15-й год. газети вже оприлюднили відозву за підписом Баґге з роз'ясненням цілей прибуття іноземних військ¹⁵. О 16-й год. в готелі «Лондонський» відбулася нарада представників думи й німецького командування¹⁶. Гласні висунули низку вимог, головною з яких була «повна незалежність місцевого самоврядування», які німці «принципово прийняли»¹⁷. Посилаючись на директиви Центральної Ради, згідно з якими вся влада в місті мала належати міському самоврядуванню, німці повідомили, що в Думі вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві¹⁸. Про місцеві українські організації заявили, що лише тоді, коли до міста прибудуть офіційні представники Центральної Ради, може виникнути питання про їх спеціальні повноваження¹⁹.

Під час розгляду в думі 18 березня 1918 р. питання про вступ німецьких військ до Миколаєва гласні погодилися з окупацією як із доконаним фактом, проте не схвалили її, вважаючи використання іноземців для наведення ладу в державі справою ганебною й небезпечною²⁰.

Документи Держархіву Миколаївської обл. свідчать, що відразу після вступу німців до міста було створено «імператорсько-німецьку» військову комендатуру на

Вип.321. – Т.309: Історія. – Миколаїв, 2019. – С.56–73; *Її ж.* Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // Сторінки історії. – Вип.49. – К., 2019. – С.59–91.

⁸ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 рр. / Л.Левченко (кер. авт. кол.). – Миколаїв, 2017. – 280 с.

⁹ Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / Упор. Л.Левченко. – Миколаїв, 2019. – 744 с.

¹⁰ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.25–26, 29–30.

¹¹ *Фест В.* Миколаєв – останній форпост німецьких військ на Чорному морі. – Миколаєв, 2016. – С.47–50.

¹² ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.23.

¹³ Там само. – Арк.23–25, 31.

¹⁴ Там само. – Арк.23, 31.

¹⁵ Трудовая жизнь. – 1919. – 19 марта. – №14.

¹⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.22–24, 30–31; Бюллетень №2. – 1918. – 19 марта. – №250.

¹⁷ ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86–86 зв.

¹⁸ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.4.

¹⁹ Там само. – Арк. 8; Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86 зв.

²⁰ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86 зв. – 88.

чолі з Ю. фон Гільгаузенем²¹, котра мала опікуватися розміщенням військових частин. У цьому контексті її завданням стала співпраця з місцевою цивільною владою. Комендатурі довелося зіткнутися з опором із боку містян. 20 березня 1918 р. на суднобудівному заводі «Наваль» відбувся мітинг, на якому гучно лунали протести проти вивезення хліба²². Продовольчі проблеми в місті на той час уже давалися взнаки, а німці користувалися запасами продовольства в набагато більших розмірах, ніж спершу повідомили. Замість грошей офіцери й солдати видавали розписки. Комендант заявив, що оплата за «реквізиційними квитанціями здійснюватиметься після одержання очікуваних українських грошей»²³. Того ж 20 березня німці заарештували членів «колегії 9-ти», створеної з метою націоналізації суден торговельного флоту. Утім через протести містян їх відпустили, заявивши, що арешт стався через непорозуміння²⁴. 21 березня на конференції заводських комітетів було схвалено резолюцію-протест проти укладеного Центральною Радою договору з німцями, пролунали вимоги до думи негайно запобігти вивезенню продовольства²⁵. Того ж дня міський голова В.Костенко зустрівся з представниками німецького штабу й передав їм вимоги робітників щодо припинення арештів та іноземного господарювання на заводах²⁶. Німці пояснювали свої дії ще неналагодженою роботою щойно створеної комендатури та дезорієнтацією в місцевих умовах.

Миколаїв мав надзвичайне значення для німецького командування. 22 березня 1918 р. до міста прибув командувач військами південного напрямку генерал Р. фон Кош. У розмові з В.Костенком він ще раз підтвердив, що німці у внутрішнє життя міста, громадські та професійні організації не втручатимуться, надаючи тут повну свободу місцевому самоврядуванню. Разом із цим він зауважив, що задля налагодження торговельних відносин між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною вони усуватимуть усе, що «так чи інакше затримуватиме досягнення їхніх цілей»²⁷, тобто забезпечення власних країн продовольством, збіжжям, сировиною.

У газеті «Николаевский вестник» від 9 квітня 1918 р. з'явилося оголошення «Обов'язок селян», яким німецьке командування повідомляло селянам, що від їхньої працьовитості й розсудливості залежить доля їхньої ж країни, а хто не вийде на роботу в поле, той стане ворогом свого народу²⁸. Більш радикального змісту матеріал було надруковано у цій самій газеті наступного дня²⁹. У ньому наголошувалося, що німецько-австро-угорські війська охороняють мирну працю селян від більшовиків, отже кожен, хто заважатиме селянам засівати землю, підлягатиме арешту й суду. Для забезпечення «спокійної роботи [селян] у степу» направляли німецькі загони. Повідомлялося, що «хто відтепер підніме зброю на надіслані

²¹ Барон Юліус фон Гільгаузен (1862–1928 рр.) народився в Гаммінкельні в родині військових. Із 1882 р. в армії, спочатку в артилерії, а з 1888 р. – у кавалерії. Учасник Першої світової війни. Полковник (1915 р.), генерал-майор (1918 р.).

²² Известия (Николаев). – 1918. – 20 марта. – №251.

²³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.3.

²⁴ Там само. – Спр.284. – Арк.14.

²⁵ Там само. – Спр.281. – Арк.58–59.

²⁶ Там само. – Спр.284. – Арк.17–18.

²⁷ Там само. – Арк.16–18.

²⁸ Там само. – Спр.319. – Арк.12–13.

²⁹ Там само. – Арк.15.

війська, той буде розстріляний», і що «священний обов'язок кожного селянина» за-
побігти можливому голоду у селах, селищах та містах³⁰. Останнє селяни зрозуміли
як загрозу повного вилучення хліба. Невдоволення селянства окупацією, а разом
із нею й Центральною Радою, невпинно зростало. Утім це була загальноукраїнська
проблема. Ситуація ж у Миколаєві мала свою специфіку.

Стан справ у місті, насамперед на суднобудівних заводах, закритих у день всту-
пу німецьких військ через відсутність коштів, наближався до катастрофи. Після мі-
тингів на «Навалі», «Руссуді» та інших підприємствах спровоковані більшовиками
робітники повстали проти окупантів. Перебіг виступу детально висвітлив В.Щукін.
22 березня 1918 р. робітники, здобувши зброю, спорадично обстрілювали німців
у різних районах міста. Згодом у відповідь ті відкрили артилерійський вогонь.
У радянській історіографії стверджувалося, що у вуличних боях узяли участь по-
над 12 тис. робітників, а кількість жертв налічувала більше 2 тис. Проте В.Щукін
спростував ці цифри: як учасників, так і жертв було значно менше. За метричними
книгами, що зберігаються в Держархіві Миколаївської обл., дослідник склав спис-
ки вбитих³¹. Кількість загиблих повстанців обраховано у 435 осіб, у тому числі й
107 невпізнаних осіб чоловічої статі, похованих у братських могилах на міському
кладовищі. Про жертви з німецької сторони наводилися різні цифри – від 700 до
1000, але, на думку В.Щукіна, найбільш вірогідні дані В.Феста: 200 вбитих, 400 по-
ранених³². Повстання в Миколаєві стало найбільшим серед актів спротиву німець-
ко-австро-угорським військам в Україні.

Отримавши підкріплення, німці 24 березня 1918 р. перейшли в наступ за всі-
ма напрямками. Вони вели інтенсивний артилерійський обстріл робітничих райо-
нів. Саманні хати тамтешніх мешканців горіли, а люди гинули в пожежах цілими
сім'ями. Перший голова ради робітничих і військових депутатів Я.Ряпшо стверджу-
вав, що німці використовували для обстрілу «ракет», у радянській історіографії
вказувалося на застосування «авіації». Проте документального підтвердження цим
фактам не виявлено³³. Нарешті 29 березня бої припинилися. Після придушення по-
встання німці почали обшуки, арешти й розстріли. У більшовицькій пресі в 1918 р.
наводилася цифра у 5 тис. страчених³⁴. Серед заарештованих опинився й міський
голова В.Костенко, якого німці звинуватили у відсутності контролю за настроями
населення. Як зазначають В.Дорнік і П.Ліб,

«у другій половині березня [1918 р.] ситуація змінилася в Миколаєві;
тамтешні події стали просто таки травматичними для військ Централь-
них держав. Південноукраїнський промисловий центр, де перебувало
багато безробітних і озброєних робітників, більшовики вважали своїм
бастіоном. Німецькі й австро-угорські війська, зайнявши його 17 бе-
резня, продовжили свій наступ у напрямку Херсона, не очікуючи на
підкріплення [...] Повстання в Миколаєві наочно продемонструвало
союзникам уразливість їхніх військ у цій великій країні [...] бої в Ми-
колаєві засвідчили проблематичність швидкого просування військ без
забезпечення тилу. Досвід, одержаний у Миколаєві, і зроблені висновки

³⁰ Там само. – Арк.15–16.

³¹ Щукін В. Повстання у Миколаєві в березні 1918 р. – С.70–115.

³² Там само. – С.89.

³³ Там само. – С.82.

³⁴ Там само. – С.84.

мали стати мірилом для дій у майбутньому [...] “Росіянин розуміє лише брутальну силу, як він зник за попереднього уряду”, – зауважив Кош. Баварська кавалерійська дивізія теж зробила свої висновки: “Кожного, хто зустрінеться зі зброєю в руках, розстрілювати на місці без жодних церемоній”»³⁵.

У результаті придушення повстання німці здобули повний контроль над містом і приступили до здійснення тієї «мирної місії, що випала німецькій армії»³⁶. Командування запровадило в Миколаєві воєнний стан. 17 квітня 1918 р. Ю. фон Гільгаузен заборонив містянам виходити на вулицю в комендантську годину³⁷.

Маємо приклад безпосереднього втручання комендатури в міські справи. Так, її очільник усунув членів Миколаївської міської управи, і для управління господарськими справами призначив колегію у складі виконувача обов'язків міського голови Ф.Гіля та гласних Г.Плотіцина, С.Терещенка³⁸. Незважаючи на заяви про невтручання в діяльність органів місцевого самоуправління, німецьке командування заборонило думі займатися політичними питаннями³⁹. Між думцями й комендатурою наростав конфлікт, який згодом призведе до розгону демократичної міської думи та відновлення старої цензової.

Одним із проявів німецького порядку в Миколаєві стало запровадження реєстрації безробітних на біржі праці. Німці визначили такі правила: «1) встановлювалася строга черга очікування гуськом; 2) усякого роду скупчення на вулицях біля будівлі біржі заборонялися; 3) ті, хто очікував своєї черги, мали дотримуватися всіх указівок німецького патруля»⁴⁰.

І до того вкрай хиткий, тепер авторитет Української Центральної Ради серед містян остаточно занепав. 13 квітня 1918 р. до Миколаєва прибула спеціальна анкетно-слідча комісія Центральної Ради, однак її робота не мала суттєвих наслідків. Миколаївська міська дума направила до Києва делегацію гласних. На засіданні думи 22 квітня, що відбувалося за присутності представників німецького командування, гласні Б.Терентьев, О.Ісаєв, Ф.-С.Злочевський доповіли про переговори з головою Ради Міністрів В.Голубовичем, міністром внутрішніх справ М.Ткаченком. Думці дійшли висновку щодо неспроможності уряду Центральної Ради навести лад у державі⁴¹.

Подальший розвиток подій став абсолютно закономірним. Есерівський провід УЦР мав зійти з історичної арени. Німецьке військове командування відіграло тут свою, насправді вирішальну, роль. Згадаймо провокативний демарш німецького загалу в будівлі Центральної Ради 28 квітня 1918 р., коли було заарештовано кількох міністрів і проведено обшук у кабінеті М.Грушевського. У Миколаєві відбулася певна пародія на нього. 8 травня комендант Ю. фон Гільгаузен у супроводі взводу солдат прибув до міської думи й оголосив наказ про позбавлення демократично

³⁵ Дорнік В., Ліб П. Воєнні операції // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. / Упор. В.Дорнік; пер. з нім. В.Кам'янець; наук. ред. Р.Піріг. – К., 2015. – С.207–208.

³⁶ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.51.

³⁷ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.28.

³⁸ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.91–92 зв.

³⁹ Там само. – Арк.109–111.

⁴⁰ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.16.

⁴¹ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.118–121.

обраних гласних повноважень та поновлення гласних, обраних за цензовими списками 1916 р. Отже пародія виявилася ефективнішою за оригінал. На цей час уже було відомо, що в Миколаєві діє «імператорсько-німецьке губернаторство», на чолі якого – генерал-майор (генерал-лейтенант) Й.Моргенштерн-Дерінг⁴². Він прибув у місто ще 3 травня 1918 р.⁴³ Як губернатор мав значні повноваження щодо цивільного населення, органів міського самоврядування, промислових підприємств, портів, трудових відносин, продовольчої справи тощо. Причому вони були ширшими від повноважень місцевих органів влади, у тому числі призначених українським урядом. Це стає очевидним хоча б із його листа від 19 червня 1918 р., яким він «наказував» міському самоуправлінню видати гроші на утримання міліції:

«Український комісар у цей час не має у своєму розпорядженні ніяких сум для виплати жалування міліціонерам. Комісар зажадав гроші у свого уряду в Києві, але досі вони ще не прибули. Міліціонери хочуть залишити службу, так як вони не отримали платні за травень і червень 1918 р. Зважаючи на викладене, я наказую міському самоуправлінню негайно вступити у зносини з українським комісаром і позичити йому потрібні гроші, так, щоб платню міліціонерам було сплачено ще 20 червня 1918 р. Моргенштерн-Дерінг, генерал-лейтенант і губернатор»⁴⁴.

Водночас Й.Моргенштерн-Дерінг залишався командувачем 212-ї Саксонської піхотної дивізії. Тож його влада значною мірою забезпечувалася військовою силою⁴⁵. Управління німецького губернатора розташовувалося в будинку Маріїнської жіночої гімназії (вул. Нікольська, 34). Територіально губернаторство Миколаїв обіймало не лише місто, а й доволі значну територію навколо. Так, у наказі генерал-майора Ю. фон Гільгаузена від 5 листопада 1918 р., коли він сам уже був губернатором, зазначалося: «Уся прибережна область, від Березанського лиману до Херсона включно, підлягає імператорському німецькому губернаторству в Миколаєві. Я закликаю населення до порядку, спокою та підпорядкування всім розпорядженням німецької влади»⁴⁶. Німеччина також відновила в Миколаєві роботу свого дипломатичного представництва. Генеральним консулом було призначено Георгія Оттоновича Стоббе (Штоббе), резиденція якого знаходилася за адресою: вул. Адміральська, 5-3⁴⁷.

Як вітчизняна, так і зарубіжна історіографія не надає прикладів подібних німецьких органів влади в Україні⁴⁸. Утім відомо, що військовим губернатором Одеського краю був австрійський фельдмаршал Е. фон Бельц, повноваження

⁴² Син фабриканта Йоганн Моргенштерн-Дерінг (1858–1931 рр.) закінчив Ляйпцизький університет, згодом вступив до саксонської армії. Учасник Першої світової війни (командир 68-ї Дрезденської піхотної бригади, 24-ї резервної дивізії). 30 січня 1918 р. призначений командиром 212-ї Саксонської піхотної дивізії, з якою прибув до Миколаєва. Демобілізувався в березні 1919 р.

⁴³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.48.

⁴⁴ Там само. – Ф.222. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.39–39 зв.

⁴⁵ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. // Описание послевоенных боёв германских войск и фрайкоров. Вывод войск с Востока / Пер. с нем. Л.В.Ланника. – Москва, 2014. – С.240–241.

⁴⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.69.

⁴⁷ Вовчук Л. Діяльність іноземних консульств у Миколаєві // Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 рр. – С.191.

⁴⁸ Див., напр.: *Пиріг Р.* Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р.; Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр.

якого ще слід з'ясувати. Тож спершу було висунуто ідею про те, що губернаторство, імовірно, існувало лише в Миколаєві, а його заснування стало наслідком безрезневого антинімецького повстання 1918 р. Однак коли було виявлено відомості про функціонування аналогічного губернаторства Севастополь (генерал-лейтенант фон Вальдерзее)⁴⁹, усе стало на свої місця. Ці два міста ще за часів Російської імперії було об'єднано в одну адміністративно-територіальну одиницю – Миколаївське й Севастопольське військове губернаторство. Причиною об'єднання була їх належність до Чорноморського флоту. Росія, засновуючи ці міста наприкінці XVIII ст. як верфі та порти, мала на меті забезпечення його боєздатності. Територіально Миколаїв і Севастополь знаходились у різних губерніях (Херсонській і Таврійській), але місцевій владі не підпорядковувалися. Миколаївським і севастопольським військовим губернатором був головний командир Чорноморського флоту та портів. Штаб Чорноморського флоту, усі управлінські структури, навчальні заклади тощо впродовж XIX ст. розміщувалися в Миколаєві, і тільки 1895 р. флотське управління переїхало у Севастополь. В останньому градоначальство було запроваджено в 1864 р., а в Миколаєві військове губернаторство замінили на градоначальство в 1900 р. Проте обидва міста як основні військово-морські порти на Чорному морі так і залишилися під орудою головного командира Чорноморського флоту та портів (командувача Чорноморського флоту)⁵⁰. До початку революційних подій Севастополь був головною базою флоту, а в Миколаєві зосереджувалося військове суднобудування. Отже зовсім не дивно, що німці пристали на російську імперську філософію управління цими містами і створили в них два специфічних губернаторства. По-перше, вони намагалися блокувати Чорноморський флот; по-друге, стосовно кораблів та суднобудівних заводів вели відверто загарбницьку політику. Як і гетьман П.Скоропадський, німецьке командування чітко усвідомлювало, що без Миколаєва й Севастополя флот нежиттєздатний. Це підтвердив подальший перебіг подій. Тож березневе антинімецьке повстання 1918 р. лише прискорило формування німецьких військово-цивільних органів влади в Миколаєві.

Виявлені на сьогодні джерела ще не надають нам можливості говорити про чітке розмежування функцій комендатури та губернатури. Немає впевненості й у тому, коли точно губернатором був Й.Морґенштерн-Дерінґ, а коли його заміщав (або ж був повноважним губернатором) Ю. фон Гільгаузен. Відомо, що 12 травня 1918 р. останнього було переведено до Криму, а замість нього комендантом міста призначено підполковника фон Гельгорна⁵¹. Висвітлюючи перебіг подій, прес-секретар німецького гарнізону В.Фест на початку своїх спогадів називав Ю. фон Гільгаузена «комендантом», а у частині тексту, де йшлося про зміну міської влади, уже «губернатором». Тож не виключено, саме Ю. фон Гільгаузен був першим губернатором Миколаєва, але через переведення до Криму на його місце призначили Й.Морґенштерна-Дерінґа. Принаймні В.Фест назвав саме його наступником Ю. фон Гільгаузена й указав, що останній пізніше повернувся до Миколаєва на посаду губернатора та перебував на ній до кінця окупації⁵².

⁴⁹ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. – С.240–241.

⁵⁰ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – 297 с.

⁵¹ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.48.

⁵² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.53.

У документах за березень – початок травня 1918 р., що збереглися в Держархіві Миколаївської обл., Ю. фон Гільгаузен підписувався як комендант, а Й.Моргенштерн-Дерінг у травні й надалі – як губернатор. У додатку «Бойовий розклад військ на Сході...» останнього вказано губернатором станом на початок листопада 1918 р. У додатку «Поділ військ групи Миколаїв» до праці В.Феста та по тексту, в якому йдеться про події наприкінці листопада 1918 – на початку 1919 рр., Ю. фон Гільгаузен зазначений спершу як губернатор, а на час евакуації німецьких військ – як комендант⁵³. Наявні в архіві матеріали за травень – листопад 1918 р. доводять, що в Миколаєві у той період функціонували і губернатра, і комендатура. У документах українською мовою знайдено найменування «імператорсько-германський губернатор міста Миколаєва». Можна припустити, що комендатура функціонувала в Миколаєві від початку й до кінця окупації, а німецьке губернаторство – доки при владі був кайзер Вільгельм II. Після падіння імперії в листопаді 1918 р. воно, імовірно, припинило існування.

Як свідчать документи Держархіву Миколаївської обл., Й.Моргенштерн-Дерінг нібито залишив Миколаїв ще у червні 1918 р., хоча в німецькому джерелі він зазначений губернатором і на початку листопада⁵⁴. Однак гласний В.Шехавцов 27 червня 1918 р. оголосив у думі:

«Пан губернатор просив мене передати думі його щире вдячність. Міська дума дійсного складу цілком виправдала його надії й він цим особливо задоволений. Про добре відношення нашої думи він обіцяв передати своєму наступникові. Він із жалем залишає наше місто, де він зустрів таке уважне ставлення з нашого боку. Ми також повинні бути вдячними панові губернатору. Він виявився людиною цілком лояльною й ми маємо підстави шкодувати про його від'їзд»⁵⁵.

Причини відбуття Й.Моргенштерна-Дерінга невідомі, навряд чи вони пов'язані з проблемою флоту та суднобудування. Очевидно, що його наступником на посаді став Ю. фон Гільгаузен, котрий повернувся до Миколаєва, оскільки надалі всі документи німецького губернаторства підписував саме він.

Губернатор Й.Моргенштерн-Дерінг затвердив рішення коменданта Ю. фон Гільгаузена про новий/старий склад думи 8 травня 1918 р.: «Я затверджую призначений комендатурою склад міського громадського управління за нижченаведеним списком [...] Я наказую, щоб вищеназвані особи негайно приступили до виконання своїх обов'язків»⁵⁶. Миколаївським міським головою 10 травня 1918 р. думці обрали Х.Матвеева. В.Фест писав, що «після засідання міський голова Матвеев і Леонтович (колишній міський голова 1916 р. – Л.Л.) представилися панові губернатору – генерал-майорові Моргенштерну-Дерінгу»⁵⁷.

Ще одним прикладом втручання німецької влади в політичне життя стали її заходи з обмеження громадянської активності містян, насамперед робітників

⁵³ Там же. – С.53.

⁵⁴ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. – С.240.

⁵⁵ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.282. – Арк.44–45.

⁵⁶ Там само. – Спр.166. – Арк.16–17.

⁵⁷ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.53.

промислових підприємств⁵⁸. 15 травня 1918 р. Й.Моргенштерн-Дерінґ видав наказ такого змісту:

«Для забезпечення продовження роботи всіх промислових підприємств, необхідних для добробуту населення й німецьких військ, я запроваджую наступне: 1. Усякого роду страйки у працюючих на даний час підприємствах забороняються. Учасники у страйках, або ті, які закликають інших до створення страйку, або до взяття участі у страйку, каратимуться тюремним ув'язненням до 2-х років або штрафом до 7500 руб., якщо за існуючими законами винний не заслужить більш суворого покарання. Аналогічного покарання повинен очікувати той, хто перешкоджатиме бажаним працювати стати до роботи або продовжувати її, а також той, хто зловмисно сприятиме пошкодженню чи знищенню машин, або пристроїв, або заподіє шкоду підприємствам, що мають важливе життєве значення. 2. Непорозуміння між роботодавцями й робітниками підлягають розгляду у примирливих камерах за розпорядженням міського управління [...] 3. Для того, щоб забезпечити неупередженість примирливих камер, я згоден на запрошення роботодавців або робітників, відрядити до примирливих камер німецького офіцера, якому я дам інструкцію захистити роботодавців від надмірних вимог, а робітникам – забезпечити настільки високий заробіток, який їм потрібен для існування у час теперішньої дорожнечі. Винні в невиконанні цієї постанови підлягають компетенції німецьких військових судів і начальників військ»⁵⁹.

Із цього приводу український комендант Миколаєва С. Чапківський звернувся до німецького губернатора з протестом на запроваджені ним обмеження:

«Ваша ексцеленція видала акт незвичайної ваги, однак, не тільки без згоди на се українського уряду, але і без порозуміння зі мною, через то сим нарушено гідність і престиж нашого уряду, проти чого я гаряче протестую. Я знаю, що ваша ексцеленція буде покликуватися на воєнний стан у місті і на дані вам великі уповноваження. Я не хочу обмежувати ваших прав, але думаю, що між вашою компетенцією і мою як комісара українського уряду є певні межі. Я знаю, що тепер поважають тільки реальну силу, якої на жаль тепер Україна не має, але як довго Україна є самостійною і окупація періально⁶⁰ не оголошена, український уряд і його представники мають право домагатися, щоби їх авторитет не був нарушений. Я мушу ще замітити, що генерал-майор фон Гільхаузен у всіх серйозних випадках радився зі мною, чим додержав свою обіцянку, дану мені при першій нашій зустрічі. Я маю сміливість ствердити, що пан генерал-майор не міг жалкувати сей проаш (?). Щодо суті, то я маю сказати слідує: в міністеріальнім розпорядженні з 12 травня сього року ясно представлено, що прогресійні робітничі союзи признані урядом пана гетьмана, поки вони обирають свої економічні інтереси, право страйку є елементарне право робітничих організацій в боротьбі за їх лутше існування»⁶¹.

Надзвичайну активність німецький губернатор проявляв у питанні долі миколаївських суднобудівних заводів. Малося на меті відновити їх роботу й

⁵⁸ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.31–32.

⁵⁹ Там само. – Арк.31–32.

⁶⁰ Тобто «формально» (з фр.).

⁶¹ ДАМО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.21–21 зв.

добудувати закладені тут ще за Російської імперії кораблі для потреб військового флоту Німеччини. В.Фест писав:

«Великі заводи Миколаєва (“Наваль” і “Руссудверф”) із самого початку привернули особливу увагу німецького військового командування [...] У червні командування спробувало винести питання про можливість здачі в експлуатацію верфей за допомогою фінансування з боку німецького уряду. Із цією метою воно доручило капітанові 1-го рангу служби німецького військово-морського флоту Фундгеллеру [Пфундгеллеру] та директорові доктору Еггерсу з кораблебудівної фірми “Блом унд Фосс” у Гамбургу підготувати і представити розпорядок роботи верфей»⁶².

Отже з 5 травня 1918 р. суднобудівні заводи перейшли в розпорядження німецького командування, про що йшлося у черговому наказі губернатора від 27 травня:

«Заводи Товариства миколаївських заводів і верфей (Наваль), заводи Російського суднобудівного товариства (Руссуд), відділення Балтійського суднобудівного й механічного заводу (Балтзавод), плавучий док на Бузі в 30000 тон, а також усі належні згаданим заводам або такі, що знаходяться на території заводу, на суші та на воді всякого роду судна, понтони, човни, землечерпалки, буйки й т. ін. з 5 травня 1918 р. перейшли в тимчасове володіння німецької військової влади і знаходяться під військовою охороною. Уважається таким, що перейшло в тимчасове володіння німецької військової влади все майно вказаних вище заводів з усіма будівлями, машинами [...], а так само з усіма напівготовими фабрикатами у вигляді суден, машин, вагонів і т. ін., а також з усім живим і мертвим інвентарем заводів. Без точного й певного письмового дозволу німецького губернаторства в Миколаєві заборонені розбирання, зйомка, трата або продаж перерахованих у цьому оголошенні предметів [...] Вхід на заводи дозволяється винятково тільки тим особам, які мають на те особливу перепустку, виписану німецьким губернаторством у Миколаєві»⁶³.

Про захоплення німцями та австро-угорцями українських військових кораблів і торговельних суден та включення їх до складу своїх флотів писав у спогадах гетьман П.Скоропадський:

«У перші ж дні у нас було вирішено, що необхідно, щоб увесь флот був українським [...] німці ж вели щодо флоту політику захоплення і, скажу, захоплення найрішучішого. Із кораблів усе вивозилося, деякі судна вводилися до Босфору, у портах усе цінне вони утилізували. Нарешті, справа дійшла до того, що в Миколаєві було захоплено всі наші кораблебудівні верфі з кораблями, що там будувалися. Між іншим, там було кілька суден невеликого типу, званого “ельпідифор”, німці особливо хотіли ними завладіти. Я рішуче протестував, і верфі ці нам повернули»⁶⁴.

З травня 1918 р. на посаду головного отамана портів Чорного моря та командувача флоту було призначено колишнього миколаївського градоначальника (за

⁶² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.54.

⁶³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.49–50.

⁶⁴ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – С.261.

Російської імперії) віце-адмірала А.Покровського⁶⁵ (згодом адмірала й морського міністра Української Держави), який усіма можливими засобами намагався захищати флот від зазіхань німців та австро-угорців. У цей час німецьке командування в Миколаєві не зволікало. 14 червня 1918 р. відбулася зустріч капітана 1-го рангу Пфундгеллера, представника німецької суднобудівної компанії «Блом унд Фосс» Еггерса та керуючого миколаївськими суднобудівними заводами Б.Юрєнєва, начальників цехів і майстрових, на якій німці заявили про перехід заводів у розпорядження компанії «Блом унд Фосс» та відновлення їх роботи⁶⁶. Еггерс вимагав відомостей про склад адміністрації, службовців, майстрових, про матеріали та все необхідне для запуску заводів. Із цього приводу Б.Юрєнєв негайно написав листа в петроградське правління Товариства миколаївських заводів і верфей:

«[...] фірмі Блом і Фосс німецьким урядом доручено приведення в порядок усіх транспортних засобів Чорного моря й усієї території України. Зазначена фірма, за посередництва німецького командування, має повноваження застосувати всі наявні на території України технічні засоби для виконання цього завдання. Для цього виявилось необхідним пустити в дію обидва миколаївських суднобудівних заводи. Німецьке командування мало повне бажання для цієї мети ввійти із цього приводу в угоду з правліннями зазначених заводів і якомога довго й терпляче чекало приїзду в Миколаїв представників правлінь зазначених заводів, наділених достатніми повноваженнями, але оскільки, за наявними в них приватними відомостями, правління навмисно відкладають відсилення таких уповноважених [...], то німецьке командування, з огляду на нагальну необхідність термінового поліпшення транспортних засобів, змушене взяти заводи в повне своє управління».

Б.Юрєнєв просив правління терміново надати йому «вичерпні вказівки щодо подальшого способу дій, в іншому випадку мені, у силу обставин, що склалися, доведеться залишити заводи на безконтрольне розпорядження німецької влади та фірми Блом і Фосс»⁶⁷. У відповідь на цей лист член правління Товариства миколаївських заводів і верфей М.Кульман надіслав телеграму, в якій повідомляв, що від німців жодної пропозиції про зустріч не надходило, і їхні заяви були «безумовною брехнею». 29 червня 1918 р. М.Кульман із Петрограда відправив листа міністрові закордонних справ Української Держави Д.Дорошенку з проханням до українського уряду прийняти інтереси товариства «під свої опіку та захист»⁶⁸. Однак уряд устиг зробити це лише стосовно Миколаївського відділення Балтійського суднобудівного заводу, який наказом від 8 липня було відокремлено від петроградського правління й реорганізовано у самостійне підприємство – Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства «Ремсуд»⁶⁹.

2 червня 1918 р. Німецька імперія офіційно визнала Українську Державу. Після цього гетьманський уряд активізував переговори з приводу суднобудівних

⁶⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2203. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.17.

⁶⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.37–38.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.35–38.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ДАМО. – Ф.Р-577. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.43–45.

заводів і флоту. У серпні до Берліна вирушила делегація на чолі з прем'єром Ф.Лизогубом, у складі якої були Б.Юренев та М.Кульман⁷⁰. 19 серпня вдалося підписати низку угод із «Блом унд Фосс»⁷¹. Очікувалося, що суднобудівні заводи запустять через 2–3 тижні й до роботи стануть щонайменше 8 тис. робітників⁷². Б.Юренев і М.Кульман в інтерв'ю миколаївським журналістам повідомляли, що Німеччина не збирається розміщувати на заводах військові замовлення, а на переговорах ішлося лише про виготовлення залізничних вагонів, сільськогосподарської техніки та комерційне суднобудування. Утім «найбільшим і головним замовником будуть німці», тож Німеччина обіцяла постачати на заводи сировину й паливо, і відповідно, як головний замовник, надавати фінансування⁷³.

2 листопада 1918 р. представники «Блом унд Фосс» повернулися до Німеччини, а відкриття заводів відкладалося на невизначений строк. Причини цього полягали в тому, що насправді німці планували добудовувати військові кораблі й судна, закладені на миколаївських стапелях ще за Російської імперії, для власних потреб, а український уряд відмовив у цьому і хотів завершити їх будівництво самотужки для вітчизняного флоту⁷⁴. 8 листопада 1918 р. в Одесі військово-морський аташе Німеччини в Україні віце-адмірал А.Гопман передав повідомлення В.Ключковському та іншим представникам українського уряду про повернення всього флоту Україні без будь-яких застережень.

Серйозною проблемою для Миколаєва залишалося забезпечення міста продовольством. Німецьке губернаторство втручалося й у ці питання. 20 травня 1918 р. на чолі з міським головою Х.Матвеевим та за участі представника Міністерства продовольчих справ Б.Парізо де ла Валетта відбулася нарада представників міського самоуправління, Миколаївської контори Державного хлібного бюро, кооперативу «Трудова кошіяка», санітарної й ветеринарної служб, німецького командування. Розглядалося питання про забезпечення міста хлібом і продовольством в умовах виконання Брестського договору. Учасники наради констатували, що відведених хлібним бюро норм борошна (60 тис. пуд. на міс.) для міста недостатньо. Миколаїв, населення якого зросло за рахунок демобілізації та іноземних контингентів до 140 тис., потребував щонайменше 90 тис. Уже тоді йшлося про запровадження карткової системи на хліб і використання запасів із базисних складів⁷⁵.

18 червня 1918 р. на адресу міського голови Х.Матвеева надійшов лист від продовольчого відділу управи про те, що норми Державного хлібного бюро дозволяють забезпечувати кожному містянину лише 0,8 фунта (320 г) печеного хліба⁷⁶. Того ж дня газета «Путь социал-демократа» писала, що незважаючи на заходи продвідділу, біля хлібних крамниць утворилися величезні черги голодних жінок і дітей⁷⁷. 22 червня завідувач продовольчим відділом О.Ясинський доповів в управі, що бюро взяло на себе

⁷⁰ Левченко Л. Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні. – С.28–31.

⁷¹ Левченко Л. Проблема Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції: Миколаївські візії. – С.84–104.

⁷² Трудовая газета. – 1918. – 19 августа. – №2673.

⁷³ Путь социал-демократа. – 1918. – 8 сентября. – №77; Там же. – 4 сентября (н. ст.) [таку дату зазначено в газеті, імовірно 14]. – №78.

⁷⁴ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.51, 58–63, 88.

⁷⁵ Там само. – Спр.166. – Арк.27–32.

⁷⁶ Там само. – Арк.56.

⁷⁷ Там само. – Спр.284. – Арк.40.

не лише розподіл хліба, а й вироблення борошна на млинах, якість якого значно погіршилася, тож хліб із такого борошна випікався неякісний. О.Ясинський заявив про неспроможність перевірити, чи таке борошно видало бюро, а чи пекарі зловживали й використовували злежале замість відпущеного добротного. Пропонувалося жорстко закріпити населення за пекарнями, а в тих районах міста, де пекарень не було, згідно з санітарними нормами обладнати пункти продажу хліба. Це був перший крок до запровадження карткової системи⁷⁸. Тривожні чутки про нестачу хліба спричинили ситуацію, за якої частина населення намагалася забезпечити себе про запас, натомість іншим узагалі нічого не залишалось. У черговій доповіді О.Ясинський чітко висловився за запровадження карткової системи⁷⁹. 11 липня міська влада прийняла рішення про заборону випічки білого хліба⁸⁰, а з 16 липня в Миколаєві запрацювала жорстка карткова система розподілу печеного хліба населенню⁸¹.

Німецьке губернаторство розподіл хліба за картками взяло під свій контроль. Проте цього разу воно діяло руками місцевої української влади, спонукаючи її до певних кроків. 23 липня 1918 р. отаман Миколаєва полковник В.Черепанов через газету оголосив:

«Цесарсько-німецький губернатор міста Миколаєва повідомив мене, що більшою частиною хлібопеків міста Миколаєва не виконуються існуючі розпорядження про розділ хліба між населенням і що декотри пекарі продають хліб без перепон особам, які не мали хлібних карток, мушу оповістити всіх хлібопеків міста, що за яке-б не було порушення зазначеного розпорядження вони будуть гостро наказані, включно до закриття підприємств. Хліб повинен продаватися тільки по карткам і в показаній в їх кількості»⁸².

Після запровадження карток німецький губернатор Ю. фон Гільгаузен заявив, що хлібна криза в Миколаєві минула й на часі боротьба з незаконною торгівлею державно-контрольованими продуктами. 5 вересня 1918 р. він писав новому міському отаманові Е. де Бонді:

«Хлібний кризис для города минов. Тепер можна прийняти енергічні міри проти тайної торгівлі державно-контрольованих продуктів в городі. Прохаємо Вас ввійти в порозуміння з Державним хлібним бюро. Коли вам буде потрібна допомога губернатора, то вона, як заявлено свого часу пану полковнику Черепанову, в найширшій мірі, у Вашим розпорядженні сього часу [...] торгівля державно-контрольованими продуктами у городі недопустима і запаси, найдені у торговців, повинні бути сконфісковані Державним хлібним бюро. Передо всім, забороняється вільний продаж муки на базарі»⁸³.

Невдовзі борги міста сягнули 17 млн руб.⁸⁴ При цьому дума була змушена фінансувати ремонти у приміщеннях, зайнятих представниками влади⁸⁵ та німецькими

⁷⁸ Там само. – Спр.169. – Арк.26–36.

⁷⁹ Там само. – Спр.166. – Арк.72–73.

⁸⁰ Там само. – Арк.80.

⁸¹ Там само. – Арк.87–89.

⁸² Путь социал-демократа. – 1918. – 25 июля. – №55.

⁸³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.166. – Арк.125.

⁸⁴ Там само. – Спр.186. – Арк.4–9.

⁸⁵ Там само. – Спр.284. – Арк.148.

військовиками⁸⁶. Для розміщення німецьких установ і солдатів було реквізовано навіть школи⁸⁷. 22 червня 1918 р. німецька портова комендатура Миколаєва вимагала звільнення будівлі художньої школи при музеї Верещагіна для розміщення своєї портової контори⁸⁸, а 12 грудня портовий комендант капітан-лейтенант Клос повідомив про вступ на посаду командира військового порту⁸⁹. 1 серпня управа на вимогу німецької комендатури виділила кошти на ремонт у морських казармах, 178-му польовому лазареті при каторжній тюрмі, у 4-й роті 27-го польового егерського батальйону, у взводі зв'язку, розміщеному в обсерваторії⁹⁰. Озброєні німці навідувалися на міські склади й вилучали продовольство, худобу, паливо⁹¹. Для потреб 212-ї дивізії було забрано 46 голів худоби на суму 14 870 руб., але з управою німецьке командування так і не розраховалося⁹². Тривали суперечки через спожиті іноземними військами енергоносії. Із міського бюджету сплачувалися рахунки за проживання німецьких офіцерів у готелях. 16 вересня 1918 р. на прохання німецької комендатури управа виділила 2719 руб. для спорудження почесного кладовища німецьких й австро-угорських вояків, котрі загинули в Миколаєві⁹³. При цьому 7 серпня вона відмовила в пільговому проїзді в міському транспорті слухачам курсів української мови⁹⁴, а 24 серпня – у відкритті в Миколаєві середньої школи з українською мовою навчання⁹⁵. Урешті управа запровадила окремий облік витрачених за вимогами німців коштів для того, щоб за змогою в майбутньому одержати їх від українського уряду⁹⁶.

9 листопада 1918 р. німецький військовий контингент у Миколаєві отримав звістку про революцію в Німеччині, Вільгельм II зрікся престолу. Великі сили, відправлені в Україну для боротьби з більшовизмом і реалізації положень «хлібного миру», фактично залишилися без державного керування. Намагаючись утримати ситуацію під контролем, Ю. фон Гільгаузен видав накази про негайну здачу зброї населенням і заборону поширення серед солдатів друкованих відозв. Особи, котрі створювали небезпеку німецьким військам, підлягали покаранню⁹⁷. Імовірно, це були його останні накази як губернатора.

У грудні 1918 – березні 1919 рр. військово-політична ситуація на Миколаївщині була дуже напруженою: у місті з'явився флот Антанти, у регіоні діяли загони отамана Н. Григор'єва, котрий спочатку підтримував Директорію УНР, а потім – більшовиків. Німецьке командування мало узгоджувати свої дії з усіма цими силами.

Антанта хоча і вступила в Україну, але не мала наміру воювати, та й сил для воєнних дій на суходолі не було. Німці ж опинилися в пастці, їм належало зробити вибір: або воювати, або відмовитися й порушити підписане 11 листопада 1918 р. в

⁸⁶ Там само. – Спр.166. – Арк.106; Спр.186. – Арк.12.

⁸⁷ Там само. – Спр.185. – Арк.4.

⁸⁸ Там само. – Спр.284. – Арк.43.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф.2313. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.105.

⁹⁰ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.166. – Арк.106.

⁹¹ Там само. – Спр.284. – Арк.111.

⁹² Там само. – Спр.166. – Арк.134.

⁹³ Там само. – Спр.168. – Арк.6–8.

⁹⁴ Там само. – Спр.166. – Арк.107.

⁹⁵ Там само. – Арк.112.

⁹⁶ Там само. – Спр.284. – Арк.111.

⁹⁷ Там само. – Спр.281. – Арк.69.

Комп'єні перемир'я з союзниками. Із цього приводу голова німецької ради військових депутатів у Миколаєві І.Альбрехт звернувся до співвітчизників:

«У цей час представники держав Згоди дотримуються тієї думки, що внутрішнє становище України не допускає подальшої евакуації німецьких військ. [...] Відмова німецьких військ відкинути петлюрівські частини туди, звідки вони прийшли, буде зрозуміла, як порушення перемир'я, тоді німецьким частинам загрожує інтернування в таборах військовополонених. Крім того, на Батьківщину чекають важкі репресії, які поставлять у скрутне становище всю сутність німецького народу»⁹⁸.

11 грудня 1918 р. Ю. фон Гільгаузен оголосив населенню, що війська продовжуватимуть підтримувати порядок у місті до прибуття сил отамана Н.Григор'єва⁹⁹.

Невдовзі стало відомо про результати переговорів німців із повстанцями, що відбулися 9–10 грудня 1918 р. Н.Григор'єву пообіцяли не перешкоджати вступу його до Миколаєва, натомість він мав сприяти евакуації німців додому¹⁰⁰. У газеті «Южное слово» було опубліковано відповідний договір: 1) передача влади в місті від гетьманських установ і посадовців представникам Директорії; 2) Н.Григор'єв гарантує безпеку в порту, громадських місцях, тюрмах, на залізниці, а також недоторканість приватної власності; водночас забезпечення цих гарантій покладається на німецькі війська; 3) обов'язком отамана було придушення більшовицьких виступів у межах Херсонської губернії; 4) Н.Григор'єв обіцяв сприяти евакуації німецьких військ до Німеччини не лише в підконтрольних йому районах, а й на всій території, яка визнавала владу Директорії; 5) у день вступу повстанців у Миколаїв німецькі війська мали відійти на східну околицю міста; 6) антантівський десант підпорядковується німецькому командуванню та нестиме караульну й поліцейську службу¹⁰¹.

Миколаїв для німців був «останнім оплотом» (за В.Фестом), через який німецькі війська, направлені кайзером Вільгельмом II для реалізації «закордонної місії» на Близькому й Середньому Сході, поверталися назад до Німеччини. Саме тут знаходився керівний пункт капітана фон Вольфа, з якого координувався транзит німецьких сил із країн Азії додому. У Миколаїв щоденно прибували війська з Туреччини, Персії (після Месопотамської операції), Палестини. В.Фест зазначав, що ці підрозділи морально й фізично вже були нездатними до воєнних дій, позаяк на вояків сильно вплинули кліматичні умови південних країн. Домовленість із Н.Григор'євим про безперешкодну евакуацію німецьких військ попервах підтримувалася. В.Фест згадував: «Спочатку він тримав слово і передав німецьким військам 400–500 вагонів. 10 грудня поїхав перший потяг. У перші дні вирушали по два щодня»¹⁰².

31 грудня 1918 р. німці п'ятьма ешелонами досягли Долинської. Яка була їхня мета і чи узгодили вони свої дії з Н.Григор'євим невідомо, однак отаман за це пред'явив їм ультиматум, вимагаючи звільнити Миколаїв, Знам'янку та Долинську. При цьому він погрожував: «Ніяких перевізних засобів я їм не даю, якщо за 4 дні вони не очистять тих пунктів, які вони зараз займають, то через

⁹⁸ Там само. – Спр.283. – Арк.34–38.

⁹⁹ Там само. – Арк.78.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.283. – Арк.46–49.

¹⁰¹ Там само. – Спр.284. – Арк.90–92.

¹⁰² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.30–32.

4 дні буду їх бити»¹⁰³. Він також надіслав телеграму Миколаївській раді об'єднаних українських організацій, комісарові Миколаєва С.Юріцину й командирові 17-го Олександрійського полку В'язовському: «Від усіх вас не отримую ніяких відомостей. Значить, все сидите і ні чорта не робите. Мене вкрай дивує ваша бездіяльність. Я стою на позиціях проти Миколаєва, скоро почну наступати. Наказую всім бити німців, чого дивиться на них»¹⁰⁴. Відтак домовленості порушилися й В.Фест із цього приводу нарікав: «Миколаїв втратив роль безпечної відправної точки та останнього транспортного сполучення з берегів Чорного моря на Батьківщину»¹⁰⁵. Німецьке командування вживало оборонних заходів, навіть поновило комендантську годину. Дума заявила протест німцям, в якому вказала на неправочинність колишнього губернатора віддавати накази, що обмежували свободи містян¹⁰⁶. Ба більше, розподіл хліба між німцями й миколаївцями відтепер здійснювався на рівних умовах¹⁰⁷.

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що німці для досягнення своєї мети, яка в Миколаєві та окозрі була ширшою, ніж у цілому по Україні, та полягала не лише в отриманні збіжжя, продовольства, сировини, а й в оволодінні суднобудівними заводами та евакуації німецьких військ з Азії, створили власні органи влади: спершу комендатуру, а пізніше – губернатуру (також і портову комендатуру). Ці інституції тримали під контролем населення та місцеві органи державної влади й самоуправління. Після березневого антинімецького повстання 1918 р. «нетиповий» окупаційний режим у Миколаєві ледве не перетворився на справжню окупацію. Однак поки що немає підстав уважати, що «імператорсько-німецький губернатор» здійснював повсякденне керівництво містом з округою. Його втручання мало точковий, хоча і принциповий характер. На нашу думку, теза про те, що встановлення влади гетьмана П.Скоропадського, який зобов'язувався дотримуватися брестських і наступних угод попереднього уряду, дозволило зняти домагання німецьких військових запровадити в Україні пряме правління у формі німецького генерал-губернаторства¹⁰⁸, тепер залишається актуальною лише для загальнодержавного рівня, а концепція «нетипової окупації» Р.Пирога завдяки миколаївським дослідженням поповнюється ще одним суттєвим аспектом – наявністю німецьких військово-цивільних органів влади, повноваження яких поширювалися на різноманітні сфери економічного, політичного та громадського життя.

Для подальшого студювання взаємин німецького військового командування з українським цивільним населенням на регіональному рівні, у тому числі в Миколаєві, необхідний аналіз документів держархівів інших областей нашої країни, а також німецьких матеріалів, особливо дипломатичних інституцій, військових частин і з'єднань. Із перспективи миколаївських досліджень найбільшим успіхом було б віднайти рештки діловодства 212-ї Саксонської піхотної дивізії часів її перебування на півдні України.

¹⁰³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.173. – Арк.101.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.2313. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.21.

¹⁰⁵ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.32.

¹⁰⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.286. – Арк.7–8.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.287. – Арк.6.

¹⁰⁸ Пирог Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – С.22.

REFERENCES

1. Dornik, V., Lib, P. (Comps). (2015). *Voieni operatsii. Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Fest, V. (2016). *Nikolaev – poslednij forpost nemetskich vojsk na Chernom more.* Nikolaev. [in Russian].
3. Levchenko, L. (2017). Problema Chornomorskoho flotu i sudnobudivnykh zavodiv u roky Ukrainsoi revoliutsii: mykolaivski vizii. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 84–104. [in Ukrainian].
4. Levchenko, L. (Comp.). (2019). *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
5. Levchenko, L. (Ed.). (2017). *Mykolaivshchyna: narysy istorii revoliutsii 1917–1921 rr.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
6. Kotliar, Yu., Levchenko, L. (2019). Regionalnyi zris ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr.: Mykolaivshchyna. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 122–146. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R. (2018). *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Shchukin, V. (2019). Povstannia u Mykolaievi v berezni 1918 r. *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy*, 70–115. Mykolaiv. [in Ukrainian].

Larysa Levchenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of State Archives of Mykolaiv Region
(Mykolaiv, Ukraine), loralewch@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

German Governorship Mykolaiv in 1918: To the Problem Statement

Abstract. The purpose of the article is the problem statement of relationship between the German military authorities and the Ukrainian civilian population at the regional level in 1918. Taking into account the political, strategic, economic significance of Mykolaiv and its neighborhood during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, namely this area was chosen for the study. The author adhered to the general scientific principles of historicism, objectivity, systemacy and complexity. **Methods** of historical research as well as archival heuristic and source studies were used. **The scientific novelty** is that for the first time the regional aspect of the relationship between the German military authorities and the Ukrainian civilian population in the format of institutional research is covered. The characteristic of the "atypical occupation" developed by R. Pyrih was completed with a significant feature, namely the presence of German military-civilian authorities. After the German troops entered into Mykolaiv in March 1918, the German commandant's office, whose task was to cooperate with local authorities with the aim of supplying of the German troops, was founded. At the beginning of May 1918, the direct military-civil governance in the form of the German governorship Mykolaiv was established. The reason for it was the Germans were eager to control the Mykolaiv shipyards and the Black Sea Navy. The governor had powers over the civilian population, municipal bodies, industrial enterprises, ports, labor relations, food business etc. The governor's office had to deal with the evacuation of the German troops from Asia. The governor's intervention into city life was mostly dotted, but principled. For further research on the German military authorities in Ukraine included governorship in Mykolaiv it is required to involve the documents from other Ukrainian and German archives.

Keywords: German troops in Ukraine in 1918, German authorities in Ukraine in 1918, German governorship Mykolaiv, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/>

УДК: 930.1:94(477.83/.86)«1914–1919»

Олександр Реєнт

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Володимир Великочий

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історіографії і джерелознавства,
декан факультету туризму,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), volodymyr.velykochoy@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-1474>

Діяльність національних міжпартійних політичних об'єднань Східної Галичини як перший етап Української революції 1914–1923 рр.: історіографічні концепти

Анотація. **Мета дослідження** – аналіз та узагальнення основних тенденцій висвітлення та розгляду діяльності національних міжпартійних політичних об'єднань Східної Галичини в період 1914–1917 рр. в українській історіографії. Окреслення оновленої парадигми розгляду цього процесу як першого етапу Української революції 1914–1923 рр. **Методологію праці** становить комплекс наукових принципів, загальнонаукових і спеціальних історичних, історіографічних методів. Використовується також міждисциплінарний та комплексний підходи до історичного й історіографічного дискурсу навколо проблеми бачення основних завдань, місця, ролі, діяльності, значення національних міжпартійних політичних об'єднань Східної Галичини у вказаному хронотопі. **Наукова новизна.** Наголошується на потребі перегляду підходу до проблеми як винятково такої, що була складовою лише суспільно-політичних процесів у краї у часи Першої світової війни. Уводиться в науковий обіг теза про потребу перегляду хронологічних рамок Української революції як складової Великої східноєвропейської або геополітичної революції у Центрально-Східній Європі 1914–1923 рр. Таким чином ставиться проблема потреби формування нового історіографічного концепту Української революції 1914–1923 рр. **Висновки.** Аргументується теза про потребу створення нового конструкту національної історії Української революції початку XX ст., а не такої, що виникла та стала продовженням революції в Росії 1917–1921 рр. У рамках цього конструкту і слід розглядати діяльність партійно-політичних об'єднань на Східній Галичині як одну зі складових суспільно-політичних процесів упродовж першого етапу Української революції 1914–1923 рр. Актуалізується проблема потреби формування нового історіографічного концепту Української революції 1914–1923 рр. і конструювання нової історіографічної парадигми її розгляду.

Ключові слова: історіографічний концепт, Українська революція 1914–1923 рр., міжпартійні політичні об'єднання, Східна Галичина.

У національній історіографії Української революції початку ХХ ст. особливої актуальності набуває питання хронології. Ця проблема заслуговує на окремий історіографічний аналіз. Тут лише зазначимо, що до 100-річчя Західноукраїнської Народної Республіки було опубліковано ряд праць, присвячених цій проблемі¹.

Одним із важливих аспектів хронологічних рамок Української революції є проблема змісту її першого етапу: 1914–1917 рр. На нашу думку, він включає не лише військові, військово-політичні, міжнародні, але насамперед суспільно-політичні процеси, що мали місце на українських землях періоду Першої світової війни. У цьому контексті саме утворення та діяльність міжпартійних політичних об'єднань усеукраїнського характеру якраз і може бути потрактоване як таке, що було спрямоване на здобуття національного ідеалу у ході Української революції – національної державності. Особливо примітні такі об'єднання, як Головна українська рада у Львові, Загальна українська рада у Відні, Союз визволення України та Українська парламентарна репрезентація. Через програмні цілі й завдання цих об'єднань, їх діяльність чи не найкраще простежується еволюція ідей національно-державного відродження українства на початку ХХ ст., його форм і територіально-державних моделей. Суспільно-політичні процеси періоду Першої світової війни на українських землях, особливо Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, ставши складовою подій загальноукраїнського масштабу, наповнили реальним змістом саму Українську революцію на її початковому етапі. Вона ж, своєю чергою, стала частиною Великої східноєвропейської², або геополітичної³ революції у Центрально-Східній Європі 1914–1923 рр.

Із вибухом Першої світової війни українська партійно-політична система Галичини зазнала якісних трансформацій, головний зміст яких полягав у згортанні діяльності крайових партійних структур та виникненні міжпартійних об'єднань. Вивчення цієї проблеми розпочалося за «гарячими слідами», а за міжвоєнного періоду у вигляді документально-мемуарних праць було закладено її емпіричну базу, що почала розширюватися вітчизняними істориками лише з середини 1990-х рр. Зокрема вже у статтях мемуарного й історико-політологічного характеру М.Лозинського, В.Темницького зроблено перший системний виклад виникнення та діяльності Головної української ради (ГУР) у Львові⁴ та Загальної української ради (ЗУР) у Відні⁵. Оминаючи гострі кути партійно-політичних суперечностей, автори подали стислу ретроспективу процесу створення та різнобічної роботи цих інституцій, їх партійно-особовий склад тощо. Так було закладено домінуючу й до сьогодні традицію щодо визначення суті, характеру діяльності, значення ГУР і ЗУР на основі ними ж виданих програмових документів – маніфестів, звернень, заяв тощо.

Такі підходи притаманні й першій, умовно кажучи, «комплексній» публікації С.Барана про організаційно-ідеологічне становлення та діяльність

¹ Реєнт О., Великочий В. Національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923: до проблеми концепту // Краєзнавство. – 2018. – №3. – С.40–50; Великочий В. Національно-демократична революція на західноукраїнських землях (1914–1923 рр.): до проблеми хронології // Карпатський край: Наукові студії з історії, культури і туризму. – Вип.1-2 (10-11). – Івано-Франківськ, 2018. – С.18–30; Реєнт О., Великочий В. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях крізь призму національно-демократичної революції 1914–1923 рр. // Український історичний журнал. – 2019. – №1. – С.166–180.

² Великочий В. Велика східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів: Бібліографія). – Івано-Франківськ, 2014. – 180 с.

³ Корнат М. Від війни між імперіями до геополітичної революції у Центрально-Східній Європі // Український історичний журнал. – 2019. – №2. – С.172–188.

⁴ Лозинський М. Українська головна рада // Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 р. – Відень, 1917. – С.175–177.

⁵ Темницький В. Загальна українська рада // Там само. – С.356–364.

громадсько-політичних організацій українців у Відні під час російської окупації Галичини 1914–1915 рр.⁶ Виходячи з позицій націонал-демократів, автор у проблемно-хронологічному порядку розкрив виникнення й діяльність ГУР, ЗУР, Союзу визволення України (СВУ), відносили з ними Народного комітету УНДП, Української парламентської репрезентації (УПР), Української бойової управи (УБР), а також економічних і культурницьких товариств, об'єднань інтелігенції тощо, схарактеризував особовий та партійний склад, здобутки їх діяльності в різних сферах. Цим самим окреслювалася загальна палітра громадсько-політичного руху українців Галичини без занурення у складні відносини між її елементами.

Не уникнув цього і К.Левицький. Вплив цієї праці на українську історіографію годі переоцінити, тож стверджуємо: якби з багатьох узагальнюючих праць із політичної історії, що з'явилися у другій половині 1990-х рр., не говорячи вже про суто компілятивні студії попередніх періодів, виокремити матеріал, викладений у книзі К.Левицького, то в їх змісті мало що залишилося б. Масштабну і складну панораму розгортання національно-політичного руху галицьких українців автор відтворював на тлі кардинальних зрушень в Європі у час Першої світової війни. Попри недосконалість і дискусійність запропонованої ним періодизації, слід визнати її науково-теоретичну цінність. Вона полягає насамперед у визначенні пріоритетів та динаміки національно-політичного поступу українства, який з «орієнтаційної й оборонної» діяльності у другій половині 1914 р. змінюється на «організаційну та пропагандистську» в 1915 р. При цьому орієнтація на зовнішню допомогу – Відень – ніколи не ставилася під сумнів.

Розкриваючи своє «націонал-демократичне» бачення інституціоналізації українського політичного руху, К.Левицький мимоволі або свідомо показав його беззастережний зв'язок (чи то пак залежність) від урядових австрійських чинників. Утім такий погляд зовсім не суперечить національній зорієнтованості автора, який щиро вірив у правильність обраного шляху здобуття прав і можливостей самостійного розвитку українства. Написаний у дусі позитивізму, твір містить тексти численних оригінальних документів, що робить їх доступними ширшому колу дослідників⁷.

Історики міжвоєнного періоду, уважаємо, не просунулися далі К.Левицького у висвітленні зазначеної проблематики. В окремих науково-популярних публікаціях та «причинкових» студіях вони зверталися до неї переважно з проєкцією на тогочасні нагальні питання суспільно-політичного становища краю. Показовою тут є навіть «Велика історія України», де, згадавши про факт виникнення ГУР як представниці всіх українських партій та угруповань, М.Голубець зосередив увагу на відносинах між нею й урядовими чинниками з приводу поділу Галичини, чим явно спростив складну палітру суспільно-політичних завдань і діяльності цієї інституції⁸.

Не виявило особливого ентузіазму у вивченні цієї проблематики й українське зарубіжжя. Заслужують на увагу написані у схожому структурно-змістовому відношенні стаття та «причинковий» розділ, що належать М.Лозинському і з'явилися 1921 й 1922 рр. Зазначені в назвах питання автор (до речі, одним із перших) аналізував через порівняння з визвольними перспективами різних народів Австрії. Дійшовши висновку про «найгірше положення» галицьких українців, він обстоював

⁶ Баран С. Австрійські українці на военній еміграції у Відні в рр. 1914/5 // Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» з терміном на переступний рік 1916: Річник: XXXIX. – Відень, 1916. – С.164–175.

⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Ч.1. – Л., 1928. – 288 с.; Ч.2. – Л., 1929. – 207 с.; Ч.3. – Л., 1929. – 277 с.

⁸ Велика історія України: У 2 т. / Передм. д-ра І.Крип'якевича; зладив М.Голубець. – Т.2. – К., 1993. – 400 с.

думку, що їх «австрофільсько-германофільська» орієнтація була вимушеною, але за тих умов єдино правильною. М.Лозинський зумів детермінувати й показати взаємозалежність між діями галицьких національно-політичних угруповань (ГУР, ЗУР, УПР, СВУ та ін.), змінами в міжнародній ситуації (Брестський договір, політика Антанти і Троїстого союзу) та розгортанням державно-політичних процесів на Наддніпрянщині (Центральна Рада, гетьманат П.Скоропадського). При цьому залишилися «непоміченими» політичні вподобання самого націонал-демократа М.Лозинського⁹.

Особливе зацікавлення у плані порівняння історіографічних джерел викликають синтетики історії України та спеціальні узагальнюючі дослідження про національні суспільно-політичні рухи й політичні партії ХХ ст., що з'явилися в українському зарубіжжі після Другої світової війни та в Україні з 1990-х рр. Так, відомі репрезентаційні праці Д.Дорошенка, Т.Гунчака, І.Нагаєвського, В.Вериги, П.Феденка¹⁰, попри відмінності, пов'язані з хронологічними межами, змістовим аналізом подій та іншими аспектами, мають чимало спільного у висвітленні окресленого кола питань. Виникнення й діяльність ГУР, ЗУР, УПР подавалися не як вузлові, визначальні аспекти суспільного розвитку галицького українства в роки Першої світової війни, а радше як чинники, покликані сприяти розв'язанню «більш значущих» проблем: формування легіону УСС, поділ Галичини, регулювання відносин з урядовими колами тощо. Таким чином, партійно-політичні процеси відходять на «другий план» і часто лише «вкраплюються» у загальне полотно висвітлення воєнної епопеї. Характеристика інституціональних структур національно-політичного руху зводиться до формальної фіксації часу їх виникнення, особового складу, ідейної платформи тощо. Це призводить до неадекватно спрощеного трактування окремих аспектів національно-політичного руху (типово: «ЗУР виникла внаслідок розширення ГУР»).

Новочасна література рельєфніше відображає еволюцію наукового осмислення суспільно-політичного руху в Україні за періоду Першої світової війни. Аналіз помітніших здобутків із цієї доволі розлогої групи праць¹¹ спонукає до таких висновків. По-перше, дедалі більше посилюється увага до тогочасних національно-політичних процесів, їх інституціональні та ідеологічні аспекти стають предметом окремого спеціального дослідження й уже не розглядаються як «другорядні сюжети». По-друге, поглиблюється тенденція щодо комплексного, паралельного, а отже порівняльного висвітлення динаміки розгортання національного руху у Східній («підросійській») та Західній («підавстрійській») частинах України.

За вихідний критерій аналізу і градації часто береться орієнтаційний принцип – підтримка «своїх» імперій у війні. Він дозволяє визначати магістральні напрями розвитку, однак часто призводить до абсолютизації відмінностей, навіть протиставлення українського громадсько-політичного життя на Галичині та Наддніпрянщині. У такому ключі можна ставити питання про виправданість назви підрозділу «Розкол національно свідомого українства» в репрезентативному

⁹ Лозинський М. Українське представництво в Австрії // З великого часу: український альманах. – К.; Відень; Л., 1921. – С.304–324; Його ж. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с. (Нью-Йорк, 1954. – 464 с.); Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1913–1923: У 2 т. – Т.2. – Л., 1998. – 503 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с.; Феденко П. Український рух у 20 ст. – Лондон, 1959. – 259 с.

¹¹ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – 335 с.; Новітня історія України (1900–2000) / О.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 2002. – 719 с.; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – 360 с.; Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т.2 / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко [та ін.]. – К., 1996. – 546 с.

академічному виданні, яке в концентрованій формі відображає його національно-політичне становище у часи Великої війни¹². Вияв прагнення до уніфікації «підімперських» умов розвитку українських політичних партій породжує необґрунтовані твердження, нібито вони діяли «в умовах заборони й переслідування з боку центральних властей і місцевої адміністрації» – як в австро-угорській, так і в російській частинах України¹³.

У сучасній історіографії залишається дискусійним концептуально важливе питання про впливи та наслідки Першої світової війни для розгортання українського національного руху. Одна група дослідників в історичних синтезах, монографіях, статтях проводить думку, що він «однозначно втрачав від світової війни», адже проти нього посилювали репресії обидві ворогуючі коаліції. У такому ключі стверджується, що війна не лише призупинила просування українців до норм європейського життя та створення власної держави, а й відкинула їх далеко назад¹⁴. (Подібну позицію свого часу обстоював В.Липинський). Інша група фахівців доводить, що за несприятливих воєнних умов український рух зростав і ґартувався, перетворюючись на реальний фактор європейської політики, з яким мали рахуватися різні державні суб'єкти¹⁵. Вони вважають, що війна стала найвагомим чинником розгортання російської революції, отже й українських визвольних змагань – одного з ключових етапів формування і кристалізації української нації¹⁶. Подані тут полярні думки не можуть відобразити всієї складності, багатогранності, суперечності цієї проблеми, яка потребує спеціального вивчення.

Виокремлюємо доволі велику групу колективних та індивідуальних досліджень у вигляді історичних нарисів, монографій, навчальних посібників, присвячених розвитку національного суспільного руху в ХІХ–ХХ ст. в Україні¹⁷, зокрема й на Галичині¹⁸. З одного боку, такі історіографічні джерела, порівняно з попередньою групою, чіткіше, рельєфніше засвідчують роль і місце суспільного руху галицьких українців за воєнно-революційної доби в політичній історії України ХХ ст., у концентрованому вигляді передають його вузлові характеристики. З іншого боку, розгляд інституціонального та ідеологічного становлення різних політичних структур за проблемно-хронологічним принципом часто витісняє аналітику, надаючи таким працям «довідниково-узагальнюючого» характеру, що подекуди виправдано для видань дидактичного спрямування.

У такому розрізі проступають ще два явища, які більш чи менш виразно проглядаються на різних етапах сучасного історіографічного процесу. Перше стосується публікацій, наукових за формою і стилем викладу, але описових за змістом. Вони частіше зустрічаються у спеціалізовано-тематичних збірниках та матеріалах конференцій. Їх автори зазвичай спираються на творчий здобуток попередників з актуальних проблем суспільно-політичного розвитку досліджуваної теми, що

¹² Сарбей В.Г. Національне відродження України. – С.298–302.

¹³ Новітня історія України (1900–2000). – С.132–133.

¹⁴ Історія України: нове бачення. – Т.2; Лисенко О. Вплив Першої світової на хід модернізації української нації // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.12–22.

¹⁵ Ресніт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.27.

¹⁶ Терещенко Ю.І., Гнатюк С.Л. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст., вип.І–ІV // Там само. – 2003. – №4. – С.144–145.

¹⁷ Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ ст. – Тернопіль, 1993. – 99 с.; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – 190 с.

¹⁸ Кузутяк М. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – №5. – С.22–42.

не може не позначатися на формулюванні новаторських положень і висновків¹⁹. Важко однозначно оцінити й інше явище, пов'язане з висвітленням військовими істориками взаємозалежності суспільно-політичних процесів на Галичині з бойовими діями в Україні за Першої світової війни²⁰. Типовим у цьому відношенні стало, наприклад, пояснення мотивів створення й завдань українських політичних структур на Галичині (ГУР, СВУ, ЗУР) головно потребою захисту національних інтересів українського народу в умовах війни²¹, хоча насправді ця проблема значно складніша та багатогранніша.

У сучасній історіографії фактично немає послідовників висвітлення цієї тематики в руслі таких полярних течій, як радянська чи націоналістична. Радянські автори часто відступали від норм наукового стилю, послуговуючись арсеналом негативно забарвленої лексики на кшталт «буржуазні націоналісти», «агенти (шпигуни) іноземних розвідок», «мародери», «злочинці» й т. ін.²² Політичні партії галицьких українців, як і їх національні репрезентації – ГУР, ЗУР, звинувачувалися за «австро-фільство», але трактувалися в різних тонах: від відверто ворожих, агресивних (як-от «прислужники австро-німецького імперіалізму», «запроданці інтересів народу») ²³, до стриманіших, поміркованіших («угодовські») ²⁴. Водночас слід визнати, що такі провідні радянські фахівці з історії Галичини, як В.Осечинський, І.Компанієць і чимало інших, мали достатньо глибокі уявлення про суспільно-політичну ситуацію у краї за воєнно-революційного періоду 1914–1919 рр., тож у цьому сенсі немає підстав закидати їм «необізнаність», як це роблять деякі сучасні автори. Інша річ, як вони використовували історичний матеріал і як конструювали історичні процеси, виходячи з марксистсько-ленінського концепту «класової боротьби» та ідеології «пролетарського інтернаціоналізму» (читай: російського шовінізму).

Націоналістичній течії історіографії, яку в українському зарубіжжі виразно представляє П.Мірчук, притаманне скептичне ставлення до різних зовнішніх орієнтацій та визнання за єдино правильні лише державотворчі процеси, що спиралися на «власні сили», зокрема УСС. Таким чином, хоча й не відкрито, але фактично засуджувався «шлях легалізму» діячів із середовища ГУР, СВУ та подекуди ЗУНР загалом²⁵.

Нині маємо відносно небагато спеціальних наукових публікацій, присвячених вивченню феноменів національних політичних об'єднань українців Галичини періоду Першої світової війни. Однак, зважаючи на ґрунтовну джерельну базу, досить високий рівень теоретичних узагальнень та, зрештою, комплексний характер студій можемо стверджувати, що порушена проблема достатньо розроблена у сучасній вітчизняній історіографії. Це підтверджують здобутки В.Ковальчука,

¹⁹ Брицький П. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Мат. міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці, 2000. – С.128–132; Коцур А. Українська ідея в роки Першої світової війни // Там само. – С.110–112; Малик Я. Політичні партії в боротьбі за державність на західноукраїнських землях у 1917–1919 рр. // Українська державність: історія і сучасність: Мат. наук. конф., січень 1993 р. – К., 1993. – С.224–227.

²⁰ Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.38–58.

²¹ Там само. – С.41.

²² Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Л., 1954. – С.136–145; Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.). – К., 1960. – С.187–195.

²³ Там само.

²⁴ Торжество історичної справедливості. – Л., 1968. – С.295–303.

²⁵ Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С.271–319.

І. Михальського, П. Лепісевича, І. Патера, В. Расевича, У. Уської та інших фахівців, які активно ретранслявали творчий доробок своїх попередників. Така оцінка не означає відсутності вузьких місць і перспектив подальшого вивчення вказаних національно-політичних процесів, що зумовлюється та присутністю двох різних – інтеграційної й дезінтеграційної – магістральних ліній їх висвітлення.

Своєрідне місце в історіографії партійно-політичного життя українців Галичини зазначеного періоду посідають праці середини 1990-х рр. Вони відображають трансформації її пострадянського становлення, коли відмова від старих ідеологем супроводжувалася ідеалізацією і глорифікацією історії українських політичних чинників із наголосом на їхній боротьбі за національно-державну незалежність. Вироблені за міжвоєнного періоду на Галичині та в еміграції підходи і схеми їх вивчення намагалися наповнити й удосконалити завдяки залученню нових джерельних (архівних) матеріалів.

Із таких позицій В. Ковальчук розглядав процес формування української партійної системи на Галичині в 1890–1916 рр. з однією центристською (УНДП) та двома опозиційними до неї (РУРП, УСДП) партіями. Дослідник, зокрема, розкрив їх організаційні структури, політичні програми, соціальну базу, арсенал форм і методів боротьби тощо. Водночас важко погодитися з визначенням верхньої межі хронологічних рамок праці революційними подіями 1917 р., хоча це змушувало автора відстежувати політичні трансформаційні зміни, яких зазнало українство Галичини на початковому етапі війни²⁶.

Праця І. Михальського може претендувати на одне з перших спеціальних досліджень з історії українських політичних партій і рухів у роки війни (до лютого 1917 р.) у межах Російської та Австро-Угорської імперій. Студія відзначається наполегливою гіперболізацією національної зорієнтованості їх діяльності задля доведення спрямованості винятково на створення української державності. Із таких позицій розглядалися й ГУР, ЗУР, СВУ тощо²⁷.

І. Патар – один із перших сучасних фахівців, який, виокремивши Загальну українську раду (ЗУР) зі всього спектра суспільного-політичного життя, вважаємо, найбільш цілісно показав її виникнення, ідейно-організаційну еволюцію, узагальнив головні напрями діяльності та здобутки²⁸. До цієї проблеми дослідник звертався й у контексті відносин між ЗУР і СВУ²⁹. В обох випадках проводиться думка, що ЗУР репрезентувала національні змагання галицьких українців у період Першої світової війни та рішуче відстоювала державницькі й соборницькі устремління українського народу. Однак зовнішні перешкоди і внутрішня опозиція завадили втіленню у життя цих намірів, що призвело до її кризи, а потім і самоліквідації.

Схожа концептуальна лінія проводиться в дисертаційній праці П. Лепісевича (що відображає вже її назва). Автор детально у проблемно-хронологічному порядку розкрив комплекс питань щодо ідеології, організаційного становлення та діяльності ГУР і ЗУР, а також пов'язані з цим внутрішні суперечності. Однак головні мотиви й характеристики цих процесів виводяться передусім із проголошуваних

²⁶ Ковальчук В.Б. Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історико-політологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Л., 1996. – 21 с.

²⁷ Михальський І.С. Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 20 с.

²⁸ Патар І. Загальна українська рада: проблема консолідації національно-демократичних сил // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. на пошану проф. Юрія Сливки. – Вип.7. – Л., 2000. – С.256–259.

²⁹ Патар І. Союз визволення України. – Л., 2000. – 346 с.

ними програмних документів, а не із суперечливих реалій політичного життя. Принагідно зазначимо, що з огляду на предмет дослідження не зовсім виправданим, на наш погляд, стало винесення в окремий підрозділ проблеми діяльності СВУ, що дублюється з уже наявними спеціальними розвідками про цю інституцію. Уважаємо, що авторові варто було б переконливіше пояснити ряд принципових моментів, як, наприклад, зв'язок генези ГУР із першими загальними виборами до австрійського парламенту 1907 р. Дискусійним виглядає й визначення історичного значення ГУР як «першого кроку» до консолідації національно-демократичних сил, що спонукає до думки про «заздалегідь передбачуване» її перетворення на ЗУР «зادля реалізації ідеї соборності», хоча насправді всі трансформаційні політичні процеси були пов'язані насамперед зі внутрішніми партійними суперечностями. Поставивши питання про діяльність ЗУР із вирішення української проблеми у загальноєвропейському контексті, автор, по суті, звів її до справи утворення коронного краю в межах Галичини³⁰.

Важко дати однозначну оцінку праці В.Расевича. Цілковитого схвалення заслуговує розкриття ним відносин між українськими політичними інституціями під час перебування в еміграції у Відні. На відміну від більшості студій описового характеру, історик запропонував глибокий аналіз суперечливих відносин між головними суб'єктами українського політичного процесу. Науково-методологічне значення мають висновки про негативний вплив такої внутрішньої боротьби на стабільність і реалізацію політичного курсу українських національних сил. З іншого боку, сама назва праці не зовсім відповідає змісту, адже насправді автор фактично оминув їх увагою³¹. Для порівняння згадаймо публікації В.Темницького³² й К.Левицького³³, яким властива інша крайність: акцент на показі прагнень і здобутків діяльності майже «витіснив» з'ясування внутрішніх суперечностей.

Невід'ємною складовою національного розвитку українців Галичини, Буковини на початку ХХ ст. була міжпартійна структура – Клуб українських парламентських та сеймових діячів, який у листопаді 1916 р. трансформувався в Українську парламентську репрезентацію (УПР). В історичній літературі докладніше вивчена діяльність цієї інституції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.³⁴, тоді як за період Першої світової війни вона розглядається переважно у загальному спектрі політичних процесів. Такі підходи не завжди дають чіткі уявлення про цей феномен, тож особливий інтерес викликає спеціальна публікація О.Добржанського, в якій простежуються ідейно-організаційні метаморфози об'єднання українських парламентарів Галичини й Буковини в 1914–1918 рр., динаміка зростання та падіння їх впливів, усебічна суспільна діяльність тощо. При з'ясуванні суперечностей в українському політичному таборі дослідник наголошує на міжособистісних стосунках та напружених взаєминах між галицькими й буковинськими провідниками. Головною причиною того, що депутатський корпус не зміг виконати своєї місії в переломний час історії, автор убачає в його надмірному австрофільстві³⁵.

³⁰ *Ленісевиц П.М.* Загальна українська рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2005. – С.32–52, 77–114, 144–166.

³¹ *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.34. – Л., 1999. – С.317–330.

³² Див. прим.5.

³³ Див. прим.7.

³⁴ *Аркуша О.* Українське представництво в галицькому сеймі (1889–1901): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997. – 28 с.; *Чорновіл І.* Українська фракція крайового сейму 1861–1901 рр.: нарис історії парламентаризму. – Л., 2002. – 288 с.

³⁵ *Добржанський О.* Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи... – С.42–46.

Необхідність поглибленого вивчення досліджуваної проблеми засвідчує і праця В.Дмитрушко. Дослідниця зосередилася на аналізі програмних документів різних партій (хоч поза його межами залишилися інші важливі історіографічні джерела), з одного боку, та національній політиці Відня стосовно українців – з іншого. Загалом погоджуємося з висновком авторки про потребу спеціального вивчення еволюції українського парламентаризму на Галичині за воєнно-революційної доби, зауважуючи, що стосовно періоду ЗУНР ця проблема доволі добре досліджена³⁶.

Інший «вектор» історії українських міжпартійних та політичних інституцій на Галичині представлено у праці О.Кураєва, який показав їх місце і значення в політиці Берліна й Відня в роки Першої світової війни. Дослідник простежує основні напрями діяльності Німеччини восени 1915 – на початку 1916 рр. щодо забезпечення міжнародної підтримки планів українського державотворення, які висувалися ЗУР, УПР, СВУ. У такому контексті особливий інтерес викликає докладне з'ясування маловідомих, але важливих сторінок історії міжнародних відносин (місія П.Рорбаха до Стокгольма; стосунки зі впливовими політичними колами Великобританії тощо), які могли істотно вплинути на позитивне вирішення «українського питання» політичними силами Європи³⁷.

Напрацювання О.Кураєва є черговим свідченням того, що стосунки українського політикуму Галичини з різними міжнародними чинниками – невід'ємна складова українського визвольного руху періоду Першої світової війни. Пов'язаний із нею комплекс питань повинен урахуватися при дослідженні цієї теми. Це дозволить, по-перше, позбутися стереотипу, буцімто український рух «маринувався у власному соку». По-друге, виявлення та врахування справжньої ролі європейських політичних сил у його розвитку відкриває якісно нові перспективи вивчення цього явища.

Свою історіографічну традицію має проблема ставлення російських громадських, політичних, владних чинників до українського національного руху на Наддніпрянщині та Галичині. На сучасному етапі вона рельєфніше проглядається у вивченні політики конституційно-демократичної партії та Державної думи Росії щодо «українського питання». Так, дослідження Л.Щербін і М.Якупова відтворили дискусію, що точилася під час війни у середовищі кадетів із приводу доцільності включати до думських дебатів про утиски української культури в Росії ще й питання переслідування мешканців Галичини. Автори доводять, що кадети визнали та засудили таку практику. Водночас вирішення національного питання вони зводили лише до визнання права на національно-культурне самовизначення українців, рішуче відкидаючи їхні політичні вимоги³⁸. Узагальнивши здобутки попередників, О.Білокінь розкрив ставлення до «українського питання» IV Державної думи: еднання на початку війни думської опозиції з правими колами на основі російського державного патріотизму визначило зміни в її діяльності, що відповідним чином позначилося на характері російського окупаційного режиму на Галичині³⁹. Гадаємо,

³⁶ Дмитрушко В.М. Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. – 1920 р.: історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.

³⁷ Кураєв О.О. «Українська проблема» у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 312 с.

³⁸ Щербін Л. «Музика майбутнього» чи «удар в спину»? Українське питання в політиці кадетської фракції в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Галичина. – 2004. – №10. – С.252–260; Її ж. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.) // Україна соборна. – Вип.2, ч.1. – К., 2005. – С.112–122; Якупов М.Н. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні (1917–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.

³⁹ Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1916–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 20 с.

звернення до такої проблематики повинно стати невід'ємною складовою вивчення українського суспільно-політичного життя у краї, позаяк це виявляє нові чинники впливу на його становище й розвиток.

Таким чином, українська історіографія доволі репрезентативна у частині напрацювань щодо висвітлення процесу виникнення та діяльності міжпартійних політичних об'єднань на Східній Галичині в період 1914–1918 рр. Більше того, досить розлогими є праці, які стосуються впливу цих об'єднань на розвиток національних революційних процесів, їх оцінки важливими міжнародними чинниками й суб'єктами міжнародної політики. Із перспективи позитивізму, як моделі історієписання⁴⁰, нагромаджено чималий фактичний матеріал, який знайшов реалізацію в ряді серйозних монографічних студій, окремих статей, дисертаційних дослідженнях.

Водночас на сьогодні, вважаємо, нагальною є потреба переосмислення зібраного матеріалу, у тому числі й аналітичного, щодо його візії з позицій національної історії та історіографії. Причин чимало. Однак виокремимо дві найважливіших.

По-перше, українська історія, переконані, має писатися з позицій національно орієнтованої парадигми. Достатньо довгий час нам писали нашу історію. Ще й сьогодні у шкільних підручниках часто бачимо занадто розлогі виклади про реформи Петра I, перебіг та особливості скасування кріпацтва в Російській імперії, внутріполітичну боротьбу у середовищі проросійських комуністично орієнтованих партій в Україні 1920–1922 рр. Останні по суті творили суспільно-політичні, державницькі, культурні процеси, що входили в орбіту не української, а насамперед – російської революції. А тому відносно першої були контрреволюційними. Деконструкція «неукраїнської» історії України з погляду національної ідентичності не викликає сумнівів і заперечень. Але крім того – і витворення нового конструкту. Так, як це відбувалося в історіографіях національних державах ХХ ст. Базовим підходом у цьому випадку, вважаємо, може бути той, який запропонував Б.Андерсон, що ґрунтується на концепті «уявленої спільноти»⁴¹. Така потреба й вимога не нова. Її актуалізація відбулася на шпальтах «Українського історичного журналу» ще кілька років тому⁴².

По-друге, перекоструювання вимагає й концепт Української революції: як змістового наповнення та потрактування, так і визначення хронологічних меж. Про окремі аспекти цієї проблеми ми вже писали⁴³. Тому головною проблемою у цьому випадку стосовно нашої теми дослідження є потреба означення діяльності національно-політичних об'єднань на Східній Галичині в 1914–1918 рр. не лише як складової різноманітних процесів Першої світової війни, а головно Української революції 1914–1923 рр., точніше – її першого етапу.

⁴⁰ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці: сучасні образи класичної моделі історієписання // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історієписання: Мат. круглого столу, Харків, 29 листопада 2016 р. – Х., 2016. – С.7.

⁴¹ Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – 271 с.

⁴² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.4–24.

⁴³ Див. прим.1.

REFERENCES

1. Anderson, B. (2001). *Uivleni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu* (2th ed). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
2. Arkusha, O. (1997). *Ukrainske predstavnytstvo v halyskomu seimi (1889–1901) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
3. Bilokin, O.I. (2001). *Ukrainske pytannia v Derzhavnii Dumi Rosiiskoi imperii (1916–1917) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Bohdashyna, O.M. (2016). *Pozytyvizm v istorychnii nauksi: suchasni obrazy klasychnoi modeli istoriopysannia*. Proceedings of the Conference: *Pozytyvizm: refleksii shchodo klasychnoi modeli istoriopysannia*, 5–13. Kharkiv: Apostrof. [in Ukrainian].
5. Brytskyi, P. (2000). *Stavlennia ukrainskykh politychnykh partii do Pershoi svitovoi viiny*. Proceedings of the International Conference: *Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 128–132. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
6. Chornovil, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia kraiovoho seimu 1861–1901 rr.: narys istorii parlamentaryzmu*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Dmytrushko, V.M. (2007). *Parlamentaryzm v Ukraini druhoi polovyny XIX st. – 1920 r.: istoriohrafiiia (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Dobrzhanskyi, O. (2000). *Ukrainski deputaty avstriiskoho parlamentu ta mistsevykh seimiv u roky Pershoi svitovoi viiny*. Proceedings of the International Conference: *Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 42–46. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
9. Holubets, M. (1993). *Velyka istoriia Ukrainy*, 2. Kyiv: Hlobus. [in Ukrainian].
10. Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
11. Hunchak, T. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX st.: narys politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
12. Kasianov, H.V. & Tolochko, O.P. (2012). *Natsionalni istorii ta suchasna istoriohrafiiia: vykyky i nebezpeky pry napyssanni novoi istorii Ukrainy. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 4–24. [in Ukrainian].
13. Kompaniiets, I.I. (1960). *Stanovyshche i borotba trudiashchykh mas Halychyny, Bukovyny i Zakarpattia na pochatku XX st. (1900–1919 rr.)*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [in Ukrainian].
14. Kondratiuk, K. (1993). *Narys istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu XIX st.* Ternopil. [in Ukrainian].
15. Kornat, M. (2019). *Vid viiny mizh imperiiami do heopolitychnoi revoliutsii u Tsentralno-Skhidnii Yevropi. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 172–188. [in Ukrainian].
16. Kotsur, A. & Biletskyi, B. (2000). *Ukrainska ideia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Proceedings of the International Conference: *Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 110–112. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
17. Kovalchuk, V.B. (1996). *Ideia derzhavnosti ta natsionalnoi nezalezhnosti u diialnosti ukrainskykh partii Skhidnoi Halychyny kintsia XIX – pochatku XX st. (istoryko-politohichnyi aspekt) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
18. Kuhutiak, M. (1993). *Halychyna: storinky istorii: narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939)*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
19. Kuraiev, O.O. (2006). *„Ukrainska problema“ u politytsii Berlina y Vidnia u Pershii svitovii viini (1914–1918)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Lepisevych, P.M. (2005). *Zahalna Ukrainska Rada: problema konsolidatsii natsionalno-demokratychnykh syl (1914–1916 rr.) (Candidate's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
21. Lysenko, O. (2002). *Vplyv Pershoi svitovoi na khid modernizatsii ukrainskoi natsii. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 4, 12–22. [in Ukrainian].
22. Malyk, Ya. (1993). *Politychni partii v borotbi za derzhavnist na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1917–1919 rr.* Proceedings of the Conference: *Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist*, 224–227. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Mirchuk, P. (1967). *Ukrainska derzhavnist 1917–1920*. Philadelphia. [in Ukrainian].
24. Mykhalskyi, I.S. (1995). *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh i rozvytok idei ukrainskoi derzhavnosti v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Osechynskyi, V. (1954). *Halychyna pid hnitom Avstro-Uhorshchyny v epokhu imperializmu*. Lviv. [in Ukrainian].
26. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy*. Lviv. [in Ukrainian].
27. Pater, I. (2000). *Zahalna Ukrainska Rada: problema konsolidatsii natsionalno-demokratychnykh syl. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zb. na poshanu profesora Yuriiia Slyvky*, 7, 256–259. Lviv. [in Ukrainian].
28. Rasevych, V. (1999). *Diialnist ukrainskykh politychnykh orhanizatsii u Vidni pid chas Pershoi svitovoi viiny. Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriiia istorychna*, 34, 317–330. [in Ukrainian].
29. Reient, O. & Velykochyi, V. (2018). *Natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh 1914–1923: do problemy kontseptu. Kraieznavstvo*, 3, 40–50. [in Ukrainian].
30. Reient, O. & Velykochyi, V. (2019). *Derzhavotvorchi protsesy na zakhidnoukrainskykh zemliakh kriz pryzmu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1914–1923 rr. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 166–180. [in Ukrainian].
31. Reient, O.P. & Yanyshyn, B.M. (2004). *Ukraina v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichniy analiz. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 3–37. [in Ukrainian].
32. Sarbei, V.H. (1999). *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
33. Sarbei, V.H. (Ed.). (1994). *Narys z istorii ukrainskoho natsionalnoho rukhu*. Kyiv. [in Ukrainian].
34. Shcherbin, L. (2004). *„Muzyka maibutnoho“ chy „udar v spynu“? Ukrainske pytannia v politytsi kadetskoi fraktsii u Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii (1906–1917 rr.)*. *Halychyna*, 10, 252–260. [in Ukrainian].
35. Shcherbin, L. (2005). *Konstyututsiino-demokratychna partiia Rosii ta ukrainske pytannia (1905–1918 rr.)*. *Ukraina soborna*, 2, 1, 112–122. Kyiv. [in Ukrainian].

36. Sliusarenko, O.H., Husiev, V.I., Lytvyn, V.M. et al. (2002). *Novitnia istoriia Ukrainy (1900–2000)* (2th ed.). Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
37. Vasiuta, I.K. (2001). Natsionalno-vyzvolnyi rukh u Zakhidnii Ukraini (1918–1939 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 22–42. [in Ukrainian].
38. Velykochy, V. (2014). *Velyka skhidnoevropeiska revoliutsiia, Persha svitova viina i Halychyna (Ukrainska istoriohrafiiia sus-pilno-politychnykh protsesiv: Bibliohrafiiia)*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
39. Velykochy, V. (2018). Natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1914–1923 rr.): do problemy khronolohii. *Karpatskyi krai, 1-2 (10-11)*, 18–30. [in Ukrainian].
40. Volkovynskyi, V.M. (2004). Boiovi dii na ukrainskykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 38–58. [in Ukrainian].
41. Yakupov, M.N. (1994). *Diiialnist konstyututsiino-demokratychnoi partii v Ukraini (1917–1918 rr.) [Extended abstract of Candidate's thesis]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr Reient

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of Department of History of Ukraine of the 19 – Early 20 Centuries,
Deputy Director for Scientific Work,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Volodymyr Velykochy

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Historiography and Source Studies,
Dean of the Faculty of Tourism,
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), volodymyr.velykochy@pnu.tdu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-1474>

Activities of National Inter-Party Political Associations of Eastern Halychyna as the First Stage of the Ukrainian Revolution 1914–1923: Historiographical Concepts

Abstract. The purpose of the research is to analyze and summarize major trends covering and review of national inter-political association of Eastern Halychyna during the 1914–1917 biennium. Ukrainian historiography. Authors outline the updated paradigm for considering this process as the first stage of the Ukrainian Revolution of 1914–1923. **The methodology of work** is a set of scientific principles, general scientific and special historical, historiographic methods. Interdisciplinary and integrated approaches are also used to the historical and historiographical discourse around the problem of vision of the main tasks, place, role, activity, significance of national inter-party political associations of Eastern Halychyna in the mentioned chronotope. **Scientific novelty.** The article emphasizes on the need to revise the approach to the problem as one that was only a component of socio-political processes in the region during the World War I. It introduces the thesis about the need to revise the chronological framework of the Ukrainian Revolution as part of the Great East European Revolution or the Geopolitical Revolution in East Central Europe during 1914–1923. This raises the need to formulate a new historiographical concept of the Ukrainian Revolution during 1914–1923. **Conclusions.** The article is argued about the need to create a new construct of national history of Ukrainian Revolution in the early twentieth century, and not one that emerged and was a continuation of the Russian Revolution 1917–1921. Within the framework of this construct, the activities of political associations in Eastern Halychyna should be considered as one of the components of socio-political processes during the first stage of the Ukrainian Revolution 1914–1923. So raise the problem of the need to formulate a new concept of historiography Ukrainian Revolution 1914–1923 and the creation of a new historiographical paradigm consideration.

Keywords: historiographical concept, Ukrainian Revolution 1914–1923, inter-party political associations, Eastern Halychyna.

Епістолярій у фондах бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві як джерело до вивчення польсько-українських взаємин

Анотація. Мета дослідження – опрацювання та систематизація епістолярію українських діячів із бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві; з'ясування його інформативного потенціалу для вивчення польсько-українських взаємин XIX – першої половини XX ст. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна.** Уперше здійснено спробу опису та систематизації листів українських інтелектуалів до польських колег, що зберігаються в бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських, з'ясовано їх інформативний потенціал для вивчення польсько-українських взаємин XIX – першої половини XX ст. **Висновки.** Віднайдені архівні документи засвідчили насиченість, різноплановість і полісюжетність українсько-польського інтелектуального діалогу впродовж XIX – першої половини XX ст. Наголошено, що без ретельного опрацювання й осмислення цих матеріалів неможлива не лише зважена реконструкція українсько-польських культурних взаємин, але й почасті розуміння багатьох суто українських сюжетів інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи. Адже, за незначними винятками, віднайдені документи здебільшого надалі невідомі вітчизняним дослідникам. Відзначено, що здійснений огляд далекий від вичерпної повноти: деякі архівні фонди ще чекають на опрацювання та каталогізацію, потребує всебічного опису колекція акцесійних матеріалів, зрештою обговорення української тематики нерідко міститься й у суто польських за походженням документах. Реалізація цих завдань наблизить дослідників до створення зведеного каталогу україніки в Оссолінеумі.

Ключові слова: Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, епістолярій, українські та польські інтелектуали.

Двохсотлітня історія Оссолінеуму (Ossolineum, Zakład Narodowy im. Ossolińskich) утвердила в історіографії його образ як інституції багатокультурної – одного з найбільш впізнаваних символів Львова XIX – першої третини XX ст. Ця багатокультурність неодноразово простежувалася не тільки у змісті колекцій, але й стосовно гона співробітників і відвідувачів¹, а також особливостей суспільної рецепції та конструювання історичних пам'ятей². При цьому доволі багато йдеться про вагомість українського

¹ Див., напр.: *Кравець Д.* Зв'язки українських науковців із Національним закладом ім. Оссолінських у Львові // *Galicja: Studia i materiały.* – Т.3 (200 lat Ossolineum). – Rzeszów, 2017. – S.211–224.

² Див., напр.: *Голик Р.* Легенда Львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX–XX ст. // *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника.* – Вип.2(18). – Л., 2010. – С.674–689; *Lazurko L.* Lviv chronicle «Przełąd Archeologiczny» and the Ukrainian issue // *Східноєвропейський історичний вісник = East European Historical Bulletin.* – Спец. вип.7. – Дрогобич, 2018. – С.22–30.

голосу у стінах Оссолінеуму, що зрозуміле з огляду на національну специфіку Східної Галичини тієї доби. Натомість до сьогодні ця важлива складова історії польсько-українських культурних взаємин не знайшла самостійного комплексного висвітлення.

Відправним пунктом осмислення згаданої проблеми, на наше переконання, має стати з'ясування специфіки україністичних колекцій Оссолінеуму. Як відомо, унаслідок подій Другої світової війни та повоєнного поділу фондів між львівською і вроцлавською бібліотеками, частина україніки залишилася на місці. Натомість польська колекція збагатилася іншими вагомими матеріалами, котрі під час пізніших надходжень потрапили у Вроцлав³. Згадаймо хоча б частину архіву Наукового товариства імені Шевченка⁴. Сказане помітно актуалізує питання опрацювання й систематизації архівної україніки в Оссолінеумі, а також з'ясування її інформативного потенціалу для вивчення польсько-українських взаємин. Як перший крок до вирішення цієї проблеми спробуємо показати розлогість і полісюжетність епістолярію українських діячів ХІХ – першої половини ХХ ст., адресованого до польських кореспондентів. Таким чином, поза нашою увагою перебуватиме широка колекція так званих акцесійних матеріалів, котрі були частиною згаданого архіву НТШ. Їх попередній огляд дозволяє зробити висновки про суто український характер відкладених матеріалів, утім і епістолярію. Принагідно згадаємо про деякі кроки в напрямі опрацювання акцесійних колекцій в Оссолінеумі. Так, І.Срібняк здійснив опис документів УНР, деякі з них опублікувавши в додатках до своєї статті⁵. Із цієї ж колекції на сьогодні цілісно опубліковано листи М.Грушевського⁶.

Оссолінеум нерідко називають дитям доби романтизму. Тож не дивно, що перші за хронологією епістолярні колекції у фондах інституту належать знаковим українським романтикам – не лише галицьким, але й наддніпрянським. Серед документів галицьких «будителів» своєю цінністю вирізняється кореспонденція представників «Руської трійці». У фондах бібліотеки відклався один лист І.Вагилевича від 19 вересня 1847 р. до знаного польського історика культури давніх слов'ян В.Мацейовського. Український дослідник ділився з адресатом своїми етноісторичними спостереженнями, повідомляючи про плани присвятити цій проблемі нову книжку⁷. Знаходиться тут також лист духовного лідера «Руської трійці» М.Шашкевича, написаний 24 травня 1835 р. до Т.Василевського. Відправник, інформує одержувача про поважні клопоти зі здоров'ям, виправдовував цим неможливість прибути на його запрошення⁸. Мова згаданих листів польська.

У фондах Оссолінеуму відклалося чимало листів галицьких романтиків другої половини ХІХ ст. Серед них найбільше належить знаковому представникові москвофільського осередку А.Петрушевичу. Зрештою інтенсивність такого епістолярного діалогу з польськими інтелектуалами не повинна дивувати, адже відомі його тісні взаємини з чоловічими інституціями – Оссолінеумом та Академією знань у Кракові. Ці зв'язки з польським науковим світом особливо яскраво простежуються у чотирьох листах до на той час директора Оссолінеуму А.Бельовського, що охоплюють період 1853–1856 рр.

³ *Matwijów M.* Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946. – Wrocław, 2003. – 350 s.

⁴ *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Л.; Нью-Йорк, 2005. – С.17.

⁵ *Sribnyak I.* Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie dokumentów archiwalnych ze zbiorów Ossolineum dla rekonstrukcji działalności rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na emigracji (na przykładzie rękopisu 22/53) // *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – 2018. – Z.29. – S.155–173.

⁶ «Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок»: листи М.Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських (вступ. ст. й публ. Віталія та Вікторії Тельваків, Дрогобич) // *Український історичний журнал.* – 2019. – №3. – С.155–171.

⁷ *Dział rękopisów Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* – Sygn.5819. – S.73.

⁸ *Ibid.* – Sygn.4364/II. – S.173.

У кореспонденції домінували наукові проблеми: зроблені українським істориком на прохання адресата коментовані виписки з російських видань, обмін літературою, обговорення джерелознавчих, палеографічних, археографічних проблем тощо⁹.

Один недатований лист А.Петрушевича відклався серед епістолярної спадщини знаної польської колекціонерки старовини Г.Домбчанської. У ньому обговорювалися питання історичної та матеріальної цінності двох старовинних речей – молитовника й ікони. Відправник перепрошував, що загострення ревматизму не дало йому змоги особисто завітати до оселі одержувачки листа на її запрошення¹⁰.

Відзначимо, що згадані листи А.Петрушевича було надіслано з різних місць Галичини. І лише один із віднайдених український історик написав у Відні 23 березня 1873 р., коли він, як депутат Державної ради, брав участь у роботі парламентської сесії. Незважаючи на зайнятість, А.Петрушевич заохочував невідомого адресата до написання праці про чернечий орден василіан, надаючи при цьому докладні консультації¹¹. Мова всіх згаданих кореспонденцій польська.

Деякі віднайдені листів належать іншому визначному українському інтелектуалові та громадському діячеві москвофільської орієнтації І.Шараневичу, котрий також був міцно пов'язаний із польським науковим рухом другої половини ХІХ ст. Перший за хронологією від 23 квітня 1880 р. адресований ученому секретареві Академії знань Ю.Шуйському. Український історик інформував краківського колегу про видання «Пісень» Ю.Словацького та висловлював готовність надіслати йому книгу¹².

У листі від 6 липня 1883 р. до польського письменника й публіциста В.Завадзького І.Шараневич інформував про те, що консерватор крайових пам'яток граф В.Дзедушницький переніс свій приїзд до Галича на більш пізній час¹³. Участь І.Шараневича в роботі грона консерваторів східногалицьких пам'яток старовини відбилася також у його спільному з В.Кентжинським підтвердженні про отримання від В.Лозинського грошової субвенції на відновлювальні роботи. Документ датовано 20 грудня 1893 р.¹⁴

Одразу два листи І.Шараневича адресовано довголітньому директорові Осолінеуму польському історикові В.Кентжинському. Так, 7 жовтня 1888 р. він запрошував адресата на вчистості з нагоди відкриття археологічно-бібліографічної виставки, котру організував Ставропігійський інститут у Львові¹⁵. Другий лист, написаний 5 лютого 1897 р., містить інформацію про виявлення на Золочівщині пам'ятної медалі з 1594 р., котру український історик пропонував набути для колекції Осолінеуму¹⁶. Усі листи І.Шараневича написано польською.

Про товариські взаємини між польськими й українськими інтелектуалами в ХІХ ст. свідчать також виявлені в Осолінеумі подячні листи на отриманні запрошення взяти участь у роботі ІІ з'їзду польських істориків, котрий відбувся 1890 р. у Львові. Згадуваний І.Шараневич, зі вдячністю прийнявши запрошення, одразу надіслав членський внесок¹⁷. Натомість інший відомий галицький історик Ю.Целевич відмовився від участі в роботі форуму, пояснивши це скрутними сімейними обставинами¹⁸. Мова листів польська.

⁹ Ibid. – Sygn.2432/II. – S.9–22.

¹⁰ Ibid. – Sygn.12236/II. – S.117–120.

¹¹ Ibid. – Sygn.2757/II. – S.461–463.

¹² Ibid. – Sygn.12185/II. – S.89.

¹³ Ibid. – Sygn.3456. – S.104.

¹⁴ Ibid. – Sygn.14401/III. – S.107.

¹⁵ Ibid. – Sygn.6225/II. – S.573.

¹⁶ Ibid. – S.577–579.

¹⁷ Ibid. – Sygn.7699/II. – S.287.

¹⁸ Ibid. – S.27–28.

Серед документів знаного польського релігійного діяча та історика С.Баронча в Оссолінеумі відклатося три листи суспільно-політичного діяча та ще одного історика москвофільського спрямування В.Площанського. У цих доволі розлогих посланнях, котрі охоплюють період 1866–1872 рр., відправник обговорював свою редакторську та видавничу діяльність у москвофільських інституціях, посвячував кореспондента у власні творчі плани, відгукувався на пропозицію співпраці тощо. Листи просякнуті особливим пієтетом В.Площанського до особи адресата, щирим намаганням прислужитися в будь-яких справах¹⁹. Мова їх польська.

Серед кореспонденції наддніпрянських інтелектуалів найбільш ранньою знахідкою став лист українського історика О.Бодянського. Він адресований із Москви вже згаданому А.Бельовському й дозволяє говорити про налагоджену співпрацю між польськими та наддніпрянськими інтелектуалами у середині ХІХ ст. У посланні від 25 червня 1857 р. український учений передусім перепрошував за тривалу затримку з відповіддю, виправдовуючи це наміром виїхати до Західної Європи в наукове відрядження та особисто відвідати дорогою А.Бельовського у Львові. Зі змісту листа випливає, що польський фахівець просив українського колегу про надіслання його книги «Кирилл и Мефодий» (Москва, 1857 р.). Утім оскільки праця ще не вийшла, О.Бодянський обіцяв неодмінно зробити це пізніше. Натомість А.Бельовський пропонував кореспондентові на обмін словник польської мови Лінде, над удосконаленням і розширенням якого він працював упродовж 1854–1860 рр.²⁰. Мова листа російська.

У фондах Оссолінеуму найбільше листів серед наддніпрянських інтелектуалів ХІХ ст. належить перу оригінального мислителя П.Куліша. Зрештою це не повинно дивувати, адже відомо про його систематичні дослідження польської історії, замилювання культурою західного сусіда, а також багаторічні намагання примирити українців і поляків на Східній Галичині. Найраніший із віднайдених листів адресовано довголітньому приятелю автора «Чорної ради» званому представникові української школи в польській літературі М.Грабовському. Його написано 8 травня 1863 р. на хуторі Мотронівка і відправлено до польської столиці. П.Куліш дякував адресатові за запрошення приїхати у Варшаву та скористатися з його гостинності, щоб попрацювати в бібліотеках. Змальовуючи гостру потребу у варшавських колекціях, він запевняв: «Головна моя мета – попрацювати над вивченням польсько-російської старовини». Далі ділився з одержувачем своїми цікавими знахідками та спостереженнями. Утім скористатися запропонованою гостинністю український історик не встиг, адже в листопаді того ж року, як відомо, М.Грабовського не стало²¹. Листа написано російською.

Наступний за хронологією лист П.Куліша був адресований до польського історика К.Шайнохи. Його написано 26 квітня 1865 р. у Варшаві. Крім, власне, змісту послання цікаве як приклад налагодження українським ученим взаємин у середовищі польських колеґ, адже на момент його відправлення кореспонденти не були між собою знайомими. Поштовхом для діалогу стала лектура П.Кулішем твору К.Шайнохи «Dwa lata dziejów naszych». Український історик помітив, що в «написаній із глибокою наукою та всебічною оглядовістю» праці виразно бракує інформації джерел, котрі знаходяться в Петербурзькій публічній бібліотеці. Натомість упродовж тривалого часу та зі значною інтенсивністю працюючи над подібною тематикою польсько-українських відносин, П.Куліш зібрав чималий джерельний матеріал у російських колекціях, тож запропонував поділитися з польським колеґою, «котрого авторитет у галузі історії дуже поважаю»²². Листа написано польською.

¹⁹ Ibid. – Sygn.2758. – S.1–18.

²⁰ Ibid. – Sygn.2432/II. – S.175–178.

²¹ Ibid. – Sygn.12036/III. – S.351.

²² Ibid. – Sygn.5877. – S.498.

Найбільше в Осолінеумі (а саме вісім, написаних у березні – червні 1882 р. зі Львова та Відня) збереглося листів П.Куліша до польського історика Л.Кубалі. У них український адресант, щиро захоплений науковим талантом польського колеги, порушував різноманітні проблеми: просив порад стосовно добору літератури, пропонував обмін книгами, домовлявся про зустрічі та ін.²³ Найбільш цікавий лист, в якому П.Куліш інформував про розпочаті ним заходи щодо виходу з російського громадянства. Як відомо, це непросте для нього рішення було наслідком появи сумнозвісного Емського указу²⁴. Мова листів польська.

Із того ж періоду біографії П.Куліша, що й згадані кореспонденції до Л.Кубалі, походить ще один його лист до невідомого адресата. Відправлений із Відня 8 липня 1882 р., цей документ дозволяє нам уявити розлогість налагоджених українським істориком зв'язків у польських шляхетських колах. У ньому містилося прохання надіслати по примірнику неназваної книги князям Сапезі, Чарторийському та Пузині²⁵. Лист написано російською.

В Осолінеумі відклався лист ще одного знакового представника української інтелігенції – М.Драгоманова. Він написаний 8 лютого 1882 р. до редакторів демократичного краківського часопису «Nowa Reforma». Перебуваючи в той час в еміграції у Женеві, відправник пропонував краківським колегам обмін періодикою, надсилаючи їм свій збірник «Громада» за 1881 р.²⁶ Листа написано українською мовою в латинській транслітерації.

Найбільша кількість виявленої в колекціях Осолінеуму кореспонденції українських культурно-освітніх та громадських діячів припадає на період кінця XIX – першої третини XX ст. Як відомо, цей час позначений динамічним розвитком польської та української спільнот Східної Галичини, що було пов'язано зі зростаючою конкуренцією і швидким дистанціюванням національних лідерів. Діячі москвофільської орієнтації з їхньою невиразною національною самоідентифікацією та далеко посунутою лояльністю до дійсних господарів краю, поступалися своїм впливом народовцям, котрі реалізували програму перетворення краю на «український П'ємонт». Подібне бачення вагомості Галичини польськими елітами неодмінно вело до дедалі більш безоглядного національного протистояння. Ще більше ці процеси загострили події Першої світової війни, одним із наслідків якої стало українсько-польське збройне протистояння за східногалицькі землі. Насильницьке включення їх до складу II Речіпосполитої та ігнорування польською владою природних громадських і культурних прав українців ще більше радикалізувало національне протистояння з його добре знайомими сумними для обох сторін наслідками. Ці явища на сьогодні мають доволі поважну літературу. Натомість виявлені нами листи дозволяють зауважити існування зовсім іншої тенденції – плекання товариських взаємин і налагодження співпраці між українськими й польськими інтелектуалами. Поза сумнівом, докладне опрацювання цих документів дозволить певною мірою відкоригувати домінуючий конфліктний стереотип про тогочасні взаємини представників інтелігенції двох сусідніх народів.

Згадані обставини надають особливої цінності листам одного з чоловічих політиків народовського табору О.Барвінського. Найраніший із віднайдених написано 29 січня 1884 р. в Тернополі, де в той час український історик учителював у місцевій гімназії. Лист адресовано вже згадуваному В.Кентжинському. У ньому містилася пропозиція продажу бібліотеці Осолінських рідкісного стародруку за «поміркувану ціну»²⁷.

²³ Ibid. – Sygn.12924/III. – S.327–350.

²⁴ Ibid. – S.357.

²⁵ Ibid. – S.353.

²⁶ Ibid. – Sygn.12165/II. – S.71–72.

²⁷ Ibid. – Sygn.6502/II. – S.61.

Наступні за часом листи О.Барвінського написані ним уже як діяльним українським політиком та адресовані польському громадському діячеві О.Гневошу. У березні 1891 р. відправник дякував за привітання з нагоди обрання до віденського парламенту й висловлював переконання, що полякам та українцям слід обличити чвари, об'єднавшись для подолання численних спільних негараздів²⁸.

Другий лист, написаний 29 жовтня 1910 р. у Львові, цікавий як свідчення зростаючого непорозуміння між польськими та українськими елітами напередодні Першої світової війни. На початку О.Барвінський запитував О.Гневоша про причини охолодження до своєї особи представників польської громади міста Бродів, що знаходилося в його депутатському окрузі. Далі український посол на кількох сторінках розвивав цю проблему, аналізуючи причини непорозуміння між провідниками сусідніх національних спільнот, котрі дедалі зростали. Обстоюючи рацію своєї політичної лінії, О.Барвінський стверджував: «Моїм старанням і метою було завжди й буде працювати для ідеї *modus vivendi* обох народів»²⁹.

Якщо згадані вище листи просякнуті виразним громадянським пафосом, то епістолярні звернення О.Барвінського до знаного польського історика і правника О.Бальцера мають суто приватний характер. Так, 13 травня 1901 р. з Відня український політик просив польського вченого, на той час ректора Львівського університету, посприяти у справі прийняття його сина Богдана на роботу до Крайового архіву гродських і земських актів³⁰. Наступне коротеньке послання О.Барвінського від 14 лютого 1904 р. було написане на його візитці та містило слова привітання з нагоди отримання О.Бальцером почесного докторату Львівського університету³¹. Мова всіх листів польська.

У фондах Осолінеуму відклався епістолярій і сина О.Барвінського – Богдана. Так, два листи адресовано до згаданого О.Бальцера. Перший, написаний у Львові 22 червня 1907 р., містив подяку за надіслані привітання з приводу успішної промоції молодого історика на доктора філософії³². Надзвичайно цікавий другий лист, від 18 квітня 1908 р., невдовзі після здійсненого В.Січинським замаху на галицького намісника А.Потоцького. Як відомо, українська громадськість по-різному оцінила цю трагічну подію в історії українсько-польських взаємин. У своєму коротенькому посланні Б.Барвінський писав: «Страшний чин шаленця наповнює жахом всіх чесних русинів, котрі прагнуть згоди обох народів»³³.

У доволі розлогому листі, написаному у Львові 1 травня 1912 р. й адресованому до польського історика, економіста та соціолога Ф.Буяка, Б.Барвінський інформував адресата про наявну російську й українську літературу, в якій обговорюються «стосунки економічні, суспільні та культурні Галицької Русі у сучасній добі»³⁴. Згадані листи Б.Барвінського написані польською мовою.

Серед знакових галицьких діячів своєю цінністю вирізняється епістолярій І.Франка. Як відомо, він тривалий час був щільно пов'язаний зі світом польської культури. Особливістю його матеріалів в Осолінеумі є те, що вони здебільшого представлені у вигляді фото- (по два листи до Б.Вислоуха від 21 березня, 28 жовтня 1896 р.³⁵ і Л.Бернацького від 12 травня, 4 листопада 1903 р.)³⁶ та машинописних

²⁸ Ibid. – Sygn.6815/II. – S.1.

²⁹ Ibid. – S.5–8.

³⁰ Ibid. – Sygn.7662/II. – S.37.

³¹ Ibid. – S.39–40.

³² Ibid. – S.41–42.

³³ Ibid. – S.44.

³⁴ Ibid. – Sygn.114/4. – S.127–129.

³⁵ Ibid. – Sygn.7176/II. – S.579–584.

³⁶ Ibid. – Sygn.7035/II. – S.249–256.

(взаємне листування з Е.Ожешковою (Ожешко) за 1886–1888 рр.³⁷) копій. Ці листи опубліковано в п'ятдесятитомному зібранні творів. Відзначимо, що в Оссолінеумі колись зберегалися оригінали, але, як зазначено в архівних описах, їх було передано до київського архіву І.Франка. Тож на сьогодні Оссолінеум має лише один оригінальний лист І.Франка до О.Бальцера як головного редактора журналу «Kwartalnik Historyczny». У ньому український учений інформував про підготовку для часопису рецензії на працю Ю.Третьяка про Т.Шевченка та А.Мицкевича³⁸. Мова всіх листів І.Франка польська.

В Оссолінеумі ми віднайшли також лист довголітнього приятеля І.Франка знаного галицького публіциста і громадського діяча М.Павлика. У цьому документі від 22 березня 1905 р. він висловлював співчуття Б.Вислоухові у зв'язку зі втратою близької людини – дружини. Згадуючи Марію Вислоух, М.Павлик писав: «Бажав би я, аби наша нація мала якнайбільше таких патріоток. Честь її світлій пам'яті!»³⁹. Лист польськомовний.

Також зі згаданого періоду в Оссолінеумі відклалася листівка українського громадського діяча В.Охримовича. Вона датована січнем 1896 р., коли знаний адвокат і журналіст проживав у Стрию, видаючи газету «Стрийський голос». Власне цю обставину й відбито в його листі до кустоша Оссолінеуму Б.Чарника – український видавець інформував про закриття «Стрийського голосу»⁴⁰. Мова листа польська.

Не менш цікаві послання очільника Української греко-католицької церкви митрополита Андрея (Шептицького). Найраніший лист, датований 21 травня 1902 р., було надіслано з канцелярії владики. У ньому йшлося про сплату членського внеску в розмірі 200 корон до Товариства шанувальників мистецтв у Львові⁴¹.

Наступна за часом група листів найцікавіша, адже походить із періоду польсько-українського протистояння за Львів. Це машинописні копії взаємного листування Андрея (Шептицького) з польським ксьондзом Ю.Більчевським та генералом Т.Розвадовським. Обговорювалися проблеми, пов'язані з полегшенням умов життя військових і цивільних арештантів, а також пошук шляхів нормалізації міжнаціональних взаємин в умовах гострого воєнного протистояння. У вічі впадає тверда позиція митрополита з відстоювання доброго імені українців перед нападками польської шовіністичної пропаганди⁴². Один лист Андрея (Шептицького) походить із міжвоєнного часу (8 лютого 1929 р.). У ньому владики домовлявся про зустріч зі згадуваною вище Г.Домбчанською⁴³. Мова всієї кореспонденції польська.

У фондах Оссолінеуму відклалося відразу сім листів іншого знаного галицького діяча – професора карного права Львівського університету П.Стебельського. Вони написані О.Бальцером в 1892–1920 рр.⁴⁴. Зміст свідчить про доволі близькі, товариські взаємини між двома колегами по університету. Український правник часто дякував польському історикові за підтримку та розуміння, доволі докладно інформував про свої життєві негаразди, вітав зі святами тощо. Мова листів польська.

Не менш теплі взаємини з О.Бальцером були й в іншого українського професора Львівського університету – К.Студинського. У своєму коротенькому листі від

³⁷ Ibid. – Sygn.14779/II. – S.1–36.

³⁸ Ibid. – Sygn.7700/II. – S.191–192.

³⁹ Ibid. – Sygn.12149/I. – S.34.

⁴⁰ Ibid. – Sygn.6323. – S.27–28.

⁴¹ Ibid. – Sygn.7495. – S.77.

⁴² Ibid. – Sygn.7195/II. – S.433–438.

⁴³ Ibid. – Sygn.12237/II. – S.147–150.

⁴⁴ Ibid. – Sygn.7691/II. – S.67–85.

17 лютого 1904 р. він привітав О.Бальцера з отриманням почесного докторату⁴⁵. 14 грудня 1928 р. український учений дякував адресатові за надіслані привітання з нагоди шістдесятиліття⁴⁶.

Один лист К.Студинського має інституційний характер. Як голова НТШ 21 квітня 1926 р. він звернувся до сенатора П Речіпосполитої Б.Вислоуха з проханням надати в розпорядження товариства наявні в його архіві рукописи творів та епістолярій І.Франка, а також написати про нього спогади. Ці матеріали, писав український літературознавець, буде депоновано у фонді І.Франка та використано у планованій збірці на пошану поета з нагоди десятиріччя його смерті⁴⁷. Листи К.Студинського написано польською.

У фондах Оссолінеуму відклялося чотири листи видатної української оперної співачки С.Крушельницької до знаного польського літературного й театрального критика А.Сигетинського. У кореспонденції 1900–1901 рр. порушувалася проблема протистояння «злосливим наклепам», що «сплановано» поширювалися на шпальтах тогочасної варшавської періодики. С.Крушельницька обговорювала зі своїм відданим польським шанувальником стратегію захисту від шельмування її особи шовіністичною пресою⁴⁸. Листи написано польською.

Деякі українських інтелектуалів листувалися з відомим польським публіцистом єврейського походження, редактором авторитетного краківського журналу «Крутыка» В.Фельдманом. У фондах Оссолінеуму відклялося одразу вісім листів до нього від галицького адвоката, громадсько-політичного та культурно-освітнього діяча К.Трильовського. У 1901–1912 рр. засновник січового руху на Галичині торкався багатьох проблем: пропонував обмін періодичними виданнями, ділився творчими планами й намірами, просив про медійну підтримку своїх проєктів і захист від цькування із боку бульварної преси тощо⁴⁹. Тон листів дозволяє говорити про товариські взаємини між українським і польським видавцями. Мова листів польська.

Поряд із листами К.Трильовського серед епістолярію В.Фельдмана відклялися також чотири послання українського поета й перекладача, громадсько-політичного діяча С.Твердохліба. Упродовж 1910–1911 рр. він обговорював аспекти співпраці з краківським часописом. Зокрема дізнаємося цікаві нюанси про роботу С.Твердохліба над польськими перекладами віршів Т.Шевченка, написання ним публіцистичних нарисів, літературно-критичних есеїв тощо⁵⁰. Листи польськомовні.

Також із В.Фельдманом кореспондував знаний український соціолог, публіцист і громадський діяч О.-І.Бочковський. Початок листуванню покляла його пропозиція журналу «Крутыка» опублікувати рецензію на книгу Т.Масарика «Росія та Європа». Далі у трьох посланнях за 1914 р. український діяч порушував низку цікавих питань стосовно національних рухів обох народів, висловлював власне бачення поточної політичної ситуації у Центрально-Східноєвропейському регіоні, критично оцінював праці самого В.Фельдмана⁵¹. Листи написано польською.

Зі згаданого періоду в Оссолінеумі найбільше відклядалося листів видатного українського живописця-імпресіоніста І.Труша, котрі свідчать про інтенсивність його контактів із польськими інституціями та діячами культури. Відразу двадцять

⁴⁵ Ibid. – S.165–166.

⁴⁶ Ibid. – S.167.

⁴⁷ Ibid. – Sygn.7184/II. – S.445.

⁴⁸ Ibid. – Sygn.12815/II. – S.121–136.

⁴⁹ Ibid. – Sygn.12416/II. – S.239–264.

⁵⁰ Ibid. – S.265–276.

⁵¹ Ibid. – Sygn.12411/II. – S.133–142.

один лист українського митця за період 1896–1904 рр. містяться у фонді Товариства шанувальників мистецтва у Львові⁵². У них ішлося про отримання стипендії з фундації «Люблінської унії ім. Яна Матейки», про продаж власних творів, позичання грошей, організацію виставок у Львові та Києві й ін.

Два листи І.Труша до керівництва Товариства шанувальників мистецтва у Львові мають інституційний характер, адже написані українським митцем як секретарем утвореного в 1904 р. М.Грушевським і його тогочасними приятелями Товариства української літератури, науки та штуки. У цих листах містилася пропозиція винайму приміщень польського товариства для влаштування вистави українського модерного мистецтва, що її куратором був саме І.Труш⁵³.

Три листи написані вже літнім І.Трушем восени 1940 р. Вони адресовані польському есеїсту, званому «оссолінчику» С.Василевському. Український митець обговорював реалізацію своїх творчих замірів у нових умовах радянської влади, планував організацію виставок, скаржився на стан здоров'я, ділився спогадами про знайомство з дружиною Аріадною – донькою М.Драгоманова та ін.⁵⁴ Мова всіх згаданих вище листів І.Труша польська.

Поряд із кореспонденцією галицьких інтелектуалів, у фондах Оссолінеуму відклалися й незначна кількість епістолярію їхніх наддніпрянських колеґ, що свідчить про неперервність польсько-українського культурного діалогу незважаючи на імперські та повоєнні державні кордони. Свідченням цьому – два листи українського історика літератури В.Резанова до директора Оссолінеуму В.Кентжинського. 20 вересня 1908 р. він дякував польському діячеві за надісланий рукопис із фондів бібліотеки. 5 жовтня 1909 р. В.Резанов із подякою повернув позичене джерело⁵⁵. Мова листів – французька й польська.

Якщо наведений вище епістолярій було створено впродовж тривалого періоду кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., то листи низки українських інтелектуалів у колекціях Оссолінеуму, про які йтимемо далі, належать винятково міжвоєнній добі. При цьому найбільше їх написано українським філологом І.Свенціцьким. У трьох листах до вже згаданого Ф.Буяка від 1931–1936 рр. український учений вітав колеґу з ювілеєм, інформував про новинки української наукової літератури та дякував за надіслані книжки⁵⁶. Подібний зміст мають і три послання І.Свенціцького до іншого професора Львівського університету – польського медієвіста С.Закшевського, написані впродовж 1932–1933 рр. Український дослідник повідомляв про свої наукові заняття, цікавився можливістю повернення на викладацьку роботу до університету, обговорював обмін літературою та ін.⁵⁷ Зрештою один невеликий недатований лист адресований директорі Оссолінеуму Л.Бернацькому: І.Свенціцький вітав його з появою нової книги⁵⁸.

Серед епістолярію Ф.Буяка відклалися два листи за 1927 та 1934 рр. званого українського історика І.Крип'якевича. Учений інформував польського колеґу про стан справ із підготовкою запроектованого О.Бальцером «Словника слов'янських старожитностей». Принагідно він просив адресата щодо протекції перед керівником шкільної кураторії у справі дозволу повернутися до викладання в навчальних закладах Львова⁵⁹. Листи написані польською.

⁵² Ibid. – Sygn.7503. – S.309–366; Sygn.7513. – S.177–179.

⁵³ Ibid. – Sygn.7496. – S.487–490.

⁵⁴ Ibid. – Sygn.14755. – S.297–306.

⁵⁵ Ibid. – Sygn.6223/II. – S.205–212.

⁵⁶ Ibid. – Sygn.189/80. – S.305–310.

⁵⁷ Ibid. – Sygn.7349/II. – S.415–424.

⁵⁸ Ibid. – Sygn.7049/II. – S.347–348.

⁵⁹ Ibid. – Sygn.149/40. – S.305–308.

У фондах Оссолінеуму відклався й епістолярій іншого вихованця історичної школи М.Грушевського – М.Кордуби. У трьох листах, написаних упродовж 1927–1933 рр. до С.Закшевського, порушувалися найрізноманітніші питання – від приватних до суто наукових. Український історик вітав колегу з обранням дійсним членом Академії знань у Кракові (17 червня 1926 р.), просив про заступництво у справі помилково заарештованої доньки (18 лютого 1930 р.), наводив джерельні докази на користь своєї гіпотези про пошуки Ягайлом «дружини русинки» (19 вересня 1933 р.)⁶⁰. Кореспонденція просякнута щирою повагою М.Кордуби до адресата. Мова листів польська.

Ще один представник міжвоєнної української історіографії М.Андрусак у листі від 17 листопада 1929 р. просив свого університетського вчителя С.Закшевського повідомити, на якій стадії знаходиться розгляд його кваліфікаційної праці про Й.Шумлянського. Перебуваючи на військових зборах та маючи дещо вільного часу, молодий учений мотивував запитання тим, що бажає «доповнити свої студії в галузі історії»⁶¹.

З Оссолінеумом у міжвоєнний час також співпрацював український педагог, літературознавець, поет і перекладач В.Щурат. Свідченням цього став його лист від 16 січня 1927 р. до неодноразово згаданого «оссолінчика» Л.Бернацького: вочевидь на запитання останнього український учений розповідав про свої студії над постаттю маляра, священика у с. Перекопаній під Перемишлем М.Теренського (1723–1790 рр.)⁶². Мова листа польська.

Численними документами в Оссолінеумі представлений також епістолярій інституційного характеру. Найбільш ранній документ датовано 24 серпня 1893 р. Ідеться про лист за підписом керівника галицької «Просвіти» українського політика К.Левицького до президії товариства «Macierz Polska» із пропозицією налагодити обмін виданнями та досвідом культурно-просвітницької праці серед широких верств громадянства⁶³. Листа написано українською мовою.

Про тісні взаємини співробітників українських і польських книгозбірень Львова в міжвоєнний час та роки Другої світової війни дозволяють говорити численні листи багаторічного директора бібліотеки НТШ В.Дорошенка. Найраніший походить із 18 червня 1926 р. У ньому український діяч інформував кустоша Оссолінеуму В.Віслоцького про повернення верстки невказаної праці та дякував за клопоти з підготовкою її до видання⁶⁴.

Відразу п'ятнадцять листів В.Дорошенка написано в найбільш складний період історії обох народів – роки нацистської окупації Львова. Адресовані тогочасному директорові Оссолінеуму М.Гембаровичу, ці послання містили обговорення багатьох проблем, пов'язаних зі збереженням фондів української та польської бібліотек у часи війни⁶⁵. Мова листів польська й українська, часто в латинській транслітерації.

Серед наддніпрянських інституцій із польськими колегами в міжвоєнний час особливо часто контактували співробітники академічних установ. Так, Ф.Савченко як секретар Комісії заходо- й американознавства ВУАН звернувся 12 липня 1929 р. до О.Бальцера з пропозицією співпраці⁶⁶. Мова листа французька.

Найбільше ж листів наддніпрянських культурних діячів адресовано до вже згаданого В.Віслоцького. Зміст їх однотипний, адже йшлося про налагодження

⁶⁰ Ibid. – Sygn.7346/II. – S.298–299.

⁶¹ Ibid. – Sygn.7343/II. – S.49.

⁶² Ibid. – Sygn.7050/II. – S.17–19.

⁶³ Ibid. – Sygn.12664/III. – S.187–188.

⁶⁴ Ibid. – Sygn.13586/II. – S.266–268.

⁶⁵ Ibid. – Sygn.18382/II. – S.349–374; Sygn.16393/II. – S.123–126; Sygn.17138/II. – S.3–4.

⁶⁶ Ibid. – Sygn.7659/II. – S.71.

співпраці та обмін літературою з Осолінеумом. Для прикладу згадаємо листи директори Українського наукового інституту книгознавства В.Шпілевич⁶⁷, її наступника Ю.Меженка⁶⁸, співробітника цієї інституції Я.Штепенка⁶⁹ та ін. Мова їх українська.

Українські інтелектуали тісно співпрацювали з В.Віслоцьким також і як із редактором журналу «Ruch Słowiański» (1929–1939 рр.). Свідченням цього стали листи Я.Пастернака⁷⁰, Є.Пеленського⁷¹, Б.Лепкого⁷². Утім чергове загострення державної національної політики у II Речіпосполитій на початку 1930-х рр. відбилося й на редакційній політиці видання В.Віслоцького, на шпальтах котрого почали з'являтися зневажливі стосовно культурної праці українців публікації. Від імені українських співробітників протест із цього приводу висловив уже згадуваний М.Кордуба⁷³. Мова всіх згаданих листів польська.

У фондах Осолінеуму відклалися також листи від українських емігрантських інституцій. Так, до того ж таки В.Віслоцького звертався голова Українського товариства прихильників книги та редактор його друкованого органу «Книголюб» С.Сірополко. У двох листах за 1927 р. він просив львівського адресата надіслати його книжку «Міжнародний з'їзд бібліотекарів і шанувальників книги у Празі» та висловлював свій погляд на викладені в ній тези. Уважаючи слушним проект польського колеги зі створення Спільки слов'янських бібліотекарів, український книгознавець водночас висловлював здивування його обвинуваченням на адресу організаторів українського відділу виставки в агітації проти поляків⁷⁴. Мова листів польська й українська.

Управа іншої званої емігрантської інституції – Українського історико-філологічного товариства у Празі – надіслала О.Бальцерові запрошення взяти участь у відзначенні шістдесятилітнього ювілею ректора УВУ у Празі О.Колеси, котре було заплановане на 3 травня 1927 р.⁷⁵ Мова запрошення українська. Польський учений у відповідь надіслав вітальний адрес українському колезі. Про це дізнаємося з емоційного подячного листа самого ювіляра О.Бальцери (польською мовою)⁷⁶.

У підсумку вкотре відзначимо різноплановість і полісюжетність віднайденого українського епістолярію в архівних колекціях бібліотеки Осолінських. Без його ретельного опрацювання й осмислення неможлива не лише зважена реконструкція українсько-польського культурного діалогу XIX – першої половини XX ст., але нерідко розуміння багатьох суто українських сюжетів інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи. Адже за незначними винятками згадані вище документи здебільшого надалі незнані дослідникам. Звісно, здійснений нами огляд далекий від вичерпної повноти: деякі архівні фонди ще чекають на опрацювання та каталогізацію, потребує всебічного опису колекція акцесійних (насамперед НТШ) матеріалів, зрештою обговорення української тематики нерідко міститься й у суто польських за походженням матеріалах (особливо XIX – першої третини XX ст.). Реалізація цих та багатьох інших завдань має наблизити нас до створення зведеного каталогу україніки в Осолінеумі, що удоступнить її широким колам зацікавлених дослідників.

⁶⁷ Ibid. – Sygn.7052/II. – S.37.

⁶⁸ Ibid. – Sygn.13590/III. – S.95.

⁶⁹ Ibid. – S.281–286.

⁷⁰ Ibid. – Sygn.13593/II. – S.205–208.

⁷¹ Ibid. – S.209–214.

⁷² Ibid. – S.87.

⁷³ Ibid. – S.13.

⁷⁴ Ibid. – Sygn.13589/III. – S.170.

⁷⁵ Ibid. – Sygn.7692/II. – S.321.

⁷⁶ Ibid. – Sygn.7674/II. – S.241.

REFERENCES

1. Holyk, R. (2010). Lehenda Lvivskoho Ossolineumu: postati, vydannia ta sotsialna rol biblioteki Ossolinskykh v uiavlenniakh halychan XIX–XX st. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy im. V.Stefanyka*, 2(18), 674–689. [in Ukrainian].
2. Kravets, D. (2017). Zviazky ukraïnskykh naukovtsiv iz Natsionalnym zakladom im. Ossolinskykh u Lvovi. *Galicja: Studia i materialy*, 3, 211–224. [in Ukrainian].
3. Lazaruko, L. (2018). Lviv chronicle «Przegląd Archeologiczny» and the Ukrainian issue. *Skhidnoevropeïskiy istorychnyy visnyk = East European Historical Bulletin, Spetsialnyi vypusk*, 7, 22–30.
4. Matwijów, M. (2003). *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*. Wrocław. [in Polish].
5. Sribniak, I. (2018). Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie dokumentów archiwalnych ze zbiorów Ossolineum dla rekonstrukcji działalności rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na emigracji [na przykładzie rękopisu 22/53]. *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, 29, 155–173. [in Polish].
6. Svarnyk, H. (Comps.). (2005). *Arkhivni ta rukopysni zbírky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi: katalog*. Varshava; Lviv; Niu-York: Ukrainskyi arkhiv, Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2019). «Strashenno vazhno zberihyti v se vremena liúte zhyvyi partiïnyi oseredok»: lysty Mykhaila Hrushevskoho z biblioteki Natsionalnoho instytutu im. Ossolinskykh. *Ukrainskyi istorychnyy zhurnal*, 3, 155–171. [in Ukrainian].

Vitalii Telvak

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
 I.Franko Drohobych State Pedagogical University
 (Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Viktoriia Telvak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Docent at Department of World History and Special Historical Disciplines,
 I.Franko Drohobych State Pedagogical University
 (Drohobych, Ukraine), viktoriatelvak75@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

Epistolary Materials in Funds of the National Ossoliński Institute Library in Wrocław as the Source for Study of Ukrainian–Polish Relationships

Abstract. The purpose of the study is to analyze and systematize the epistolary sources Ukrainian activists that were provided by the library at the National Ossoliński Institute in Wrocław; to explore its informative potential for the study of Ukrainian–Polish relationships of the 19th – first half of the 20th century. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general-scientific and specific-historical character are applied as well. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **Scientific novelty** it is the first attempt to describe and systematize letters from Ukrainian intellectuals to Polish colleagues, which had been stored in the manuscripts department of the library at the National Ossoliński Institute in Wrocław. The study has also explored their informative potential for the study of Ukrainian–Polish relationships in the 19th – first half of the 20th century. **Conclusions.** The found archival documents proved richness and diversity of Ukrainian–Polish intellectual dialogue during the 19th – first half of the 20th century. It has been emphasised that without careful elaboration and comprehension of these materials, it is impossible not only to reconstruct the Ukrainian–Polish cultural relations in a balanced way, but also to partly understand many purely Ukrainian aspects of the intellectual history of East Central Europe. With a few exceptions, the found documents are largely unknown to Ukrainian researchers. It has been noted that the review is far from being exhaustive: some archival funds are still waiting for processing and cataloging, some require a comprehensive description of the collection of accessing materials, after all, the discussion of Ukrainian topics is often found in purely Polish documents. The realization of these tasks will bring the researchers closer to the creation of a consolidated catalog of Ukrainian Studies in Ossolineum.

Keywords: National Ossoliński Institute in Wrocław, epistolary documents, Ukrainian and Polish intellectuals.

DOI: <https://doi.org/>
УДК: 629.7.016:355.356«1920/2020»Кожедуб

Олександр Лисенко

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Олександр Филь

кандидат історичних наук,
заступник директора,
Національний військово-історичний музей України
(Київ, Україна), fam_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Іван Кожедуб – найрезультативніший льотчик-випилювач антигітлерівської коаліції (до 100-річчя з дня народження)

Анотація. Мета цієї розвідки полягає у спробі реконструкції історичного портрета одного з найяскравіших учасників Другої світової війни. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах історизму, використанні прийомів історичної біографістики та військово-історичної науки. **Наукова новизна** визначається залученням маловідомих архівних джерел, статистичних викладів із зарубіжних видань, що дало змогу не тільки відтворити цікаві деталі біографії знаного льотчика, а й визначити місце цієї постаті у шереху кращих пілотів Другої світової війни. **Висновки.** Особистість І.Кожедуба формувалася під впливом тогочасних реалій: партійної диктатури, ідеологічної індоктринації суспільства, а також важких соціально-побутових умов. Ці обставини визначили його світогляд і загартували характер, спонукаючи до самовдосконалення й навчання, розвиваючи вміння самостійно ухвалювати рішення та нести відповідальність за їх наслідки, а ще здатність цінувати людей, з якими він поділяв усі випробування воєнної доби. На підставі статистичних даних, проаналізованих вітчизняними та зарубіжними фахівцями, можна впевнено стверджувати, що І.Кожедуб став найрезультативнішим пілотом у збройних силах держав антигітлерівської коаліції. Констатується, що бойові заслуги цієї людини знаходять належне відображення у мнемонічних практиках.

Ключові слова: Кожедуб, біографічний портрет, Друга світова війна, авіація, антигітлерівська коаліція.

У глорифікованому та вкрай ідеологізованому полотні радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», що з 1960-х рр. відігравав роль осердя офіційної історичної й комеморативної політики, особливу роль посідала галерея героїв. Оминаючи містифіковані епізоди, сконструйовані пропагандистським апаратом, усе ж слід визнати, що більшість вояків, відзначених за свої подвиги найвищими нагородами СРСР та інших держав, цілком заслужили на почесне місце в нашій історії. Серед них – чимало українців та представників інших національностей, які проживали в тогочасній Україні, і для яких війна стала не тільки особистим

викликом, а й виміром їхнього громадянського обов'язку. Тричі Герой Радянського Союзу Іван Микитович Кожедуб – один із найушлюбленіших наших земляків, котрі боронили рідну землю від нацизму та фашизму. Цій непересічній постаті в радянські часи було присвячено цілий пласт літератури, де образ героя війни, щоправда, формувався здебільшого за лекалами й канонами панівної ідеології¹. У сучасній вітчизняній історіографії він представлений дещо менше². Не претендуючи на новітні відкриття, автори цієї публікації хотіли б додати кілька штрихів до портрета людини та воїна, який для кількох поколінь співвітчизників став символом незнищенного почуття свободи, сили духу, мужності й самовідданості.

Народився майбутній льотчик 8 червня 1920 р. у с. Ображіївка Глухівського повіту на Чернігівщині (нині Шосткинський р-н Сумської обл.) в багатодітній селянській родині. Існує й інша версія. У 1934 р., вступаючи на робітфак Шосткинського хіміко-технологічного технікуму, Іван нібито додав собі два роки. Тому датою народження деякі біографи вважають 6 липня 1922 р. Хлопець був найменшим у родині Кожедубів. Троє його братів – Яків, Олександр, Григорій – батракували у заможних господарів, а сестра Мотря допомагала матері по господарству. Ще двоє дітей не пережили Голодомор. Попри те, що всі важко працювали, сім'я відчувала скруту. Власне це і стало причиною ранньої смерті матері, яка підірвала здоров'я виснажливою роботою.

Юнак дуже любив малювати, хоча ані паперу, ані олівців тоді не мав – використовував свинцеві загострені стрижні. Згодом ця схильність дала йому змогу розвинути окомір та зорову пам'ять. Доволі рано, як на той час, самотужки навчився читати – за обгортками від цукерок. До школи його привів на кілька років старший сусід, тож хлопчика, який уже володів грамотою, зарахували до чотирирічки.

Потім батьки віддали старанного учня до семирічки. Від природи міцний, Іван активно займався спортом, зокрема гирями та гімнастикою. Згодом вступив до школи робітничої молоді. Фах вирішив здобувати у Шосткинському хіміко-технологічному технікумі, хоча була в нього так і не реалізована мрія – навчатися у художньому закладі (ознайомившись з умовами прийому та вимогами до абітурієнтів, відмовився від цієї думки). Попри те, що отримував стипендію й мав гуртожиток, юнак підробляв, малюючи на замовлення плакати, оголошення, вівіски тощо. А ще доволі важко звивав до міського російськомовного середовища³. Саме у Шостці Іван уперше побачив літак і, за його словами, не відважився б полетіти («вирішив про себе, що льотній справі навчитися важко, а льотчики повинні бути людьми казково сміливими: подумати тільки – у повітря підіймаються, здійснюють такі перельоти! І ні на секунду тоді не виникла у мене думка присвятити своє життя авіації»⁴).

¹ Денисов Н.Н., Карпович М.Д. Трижды Герой Советского Союза И.Н.Кожедуб. – Москва, 1948; Молодые герои Великой Отечественной войны / Сост. В.Быков. – Москва, 1970; Люди бессмертного подвига: очерки о дважды, трижды и четырежды Героях Советского Союза / Под ред. Л.Г.Беляевой. – Кн.1. – Москва, 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.1 / Пред. ред. колл. И.Н.Шкадов. – Москва, 1987 та ін.

² Легасова Л.В. Кожедуб Іван Микитович // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.401; Ланікура В., Ланікура Н. Про Григорія Сковороду, Жана Анрі Фабра, Петра Котляревського, Івана Кожедуба, Михайла Остроградського. – К., 2008; Пилипчук Р.В. Кожедуб Іван Микитович // Енциклопедія сучасної України. – Т.13. – К., 2013. – С.603; Філь О., Лекарь С. За Ваш геройський подвиг... – К., 2020. Див. також: Бодрихін Н.Г. Кожедуб. – Москва, 2010; *Его же*. Советские асы: Очерки о советских лётчиках. – Москва, 1998; Толливер Р.Ф., Констель Т.Дж. Лучший ас Второй мировой / Пер. с англ. – Москва, 1999; Спик М. Истребители: Асы XX в.: 1914–2000 / Пер. с англ. – Москва, 2001; Полак Т., Шоурз К. Асы Сталина: Энциклопедия / Пер. с англ. – Москва, 2003.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.166. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.17–17 зв.

⁴ Кожедуб І.Н. Верность Отчизне. – С.61.

Присвятити себе авіації І.Кожедуб вирішив улітку 1938 р., після прикордонного конфлікту з Японією на оз. Хасан. Він вступив до місцевого аероклубу й почав жити в новому ритмі: шість годин на день проводив у технікумі, ще п'ять – в аероклубі. Охоче вивчав теорію польоту та матеріальну частину – усе заради того, аби одного разу на решті сісти за штурвал. На все життя запам'яталися настанови інструктора Калькова, завдяки якому вдалося добре освоїти техніку пілотування й на «відмінно» скласти практичний іспит. У квітні 1939 р. початківець здійснив свій перший самостійний політ⁵.

До Чугуївського військового авіаційного училища льотчиків ім. двічі Героя Радянського Союзу С.Грицевця І.Кожедуб потрапив на початку 1940 р. Він успішно пройшов підготовку на літаках УТ-2, УТІ-4, а також винищувачі І-16. Восени того року його та кількох найкращих льотчиків залишили працювати в училищі на посаді інструкторів. Відразу отримав призначення командира льотної групи, згодом став командиром відділення, а пізніше – старшиною ланки курсантів. Молоді наставники очікували, що їм присвоять офіцерські звання – навіть «кубики» й петлиці придбали. Але командування не поспішало заохочувати амбітних старшин і сержантів.

Німецько-радянська війна застала І.Кожедуба на Малинівському аеродромі. Старший сержант був переконаним, що його місце – на передовій. Однак на всі його рапорти з проханням відправити на фронт від керівництва надходила незмінна відповідь, що його обов'язок – готувати пілотів для армії, котра зазнає великих втрат.

22 вересня 1941 р. розпочалася евакуація Чугуївського училища – спочатку в Уразово, потім переліт до Старого Оскола, Воронежа, Борисоглібська. Саме в Борисоглібську інструктори одержали наказ розібрати літаки, повантажити їх на залізничні платформи для переїзду в Південний Казахстан. Майже місяць тривала ця подорож. Після прибуття до Чимкента інструкторський склад і техніки училища приступили до монтажу літаків – фронт потребував льотчиків. Тому майже без перерви Чугуївське льотне училище розпочало підготовку кадрів. У Середній Азії, глибокому тилу, також доводилося ризикувати здоров'ям і життям, виконуючи посадові обов'язки. Одного разу під час навчального польоту через помилку курсанта трапилася аварійна посадка у степу. Літак зазнав серйозних ушкоджень, а призвідник аварії – розтягнення хребта. На інструктора І.Кожедуба наклали стягнення.

Звичайно ж командир навчальної ескадрильї продовжував проситися на фронт. Однак резолюція керівництва училища на його рапортах залишалася традиційною: готувати й надалі льотчиків, рапортів не писати.

За спогадами випускника Чугуївського льотного училища В.Борейка, І.Кожедуб не вирізнявся особливою дисциплінованістю, часто отримував стягнення. Особливою його пристрастю були гральні карти. Власне й на фронт його відправили чи не з гауптвахти. Коли вже оформляли документи, Іван нібито сказав начальникові училища: «Ви про мене ще почувете!». На що той відповів: «Іди, іди, німці з тебе стружку знімуть!»⁶.

До речі, той самий В.Борейко запевняв, що після того, як 4 лютого 1944 р. І.Кожедуб отримав свою першу «Золоту зірку» Героя Радянського Союзу й це стало відомо начальникові Чугуївського льотного училища, той довго не давав дозволу розмістити прізвище заслуженого вихованця на дошці пошани. Поступився він лише тоді, як його колишнього підлеглого нагородили вдруге.

У листопаді 1942 р. І.Кожедуба разом з іншими інструкторами та випускниками училища, котрі налітали на УТІ по 500 год., відрядили до Москви на пункт

⁵ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.18.

⁶ Іван Кожедуб – великий українець. І найбільший ас союзників [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/42013/>

збору льотно-технічного складу, а вже потім в Іваново, де дислокувався 240-й винищувальний авіапункт, що входив до складу 302-ї винищувальної авіадивізії. Командиром полку був учасник боїв в Іспанії майор Г.Солдатенко.

У серпні 1942 р. частина отримала нові винищувачі Ла-5. Невдовзі надійшов наказ перенавчатися на американські «аерокобри». Через якийсь час думка знову змінилася й після короткого курсу освоєння Ла-5 полк відправили під Сталінград. Непідготовленість льотної команди, а також конструктивні та виробничі дефекти радянської техніки призводили до важких втрат. Лише за півтора тижня боїв частину довелося відводити в тил на переформування, адже у строю крім майора Г.Солдатенка залишалися всього декілька льотчиків. Саме до 240-го полку разом з іншими членими й було зараховано І.Кожедуба. Ось як згадував про це його однополчанин і товариш двічі Герой Радянського Союзу К.Євстигнєєв:

«Серед нас була ще одна група сержантів, що прибула восени із Чугуївської авіаційної школи пілотів. Я відразу звернув увагу на одного крем'язня невисокого зросту. Із густими бровами, які нависали над світлими очима, хлопець цей більше мовчав, прислухався, а коли говорив, то наче важким колуном рубав дровину: мова його була уривчаста, тверда й вагома. Під удаваною нерозторопністю вгадувалася поривчастість. Весь його незворушно-спокійний образ ніби говорив: я знаю для чого сюди прийшов, і свого доб'юся. Це був Іван Кожедуб, майбутній прославлений ас, тричі Герой Радянського Союзу»⁷.

Частину переформували в Борисоглібську. Тут молодий пілот уперше побачив нові «яки» та льотчиків із бойовими нагородами. У січні 1943 р. він отримав свою першу машину – винищувач конструктора С.Лавочкіна Ла-5. На фюзеляжі білою фарбою було виведено напис «Валерій Чкалов» і бортовий номер «75». І хоча, на думку І.Кожедуба, літак був заважкий, вимагав значних фізичних зусиль під час керування в повітрі, усе ж завдяки чималому нальоту та вагомому стажу інструкторської роботи він успішно опанував цю модель винищувача. Паралельно вивчав трофейні Вф-109, детально замальовував контури ворожих літаків та визначав їх вразливі місця.

У березні 1943 р. командування почало «втягувати» в бойові вильоти й недовідчене поповнення – надто вже «гаряче» було тієї весни під Харковом. На завдання з прикриття штурмовиків винищувачі літали без належної попередньої підготовки. Це спричиняло великі втрати. Зокрема вже перший бойовий виліт, за визнанням майбутнього аса, міг стати для нього й останнім. 26 березня 1943 р. І.Кожедуб у парі з ведучим молодшим лейтенантом В.Габунією отримав наказ приступити до повітряного чергування. В.Габунія швидко злетів. Натомість І.Кожедуб дещо забарився на злеті та після першого розвороту втратив напарника з поля зору. Зв'язатися по радіо ані з ним, ані із командним пунктом не вдалося. Тоді він вирішив здійснити пілотаж над аеродромом. Набрал 1500 м висоти. Нижче від себе на 800 м помітив 6 літаків, що за контурами нагадували радянські пікірувальники Пе-2. Однак це виявилися німецькі важкі двомоторні винищувачі Вф-110. І.Кожедуб пішов в атаку. Коли до противника залишалося 500 м, він побачив, що його Ла-5 переслідує пара Вф-109 з групи прикриття. Снаряд «мессера» влучив у кабіну – пілота врятувала бронеспинка. Він був змушений вийти з бою, однак і німці вирішили відмовитися від заходу на бомбардування⁸. Але потім літак І.Кожедуба

⁷ *Євстигнєєв К.* Крылатая гвардия: Есть упоение в бою. – Москва, 2005. – С.42.

⁸ Там же. – С.53.

потрапив під щільний вогонь власних зеніток. Після посадки на фюзеляжі та крилах його «сімдесят'ятки» техніки нарахували з півсотні пробойн.

Такий «дебют» (втрата ведучого, ушкодження літака) міг обернутися переведенням у наземну службу. Із машини І.Кожедуба зняли два паливних баки, оскільки для бою вона вже не годилася. Відтепер він літав як делегат зв'язку. Однак час минав. Полк зазнавав втрат: загинули колишній ведучий І.Кожедуба В.Габунія, комеск Гавриш, а 14 квітня 1943 р. під час авіанальоту на аеродром і командир Г.Солдатенко. Льотчиків катастрофічно не вистачало. Уже «обстріляного» І.Кожедуба призначили заступником командира ескадрильї. Він зробив висновки зі свого невдалого бойового хрещення.

І.Кожедуб багато літав, вступав у бої з противником, однак повітряні перемоги до часу обходили його стороною. Одного разу він навіть наважився на лобову атаку проти двох «мессершмітів», однак не встиг прицілитися і програв – довелося виводити підбиту машину з бою. Це стало ще одним уроком і корисним досвідом. Він продовжував аналізувати вильоти, шліфуючи свій індивідуальний стиль, який мав би забезпечити перевагу над німецькими льотчиками. 15 травня 1943 р. йому присвоїли звання молодшого лейтенанта.

Зірковим часом І.Кожедуба стала Курська битва. 5 липня 1943 р. німецькі війська перейшли в наступ, а вже 6 липня, на 40-му бойовому вильоті, він збив першого ворожого літака – Ju-87. 7 липня рахунок подвоєно, і знову це був пікіруючий бомбардувальник люфтваффе. А 9 липня І.Кожедуб здобув подвійну перемогу над винищувачами Vf-109. Саме у цей час авіатори вчилися літати в бойовому порядку, не «розсипатися», миттєво орієнтуватися у швидкоплинних епізодах, обирати правильні тактичні рішення. Не забарилася й перша нагорода – орден Червоного прапора⁹.

Із наближенням радянських військ до Дніпра І.Кожедуб мав на особистому рахунку 9 збитих літаків противника, став комеском, водив групи. У битві за Дніпро перелік перемог винищувача поповнили ще 11 літаків противника¹⁰. На жовтень 1943 р. командир ескадрильї старший лейтенант І.Кожедуб здійснив 146 бойових вильотів, під час яких здобув 20 трофеїв. Мав уже два ордени Червоного прапора.

Варто зауважити, що високий темп повітряних перемог дав змогу І.Кожедубу провести 120 повітряних поєдинків і здобути загалом 63 перемоги. Тобто кожен другий бій завершувався результативно. Саме за цим співвідношенням він випередив в ефективності навіть найуспішнішого за всю історію авіації пілота-винищувача німця Е.Гартманна, котрий мав на рахунку 1404 бойових вильоти, провів 802 повітряних поєдинки та збив 352 літаки противника.

У бою І.Кожедубові були притаманні сміливість і холоднокровність. Його численні перемоги в небі вможливлювали точний розрахунок у поєднанні з бездоганною технікою пілотування. Він уважно придивлявся до тактики ведення бою противником, розумів, що лише стрімке зближення і влучний вогонь можуть дати максимальний результат («Точний маневр, приголомшуюча стрімкість атаки та удар із гранично короткої дистанції»¹¹). Подібну формулу бою використовував і Е.Гартманн, котрий діяв за принципом: «побачив – вирішив – атакував – відірвався». Німецький ас унікав маневрового бою, віддаючи перевагу швидкісному удару й наступному відриву¹².

⁹ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.23.

¹⁰ Там само. – Арк.25.

¹¹ [Електронний ресурс]: aviaport.ru/digest/2020/06/08/641155.html

¹² *Толивер Р.Ф., Констебль Т.Дж.* Лучший ас Второй мировой. – С.93.

4 лютого 1944 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким командирові ескадрильї старшому лейтенантові І.Кожедубу присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На той час лік його повітряних перемог сягнув понад 30.

Від травня 1944 р. І.Кожедуб воював на Ла-5ФН, збудованому на кошти колгоспника-бджоляра зі Сталінградської обл. В.Конева, на прохання котрого літакові було надане ім'я племінника – Героя Радянського Союзу командира 21-го гвардійського винищувального авіаполку гвардії підполковника Г.Конева, який загинув у повітряному бою 30 грудня 1942 р. Лише через кілька днів після отримання нової бойової машини І.Кожедуб збив на ній німецького пікірувальника Ju-87, а згодом – ще 8 літаків противника, довівши таким чином рахунок своїх повітряних перемог до 45.

Варто зазначити, що подібні іменні машини певним чином «демаскували» пілотів, адже німецькі льотчики розуміли, що за штурвалом такого винищувача далеко не рядова людина, тож під час бою намагалися збивати їх у першу чергу. Однак напарник І.Кожедуба гвардії лейтенант В.Мухін надійно прикривав свого командира. Ось як останній згадував про це: «Озираюся. Бачу – Мухін у вигідному положенні. Передаю по радіо: “Васю, бий його! Прикриваю!”. Або: “Васю, беремо у кліщі крайнього!”»¹³. Завдяки цій ратній співдружності ведений І.Кожедуба також був відзначений «Золотою зіркою» Героя Радянського Союзу (указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 лютого 1945 р.). На липень 1944 р. гвардії лейтенант В.Мухін здійснив 227 бойових вильотів, у 64 повітряних боях збив 15 літаків противника¹⁴.

А щодо винищувача Ла-5ФН із бортовим номером «14», то після відбуття І.Кожедуба до 176-го гвардійського винищувального авіаполку його було передано Героєві Радянського Союзу П.Бризгалову, а згодом – майбутньому двічі Героєм Радянського Союзу К.Євстигнєєву, який зіб'є на цій машині 6 ворожих літаків¹⁵.

Варто зазначити, що впродовж усєї льотної кар'єри ставлення І.Кожедуба до своєї техніки виходило за межі звичайної експлуатації літального апарату – у польоті він зливався з літаком в єдине ціле. Підходячи до машини перед вильотом, завжди знаходив для неї декілька лагідних слів, у небі розмовляв як із товаришем, котрий виконує важливу частину роботи. Адже в льотній професії доля людини неабияк залежить від поведінки машини. За війну І.Кожедуб змінив 6 «лавочкиних», і жоден літак не підвів його, як і він не втратив жодного, хоча випадало й горіти, і привозити пробоїни, і сідати на всіяні вирвами аеродроми. Із його машин найбільш відомі дві. Уже згаданий винищувач Ла-5ФН, збудований на кошти колгоспника В.Конева, а також Ла-7 із бортовим номером «27». Сьогодні цей літак експонується у Центральному музеї військово-повітряних сил у підмосковному Моніно. Саме на ньому І.Кожедуб закінчував війну, і на ньому він здобув 14 перемог над противником¹⁶.

Наприкінці червня 1944 р. І.Кожедуб отримав призначення на посаду заступника командира 176-го гвардійського винищувального авіаполку. Це була єдина повітряна частина Червоної армії, котра займалася «вільним полюванням». Полк першим у радянських ВПС отримав новітній винищувач Ла-7. Носи бойових машин були пофарбовані у червоний колір, що мало справляти психологічний вплив на противника. Командування використовувало це формування на різних оперативних напрямках. У різні роки в полку проходили службу 29 Героїв Радянського

¹³ Кожедуб И.Н. Верность Отчизне. – С.281.

¹⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.2. – С.130.

¹⁵ Фалалев Ф.Я. Сто сталинских соколов: В боях за Родину. – Москва, 2005. – С.127.

¹⁶ Там же.

Союзу. Під час війни його льотчики здійснили 8522 вильоти, із них 3521 – на «вільне полювання». Загалом особовий склад частини знищив 389 літаків противника. І.Кожедуб швидко налагодив мікроклімат, адже спочатку старожили дещо скося поглядали на «зухвальця», що мав на рахунок 45 повітряних перемог (більшість із них на той час могли похвалитися «лише» плюс-мінус 20 збитими літаками). У небі Бессарабії за десять днів здобув ще 8 індивідуальних перемог. Командувач фронту генерал армії Р.Малиновський особисто вручив І.Кожедубові цінний подарунок під час урочистостей у 5-й повітряній армії¹⁷.

У 176-му полку гвардії капітан І.Кожедуб отримав той самий випишувач Ла-7 із бортовим номером «27». До середини 1944 р. він здійснив 256 бойових вильотів і збив 48 літаків противника. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1944 р. його було повторно нагороджено медаллю «Золота зірка».

Наприкінці вересня 1944 р. за наказом командувача ВПС РСЧА головного маршала авіації О.Новикова до Прибалтики було направлено групу льотчиків під командуванням двічі Героя Радянського Союзу гвардії капітана І.Кожедуба. Вони мали покласти край пануванню в небі німецьких випишувачів, що завдавали відчутних втрат радянським бомбардувальним і штурмовим авіачастинам. За короткий час кожедубівці збили 12 літаків противника, втративши при цьому 2 своїх. Українець записав на свій рахунок три перемоги.

Далі була участь у Вісло-Одерській операції. 24 лютого 1945 р. І.Кожедуб збив новітній реактивний випишувач Вф-262, який в оперативних документах запишуть «Ме-109 із реактивним двигуном», а надалі позначатимуть як «Ме-262»¹⁸.

У квітні 1945 р. в бойовій біографії радянського льотчика трапилася й сутичка з союзниками. Існують декілька версій того бою, які, утім, не підтверджені документально. За однією з них І.Кожедуб під час патрулювання загороджувальним вогнем відігнав від американського бомбардувальника В-17 («Летюча фортеця») пару німецьких літаків та відразу ж був атакований ланкою випишувачів Р-51 («Мустанг»), які сприйняли його Ла-7 за FW-190 люфтваффе. Американський пілот із далекої дистанції обстріляв І.Кожедуба. Той миттєво відреагував, переверотом через крило зайшовши у хвіст крайнього у групі, і відкрив вогонь. Союзницький літак, потягнувши за собою шлейф диму, пішов до землі в бік радянських військ. Виконавши бойовий розворот, І.Кожедуб атакував другого «мустанга» – він вибухнув у повітрі. Звичайно ж, радянський льотчик не міг не бачити білі зірки на фюзеляжах і крилах американських випишувачів. Одному з американських пілотів тоді вдалося врятуватися. На запитання, хто його збив, він відповів, що це був «фоккевульф» «із червоним носом». Командир полку полковник П.Чупиков віддав півки з фотокулемета, де було зафіксовано перемогу над «мустангами», своєму заступникові зі словами: «Забери їх собі, Іване... і нікому не показуй»¹⁹.

Уже по завершенні німецько-радянської війни, 18 серпня 1945 р., указом Президії Верховної Ради СРСР гвардії майора І.Кожедуба втретє було нагороджено «Золотою зіркою» Героя Радянського Союзу. Таким чином він став третім на той час за ліком (після полковника О.Покришкіна та маршала Г.Жукова) тричі кавалером цієї високої відзнаки.

26 вересня 1945 р. І.Кожедуб прилетів до Шостки й того ж дня вирушив на свою малу батьківщину – у рідну Ображіївку. Ось як про це згадував місцевий уродженець Герой Радянського Союзу П.Бочек:

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.26.

¹⁸ Бьков М.Ю. Асы Великой Отечественной: Самые результативные летчики 1941–1945 гг. – Москва, 2007. – С.605.

¹⁹ Фалалеев Ф.Я. Сто сталинских соколов... – С.128.

«У серпні 1945 р. я приїхав у відпустку до рідного села. Відпустка пролетіла швидко. Прийшов до военкома, щоб той поставив мені позначку про відбуття до частини. А военком мені: “Куди тебе чорт несе! Завтра прилітає Кожедуб, а ти зібрався у частину. Ти що надумав! Залишайся! Зрозумів? Я продовжу тобі відпустку на десять днів!”. В Ображіївку Іван Микитович приїхав у супроводі цілої делегації. Ну, ви розумієте, обласне там, районне начальство, усе таке. Ось тоді я вперше його й побачив. Народу зібралось в нашому селі повнісінько, тому що з довколишніх сіл народ просто ринув до нас в Ображіївку. Було море народу!»²⁰.

Після завершення бойових дій ушлявлений ас отримав направлення на навчання до Військово-повітряної академії. Тут, у підмосковному Моніно, співробітники комісії зі складання «Хроніки Великої Вітчизняної війни» записали з ним спогади.

У 1949 р. І.Кожедуб закінчив академію й отримав призначення на посаду командира авіадивізії, що дислокувалася в Баку. Однак після втручання всесильного на той час командувача ВПС Московського військового округу генерал-майора авіації В.Сталіна переїзд до Азербайджану не відбувся. І.Кожедуб залишився в підмосковній Кубинці, де отримав призначення на заступника, а згодом і командира 324-ї винищувальної авіаційної дивізії. Саме це з'єднання одним із перших у СРСР одержало нову матеріальну частину – винищувачі МіГ-15. Наприкінці 1950 р. дивізія відбула на Далекий Схід.

А далі була війна в Кореї. 324-та дивізія полковника І.Кожедуба у складі 64-го винищувального авіакорпусу взяла участь у бойових діях. Із березня 1951 до лютого 1952 рр. з'єднання під командуванням «Крилова» (саме такий псевдонім отримав І.Кожедуб на час відрядження до Північної Кореї), згідно з офіційними даними, здобуло 215 повітряних перемог. Серед збитих її пілотами літаків противника – 12 важких бомбардувальників далекої дії В-29 («Суперфортеця»). Дані про втрати 324-ї авіадивізії різняться. Згадуються різні цифри – від 27 до 52 машин, а також до 10 льотчиків, які не повернулися з бойових завдань.

Висуваються різні версії щодо участі самого І.Кожедуба в повітряних боях. Відомо, однак, що йому це було суворо заборонено. Деякі автори все ж стверджують, нібито в небі Кореї він збільшив лік своїх перемог на кілька одиниць. Але такі розмови не підкріплені документально. До того ж офіцери підрозділів військової контррозвідки (особливі відділи) навряд чи допустили б порушення комдивом наказу Москви не вступати в бій з американцями. І.Кожедуб здійснював тренувальні вильоти, але у визначених межах.

Після повернення з Кореї 324-та винищувальна авіаційна Свирська Червонопрапорна дивізія ввійшла до складу 78-го винищувального авіакорпусу ППО з місцем дислокації в Калузі. Полковник І.Кожедуб відтепер, окрім бойової підготовки, опікувався ще й налагодженням побуту сімей льотчиків, технічного складу в умовах післявоєнного життя. На той час у родині Івана та Вероніки Кожедубів підросло двоє дітей – донька Наталія й син Микита.

У 1953 р. новоспечений генерал-майор авіації отримав направлення на навчання до Академії генерального штабу. Після її закінчення його призначили першим заступником начальника управління з бойової підготовки ВПС СРСР. А з травня 1958 до 1964 рр. він послідовно обіймав посади першого заступника командувача ВПС Ленінградського, а потім і Московського військових округів. Згодом Іван Микитович очолив ВПС столичного округу.

До свого 50-річчя він продовжував сидати за штурвал і підніматися в небо. Опанував десятки типів літаків та вертольотів. Свій останній політ генерал-полковник авіації І.Кожедуб здійснив у 1970 р. на винищувачі МіГ-23.

²⁰ Див.: Филь О., Лекарь С. За Ваш геройський подвиг... – С.31–32.

Із посади командувача ВПС Московського військового округу І.Кожедуба перевели на посаду першого заступника начальника управління з бойової підготовки ВПС. У 1978 р. він увійшов до групи генеральних інспекторів МО СРСР. 7 травня 1985 р. І.Кожедубові присвоєно звання маршала авіації. Помер Іван Микитович 8 серпня 1991 р. на дачі від серцевого нападу.

Тричі Герой Радянського Союзу був кавалером двох орденів Леніна, сімох Червоного прапора, орденів Олександра Невського, Вітчизняної війни 1-го ст., двох Червоних зірок, «За службу Батьківщині у Збройних силах СРСР» 3-го і 2-го ст. Мав численні іноземні відзнаки. Його визнано почесним громадянином міст Калуга (Російська Федерація), Чугуїв, Шостка, Куп'янськ, Суми (Україна), Бельці (Республіка Молдова). Ім'я І.Кожедуба носить нині Харківський університет повітряних сил і Шосткинський хіміко-технологічний коледж, вулиці та парки в різних містах. Уславленому льотчикові встановлено пам'ятники, відкрито меморіальні дошки у країнах колишнього СРСР.

Що стосується результативності уродженця України, то, згідно з підрахунками британського історика авіації М.Спіка, І.Кожедуб здобув 62 повітряних перемоги. Серед збитих ним літаків – 22 винищувачі FW-190 (в тому числі 2 FW-190D), 19 винищувачів Vf-109, 18 пікіруючих бомбардувальників Ju-87, 2 середніх бомбардувальники He-111, а також 1 турбореактивний винищувач Me-262²¹. Про таку саму кількість згадують англійці Т.Полак і К.Шоурз²², російський дослідник авіації О.Смыслов (він же доводить, що І.Кожедуб окрім індивідуальних мав ще й 29 групових перемог)²³. Інший російський автор запевняє, що на рахунок радянського аса 64 збитих літаки противника²⁴.

Як би там не було, підрахунки британських і російських істориків авіації виводять українця за кількістю повітряних перемог на перше місце серед льотчиків-винищувачів країн антигітлерівської коаліції (див. табл. 1). Крім того, І.Кожедуб упевнено лідирує за числом перемог, здобутих над винищувачами противника (див. табл. 2). А за кількістю збитих винищувачів FW-190 (21 одиниця) він поступився лише М.Пивоварову (див. табл. 3)²⁵.

Табл. 1

Найрезультативніші льотчики-винищувачі антигітлерівської коаліції

	Льотчик	Перемоги особисті	Перемоги у групі	Бойові вильоти / повітряні бої	Літак
1	І.Кожедуб	64	0	330 / 120	Ла-5, Ла-7
2	Г.Речкалов	61	4	450 / 122	МиГ-3, І-16, Як-1, Bell P-39 Airacobra
3	О.Покришкін	59	6	650 / 140	МиГ-3, І-16, Як-1, Bell P-39 Airacobra
4	М.Гулаєв	55	5	250 / 49	МиГ-3, Як-1, Bell P-39 Airacobra

²¹ Спик М. Истребители: Асы XX в.: 1914–2000. – С.158.

²² Полак Т., Шоурз К. Асы Сталина: Энциклопедия. – С.279.

²³ Смыслов О.С. Асы против асов: в борьбе за господство. – Москва, 2006. – С.273.

²⁴ Быков М.Ю. Асы Великой Отечественной... – С.605.

²⁵ Таблиці складено за: Быков М.Ю. Асы Великой Отечественной...; Спик М. Асы союзников / Пер. с англ. – Смоленск, 2000; Его же. Истребители: Асы XX в.: 1914–2000.

5	К.Євстигнєєв	52	3	283 / 113	Ла-5
6	П.Мармадюк	51	0	–	Gloster Gladiator, Hawker Hurricane
7	Д.Глінка	50	0	265 / бл.100	Як-1, Bell P-39 Airacobra
8	О.Колдунов	46	1	412 / 96	Як-1, Як-7, Як-9, Як-3
9	А.Ворожейкін	45	1	300 / ?	I-16, Як-7, Як-9, Як-3
10	М.Скоморохов	44	2	бл. 600 / 143	ЛаГГ-3, Ла-5, Ла-7

Табл. 2

**Найрезультативніші радянські аси, які здобували перемоги
над німецькими винищувачами Вf-109 та FW-190**

	Льотчик	Перемоги особисті та у групі	Бойові вильоти й бої	Вf-109	FW-190	Усього Вf-109 та FW-190
1	І.Кожедуб	64 / 0	330 / 120	18	21	39
2	М.Скоморохов	46 / 8	бл. 600 / 143	17	19	36
3	Д.Глінка	50 / 0	бл. 300 / бл. 100	24	11	35
4	Г.Речкалов	61 / 4	понад 450 / 122	30	5	35
5	О.Колдунов	46 / 1	412 / 96	21	13	34
6	М.Пивоваров	40 / 1	350 / бл. 80	12	22	34
7	К.Євстигнєєв	52 / 3	283 / 113	16	14	30
8	С.Моргунов	41 / 0	350 / 96	14	15	29
9	І.Федоров	35 / 0	404 / 107	14	15	29
10	М.Комельков	33 / 7	321 / 75	20	9	29

Табл. 3

**Найрезультативніші радянські аси, які здобували перемоги
над німецькими винищувачами FW-190**

	Льотчик	Перемоги особисті та у групі	Бойові вильоти й бої	Збитих FW-190
1	М.Пивоваров	40 / 1	350 / бл. 80	22
2	І.Кожедуб	64 / 0	330 / 120	21
3	В.Серов	39 / 6	бл. 300 / 104	20
4	М.Зельонкін	28 / 4	264 / 45	19
5	І.Лихобабін	32 / 5	224 / 57	19
6	М.Скоморохов	46 / 8	бл. 600 / 143	19
7	С.Моргунов	41 / 0	350 / 96	15
8	І.Федоров	35 / 0	404 / 107	15
9	І.Степаненко	32 / 9	414 / 118	15
10	А.Борових	27 / 17	475 / 113	15

Ілюстр.1.
Сержант І.Кожедуб, 1941 р.

Ілюстр.2.
І.Кожедуб у 1944 р. Фото О.Лесса

Ілюстр.3.
Перед бойовим вильотом, 1944 р.

Ілюстр.4.
І.Кожедуб у 1945 р.

Ілюстр.5.
І.Кожедуб у рідному селі Ображіївці на Сумщині, 1945 р.

REFERENCES

1. Bodrikhin, N. (1997). *Stalinskije sokoly*. Moskva. [in Russian].
2. Bodrikhin, N. (1998). *Sovetskie asy: Ocherki o sovetskikh letchikakh*. Moskva. [in Russian].
3. Bodrikhin, N. (2010). *Kozhedub*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].
4. Bykov, M.Yu. (2007). *Asy Velikoj Otechestvennoj: Samye rezultativnye letchiki 1941–1945 gg.* Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
5. Bykov, V. [Comp.]. (1970). *Molodye geroi Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].
6. Denisov, N.N., & Karpovich, M.D. (1948). *Trizhdy Geroj Sovetskogo Soyuza I.N.Kozhedub*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
7. Evstigneev, K. (2005). *Krylataya gvardiya. Est upoenie v boyu*. Moskva: Eksmo. [in Russian].
8. Falaleev, F.Ya. (2007). *Sto stalinskikh sokolov: V boyakh za Rodinu*. Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
9. Fil, A. & Lekar, S. (2020). *Za Vash gerojskij podvig...* Kiev: Kyivska pravda. [in Russian].
10. Kozhedub, I.N. (1969). *Vernost Otchizne*. Moskva: Detskaya literatura. [in Russian].

11. Lehasova, L.V. [2007]. Kozhedub Ivan Mykytovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 4. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Polak, T. & Shourz, K. *Asy Stalina: Entsyklopediya*. Moskva: Eksmo. [in Russian].
13. Pylypchuk, R.V. [2013]. Kozhedub Ivan Mykytovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, 13. Kyiv: In-t entsyklopedychnykh doslidzhen NANU. [in Ukrainian].
14. Shkadov, I.N. (Ed.). [1987–1988]. *Geroi Sovetskogo Soyuza: Kratkij biograficheskij slovar v 2 t*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Smyslov, O.S. [2006]. *Asy protiv asov: v borbe za gospodstvo*. Moskva: Veche. [in Russian].
16. Spik, M. [2000]. *Asy soyuznikov*. Smolensk: Rusich. [in Russian].
17. Spik, M. [2001]. *Istrebiteli: Asy XX veka: 1914–2000*. Moskva: Eksmo-Press. [in Russian].
18. Toliver, R.F. & Konsteb, T.Dzh. [1999]. *Luchshij as Vtoroj mirovoj*. Moskva: AST. [in Russian].

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Oleksandr Fyl

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director,
National Military History Museum of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fam_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Ivan Kozhedub – the Most Effective Fighter Pilot of the Anti-Hitler Coalition (To the 100th Anniversary of the Birth)

Abstract. The purpose of this reconnaissance is an attempt to reconstruct a historical portrait of one of the brightest participants of the World War II – Ivan Kozhedub. The research methodology based on the principles of historicism, the use of techniques of historical biography and military history, as well as the modern conceptual apparatus with which they operate. The novelty of the text determined by the involvement of little-known archival sources, statistical statements from foreign publications, which allowed not only to reproduce interesting details of the biography of the famous pilot, but also to determine the place of this figure among the best pilots of World War II. The refusal to glorify and idealize the main character made it possible to actualize other contexts related to his life trajectories and military affairs. **Conclusions.** I.Kozhedub personality formed under the influence of the realities of the time: party dictatorship, ideological indoctrination of society – on the one hand, and difficult social and living conditions – on the other. These circumstances defined his worldview and hardened his character, encouraging self-improvement and learning, developing the ability to make decisions independently and be responsible for their consequences, as well as the ability to appreciate people with whom he shared all the trials of wartime. Based on statistical data analyzed by domestic and foreign experts, it is safe to say that I.Kozhedub became the most effective pilot in the armed forces of the Anti-Hitler coalition. It stated that the military merits of this man and warrior properly reflected in mnemonic practices.

Keywords: Kozhedub, biographical portrait, World War II, aviation, Anti-Hitler Coalition.

DOI:

УДК: 94:82-992[477][092]«Вернадський»

«Тут не так, як у Росії» (з подорожніх нотаток молодого В.Вернадського)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати в контексті українознавства історико-краєзнавчі нотатки В.Вернадського, опубліковані вперше І.Мочаловим у 2001 р., акцентувати увагу читачів на виявлених молодим дослідником особливостях етногенезу українського народу, трансформації соціальних, культурних та етнонаціональних стосунків українців і росіян на півдні України у XVIII–XIX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на засобах історичної компаративістики, спирається на принципи історизму, системності, науковості. **Наукова новизна** полягає в новому підтвердженні постійного інтересу В.Вернадського до історії України, українського народу, його мови й культури, прагненні системно та об'єктивно відтворити глибинні історичні процеси. **Висновки.** На прикладі Новомосковського повіту В.Вернадський змальовує широку панораму народного українського життя, докладно аналізує процеси, які відбувалися у середовищі різних груп населення, їх етносоціальні, психологічні, соціально-побутові, етнографічні особливості. Детально розглядає процес «освоєння» російськими поміщиками українських земель, активне «охоплення» переселених російських селян в українському етнічному середовищі. Аналізує вчений і зворотний, більш потужний, такий, що постійно зростає, процес зросійщення українського населення, його соціальні інструменти, джерела, методи. У нотатках В.Вернадського – цінні матеріали для природознавців, етнографів та етнологів, соціальних психологів, соціологів.

Ключові слова: Вернадський, історико-краєзнавчі нотатки, південь України, козацький край, українці, росіяни, асиміляція.

Записки історико-краєзнавчого характеру авторства молодого В.Вернадського – це результат його поїздки в 1884 і 1885 рр. до Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Вони унікальні за своїм характером і змістом, їм притаманні глибокі спостереження. Автор подає широку панораму народного українського життя, глибоко аналізує процеси, які відбувалися у середовищі конкретних груп населення: етносоціальні, психологічні, соціально-побутові, етнографічні... У цих записках відображено зміни у житті конкретної місцевості, а на її прикладі – фактично переміни в історії всієї тогочасної підросійської України.

Розповідаючи про подорож Дніпром, якого В.Вернадський називав народно-поетичним епітетом «Дніпро Славутний», він зушніввся на характеристиці місця поховання Т.Шевченка, на сприйнятті народом його як великого поета. «Біла Канева, – писав дослідник, – на одному з цілого ряду пагорбів, що інколи надзвичайно нагадують дони, поховано Тараса Шевченка. Публіка всіх класів висипала на палубу, деякі з біноклями; розпочалися суперечки, де власне похований Шевченко. Селяни зняли шапки, багато їх хрестилися. Я згадав тоді, що Шевченко шанується народом, який створив легенду, що завдяки йому звільнений від кріпосної залежності; його багато віршів перейшли в народ. На могилі немає ніякого пам'ятника, старий дерев'яний хрест розвалився, а новий поставити російський уряд не дозволив».

Автор описував «південний край» як малозаселений у минулому, козацький, де Дніпром снували чайки, а на Запоріжжя втікали «принижені, забиті або розбійники». Де серед люду були всі рівними. Де погано жилося більшості тутешніх мешканців. І де «корінне населення ще досі зберегло пам'ять про запорожців, залишилися цілими ще їхні церкви з особливою архітектурою». Новомосковськ – Самара (старовинна назва, від р. Самари) був певний час

місцем Січі запорожців у XVIII ст. Пізніше ці терени спорожніли. «Наприкінці XVIII ст., незабаром після знищення Запорізької Січі, майже вся площа Новомосковського повіту виявилась у володінні чотирьох осіб – Кота, Рябого, Дикого Попа й Ковпака, кожен з яких мав десятки тисяч десятин. Населення було дуже слабким, дешевизна землі – надзвичайна». В.Вернадський розповідав, як заселялися ці терени, збільшувалася кількість населення, як багато було переселенців із Полтавщини, якою щедрою була тутешня земля, які чималі врожаї вона давала.

Українців молодий В.Вернадський характеризував як людей «мало говірливих», називав їх поширеним у XIX ст. в Російській імперії словом «хохли». Послугувався він також і терміном «малороси», не вкладаючи в нього негативного змісту, а відтворюючи лише особність, відмінність від «великоросів». На той час імперська Росія вже утвердилася у суспільній свідомості як нова Вітчизна всіх царських підданих, а Малоросія з центрального, основного місця руської історії зведена до просто місця народження місцевого населення.

Цікава розповідь про курінного отамана запорожців, полкового й військового писаря Антона Андрійовича Головатого (1744–1797 рр.), пізніше кошового отамана Чорноморського козацького війська. Його хутір свого часу був розташований на землях Новомосковщини. А.Головатого, за словами В.Вернадського, прозвали так через його велику голову. Він був «важливою особою на Запоріжжі... Це нібито був якийсь важливий, дуже освічений прибулець із Західної Європи, котрий утік і переховувався на Запоріжжі. Коли він був на прийомі Катерини II на початку її царювання у числі запорозьких провідників, то вразив нібито всіх, хто обідав у палаці, своїм знанням мов, яких він знав близько 20, абсолютно вільно ними спілкуючись. Коли Січ загинула, він пішов із цих місць, але попередньо заховав свої незлічені багатства в річку Кільчень, відвівши для цього на певний час її русло; він поклав нібито закляття на захований скарб, убив робітників, які працювали на відведенні Кільчені та зник. У скарб Головатого вірять; розповідають, що дійсно на цьому місці в річці є щось тверде – камінь або цегляна будова. Розпочати відкриття скарбу власник цих місць, старий поміщик, боїться, оскільки існує повір'я, що хто відкриє скарб, той помре того ж року».

Спостерігаючи за життям людей і розвитком краю, В.Вернадський передбачав, як швидко зміниться його обличчя. Ще 20–30 років тому, писав він, тут було мало поселень і весь степ ділився на ділянки, які так і називалися – «степом». Був «степ» поміщика Тимковського, «степ» Магденок, «степ» Кащенко і т. ін. Однак кількість населення у краї швидко збільшувалася, уздовж річок виникла маса нових поселень. «Багатий край із бідним населенням», – так характеризував В.Вернадський Катеринославщину. «Земля, яка досягає аршина й більше чистого чорнозему, давала та дає прекрасні врожаї, якби не маса ворогів, які поїдають запаси тих, хто сів, якби не низький рівень знань, не низький ступінь культури. Земля тут хороша, є ще ніколи, споконвіків не орані місця – цілина». Однак, уважав учений, «унаслідок збільшення населення цілини скоро не залишиться... Поклади кам'яного вугілля й гірничозаводська промисловість займуть своє місце».

Порушені сюжети продовжує датований 10 липня 1885 р. нарис про с. Вільне. На думку дослідника спадщини В.Вернадського І.Мочалова, указана дата – це початок роботи над текстом, і поки незрозуміло, чи був весь він написаний В.Вернадським у липні – серпні під час його перебування на Катеринославщині, а чи робота тривала та була завершена після повернення молодого вченого до Петербурга.

Село Вільне також розташоване в Новомосковському повіті, на березі р. Самари. Належало братові чоловіка сестри В.Вернадського – дворянинові й земському діячеві Новомосковського повіту Андрієві Олександровичу Короленку. Описуючи поселення, В.Вернадський зазначав, що «досі тут дуже багато пам'яті про Запоріжжя, досі ще багато споминів про старовину, про порядки та справи, які були в Росії до 1861 р.». Вільне було живою пам'яткою тієї старовини. Це був український край, підкреслював молодий дослідник, з українським населенням, українськими мовою й культурою, традиціями, звичаями, побутом.

За текстами В.Вернадського можна простежити, як знищувалася українська сутність запорізького козацтва, як козацькі землі після ліквідації Катериною II Січі переходили, передавалися монаршою волею російським сановникам і поміщикам, як вони переселяли сюди зі своїх маєтків у власне Росії цілі села. У Вільному було багато прибульців із Рязанщини, у с. Жданівка – із Курщини. На Херсонщину перевели чимало селян із Белго-

родщини. Але оскільки українців усе ж було значно більше, то росіяни поступово розчинялися в українському середовищі. В.Вернадський називав такі села «охохлившимися».

Автор простежував процес інтеграції російських селян в українське середовище, їх асиміляцію в мовно-побутовому плані. Він фіксував істотну різницю між українцями й росіянами в побуті, мові, звичаях, засвідчував відмінності у традиційному вбранні, те, що мішані шлюби були рідкістю, а дітей від них називали «перевертнями». Російські селяни навчилися від «малоросів» курити тютюн. Вони перейняли культуру обробітку землі, зокрема відмовилися від сохи й почали користуватися плугами, орати волами.

В.Вернадський наводив багато прикладів того, як переселені російські селяни адаптувалися до нових умов, сприймаючи звичаї, мову, культуру місцевого українського населення. Він розповідав не тільки про Вільне, а і про інші переведені в Україну російські села – Жданівку Новомосковського, Сергіївку Павлоградського повітів, Василинське на Херсонщині, Гінцевку та Шмаківку біля Кривого Рогу. «Жданівці переселені з Курської губернії поміщиком Дановим, – писав молодий дослідник, – їх менше, ніж жителів села Вільного, і вони майже вже забули по-російськи (я їх навіть сприймав малоросами за розмовою). Подібне ж російське село, яке майже зовсім охохлячилось, є в Павлоградському повіті (здається, Сергіївка). Дорогою з Харкова я їхав з однією бабцею з Херсонської губернії. Виявилося, що вона потрапила туди з-під Белгорода Курської губернії. Їхній поміщик продав усе село без землі, до 100 дворів, херсонському поміщику Василинському; вони були поселені у Херсонську губернію й утворили село Василинське, по-іншому Анушкіно (Анушківка). Продаж цей здійснювався у середині 1850-х рр. Переселені у Херсонську губернію напівобрусілі хохли Белгорода зовсім знову охохлилися... Біля Кривого Рогу село Гінцевка складається майже все з російських селян, а у селі Маківці більша частина росіяни, переселені сюди поміщиком. Тут хати – малоросійські мазанки, костюм уже не російський [...], говорять радше малоросійською, ніж російською».

Наведені В.Вернадським факти переконують, що основна маса населення півдня України фактично до кінця XIX ст. була українською, що панівними тут були українська мова й культура. Поширення українофільства, на його думку, викликало те, що в Києві, на Полтавщині, особливо в Миргородському, Кобеляцькому повітах, розмовною мовою навіть віталень і балів була «малоросійська»: «Один давній мій знайомий, небагатий поміщик Олександрійського повіту, говорив мені, що він був здивований у Києві, коли почув баришень і кавалерів, котрі розмовляли по-малоросійському. В інших повітах Полтавської губернії, за словами тамтешнього поміщика, навіть інститутки, які приїжджали з Пітера, виучуються по-малоросійському, оскільки інакше над ними сміються». У Кривому Розі окрім російських купців усі інші міщани «говорять тільки суто по-малоросійськи. Жителі ж сіл російської мови зовсім не знали».

Із нарису постає картина, що росіяни й українці йшли не від єдиного, цілого до розмежування, а навпаки – обставини змушували їх творити щось єдине. Це не був один, це були різні народи, різні культури, різні соціально-психологічні типи, яких силоміць намагалися перетворювати на однорідну зросійщену масу.

За життя В.Вернадського в Росії інтенсивно розвивалася промисловість, тривали урбанізаційні процеси, імперія активно колонізувала Подніпров'я та Південну Україну. Тож мову й культуру українців на питомих українських землях гнобили, забороняли: «У містах серед приміських селян і міщан малоросійська мова витісняється – або у крайньому разі з нею поряд існує – якоюсь мішанкою, в яку ввійшло багато як російських, так і українських слів; нею говорять, між іншим, і росіяни, котрі довго прожили тут, забувають майже свою рідну мову». Це дало підстави В.Вернадському стверджувати, що ця мішана мова ближча до російської та є нічим іншим, як «історичною російською мовою». І це на час його подорожі. Однак він не називав чомусь мову попереднього періоду, коли російська розчинялася в українській, що нею говорило більшість населення, «історичною українською». А з огляду на матеріали, наведені самим В.Вернадським, така версія може бути обґрунтована.

Із нарису постає картина російщення місцевого українського населення, розкривається механізм насадження російської мови шляхом шкільництва, системи управління. Показано вироблення комплексу вищості російської мови та відсталості «мужицької» української.

В.Вернадський дав глибоку характеристику сільськогосподарського виробництва, описав соціальні відносини на селі, стосунки між безземельними селянами й поміщиками. І хоча це було вже пореформене село, у ньому залишалося багато рис із кріпацьких часів. Поміщики нещадно били селян, морили їх голодом, облаштували гареми або борделі («пригощаючи "дівками" особливо приемних їм гостей»). Усе це вело, зауважував В.Вернадський, до загострення стосунків між селянами й поміщиками, до селянських заворушень.

Цікаві спостереження про стосунки росіян і «малоросів» – представників різних соціальних верств. Молодий дослідник зазначав, що ставлення «малоросійської» інтелігенції і простих людей до росіян було різним. Перша, очевидно, прагнула мати такі самі привілеї, як і «великороси», тому частина її швидко асимілювалася. «Серед зросійщеної малоросійської інтелігенції панує погляд, що це один і той самий народ, – писав В.Вернадський. – Більшість поміщиків, принаймні тутешньої губернії, говорять малоросійською погано, але й російською говорять із сильним малоросійським акцентом і вживають багато слів, незрозумілих для росіянина».

Водночас він звертав увагу й на існування українофільства у середовищі інтелігенції. Зі спостережень В.Вернадського стає очевидним, що зберігачем, охоронцем «малоросійства»-українізму був простолюду, національно консервативний і глибоко відданий віковим традиціям, тому, потрапляючи у широке поле його впливу, росіяни значною мірою асимілювалися.

В.Вернадський зазначав, що для населення цього краю «Росія» – це щось інше, не своє, що «Росія» – це «десь там», що «тут не так, як у Росії». Таке розуміння інакшості Малоросії-України та Росії було властивим як інтелігенції, так і купцям чи селянам. «Різниця між малоросами й росіянами дуже різка», – підсумовував він власні спостереження.

Виразно відображаючи етнічні різниці, В.Вернадський повторював по суті, свідомо чи несвідомо, твердження козацьких літописів та автора «Історії русів» про те, що Великоросія й Малоросія – різні землі, населені різними народами, що мають різне походження. Співзвучними були його слова думці Т.Шевченка про іншність українців (1847 р.): «Москалі мають свою мову і свій народ, українці ж теж мають свою мову і свій народ».

Особливо професійністю відзначені природознавчі аспекти дослідження. Молодий учений висвітлює питання, пов'язані з еволюцією природи, проблемами взаємовідносин природи й людини, а також роллю живих організмів у геологічних процесах.

Текст подається за публікацією, підготовленою д-ром філософ. наук І.Мочаловим у 2001 р.¹ У своїй передмові він зазначив, що датовані 1884-м роком нотатки В.Вернадський не завершив, а згодом загубився і їх початок. Те, що залишилося від рукописного оригіналу, зберігається нині в російському архіві². Другий текст, 1885-го року, більшою мірою дослідницько-краєзнавчого плану, присвячений він селу Вільному. Повний обсяг близько 1 друк. арк.³ У своїй публікації І.Мочалов відтворює фрагменти цього тексту, які мають переважно етнографічний та побутовий характер, вилучивши безперечно цікаві, але більш вузькоспеціальні розділи (грунтознавчий, географічний, геологічний, мінералогічний, агрономічний). При републікації збережено внесені І.Мочаловим у текст В.Вернадського деякі пропущені автором, слова (у квадратних дужках).

Нині побутують різні погляди щодо сприйняття В.Вернадським українства. Ця рецепція була складною, суперечливою й мінливою. Републікований текст демонструє цікаві повороти мислення та спостереження природничника в етнокультурній царині, зокрема усвідомлення ним тогочасних етнонаціональних відмінностей між росіянами й українцями у світлі соціокультурних реалій 1880-х рр. Нотатки молодого В.Вернадського – цікаве дослідження природничого, соціологічного, психологічного, історичного, етнологічного характеру. З усіх цих сфер людських знань уважний дослідник віднайде тут чимало корисного матеріалу.

¹ «Богатый край с бедным населением»: Из рукописного наследия раннего В.И.Вернадского // Источник: Документы русской истории. – 2001. – №4(52). – С.37.

² Див.: Архив Российской академии наук. – Ф.518. – Оп.1. – Д.338. – Л.242–248.

³ Там же. – Д.222. – Л.1–8; Д.338. – Л.176–191.

REFERENCES

1. [2001]. Bogatyj kraj s bednym naseleniem: Iz rukopisnogo nasledija rannego V.I.Vernadskogo. *Istochnik: Dokumenty russkoj istorii*, 4, 35–46. [in Russian].

ВІКТОР ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), viddil@email.ua

VIKTOR DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), viddil@email.ua

[Историко-краеведческие записки]

На пароходе давка. Целая масса пассажиров, забравшихся с вечера в каюты и на палубу, давно проснулась, давно без толку и с лишней суетливостью бросалась от одной кассы к другой. Публика самая разношерстная; какие-то, вечно прячущиеся, помещики в 1-м классе, евреи во 2-м и масса хохлов, более бедных евреев – в 3-м. Шум и гам стоял невообразимый; больше отправлялись крестьяне вниз по Днепру, на заработки в южные степные губернии. Пришла «страда», рабочая пора, своей земли нет или мало – и они идут вниз. В последние годы много потянулось их на юг, в Екатеринославскую губернию, где так неожиданно, так легендарно открываются руды за рудами, богатства за богатствами. Интерес к горному делу коснулся там всех слоев населения.

Среди наносных, лишенных почти полезных ископаемых остатков, слоев выступают в бассейне Днепра азойские образования, заходят они далеко внутрь Екатеринославской, Херсонской губерний. Здесь в настоящее время, вследствие медленной деятельности, невидимо идущей на Земле, образуется теперь гигантская складка, здесь через многие десятки тысяч лет будут высокие горы, а теперь только чистая, чудная степь. В Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в конце 1870-х годов открылись богатые залежи соли, последовали открытия залежей каменного угля, богатых залежей железной руды около Кривого Рога, солей ртути, находимой лишь в очень немногих местах земного шара. Открыты залежи марганцевой руды, свинцовых солей, содержащих серебро, медные [примеси]. Носятся слухи о нахождении солей цинка или других минералов. В самые отдаленные уголки Екатеринославской губернии проникали слухи об этих открытиях, и не раз меня спрашивали в Новомосковском уезде, когда я рыл землю, чтобы ближе ознакомиться со строением чернозема.

Рассказывают легенды, как в Кривом Роге была найдена руда в огороде крестьянина, как, не зная, что там такое, он продал огород нашедшему [руду] и потом не мог уже ничего сделать и с горя повесился. Внимательнее стали присматриваться к земле, но ничего нет. А надо найти, так как и в этих чудных местах она дает недостаточно, чтобы прокормиться теми десятинами, которыми владеет крестьянская семья. (Я дальше еще коснусь развития этого горного дела на юге России, так как оно, вероятно, сильно изменит строй тамошней жизни, еще полной остатков давно минувшей старины).

Днепр пустыннен. Редко, редко около того или другого берега встретится лодка рыбаков, иногда тянется плот, еще реже попадает пароход. Пароходы здесь наперечет. Крутые высокие правые берега покрыты остатками лесов, на них иногда кое-где дюны, а левые, пустынные, песчаные, покрыты кое-где ивняком, да более или [менее] мелкой порослью. Мне в первый раз пришлось увидеть наши реки, в первый раз проплыл я много, видел много верст [их] течения; я ясно увидел эту разницу в правом и левом берегах, и невольно пришло мне на мысль чудное объяснение Бэра. Каждая река в своем течении дает нам указание на вращение Земли и форма их берегов зависит от этого вращения.

Пароход плыл быстро. Палящий зной сменился сильным порывистым ветром. На верхних палубах сидело немного народа, многие из крестьян сошли в ближайших окрестностях. Интересны рассказы, слышанные не раз, про разные мошенничества, делаемые евреями-шинкарями, евреями-торговцами. Их рассказывали громко, не стесняясь присутствием массы евреев, старающихся не слышать их.

В общем разговор не клеился и не раз наступало молчание; летний зной, малоразговорчивость хохлов; только евреи вечно сновали, да дети кружились-вертелись, начинали игры.

Днепр на меня произвел сильное впечатление. Берега некрасивы, они пустынные; но что-то такое манило, тянуло к нему. Особенно хорош он лунною ночью. Пароход шел быстро, я долго стоял на палубе, смотря на волны, образуемые пароходом; мне нравился их шелест, мне был приятен их правильный удар о берега через математически точный промежуток времени после отхода парохода. Все кругом спало, казалось, сама жизнь прекратилась или временно уснула; тихо поднималась Луна, никто не решался беспокоить сна старца-реки, едва вздрагивавшего во сне легкой мелкой зыбью; только один человек заставил его проснуться, он дерзко шел, ничего не боясь, – он, да те ночные животные, мелкие, мало заметные. Он уменьшил их число.

Немного лет тому назад, когда так же тихо катились воды Днепра, думалось мне, другие были здесь люди, другие сцены видел тот же самый Днепр Славутный. Не было тогда пароходов, еще меньше селений было около него, только лодки, чайки от времени до времени перерезывали Днепр; прячась в порослях его низких берегов, бежали вниз, в Запорожье, приниженные, забитые или разбойники. Здесь никому не было дела до того, кто и что он сделал, здесь были все равны, все равно беглецы или от преследования, или от притеснения. И правые, и виноватые были правыми. Тогда видел Днепр не раз кровавые сечи; немало трупов убийств, трупов людской глупости, людской жадности, людских, не ведомых ему, подвигов мужества и самопожертвования нес он вниз на пищу целым стаям мелких и больших хищников. Тогда плохо жилось большинству здешнего населения, да и теперь немногим лучше. Да, много видел, много знал Днепр. Но было время – и его не было, было время – здесь было море, здесь не раз оно подымалось, исчезало и, может быть, снова когда-нибудь явится...

Около Канева на одном [из] целого ряда холмов, иногда чрезвычайно напоминающих дюны, погребен Тарас Шевченко. Публика всех классов высypала на палубу, [некоторые] с биноклями; пошли споры, где собственно похоронен Шевченко. Крестьяне сняли шапки, многие крестились. Я вспомнил тогда, что Шевченко почитается народом, который создал легенду, будто благодаря ему он освобожден от крепостной зависимости; его многие стихотворения перешли в народ. На могиле нет никакого памятника, старый деревянный крест развалился, а нового поставить русское правительство не позволило.

II

Новомосковский уезд Екатеринославской губернии находится на месте старых запорожских владений. Его коренное население еще до сих пор сохранило память о запорожцах, остались целы еще их церкви с особой, говорят, архитектурой.

Новомосковск – Самарь запорожцев была местом их Сечи в XVIII столетии после измены Мазепы. Затем, вернувшись назад при Елизавете, эти места застали запорожцы почти пустыми. Только кое-где приютились хутора у речек, да в том или другом месте среди вольной степи были хаты. По рекам Орели, Кильчени тянулись леса, остатки которых еще и теперь сохранились на Орели; балки заросли кустарником, травы в степи достигали выше человеческого роста. В конце XVIII столетия, вскоре после уничтожения Запорожской Сечи, почти вся площадь Новомосковского уезда оказалась во владении четырех лиц – Кота, Рябого, Дикого Попа и Колпака, владевших каждый десятками тысяч десятин. Население было очень слабое, дешевизна земли – чрезвычайная. Еще теперь сохранились легенды об этом времени.

Рассказывают, что Колпак был должен Коту 1000 рублей ассигнациями и, не имея возможности заплатить их, предложил Коту столько земли, сколько тот объедит в день (или несколько дней, не помню) на лошади; Кот отправился, но езда среди девственной, роскошной растительности была так затруднительна, так часто встречались дикие звери, ютившиеся в этих местах, что Кот вернулся назад, обругав Колпака, отказался от денег и от земли. «Не треба міні ні землі, ні грошей, бо тут такі міста, що хлопці панських містечек не знайдуть», – сказал будто бы он.

Петр Рябый купил несколько тысяч десятин у Дикого Попа за бочку дегтю, несколько пудов гала да котелок медяков.

Самой замечательной личностью был, говорят, здесь Дикий Поп. Это был будто бы настоящий поп, но поп из Запорожья, неведомо кем в попы поставленный, неизвестно где учился и откуда пришел в Сечь. Дикий Поп отличался порывами дикого нрава, перед ним все склонялось в этих местах, он владел несметными богатствами. Это был кудесник, хотя постройку чуть не десятка старых церквей в уезде приписывают ему – это все он строил, по завету за тот или другой свой проступок. Дикий Поп исчез неизвестно как. Говорят, что у одного из помещиков (Алексеева) хранится его портрет, где он представлен действительно в одежде священника.

Раньше Дикого Попа в этих местах, где теперь имение Кащенко, был хутор Головатого, так прозванного за свою громадной величины голову. Головатый был важным лицом в Запорожье и про него также рассказывают здесь разные легенды. Это будто бы был какой-то важный, очень образованный пришелец из Западной Европы, бежавший и укrywшийся в Запорожье. Когда он был [на приеме] у Екатерины II в начале ее царствования в числе запорожских главарей, то поразил будто бы всех, обедавших во дворце, своим знанием языков, которых он знал до 20, совершенно свободно на всех объясняясь. Когда Сечь погибла, он ушел из этих мест, но предварительно скрыл свои несметные богатства в реку Кильчень, отведя для этого на время ее русло; он положил будто бы заклятие на скрытый клад, убил работавших над отведением Кильчени рабочих и исчез. В клад Головатого верят; рассказывают, что действительно на этом месте в реке есть что-то твердое – камень или кирпичная постройка. Приступить к открытию клада владелец этих мест, старик-помещик, боится, так как существует поверье, что кто откроет клад, тот умрет в тот же год.

Еще лет 20–30 назад здесь было мало селений и вся степь делилась на участки, называемые здесь степью; так, есть степь [помещика] Тимковского, степь Магденок,

степь Кащенко и т. д. Теперь масса сел ютится около рек; реки, как, например, Чаплынка, на протяжении многих верст запружены в отдельные пруды – ставки, целый ряд гребней разделяет течение реки, где растет очереть, необходимая в хозяйстве, где вода иногда горьковато-соленая, водится прудовая рыба, как карп, прудовые моллюски, иногда тысячами выносимые на сушу после сильных южных ливней.

Население за последние годы увеличилось и все увеличивается; здесь есть и переселенцы из Полтавской губернии, так как в недавнее время начались попытки устроить здесь род фермерства.

Богатый край с бедным населением. Земля, достигающая до аршина и более чистого чернозема, давала и дает прекрасные урожаи, если бы не масса врагов, поедающих запасы прежде посеявших, если бы не низкая степень знания, не низкая степень культуры. Земля здесь хороша, есть еще никогда, с испокон веков непаханные места – целина, покрытая тонконогом да ковылем, или молочаями в местах, где пасется скот. Такие целины находятся только на помещичьих землях; у крестьян все запахано и они всюду здесь снимают обществами или поодиночке земли помещиков. Вследствие увеличения населения целины скоро не останется. Еще несколько лет – и эти земли будут запаханы. Вообще очень скоро изменится здесь характер хозяйства: навоз, который теперь в виде кирпичей идет на отопление, пойдет на удобрение, залежи каменного угля и горнозаводская промышленность займут свое место. Так, поговаривают об устройстве содовых заводов в Бахмутском уезде, так как без обработки на месте каменной соли она не имеет достаточно сбыта для еды как приправа.

Хозяйство здесь на самом низком уровне. Сеют пшеницу, ячмень, овес, рожь, сеют маслянистые растения: лен для семени, горчицу, сурепицу. Земля родит хорошо, исключая льна. Лен, как известно, сильно истощает почву и потому его сеют на целине после двух-трехлетней обработки ее под пшеницу или другое хлебное растение. Большой доход, который дают маслянистые растения, заставляет крупных землевладельцев браться за эти посевы; некоторые начинают в меньшем количестве сеять пшеницу, недавно еще царившую в этих местах безусловно. Конкуренция с Америкой и Австралией, размножение целого ряда животных заставляют уменьшать эти запашки. Борьба ведется здесь с этими животными рьяная. Главными врагами здесь являются: суслик и кузюка. Кроме них есть целый ряд менее страшных – хомяк, гессенская муха, неведомые моли, поедающие горчицу, и т. д. На каждое растение есть свой враг, свой любитель, особенно поражающий потому, что на него раньше никто не обращал внимания, и он является как *dues ex machina*. Мне в первый раз пришлось видеть эту борьбу, и она составляет *question du jour* этих мест; это один из самых важных здесь вопросов – такой, от решения которого зависит благосостояние миллионов семей.

Овражки [суслики] появились здесь давно, если только не здешние аборигены. Это маленький хорошенький зверек, очень похожий на морскую свинку, немного ее длиннее. Живут целыми колониями, целыми племенами, вырывают громадные норки, достигающие до сажени иногда глубиной и одним этим рытьем уже приносящие большой вред. Они портят чернозем, перемешивают его с подпочвой – лессом, и состав, свойства нашего чернозема изменяются вследствие их деятельности. Нет ни одного разреза чернозема, где бы он представлялся нам равномерно черным,

среди него торчат куски лесса, заполняющие отверстия ходов овражков; иногда чернозем коричневатый; очень часто в тех местах, где много этих норок, он на поверхности глинисто-белый и не имеет даже своего обычного habitus'a.

10 июля 1885

Вольное

Поездка к Андрею Короленко дала мне многое. Вольное расположено на берегу р. Самары. Еще до сих пор здесь очень много памяти о Запорожье, еще до сих пор много преданий о старине, о порядках и делах, бывших в России до 1861 года. Само село Вольное есть живой памятник этой старины.

После разорения Сечи 40 000 десятин земли по Самаре до самого Павлограда получил в дар один из генералов Екатерины II – Фалеев; часть имения после перешла к его зятю Родзянке, затем перешла к генералу Калиновскому и, наконец, к Андрею Короленко и крестьянам. Родзянко выселил сюда из своего имения в Рязанской губернии крестьян и таким образом попала среди малороссов целая деревня русских крестьян. Еще до сих пор сохранили они свой говор, свои обычаи, свой костюм. Мужчины уже все говорят и по-русски, и по-малороссийски, женщины же иные по-малороссийски не говорят. Русский язык мужиков довольно чист, но встречаются нередко чисто малороссийские слова: так вместо «нет» – «нема», «небо покрылось тучами» – «захмарило» и т. п. Самый акцент иных слов не русский. Дело в том, что в Вольном, одном из самых древних поселков Новомосковского уезда, живут как русские, так и малороссы; живут они отдельно в разных концах деревни и стали друг с другом чаще смешиваться; хотя браки между хохлушкой и русским или обратно и до сих пор не часты.

Встретился мне один такой крестьянин – Роман; одетый в свитку, шаровары, рубаху с вышитым воротом, в мерлушковой шапке. По словам ехавшего со мной крестьянина села Вольного (русского) – это хохол или, как он выразился, вернее, «переверть» – его мать хохлушка, отец русский, а дед даже старOVER. Дело в том, что сюда были переселены старOVERы, но теперь уже все перешли в православие, хотя благочестием не отличаются: очень многие ходят в церковь только исповедаться да приобщаться, и русские иной раз подсмеиваются над хохлами: вот, – говорят они, – зовут хохлы своего попа батюшкой: «батюшка да батюшка», а по-нашему какой он батюшка, – просто поп. Все уже теперь курят табак, что переняли от малороссов. У всех теперь плуга, пахут волами; последние сохи вывелись всего-навсего лет 10. Я не мог никак добиться, какой у них способ владения землей; ни более интеллигентные лица здесь, которых я расспрашивал, ни крестьяне не понимают способа общинного владения землей; и малороссы и русские села Вольного составляют одно общество; землю переделывают через лет 6, иначе, по словам моего возницы, это было бы несправедливо. По-видимому, здесь общинное владение землей, но слова «община» крестьяне ни русские, ни хохлы здесь не понимают, его у них нет.

Костюм [русских] женщин резко отличается от костюма хохлушек. На голове они носят особый головной убор, высокий, двурогий; носят его только бабы;

однако у иных вместо него род кокошника в блестяках; у баб существует какая-то правильность в ношении того или другого головного убора, так что последний убор носят, кажется, вдовы. Их остальной костюм также чрезвычайно оригинален. Переселенные сюда из Рязанской губернии в начале этого, или, кажется даже, в конце прошлого столетия, у них сохранился тот костюм, какой носили в Рязанской губернии; тогда и здесь, окруженные чуждым им населением, они сохранили его вполне чистым.

Хаты великороссы строят те же мазанки, что и малороссы (хотя кругом Вольного – леса); только их мазанки более грязные. По словам солдат, хотя у «русских» хаты грязнее, зато едят они лучше, чем хохлы.

Уже не раз в моих немногочисленных поездках приходится мне наталкиваться на значение крепостного права для этнографического распределения народностей на матушке, на Руси. Так, [и] деревня Сапино в Макарьевском уезде Нижегородской губернии из потомков белорусов, так и село Вольное, так и Ждановка, другой русский поселок в Новомосковском уезде. Ждановцы переселены из Курской губернии помещиком Ждановым; их меньше, чем жителей села Вольного, и они почти уже забыли по-русски. Подобное же русское село, почти совсем охолодившееся, есть в Павлоградском уезде (кажется, Сергеевка).

По дороге из Харькова я ехал с одной бабой из Херсонской губернии. Оказалось, что она попала туда из-под Белгорода Курской губернии. Их помещик продал всю деревню без земли, до 100 дворов, херсонскому помещику Василинскому; они были поселены в Херсонской губернии и образовали село Василинское, иначе Аннушкино (Аннушковка). Продажа эта совершилась в середине 1850-х годов. Переселенные в Херсонскую губернию полуобрусевшие хохлы Белгорода, совсем опять охолодились. Значение этих переселений понятно, и мне кажется очень и очень интересным и важным собирание подобных фактов, встречающихся, по-видимому, чуть не на каждом шагу. Они совершались и после запрещения продавать крестьян без земли, как случай с Василинским; тут только много лет спустя узнали крестьяне, что купля совершена незаконно.

В этом году мне впервые пришлось столкнуться ближе с некоторыми фактами об отношениях русских к малороссам. Среди обрусевшей малороссийской интеллигенции господствует взгляд на то, что это один и тот же народ; большинство помещиков, по крайней мере здешней губернии, говорит по-малороссийски плохо, но и по-русски говорит с сильным малороссийским акцентом и употребляет многие слова, непонятные для русского. С другой стороны, все больше и больше распространяющееся украинофильство вызывает то, что в Киеве, в Полтавской губернии (особенно [в] уездах Миргородском и Кобелякском) разговорным языком даже гостиных и балов становится язык малороссийский. Один старый мой знакомый, небогатый помещик Александровского уезда, говорил мне, что он был удивлен в Киеве, когда услышал барышень и кавалеров, разговаривающих по-малороссийски. В иных уездах Полтавской губернии, по словам тамошнего помещика, даже приезжающие из Питера институтки выучиваются по-малороссийски, так как иначе над ними смеются etc.

С другой стороны, бесспорно, что в городах среди пригородных крестьян и мещан малороссийский язык вытесняется – или по крайней мере с ним наряду существует – каким-то смешанным языком, в который вошло много как русских,

так и малороссийских слов; им говорят, впрочем, и русские, долго прожившие здесь, забывая почти свой родной язык. Язык этот гораздо ближе к русскому и есть ни что иное, как исторический русский язык. Разговаривая с панами, эти крестьяне и мещане непременно стараются говорить по-русски; иногда в пылу разговора, забывшись, [собеседник] произнесет малороссийскую фразу, но сейчас же ее переводит; однако тут же друг с другом или с одетым в крестьянский костюм заговорит по-малороссийски.

Жители деревень, однако, по-русски совсем не знают. Постоянные столкновения с русскими должны были показать, что есть какое-то различие между теми и другими. Но различие это, по-видимому, очень смутно. Мне пришлось разговаривать об этом с многими. Вот крестьянин (чиншевик) Волынской губернии, возвращающийся после 22-летней ссылки за участие в восстании 1863 года; он считает малороссов совсем особым народом от русских и поляков, и Украину считает совсем отдельной страной. Вот баба из Херсонской губернии, которая говорит, что она не русская, но и не малороссиянка – она хохлушка; а жителей Черниговского уезда, где ей случилось быть, она называет малороссами; память о казаках она также не сохранила и считает казаков Черниговской губернии – приписанными к Донскому казачьему войску и что при большой войне они должны идти [воевать]; исторических преданий у нее тоже не было: так, она нашла какой-то памятник Мазепе (sic) в Полтаве, расспрашивала меня, как это он в мужицком, нашем костюме, так как раз ему памятник – он был должно быть какой-нибудь князь. Однако в случае, как в Вольном, разница между малороссами и русскими очень резка.

[...] В [окрестных] лесах много памяти о Запорожье. До тех пор, как ушли запорожцы, рассказывал мне мой возница, – русский из Вольного, пока их не прогнала из этих мест Екатерина, они здесь имели много шаяк. Главный их притон был на земле Елецкого [уезда], там был их городок; до сих пор сохранились там следы его и даже [уцелел] подземный вход в погреб, очень глубокий; несколько человек лазило туда, да побоялось дальше лезть, и что там такое – не знают.

Озера называют в память атаманов; так, есть Ризаковское озеро, в память атамана Ризака; есть озеро Лиман; запорожских хуторов в лесу было много; в реке много их кладов. Мне кажется, что тут спутались предания о запорожцах и о ватажках гайдамаков, которые действительно прятались в этих лесах.

[...] Я хочу проехать по Самаре возможно больше и вообще у А.А. [Короленко] мне даются такие условия, каких я не смогу найти нигде ни в каком другом месте – а местность, бесспорно, крайне интересная.

[...] Вопрос о неурожае составляет question du jour в Екатеринославской губернии. Очень интересны и важны сведения, какие можно собрать на месте. Особенно плохо пришлось уездам Александровскому, Верхнеднепровскому, Екатеринославскому и т. п. Если не поможет земство и правительство, будет голод; в Александровском уезде в иных местах продают скот; [делается это] так, что, беря на прокормление на зиму две коровы, весной оставляешь одну себе, а другую только возвращаешь хозяину; по словам помещика Кириллова, занимающегося овцеводством, он часть (лучшую) из своих овец перегоняет в другое имение свое в Полтавской губернии, а другую продает, хотя цены страшно упали – нечем кормить. И другие помещики гонят скот в губернии Таврическую, Полтавскую, где травы хоть несколько лучше.

Положение крестьян этих мест ужасное. По-видимому, неурожаем захватил огромный участок земли, так как имеются сведения о плохом урожае (засухе) из губерний Херсонской, Харьковской, Саратовской, Тамбовской и т. п. Жалуются и комиссионеры по оптовой продаже хлеба и шерсти – упала торговля и т. п. Рабочие руки стоят чрезвычайно низко; пришедшие сюда на работу издалека, прохарчившись, идут на работу за 25 коп. в день, идут иногда только из-за того, чтобы их кормили; хотя, по-видимому, это известие не проникло в массу, так как иногда к помещикам рабочие отказываются идти на работу менее, как за 2 рубля, «бо так було торік».

В общем отношения помещиков к рабочим крайне плохи. Обе стороны ненавидят друг друга до того, что я собственными ушами слышал следующее пожелание моего родственника и здешнего помещика, человека еще молодого (С.): «На них бы, скотов, нужен голод, еще теперь мало, а вот будет хороший голод, тогда пойдут на работу дешево. Вот тогда можно работать». На мое невольное вырвавшееся возражение, что подобное пожелание из-за своих личных выгод бедствия сотням есть крайний цинизм и мерзость, он обозвал меня «красным» и т. п. В урожайные годы, например года 3 [тому назад], бывает так: придут рабочие наниматься, найдут помещики, надо им 1000 человек, а есть 300; те не хотят меньше 3 руб., помещик не соглашается; рабочие играют в карты и т. п.; наконец, он соглашается на 3 руб., так как хлеб осыпается, пропадает, но очень часто и тогда рабочие, покуда у них хватает провизии, не идут на работу. «Підпереду кінчемо у карты, тогда поїдемо». И, несмотря на все беснования помещика, [на работу] не идут.

Несмотря на то, что многим помещикам крайне плохо придется вследствие этого неурожая, им все-таки не придется так плохо, как крестьянам: голод им не угрожает. И, несмотря на это, могут раздаваться голоса, подобные вышеприведенному! Они не составляют общего тона – правда, нет! Но они не единичны! И очень вероятно, многие из молчащих или сожалеющих о пейзажах, так же в душе думают, подобно вышеприведенному отзыву. Очень обычно мнение, и оно господствует, что помещикам придется хуже, так как у них потребности шире крестьянских, и я слышал, как такой отзыв сразу прекратил всякие рассуждения о бедствии, угрожающем массе населения, он показался крайне веским. И все с ним согласились. Какие тут рассуждения о потребностях, этом коньке, за который хватаются теперь все, желающие продолжать жить, как жили, и закрыть глаза на причины и цену подобного житья, когда, с одной стороны, голод, а с другой – откладывание поездки в Петербург, покупки нового платья и т. п. Хороши сравнения!

Раздаются, однако, и другие голоса: голод будет у крестьян – начнутся разбои, поджоги и снова подымется аграрное движение, нагнавшее такого страха года два тому назад и до сих пор вполне не утихшее. Надо озаботиться принять меры против голода. Здесь также соображения чисто эгоистические, но все-таки они несравненно лучше первых. И они имеют много шансов вероятия. Небольшие волнения были в Котовке еще осенью 1884 года, поджоги – явление далеко не редкое. Наконец, есть и голоса более гуманные – лиц, на которых здесь косо посматривают, как на красных... Представление о «красном» здесь удивительно странное. Единственная мерка – это своя личная материальная выгода.

Сильно развито, например, здесь битье помещиками крестьян. Бьют не только дворян, но и крестьян из деревень. И всякий, кто не следует этому правилу,

всякий, хто решиться громко висказувати своє негодування проти подобної мери, єсть красний, єсть доктринер, ідеаліст, утопіст... Я ніколи не верив в можливість подібних фактів, якщо б мені не пришлось убедитися в цьому і наслышатся стільки, що іногда така-то грусть, злоба душили мене, не давали мені довге время покою. Я удивлялся, как это безнаказанно сходит с рук. Чтобы не быть голословным, приведу несколько фактов.

Повар-старик отходит от места по болезни, помещик (С.А. [Короленко]) призывает его к себе в контору и при расчете вырывает у него часть бороды и кровянит лицо. С этим помещиком в прошлом году случился, однако, казус, к сожалению, его не образумивший. Он хотел побить одного из своих дворовых, тот выхватил нож и бегал за помещиком, ища его по саду и крича: «Я ж тебе вбью, я тебе вбью!». Несмотря на это, этот человек служит у него до сих пор, тот только его не бьет. Помещики бьют подчиненных, а старосты, прикащики лупят своих, и идет здесь битье, едва ли далеко ушедшее от времен, казалось, канувших в Лету. Не только бьют кулаками, но, бывает, секут прикащики подростков. Управляющий одного помещика говорит прислуживающей дивчине, провинившейся в чем-то: «А так-то: пойдем только на степь, – здорово выпорем». Бедная, боялась этого как огня, так как вечером она должна была идти на работу в степь. Другие помещики устраивают у себя род гаремов или публичных домов, и угощают «девками» особенно приятных им гостей...

Комментарии излишни. Факты эти, в которых мне пришлось убедиться, должны сделаться достоянием истории и они много объясняют в тех волнениях, какие теперь не улеглись здесь, и в том, что неминуемо произойдет здесь. Я, помню, не верил, когда читал в «Громаді» за 1878 год описание подобного рода фактов и считал их партийными средствами борьбы. Теперь убедился...

Приток рабочих сюда должен сократиться. Неурожаи, падение цен на хлеб – а теперь новая, обыкновенно тяжело ложащаяся на рабочий класс, вещь – введение машин, которые вводятся отчасти от того, как говорят сами помещики, чтобы быть в меньшей зависимости от рабочих.

[...] Новомосковский уезд, который я перерезал по разным направлениям от Орели [– притока Днепра –] до Самары и до Днепра, поражает своим однообразием: все та же степь, крайне печального вида в этом году, те же балки, те же полузаросшие очеретом, иногда до 2–3 сажень высотой – речонки да ставки, нет хороших обнажений, и кроме лесса да чернозема никакой не видишь породы.

Однообразна и тот же вид носит и южная часть Полтавской губернии, уезд Константиноградский, который я прорезал от Нехворощи до Малой Перещепиной; совсем тот же вид [имеет] и Кобелякский, насколько он виден с железной дороги.

[...] По дороге между Полтавой и Кременчугом очень большая площадь земли занята солонцами, покрывающими землю белым налетом, точно снегом. Здесь недалеко протекает р. Псел, куда ездят купаться в грязи солонцеватой, обладающей какими-то целебными свойствами. Ничего устроенного здесь нет, [приезжающие] помещаются в хатах, у местных помещиков; приезжают из Кременчуга, Киева, Полтавы и т. п. Это купание началось лет 18 назад, но энергичного предпринимателя до сих пор не нашлось; удобств большим никаких. Целебная грязь и вода в Пселе встречаются далеко не всегда, а местами.

[...] В Херсонском уезде степь еще более печальна, так как здесь пришлось еще хуже; хлебов почти нет, сена [нет] также, и степь эта чрезвычайно уныла; торчат сухие низкие травы, грустно чернеет черная как смоль земля...

Удивительна картина степи, такой обнаженной, какова она теперь, лунной ночью; отблески от Луны самые разнообразные; вон белеет полоска, точно снегом покрытая, или это отблеск воды, но на деле это отражение лунного света от низких стебельков полегшего хлеба; одно и то же поле имеет совсем иной цвет, если смотреть на него с разных сторон, точно лучи света, на него падающие, поляризованы, что, конечно, и есть на самом деле.

Кстати, об отражении. Никогда раньше не случалось мне заметить то совсем особое отражение, какое дает в колеблющейся воде Млечный путь. Теперь, сидя ночью на пароходе на Днепре, в Кременчуге, в тихий день безлунный, я впервые видел это. Это какой-то совсем особый отблеск, точно мерцание фосфоричного, слабо опалесцирующего тела, притом какой-то неправильной полосой расплывающейся в стороны, скользящей по водной поверхности; там, где была вершина валика зыби, она там исчезала совершенно, и когда проходила через это место вершина волны, он вновь появлялся с тем же своим блеском, туманным, неясным; точно тонкая пленка беловатого дыма волною двигалась по воде, упорно следуя одному и тому же, раз выбранному пути.

[...] Изгибы отложений, сами по себе интересные, представляли для меня непреодолимое затруднение; они сильно путали меня, и я перед ними оказался в положении лисицы, видящей виноград, да не знающей, как достать его. Дело в том, что перенести их на бумагу я не мог, так как рисовать не умею, фотографического прибора со мной также не было. С другой стороны, я не знаком со способами изменения таких складок, не знаком с механизмом их образования.

[...] Отчего происходят все эти складки, что была за причина, их образовавшая? Теперь я не могу никак решить этот вопрос, но, без сомнения, этот вопрос может быть решен. Я теперь не в состоянии даже высказывать какие бы то ни было предположения, так как это будет парением в небесах, до такой степени малы мои фактические познания по этому коренному вопросу планетной жизни. Я прихожу к убеждению о необходимости мне точно ознакомиться с этим вопросом хотя бы по работам Гейма и Пфаффа, известным мне по изложению. С ними я смогу вполне справиться только по ознакомлении с механикой, и таким образом все меня приводит к необходимости изучения механики и высшей математики. Если бы по складкам удалось определить направление и силу давлений, здесь происходивших, это, может быть, было бы достаточно для приблизительного определения их последовательности, времени происхождения этих давлений, их причины. Сбирать подобные данные на всей поверхности земной площади крайне важно для познания структуры Земли, для связывания теллурических явлений с общекосмическими, так как именно подобные пертурбационные явления мы имеем, по-видимому, возможность наблюдать в выступах водорода, кальция etc. на Солнце, в полосах, замеченных Скиапарелли на Марсе и т. п.

[...] Происхождение минерала можно большей частью изучать по тем или другим его свойствам – микроскопическому ли строению или по физическим [свойствам], по наружной форме. Разными способами можно получить одно и то же вещество, но не всегда оно бывает идентично с полученным другими способами,

идентично по своей морфологической форме. На это указывает, между прочим, различие формы одного и того же вещества, получается ли оно сублимацией или из раствора, различие формы минералов разных месторождений, наконец, недавние наблюдения над различием формы органических соединений, – все указывает на влияние внешних различных условий на различия формы...

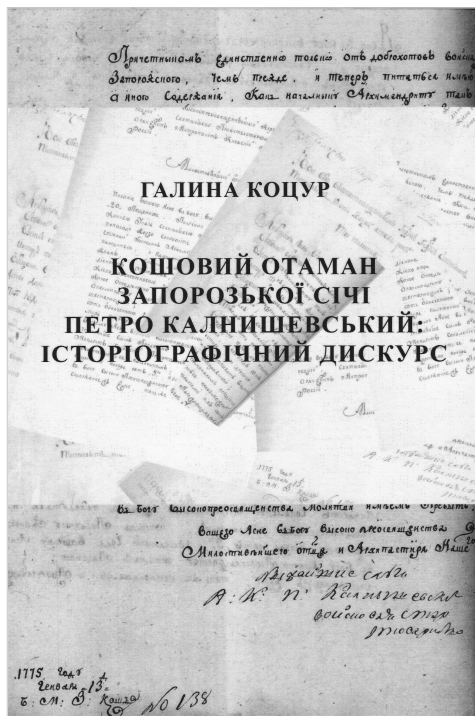
Обыкновенно упускаемое из виду такое оставление следов реакции в форме полученного вещества может в будущем послужить для выяснения химических процессов жизни, процессов жизни Земли и планетных миров, равно как жизни организмов. Теперь синтезом получено много природных веществ, но мы не можем решить, тот ли способ получения этих веществ был в природе, какой мы употребили. Для этого надо лишь еще более уточнить наши методы исследования и очень может быть, [что] такой способ даст исследование в поляризованном актиническом и тепловом поле и т. п. Мне кажется, что этот коренной вопрос общей морфологии материи может быть решен, а с ним вместе дается и для познания нашей Земли новое могучее средство.

[...] Вообще здешняя страна много может дать для изучения динамической геологии. Не менее важны и те химические процессы, какие нам здесь видны на каждом шагу.

Abstract. Research aim – to analyze in the context of knowledges about Ukraine historical and local lore notes of V.Vernadskyi, first published by I.Mochalov in 2001, to pay reader's attention on a peculiarities of the ethno genesis of the Ukrainian people revealed by the young researcher, transformation of social, cultural and ethno-national relations between Ukrainian and Russian people in the South of Ukraine at the 18–19 centuries. **The research methodology** is based on the means of historical comparative studies, relies on the principles of historicism, systematization, scientificity. **The scientific novelty** consists of a new confirmation V.Vernadskyi's constant interest to the history of Ukraine, Ukrainian people, it's language and culture, aspiration to systematically and objectively reproduce deep historical processes. **Conclusions.** On the example of Novomoskovsk district V.Vernadskyi describes a wide panorama of Ukrainian people's life, analyzes in details the processes that took place among different groups of the population and their ethno social, psychological, social, ethnographic features. He considers in details the process of "familiarization" of Ukrainian lands by Russian landowners and the active "okhokhliuvannia" of displace Russian peasants in the Ukrainian ethnic environment. Analyzes the scientist and the reverse, more powerful and ever-growing process – the Russification of the Ukrainian population, it's social tools, sources, methods. The notes of V.Vernadskyi's contains valuable materials for naturalists, ethnographers and ethnologists, social psychologists, sociologists.

Keywords: Vernadskyi, historical and local history notes, South of Ukraine, Cossack region, Ukrainians, Russians, assimilation.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Коцур Г.
КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
ДИСКУРС. – К.; ЧЕРНІВЦІ: КНИГИ-XXI,
2017. – 480 с.

Українська історія має чимало постатей, котрі вже сторіччями привертають до себе увагу з огляду на вагомість здійсненого, незбагненність біографічного, з усією складністю, із правдивими джерелами та потребою цілісного сприйняття, державного й людського. Контекст боротьби чи її відсутності у відносинах Україна – Росія тривалого часового поля особливо посилює увагу до тих, хто в них проявлялися. Таким є П.Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької (Нової) Січі, власне головний герой історіографічного дослідження Галини Коцур. Про нього чимало написано і знамо, та водночас,

фактично, перед нами перша комплексна монографія історіографічного життєпису П.Калнишевського, в якій осмислено й запропоновано читачеві науковий доробок української та зарубіжної історіографії з проблеми. Окреслюючи актуальність, авторка справедливо привертає увагу до трьох чинників. Акцентує на необхідності вивчення життя та діяльності П.Калнишевського «як системного поєднання історичного, діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального, культурного тощо у багатовимірному розвитку особистості» (с.7), на важливості духовних авторитетів у сьогоденні, розумінні тягlosti експансіоністської політики Росії щодо України (с.7–8). Саме такий підхід, зі врахуванням методологічного інструментарію й новітніх джерел, став запорукою важливості в теоретичному і практичному вимірах рецензованої праці.

Постать, про яку йдеться в монографії, безумовно, багатогранна, яскрава індивідуальність, тож увага до неї істориків упродовж тривалого часу природна. Аналізований матеріал та авторські судження вміщено у три основних історіографічних періоди: кінець XVIII – початок XX ст.; 1920-ті рр. – 1991 р.; 1991–2019 рр. (с.13). За словами Г.Коцур, «історіографія проблеми пройшла у своєму розвитку складний

і суперечливий шлях: від перших спроб документалізації знань до формування наукової школи істориків-документалістів, від антикварної до потужної археографічної діяльності, від ностальгічних ідей про автономію до національної та державницької ідей, обґрунтування самобутності історії українського народу, її тягlostі» (с.64). Як справедливо зазначається, із проголошенням незалежності України докорінно оновилися тематика наукових студій, вітчизняна історіографія інтегрувалася у світову. Саме у цей час постать П.Калнишевського дедалі більше привертала увагу фахівців. Так, його біографію та родовід відображено в публікаціях Л.Гісцової, В.Грибовського, Д.Кулиняка, Г.Коцур, Ф.Сахна, Ю.Шовкуна. Щодо світоглядно-морального портрету, державно-політичної, адміністративної діяльності кошового авторка виокремлює праці О.Апанович, А.Коцура, В.Кривошеї, О.Салтовського, Б.Сушинського, Ю.Фігурного та ін. Серед істориків, котрі відобразили у своїх дослідженнях питання соціально-економічного розвитку Січі, господарської діяльності П.Калнишевського – С.Андреева, О.Бачинська, А.Бойко, В.Брехуненко, Я.Верменич, Ю.Головко, В.Горобець, І.Грозовський, О.Гуржій, С.Краснобай, Ю.Мицик, О.Мірущенко, В.Нечитайло, С.Плецький, В.Полторак, Г. і Ф. Турченки, Т.Чухліб, І.Шульга, В.Щербак та багато інших. Щодо військового мистецтва, участі запорожців і, зокрема, П.Калнишевського в російсько-турецьких війнах XVIII ст., авторка аналізує праці О.Апанович, С.Андреевої, В.Бережинського, Т.Гончарука, О.Іващенко, Д.Кулиняка, Н.Нікуліної, І. та Г. Сапожникових, В.Сергійчука, А.Сокульського, С.Плецького, О.Путра, Ю.Чиженока, Ю.Федоровського. А з-поміж дослідників феномену благодійності козацтва та особисто П.Калнишевського – А.Бровко, Г.Діброва, Н.Колосова, А.Коцур, В.Коцур, Г.Коцур, О.Кузьмук, Ф.Ступак, Ю.Шовкун, С.Шумило та ін. (с.97).

Наголошуючи на відсутності у сучасній історичній науці єдиного концепту щодо універсальної схеми класифікації історіографічних джерел, авторка пропонує дванадцять їх груп, ретельно аналізуючи, підсумовуючи, що кожна з них дозволила простежити еволюцію конкретних результатів вивчення актуальних питань теми з кінця XVIII – до початку XXI ст.

На наш погляд, глибоке занурення у проблему дослідження ставить більше питань, аніж прямих відповідей. На це історикиня вказує окремими заувагами, починаючи, власне, із наукових дискусій щодо дати, місця народження та родоводу П.Калнишевського (підрозділ 2.1) і завершуючи ґрунтовну історіографічну студію висновком, що «поглиблене дослідження, узагальнення історіографії життєпису останнього кошового отамана залишається актуальним і важливим завданням українських істориків» (с.412). Також важлива публікація повної збірки документів та матеріалів про П.Калнишевського, позаяк після оприлюднення попередніх минув час, а нині виявлено десятки нових джерел.

Чи не перше, що найбільше привертає увагу у праці – сама постать П.Калнишевського. Адже попри його діяльність як кошового отамана, господаря, благодійника, тривалий соловецький період і земний шлях у майже 113 років, він у 2008 р. канонізований УПЦ КП (як Петро Багатостраждальний), у 2015 р. – УПЦ МП (як праведний Петро Калнишевський). Друге – уміння грамотно вибудувати історіографічну працю. Наскрізно, фактично в кожному із запропонованих шести розділів, починаючи від історіографії, джерельної бази та методології дослідження через висвітлення в історичній літературі біографії П.Калнишевського, світоглядно-моральний портрет (історіографія, інтерпретація економічної політики кошового отамана, бачення дослідниками його військової діяльності, погляди на благодійництво тощо) відчувається зв'язок історичної

науки з розвитком суспільства, рівнем бачення проблеми. І третє – чіткість, логічність, ясність викладу матеріалу, вагома висновкова частина. Авторка не лише описує – вона дискутує, акцентує на тому, що сучасна українська історіографія прагне критично переосмислити нібито вже загальновідоме, запрошує до участі в розмові читача.

Метою дослідження визначено «виявлення та історіографічний аналіз комплексу публікацій кінця XVIII – початку XXI ст. про кошового отамана Запорозької (Нової) Січі П.Калнишевського; розгляд особливостей висвітлення зазначеної теми, враховуючи методологію та стан, повноту, достовірність вивчення проблеми; з'ясування недосліджених, недостатньо вивчених питань і вироблення рекомендацій щодо розробки теми в майбутньому» (с.8). У своїй праці Г.Коцур успішно досягає цієї мети шляхом тривалої, уважної, копіткої роботи зі збору та осмислення історіографічних джерел, новітньої методології й загалом високої фахової майстерності.

У світлі сказаного привертає увагу новизна пропонованого дослідження. Як цілком слушно виокремила авторка, уперше «у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено системний і комплексний аналіз історіографії теми; відображаються провідні тенденції та окремі закономірності розвитку історичних знань щодо поста-ті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського, їх загальні та специфічні риси протягом різних періодів вивчення даного питання, досягнення в умовах сьогодення; введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел; залучено найновіші дані, які не підлягали історіографічному аналізу та на основі яких концептуально переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, які домінували в історіографії; виявлено та спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатосторонньої діяльності П.Калнишевського». Низку положень удосконалено й уточнено.

Помітною рисою монографії Г.Коцур стало те, що, показуючи шляхи до наступної розробки теми, авторка неодмінно висловлює власне бачення, а це також є ознакою глибокої зрілості її як дослідниці. Зауважимо ще й близьке професійно-родинне коло істориків, до якого вона належить. Це вже школа, і традиція.

На наш погляд, наукова праця набула б більшої глибини й інтересу, якби в ній ширше використовувалися досягнення інших наук, наприклад психології, лінгвістики та ін. Також не зайві фото-, відеоматеріали шляхами П.Калнишевського.

Тож перед нами актуальне історіографічне дослідження, яке безперечно викликає інтерес. Воно цікаве фахівцям, а також любителям історії. Загалом же монографія Г.Коцур стала доброю даниною шани як П.Калнишевському, так і тим, хто прагнув донести до людей правдиву історію, застерегти від необдуманих виборів та рішень, показати трагедію слабкості й силу благочестя людського.

Леся Алексієвць

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), lmalex@tnpu.edu.ua

Микола Алексієвць

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), malexiyevets@tnpu.edu.ua

Ірина Федорів

кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), feirol@i.ua

Філас В.
Візуальне освоєння Північного
Причорномор'я останньої чверті XVIII –
середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. –
Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної
академії, 2018. – 460 с.

Сучасна історіографічна ситуація створила багато викликів для професійних істориків: пізнаваність минулого, ідеологічна заангажованість дослідника, пошук нових форм історієписання тощо. Не останнє місце займають і джерелознавчі методологічні проблеми історичної науки. Старі позитивістські загальнонаукові методи та описово-аналітичний стиль історичних

наративів фактично вичерпали свої пізнавальні можливості адекватно передавати складні історичні реалії. Якщо говорити про ранньомодерну Україну та період XIX ст., то можна стверджувати, що впродовж останніх півтора століття історики ввели в науковий обіг основні масиви джерел і первинно обробили їх у чисельних працях. Це аж ніяк не означає, що процес пошуку нових джерел, їх систематизація й інтерпретація припинилися, проте безсумнівно, що сьогодні історик Південної України не вчинить у ділянці джерелознавства революційного прориву та не створить сенсацію через упровадження нових масивів джерел. Період джерельних «скарбів Полуботка» в українській історіографії минув. Сучасні дослідники змушені відмовлятися від «екстенсивних» описових методів роботи з джерелами, поступово переходячи до адекватніших методів наукового моделювання, систематизації та інтерпретації історичних фактів, вироблених світовою гуманітарною наукою. Одним із таких шляхів прирощення нових знань про минуле стало впровадження міждисциплінарних підходів у методологію джерелознавчих наукових студій.

Рецензована монографія Віктора Філаса є прикладом вдалого методологічного міждисциплінарного підходу до вивчення Північного Причорномор'я із залученням методів джерелознавства та мистецтвознавства. Уперше в українській історіографії автор зібрав пам'ятки живопису та графіки, що відображають історію південноукраїнських теренів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Можна сказати, що своєю довголітньою працею він долучив до наявної джерельної бази новий масив матеріалів, що дозволяє під іншим кутом і ракурсом подивитися на історію цієї частини нашої країни. При цьому класичні джерелознавчі методи дослідження доповнюються та збагачуються методами мистецтвознавчої критики мистецьких пам'яток.

Актуальність дослідження на сьогодні зростає з огляду на геополітичну роль півдня України. Завдання істориків – розібратись у витоках сучасних проблем та конфліктів, що можуть мати глибоке історичне підґрунтя. Наприкінці XVIII ст. (як і тепер) російська імперська влада плекала агресивні плани щодо цього регіону. Методи їх пропаганди й легітимізації залишаються багато у чому подібними – і двісті п'ятдесят, і п'ять років тому. Роль митців та їхніх творів, замовлення імперським центром робіт у тому числі західних авторів, поширення їхніх творів за кордоном схожі й відтворюють схеми поведінки правлячого класу для мистецького

освоєння новозахопленого простору. Монографія В.Філаса може допомогти нам розібратись у цьому.

Географічні рамки дослідження охоплюють межі нових губерній: Новоросійська (1796–1802 рр.), Катеринославська, Херсонська, Таврійська (на 1802 р.). Слід зазначити, що для повноти відображення території варто було б включити до розгляду землі Чорноморського війська з Кубанню, адже це також південь України з історичної перспективи.

Автор монографії представляє стан наукової розробки проблеми та методологію дослідження. Він слушно починає історіографічний огляд із відомого методологічного поділу всіх джерел на історичні залишки (пам'ятки) та історичну традицію (Е.Бернгайм). У російській історіографії його спопуляризував професор Київського університету В.Іконников. Як слушно зазначає автор: «Цей підхід зовсім не враховував малюнки та етюди, що створювались під час подій та явищ і фіксували певні історичні факти в реальному часі» (с.10).

В.Філас проходить уважно численні приклади класифікацій джерел, що пропонувались упродовж ХХ ст. Утім будь-яка класифікація грішитиме схематичністю, а дослідник, що працює над конкретною темою, змушений часто пропонувати класифікацію джерел з огляду на специфіку історичного матеріалу, у цьому випадку візуальних творів мистецтва – живопису та графіки.

Автор оглядає історіографічний багаж насамперед російської радянської історичної науки щодо нових ідей та підходів із дослідження й інтерпретації візуальних джерел. Очевидний вплив на В.Філаса мав «візуальний поворот» («visual turn») у західній історіографії кінця 1980-х рр. (с.27). Додам, що цей підхід слід розглядати ширше також у контексті «просторового повороту» («spatial turn») у західній гуманітаристиці, що базувався на новому прочитанні просторового елементу в історичному аспекті. Історики міст, архітектури та містобудування особливо активно залучили ці нові підходи та бачення до свого методологічного інструментарію.

Пишучи про попередників, котрі вивчали візуальні пам'ятки мистецтва Південної України (О.Берт'є-Делагард, Є.Дракохруст, В.Тимофійенко та ін.), В.Філас звертає увагу на обмеженість їхніх методів, що мали переважно спрощений порівняльний характер, або стосувалися окремих моментів досліджуваної в монографії проблеми. Автор сумлінно аналізує великий масив історіографії щодо минулого Північного Причорномор'я та його мистецтвознавчої спадщини. У результаті він доходить висновку про близькість методів мистецтвознавства та джерелознавства, зокрема щодо таких основних моментів, як «атрибуція, визначення достовірності, встановлення авторства та датування творів живопису та графіки» (с.37). Утім одночасно можна погодитися з іншим авторським твердженням, що в іншому місці вказує на їхні відмінні цілі: «Для мистецтвознавства важливі їх естетичні установки та техніко-технологічні прийоми, для джерелознавства – якість та кількість інформації» (с.44).

Автор часом виходить поза межі відомого історіографічного канону монографічної студії, беручи до уваги дослідження не конкретних митців, але й загалом мистецького середовища, витворених ним шкіл і напрямів, урахуваючи позицію замовників, політику журналів та видань, де вони публікувалися.

Другий розділ має джерелознавчий характер. В.Філас розпочинає огляд історичних умов у Північному Причорномор'ї з античних часів, коли впродовж віків на Заході про цей регіон Європи склались уявлення як про «варварську Скіфію» та «язичницьку Татарію». Автор залучає велике коло джерельної інформації й літератури, утім повз його увагу пройшов український переклад монографії Л.Вульфа¹

¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.

про наш регіон в епоху Просвітництва, що викликала широку дискусію в українській історіографії².

Ситуація змінилась у кінці XVIII ст. і нова візуалізація почалась із наукових польових експедицій, започаткованих російською владою. Іншими видами візуалізації автор В.Філас вважає приватно-мистецькі подорожі та подорожні записки, де збереглися малюнки, схеми тощо. Багато рисувальників польових експедицій (К.Кюгельген, А.Паскаль та ін.) не володіли науковими методами або не бачили в них потреби, створюючи «живописні види» з мистецької перспективи. Дехто з них (К.Гайслер, К.Клаус) чітко розділяли службові обов'язки та власні зацікавлення художника чи графіка. Окрім особистих причин, наприклад конфлікти з керівниками експедицій, на таку ситуацію могли впливати популярні ідеї романтизму. Час позитивізму з чіткими критеріями й науковими методами у студіях ще не настав.

Пишучи про приватні наукові подорожі російських вельмож, автор, на мою думку, хибно приписує їм некомерційний характер. Так, один із них – М.Львов, що колись обіймав посаду керівника експедиції вугільних копалень та будівель Бергколегії, окрім суто мистецьких речей цікавився видобуванням солі на Криму (с.91). Також він був практикуючим архітектором, тому приватну експедицію влаштував для «подальшого розширення власного творчого архітектурного потенціалу» (с.93).

Будь-яка мистецька діяльність була неможливою без дозволу влади. Навіть художні подорожі слід було погоджувати з нею. В іншому випадку митців звинуватили б у шпигунстві. За «неблагонадійними» художниками здійснювався негласний поліцейський нагляд. Мистецька діяльність відбувалась тільки в рамках наявних імперських структур (академії наук, мистецтв, Чорноморський флот та ін.). Ніби більшу свободу мали мандрівники північнопричорноморськими теренами, але, як показує автор, часто ними були ті самі чиновники, що виконували описові місії з урядових побажань або отримували дозволи на свої видання та подорожі. У приватному порядку з мистецькою метою могли собі дозволити проїхатися поет В.Жуковський (учитель майбутнього імператора Олександра II) та імператриця Олександра Федорівна (дружина Миколи II). Однією з причин подорожей західних мандрівників новоприєднаними до Російської імперії землями була шпигунська та розвідувальна діяльність. Європейські уряди прагнули з'ясувати, чи добре закорінена Росія в регіоні, які природні багатства краю, наскільки міцні тут фортифікаційні споруди тощо.

У третьому розділі автор розглядає основні зібрання творів живопису та графіки північнопричорноморських земель. Згідно з його класифікацією: «Перший, найбільш потужний, напрямок охоплює музейні заклади художнього, літературного, історичного та архітектурного профілів, другий – архівні установи, в тому числі рукописні відділи бібліотек та музеїв. До останнього, транзитного напрямку, відносяться аукціонні будинки, де тимчасово зберігаються твори живопису та графіки» (с.174). Найбільшими зібраннями мистецьких пам'яток стали колекції, сформовані в тодішній столиці імперії – Санкт-Петербурзі завдяки цілеспрямованій державній фінансовій та організаційній підтримці. Нині їх зосереджено у сучасних Державному російському музею та Державному Ермітажі. Автор уважно простежив формування творів живопису та графіки у цих та інших російських, українських музеях, архівах, бібліотеках. «Дослідницька рука» В.Філаса сягає

² Толочко О. The Good, the Bad, and the Ugly // Критика. – Ч.7/8(9/10). – К., 1998. – С.24–29; Заярнюк А. Інша Європа // Україна модерна. – Ч.6. – Л., 2001. – С.30–31.

закордонних зібрань, приватних колекцій, а також тимчасових даних з аукціонів у різних країнах, що стали доступними завдяки малотиражним каталогам та особливо через посередництво пошукових інтернет-систем. Авторів вдалося навіть ознайомитись з окремими приватними колекціями, в яких відклалися роботи з причорноморської мистецької тематики.

В.Філас досліджує різні способи поширення та популяризації творів мистецтва. Першими за часом друкарськими техніками стали дереворит або ксилографія, гравюра на металі та літографія. Цікаво, що в Російській імперії у 1804 р. фактично було встановлено цензуру на друк видань, у тому числі творів графіки. Дослідник вивчає продукцію численних типографій і літографій, що випускали графіку з причорноморськими видами. Найпліднішим став період із 1820-х рр., коли під урядовим контролем поширилися літографічні майстерні, скеровані на масовий друк дешевих гравюр на камені.

Для живописних пам'яток найважливішою формою поширення стали каталоги, що заступали дослідникам оригінали, доступ до яких міг втратитися через загибель, потраплянням у приватні колекції чи недоступністю музейної колекції. Каталоги дозволяють встановити походження, інформацію про пам'ятку, провенієнції та інші атрибуційні характеристики.

Останній розділ монографії про класифікацію, аналіз джерел та атрибуцію мистецьких пам'яток ключовий для В.Філаса, тут міститься основна оригінальна аналітична складова його дослідницького підходу. У монографії пропонується диференційована за різними критеріями класифікація на форми та жанри візуальних пам'яток. Автор радить твори живопису і графіки, безпосередньо зроблені з натури, розрізняти за такими формами, як візуальний звіт, щоденникові візуалії, візуальні репортаж та нарис. В історичному джерелознавстві при цьому застосовується критерій близькості до описуваної події чи об'єкта.

За критерієм мети створення візуальних творів вони можуть мати дві форми: художньо-емоційну й документально-емоційну. За ступенем конкретизації та побудови художньо-графічного образу-моделі В.Філас пропонує поділити жанри, в яких відобразилась історія Південної України, на просторові й суспільно-орієнтовані. До першої групи автор відносить, виходячи насамперед із добре розробленої в мистецтвознавстві жанрової структури, ландшафтний, морський, архітектурний, інтер'єрний пейзажі; а до другої – етнографічний, побутовий і батальний жанри зі своїми численними підвидами.

Автор загалом має рацію, коли стверджує, що історики дуже часто буквально аналізують візуальне джерело, не враховують відомі мистецтвознавцям особливості передачі інформації в мистецьких пам'ятках. На джерельному матеріалі півдня України В.Філас встановлює три шляхи формування мистецького сюжету та передачі інформації через пряме відображення, конструювання і трансформацію дійсності. Художники вдавалися до цих прийомів, щоб у двовимірному просторі площини аркуша чи полотна адекватно передати тривимірний реальний світ. Історики ж часто закидали художникам неточності локалізації тих чи інших об'єктів на картинах, а останнім ішлося про таку композицію, щоб зобразити якомога більше об'єктів або поставити їх на фронтальне місце чи в найвигіднішому з мистецького погляду ракурсі. Такий прийом знаний ще на видах міста ранньомодерного періоду, коли рисувальник промальовував із деталізацією тільки основні архітектурні споруди (ратуша, церкви, оборонні мури), а всі інші будівлі зображувались узагальнено як уніфіковані квартали. Митці вдавалися до масштабування, випрямлення, розрізу, розгортання простору та до інших прийомів більш

адекватної передачі зображуваних об'єктів. Завдання сучасних дослідників-джерелознавців – уміти їх правильно «читати» на мистецьких пам'ятках.

Аналізуючи назви мистецьких робіт (артіонімів), автор удається до цікавих евристичних пізнавальних висновків, чим зазвичай історики та мистецтвознавці нехтують. Так, «Новоросія» з'явилась у назві тільки однієї роботи І.Айвазовського лише наприкінці 1850-х рр. Цей факт засвідчує штучний характер терміна, котрий аж ніяк не побутував у суспільному середовищі. Автор слушно зауважує, що російській владі не вдалось інтегрувати «Новоросію» в ментально-географічні уявлення населення Південної України (с.331–332). У цьому підрозділі про артіоніми, на мою думку, варто було б зробити аналіз про повноту інформації: чому в окремих випадках ми маємо дуже докладну назву твору, а в інших – просто назву міста без будь-якої деталізації?

Пишучи про атрибуцію творів живопису та графіки, автор не цілком правий, вважаючи, що історики-джерелознавці у цьому випадку скеровані тільки на визначення авторства. Насправді, критичний підхід до джерела вимагає від дослідника встановлення його вірогідності та достовірності через відповіді на відому всім класичну тріаду: хто автор, де та коли створено пам'ятку? Основні помилки у гравюрах виникали саме з огляду на віддаленість митця від об'єкта зображення – або просто-риво, або хронологічно, і така ситуація часто приводила до неточного копіювання сюжетів чи мистецького плагіату. Частина мистецьких творів виникла з-під пера або пензля людей, котрі ніколи не були на північнопричорноморських теренах та отримували хибну інформацію «з других рук», або ж копіювали й конструювали свої сюжети на підставі наявних уже пам'яток.

В.Філас наводить низку прикладів, коли уточнювалося чи встановлювалося авторство тих або інших творів мистецтва. Думаю, що окрім суто мистецтвознавчих методів та підходів у таких випадках слід звертатись і до наративних, актових, діловодних писемних джерел, застосовувати методи з палеографії, філігранології, інших спеціальних історичних дисциплін. Так, у монографії йдеться про використання філігранологічного аналізу паперу оригінальних гравюр, коли вдалося встановити, що художник Ж.Траверс малював види півдня не з натури під час подорожі Катерини II на Крим у 1787 р., а використовував взірці іншого митця (с.345).

Представлені автором висновки логічні, послідовні та відображають у сконцентрованому вигляді основні ідеї дослідження. Мова монографії цілком задовільна, термінологія, що нею послуговується В.Філас, відповідає українській науковій лексиці. Основне мовне зауваження стосується відтворення власних назв. Автор ніде не вживає -r- замість латинської -g-, хоч це тепер – норма. Він орієнтується на російську традицію передачі прізвищ майстрів західноєвропейського походження.

Загалом добротний текст монографії суттєво і творчо доповнюють різноманітні додатки, дозволяючи отримати додаткову інформацію з тих питань, для глибшого вивчення яких часто недостатньо тільки наративу. Безумовно, не просто додатком, а повноцінною складовою та результатом великої копійної праці слід уважати каталог пам'яток живопису і графіки Південної України, опублікований наприкінці видання.

Загалом вважаючи слушними висновки та основні посили монографічного дослідження, висловлю кілька загальних дискусійних міркувань, покликаних поглибити вивчення зазначеної проблематики в майбутньому. На мою думку, автор усе ж занадто зосередився на об'єкті свого дослідження – мистецьких пам'ятках графіки та живопису українського півдня. Але ці пам'ятки не мали стати відособленим об'єктом студіювання, а вивчатись як джерела для дослідження історичної

тематики Північного Причорномор'я. Тільки у висновках В.Філас написав, що ці художні твори будуть важливими в «дослідженні військової історії, історії ідеології, етнічних особливостей і повсякденності населення регіону, особливостей архітектурного вигляду та історико-екологічних процесів» (с.364). Справді, для вивчення, наприклад, економіки краю ці джерела будуть малоприматними, але в тексті монографії таких послідовних акцентів ми не бачимо.

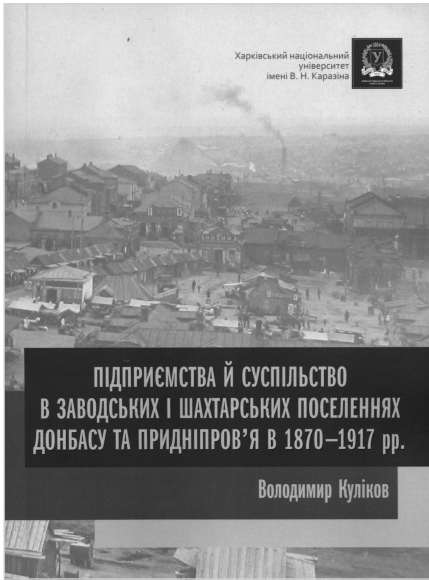
Варто наголосити на тому, що мистецькі твори відіграють усе ж доповнюючу, уточнюючу роль при студіюванні військової тематики, історії архітектури, етнографічної, культурної ситуації, щоденного побуту тощо. Роль наративу, листування, щоденників, актових джерел, преси, картографічної документації, джерел матеріальної культури не може бути цілком заступлена аналізом мистецьких творів.

В автора дослідження, що має міждисциплінарний характер у сфері зацікавлення історії мистецтва та джерелознавства, дещо домінує мистецтвознавча методологія. Це зрозуміло, адже об'єктом вивчення виступають мистецькі твори. Однак, коли йдеться про конкретно-історичні теми, варто було б отримати інформацію з ґравюри чи картини не тільки про автора, назву, техніку виконання та місце зберігання, а наскільки вона окремо або в комплексі з іншими мистецькими речами передає вірогідні історичні дані. Наприклад, маючи низку ґравюр про облогу Ізмаїла 1790 р., слід було б глибше дослідити, що суттєвого можна почерпнути з них для історії військової справи? Чи можна довіряти загальним видам Одеси, Бахчисарая, іншого міста, опрацьовуючи містобудівельний нарис? Таких запитань можна поставити багато й не завдання автора на всі відповіді, але кілька репрезентативних випадків історико-джерелознавчої поглибленої критики візуальних джерел подати було б доцільно.

Висловлені міркування не впливають на позитивне враження від монографії. Праця В.Філаса відкриває нові перспективи досліджень у вивченні південних територій України з погляду залучення нових пластів джерельної інформації, сформованої в мистецьких творах живопису та графіки.

Мирон Капраль

доктор історичних наук, професор,
керівник Львівського відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
(Львів, Україна), m.kapral@yahoo.com

Куліков В.

**ПІДПРИЄМСТВА Й СУСПІЛЬСТВО В ЗАВОДСЬКИХ
І ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ ТА
ПРИДНІПРОВ'Я В 1870–1917 РР. – Х.: Вид-во
ХНУ ім. В.Н.КАРАЗІНА, 2019. – 388 с.**

Дослідження «робітничого питання» в українській історіографії останнім часом переживає своє друге народження. Після розпаду СРСР ця проблематика стала вкрай непопулярною внаслідок явно перебільшеної уваги та зайвої заідеологізованості, які практикувалися щодо неї в радянський час. Проте сучасний рівень розвитку наукових студій вимагає принципово нових підходів до вивчення здавалося б добре відомого матеріалу. Тому поява монографії В.О.Кулікова, в якій автор поєднав підходи «нової робітничої» та бізнесової історії для вивчення історії завод-

ських і шахтарських поселень Донбасу і Придніпров'я в період із 1870 по 1917 рр., є своєчасною й важливою подією.

У рецензованій монографії на основі друкованих та архівних матеріалів розкрито передумови виникнення таких поселень, показано механізми здобуття лояльності працівників містотвірними підприємствами, вивчено прояви нелояльності робітників, простежено інші аспекти складних стосунків підприємств із мешканцями робітничих поселень. Відносини між підприємствами й суспільством розглянуто в контексті взаємин зацікавлених сторін, а самі промислові поселення представлено як простори різноманітних та суперечливих інтересів головних акторів (діючих суб'єктів).

Автор здійснив комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, сполучивши метод вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні. У центрі уваги три населені пункти – Юзівка (сучасний Донецьк), Горлівка й «поселення при Дніпровському заводі» (нині м. Кам'янське).

Структура праці відбиває функціональну спрямованість досліджених В.О.Куліковим поселень. У першому розділі монографії автор підсумовує історіографію промислової історії Донбасу і Придніпров'я, узагальнює джерельну базу, використану методологію та методи. У другому розділі розкриває передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подає загальний нарис історії містотвірних підприємств та заснованих ними робітничих поселень. У третьому розділі визначає основні зацікавлені сторони, а також розкриває історію становлення представницьких і професійних організації промисловців та робітників. Четвертий розділ висвітлює соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я: демографічну структуру населення, становий і професійний склад, етнічні, мовні особливості, а також пояснює суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації. У п'ятому розділі автор з'ясує, які матеріальні стимули практикували містотвірні підприємства, щоб здобути лояльність працівників. Форми виявлення нелояльності робітників установлено у шостому розділі монографії. Сьомий являє собою узагальнюючий нарис роботи та дозвілля мешканців індустріальних поселень: умови праці, життя й побуту, розваги.

В.О.Куліков спромігся розкрити процес виникнення й розвитку робітничих поселень, розглянути соціальні ініціативи містотвірних підприємств, визначити основні демографічні характеристики населення заводських та шахтарських поселень, а також здійснив порівняльний аналіз умов життя у промислових поселеннях з умовами життя у сусідніх містах і селах. Через мікроаналіз прикладів історій

індустріальних поселень авторові вдалося проникнути «всередину» трудових конфліктів та відновити логіку їх розвитку, мотиви тих чи інших дій робітників – з одного боку, і підприємців та представників адміністрації підприємства – з іншого.

На основі широкого емпіричного матеріалу автор показав, що за сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських і шахтарських поселень були жахливими, проте не гіршими за умовами життя більшості населення сусідніх міст та сіл. До того ж наведені в монографії дані свідчать про загальне поліпшення умов життя і праці мешканців робітничих поселень упродовж 1870–1917 рр.

До безсумнівних позитивних рис монографії слід віднести те, що об'єктом дослідження обрано неформальні утворення: регіони Донбас та Подніпров'я (і навіть те, що сучасники називали Південним гірничопромисловим районом) ніколи не мали визначених адміністративних меж, а робітничі поселення при шахтах і заводах існували явочним порядком – їх статус і врядування не було спеціально регламентовано у законодавстві. Особливої уваги заслуговує параграф, в якому автор чітко визначається з самим поняттям «заводські й шахтарські поселення» (с.10–13), а, відповідно, і з концепцією всієї праці. Проте саме фактор неформальності створює дослідникові й певні труднощі.

У зв'язку з цим, на нашу думку, варто було б детальніше окреслити географічні межі студії. Доречним було б використання картографічного методу, що надало б можливість наочно показати місцезнаходження й розподіл промислових поселень на заявленій території, а також проаналізувати вплив на це різних чинників географічного характеру. Зокрема нанесення на мапу відомостей про робітничі поселення могло допомогти авторові виявити місця і причини концентрації таких населених пунктів, а також краще обґрунтувати, чому для аналізу окремих прикладів він обрав об'єкти, розташовані в Бахмутському й Катеринославському (с.65–91), а при наведенні масових статистичних даних концентрує увагу на показниках Бахмутського та Слов'яносербського (с.157, 161, 169, 173–174 та ін.) повітів Катеринославської губернії. Окремого розгляду в геопросторовому контексті заслуговують шляхи сполучення індустріальних поселень Донбасу і Придніпров'я із зовнішнім світом, перш за все залізниці; тобто те, що, власне, об'єднувало окремі досить замкнені промислові комплекси та господарсько-адміністративні центри, розкидані по величезній і принаймні на початку досліджуваного періоду доволі малозаселеній території, у спеціалізованій економічній район Російської імперії.

Поєднання картографічного методу з прийомами математичної статистики дало б можливість визначитися з кількісними показниками промислових поселень, а також з їх класифікацією залежно від кількості населення та інших факторів. Приміром, завдяки цьому можна було краще обґрунтувати вибір прикладів, на яких значною мірою побудоване дослідження, – Юзівка, Горлівка та «поселення при Дніпровському заводі»; пояснити, чому такими «кейсами» не стали, наприклад, Алчевське (нині Алчевськ), Єнакієве, Краматорівка (сучасний Краматорськ), Лисичанськ або Луганськ.

Ширше можна було б застосувати порівняльний підхід. Так, аналізуючи соціальний склад поселян, автор указує на значну долю, а часто й на абсолютну чисельну перевагу представників селянського стану, що він пов'язує з міграційними процесами, певною мірою ототожнюючи стан із вихідцями з сільської місцевості (с.166–170 та ін.). Проте подібна ситуація була характерною і для переважної більшості «офіційних»¹, особливо малих і середніх міст Російської імперії – держави, де, за даними першого та єдиного загального перепису населення 1897 р., представники селянського стану становили 77,1%, а в 50 європейських губерніях (без традиційно найбільш урбанізованих територій, об'єднаних у Варшавське генерал-губернаторство) – 84,2% жителів². Зокрема серед міського населення Південного гірничопромис-

¹ У Російській імперії юридичний статус міста із правом на відповідне громадське врядування мали переважно чинні або колишні (заштагні) адміністративні центри не нижче повітового чи аналогічного рівня, а також населені пункти, виділені у градоначальства, що за своїм становищем у владній вертикалі прирівнювалися до губерній.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. I. – Санкт-Петербург, 1905. – С.160–163.

лового району на 1897 р. селян за становою належністю виявилось: у Керчі – 28,2%, у Катеринославі – 33,2%, у Маріуполі – 39,8%, у Бахмуті – 41,6%, у Слов'яносербську – 47,8%, у Харкові – 48,9%, у Луганську, що виник як робітниче поселення при казенному Луганському ливарному заводі ще наприкінці XVIII ст. (у документах вищих органів влади населений пункт іменувався просто Луганським Заводом, не відділяючись від підприємства, але побутувала й ще одна назва – с. Луганське), а 1882 р. був об'єднаний із прилеглим промисловим³ селищем Кам'яний Бід (інша назва – с. Кам'яне) і перетворений на місто⁴, – 61,4% від загальної кількості містян⁵.

Деякі сюжети подано надто схематично. Наприклад, характеризуючи зацікавлені сторони (с.92–134) авторові варто було б ясніше визначити їх функції. У розділі про соціальний портрет (с.148–179) бракує сюжету про ідентичність населення індустріальних поселень, узагальненої характеристики людського капіталу робітничих спільнот. У розділі про вияви нелояльності (с.252–285) слід було б пояснити специфіку трудових конфліктів у заводських і шахтарських поселеннях, порівняно з іншими типами міських поселень. Також дещо бракує сюжету про механізми зародження протестного руху. Чіткіше можна прописати динаміку взаємовідносин містотвірних підприємств та залежних від них поселень упродовж досліджуваного півстоліття.

Цілком влучно вказавши на контраверсійність образу заводських і шахтарських поселень в історіографії, об'єктивно спричинену існуванням розбіжних та навіть прямо протилежних поглядів на «робітниче питання» з різних боків організаційної структури виробництва, автор сам не до кінця зміг позбутись її при розкритті деяких моментів, зокрема при характеристиці в різних контекстах тривалості й ефективності використання робочого часу найманих працівників (пор. с.121–123, 256–257 і с.293–296).

Указані зауваження у жодному разі не применшують наукової та практичної значущості праці В.Кулікова. Загалом рецензована монографія є цінним внеском в історію вивчення одного з найбільших індустріальних регіонів Європи й містить цікаві спостереження над природою східноєвропейського капіталізму. Результати пропонованого дослідження сприяють поглибленню наших знань про природу промислових мономіст загалом, надають нову інформацію для ліпшого розуміння влади й опору, лояльності та авторитарності в індустріальних спільнотах. Студія також пояснює історичну роль і вплив заводських та шахтарських поселень на формування й розвиток індустріального суспільства.

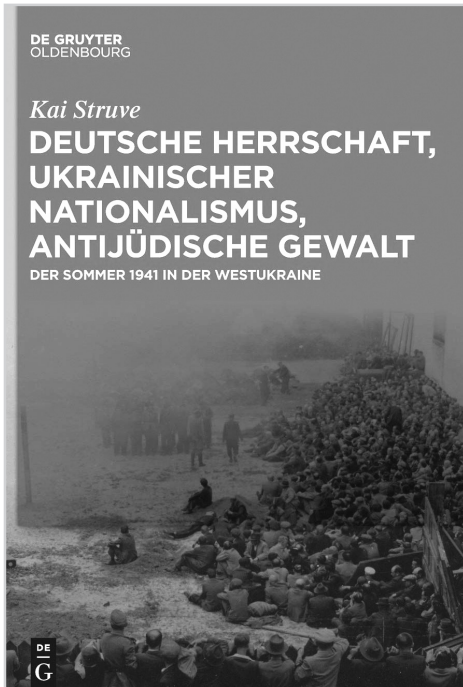
Юрій Беліков

кандидат історичних наук, доцент,
незалежний дослідник
(Харків, Україна), urabel@gmail.com

³ У 1821 р. населення Кам'яного Броду було зараховане в неодмінні працівники Луганського ливарного заводу (див.: Носов А.А. Исторический очерк Луганского литейного завода // Горный журнал на 1854 г. – Ч.IV. – Кн.10. – Санкт-Петербург, 1855. – С.86).

⁴ Луганськ планувався як новий повітовий центр Катеринославської губернії, до якого місцеві жителі власним коштом мали перенести адміністративні установи з міста Слов'яносербська (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1886. – №1085). Проте надання статусу міста зустріло спротив Луганської та Кам'янобродської сільських громад, які вважали, що інтереси корінного селянського населення не було враховано. Постійні клопотання до вищих інстанцій, відмова брати участь у міському самоврядуванні та сплачувати міські податки з боку представників селянського стану призвели до того, що деякий час новостворений адміністративний центр не міг нормально функціонувати. В офіційних публікаціях результатів перепису 1897 р. Луганськ показано як безповітове місто, а Слов'яносербськ – повітове (див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Населённые места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. – Санкт-Петербург, 1905. – С.61, 63). На початку XX ст. всі повітові установи (поліцейське управління, земська управа та ін.) перебували в Луганську, але, як і сам повіт, і надалі називалися Слов'яносербськими (див.: Весь Луганск в кармане: Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 г. I-й год издания. – К., [1912]. – С.71–72, 75, 86 и др.).

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – XIII: Екатеринославская губерния. – С.44–45; XLII: Таврическая губерния. – С.56–57; XLVI: Харьковская губерния. – С.60–61.

STRUVE K.
**DEUTSCHE HERRSCHAFT, UKRAINISCHER
NATIONALISMUS, ANTIJÜDISCHE GEWALT:
DER SOMMER 1941 IN DER WESTUKRAINE. –
BERLIN; BOSTON: DE GRUYTER, 2015. – 739 S.**

СТРУВЕ К.
**НІМЕЦЬКЕ ПАНУВАННЯ, УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ,
НАСИЛЬСТВО ПРОТИ ЄВРЕЇВ: ЛІТО 1941-ГО РОКУ У ЗАХІДНІЙ
УКРАЇНІ. – БЕРЛІН; БОСТОН: ДЕ ГРОЙТЕР, 2015. – 739 с.**

За останні роки, а особливо після та під впливом подій Євромайдану й російської агресії проти України в усьому світі різко зріс інтерес до нашої держави, її культури, історії. Це позначилося також і на посиленні уваги, розширенні спектру досліджень з історії України серед зарубіжних фахівців, зокрема німецьких. Так, однією з найбільш гострих не тільки в історіографічній площині, але й у сучасному політичному дискурсі стала

проблема взаємовідносин українських націоналістичних організацій, які діяли нелегально переважно на території тодішньої Польщі, із політичними та військовими колами Німеччини в період між Першою і Другою світовими війнами та в тому числі у ході останньої. Довгий час, зокрема впродовж майже півстоліття «холодної війни», ці проблеми залишалися поза увагою німецьких істориків, які вивчали різні аспекти минулого Східної Європи, СРСР, Другої світової на Сході, але чомусь оминали цю дражливу напевно і для авторів із Німеччини сторінку українсько-німецьких відносин.

В останнє десятиліття в німецькій історіографії у цьому напрямі відбувся певний прорив. З'явився ряд праць, в яких з'ясовуються відносини між організаціями українських націоналістів та німецькими структурами в роки обох світових воєн, а також у міжвоєнний період¹. До цієї тематики у своїй монографії «Німці та українці: 1914–1939» звернувся знаний німецький історик професор Гамбурзького університету Ф.Гольчевський², а також його учень Ґ.Россолінський-Лібе, котрий виконав докторську дисертацію, присвячену дослідженню життєвого та політичного шляху С.Бандери, і на її основі зробив декілька публікацій³. До речі, обидва автори в різний час презентували основні результати своїх студій у стінах німецького посольства в Києві відносно неширокому колу представників української громадськості. Ці презентації викликали неприхований інтерес і жваву дискусію

¹ Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005; Bruder F. «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948. – Berlin, 2007.

² Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010; *Idem*. Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German Ukrainian Relations in Galicia // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Hg. R.Brandon, W.Lower. – Bloomington, Indianapolis, 2008. – P.114–155.

³ Див.: Rossolinski-Liebe G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult. – Stuttgart, 2014. Див. також: *Idem*. The «Ukrainian National Revolution» of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2011. – Vol.12. – №1. – P.83–114; *Idem*. Der Verlauf und die Täter des Lemberger Pogroms vom Sommer 1941: Zum aktuellen Stand der Forschung // Jahrbuch für Antisemitismusforschung. – 2013. – 22. – S.207–243.

серед присутніх, яка стосовно сприйняття результатів дослідження останнього автора переросла навіть у гостру суперечку всередині аудиторії та акцію протесту з боку активістів партії «Свобода» під стінами дипломатичного представництва.

Після того з'явилася ще одна цікава монографія, про яку йтиметься нижче. Це перероблена версія докторської дисертації, завершеної влітку 2013 р. на філософському факультеті Галле-Віттенберзького університету ім. Мартіна Лютера. Її автор Кай Струве (Штруве) в передмові сам наголошує на надзвичайній політичній гостроті обраної теми, зазначаючи, що «книга виходить у той час, коли початок німецько-радянської війни набуває особливого значення у зв'язку з новою війною, а саме збройним конфліктом на сході України. На його початку навесні 2014 р. поряд із поставками зброї та проникненням бойовиків із Росії відбувалася масована, українофальшована кампанія на російському телебаченні та у частині друкованих медіа. До провідних мотивів цієї кампанії належало те, що протестний рух Євромайдану взимку 2013–2014 рр., що завершився зміною уряду в Києві наприкінці лютого 2014 р., зображувався «фашистським заколотом» і практично повторенням німецького нападу на Радянський Союз 1941 р. Той факт, що ця кампанія в Росії та на сході України сприяла мобілізації бойовиків і розпалюванню збройного конфлікту, не в останню чергу обумовлювався тим, що вона зверталася до створених ще в радянські часи образів ворога в обличчі «українських фашистів» та бандерівців, які глибоко вкорінилися і продовжували існувати у частині пострадянського суспільства, а також поза ним» (с.V).

У розлозі вступу до свого дослідження автор поряд із характеристикою використаної джерельної бази та історіографії проблеми простежує також відображення цих подій в історичній пам'яті після Другої світової війни, яке було позначене імперсько-репресивною внутрішньою політикою СРСР і його протистоянням із країнами Заходу на міжнародній арені в умовах «холодної війни». Узагальнено картину історичної пам'яті цих подій К.Струве характеризує так: «Радянська пропаганда у сфальшований спосіб зображувала український націоналізм під час Другої світової війни, і зокрема керовану Степаном Бандерою частину Організації українських націоналістів (ОУН), як дітище німців. Вона представляла їх як «поплічників» німецьких катів під час брутального німецького панування над українцями. Вона приписувала їм, з одного боку, ті злочини, в яких вони не були винними, водночас як їхні справжні злочини проти поляків та євреїв лише в незначній мірі бралися до уваги. Її метою було не встановлення історичної істини, а створення образу ворога. Натомість у Західній Україні, в якій створена ОУН Українська повстанська армія після нової радянської окупації влітку 1944 р. вела багаторічну партизанську війну, збереження позитивних спогадів про бандерівську ОУН та повстанську армію було актом продовження опору брутальному радянському пануванню тут. Обидва фактори є поясненням того, чому диференційована критична дискусія навколо злочинів радикальних націоналістів в Україні до цього часу мала місце лише в незначній мірі у вузьких колах інтелектуалів. З одного боку, образу ворога в радянській традиції і надалі протистоїть некритична героїзація українських націоналістів – з іншого» (с.V).

Автор ставить за основну мету свого дослідження з'ясувати причини проявів насильства з боку місцевого населення та його зв'язок із німецькими акціями. Це дослідження підхоплює питання, яке постало після виходу книги Я.Т.Гросса про погром у польському містечку Єдвабне й запеклих суперечок унаслідок цього серед польської громадськості та набуло великої уваги також і в міжнародних наукових колах⁴. Насильницькі дії з боку місцевого населення мали місце у значних обсягах

⁴ Gross J.T. Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000.

лише в тих областях між Балтійським і Чорним морями, які на підставі пакту Гітлера – Сталіна були зайняті Радянським Союзом у вересні 1939 та у червні 1940 рр.

Рецензована праця розглядає серед інших територій переважно українську Східну Галичину, котру після радянської окупації Східної Польщі у вересні 1939 р. разом із сусідньою Волиною приєднали до Української Радянської Соціалістичної Республіки. При цьому, як наголошує сам К.Струве, «на тлі дуже суперечливих тлумачень того, що відбувалося влітку 1941 р., у центрі уваги пропонованого дослідження знаходиться мікроісторична, майже криміналістична реконструкція підготовки, мотивів і ходу злочинів, а також груп злочинців, жертв та кількості жертв» (с.5–6).

Прискіпливе вивчення й детальна реконструкція тих подій, в яких переплітаються та накладаються різні історичні контексти, фактори, взаємодії учасників, можливі, на думку автора, лише на основі залучення великої кількості найрізноманітніших джерел (с.38). Першу їх групу становлять спогади євреїв, яким пощастило пережити ті жахливі події, зібрані Єврейською історичною комісією в Польщі, починаючи вже з 1945 р. – загальна кількість їх складає майже 7200 звітів. Крім того, до цієї групи відносяться спогади, що зібрані та зберігаються в інших місцях, наприклад в архіві «Яд Вашем» в Єрусалимі, або ж опубліковані мемуари. До неї належать теж книги спогадів окремих єврейських громад у Польщі, котрі публікувалися впродовж 1950–1980-х рр. Подібний характер мають і книги спогадів українських громад більшості районів Східної Галичини, що виходили з 1950-х рр. у США переважно як частина серії «Український архів» Наукового товариства ім. Шевченка.

Усвідомлюючи, що «спогади не надають ані повної, ані об'єктивної картини подій» (с.39), автор удається до зіставлення їх із другою великою й уже достатньо відомою групою джерел – документами, які мають німецьке походження, а отже безпосередньо відображають діяльність військових і поліцейських окупаційних органів. Центральне значення тут мають опубліковані в документальному збірнику «Повідомлення про події у СРСР керівників поліції безпеки та СД» («Ereignismeldungen UdSSR des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD») документи айнзатцгруп, які організували та здійснювали в переважній більшості криваві розправи на окупованих територіях, спрямовані в першу чергу проти євреїв. Важливу інформацію містять також матеріали судових розслідувань і процесів над нацистськими воєнними злочинцями, зокрема командирами та службовцями айнзатцгруп, інших підрозділів поліції та СС, які проводилися західнонімецькою юстицією наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр., а також пізніше в 1970–1980-х рр. у НДР. Іншою важливою підгрупою джерел німецького походження, використаних автором, стали опубліковані та неопубліковані документи німецьких збройних сил – вермахту.

Третю велику групу джерел складають документи радянського походження: матеріали Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів на території СРСР, судових процесів над воєнними злочинцями, які автор використовував переважно у формі копій, зроблених спеціально для архіву Меморіального музею Голокосту у США. Четверта група джерел складається з документів та спогадів українських націоналістів, і зокрема з матеріалів підпільного архіву ОУН(б), що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Досліджувані у цій праці події насильства пов'язані з рядом історіографічних контекстів. До них належать студії з історії Голокосту, ролі вермахту у війні на винищення, але також ставлення місцевого неєврейського населення до німецької окупації та його роль у вбивствах євреїв. Важливе значення мають дослідження про радикальний український націоналізм, зокрема про ОУН, про українсько-

німецькі відносини перед та під час Другої світової війни, а також про радянський режим у 1939–1941 рр. та злочини влітку 1941 р. Автор дає у своїй праці досить детальний критичний аналіз наукових розробок і публікацій в усіх вказаних вище контекстах, проведених та опублікованих у різних країнах різними мовами: німецькою, англійською, польською, українською, російською, єврейською. Опрацювання літератури і джерел на івриті та їдиш було зроблено, як вказує сам автор, за участі та допомоги знавців цих мов.

Досить велику увагу К.Струве приділяє аналізу відповідних до теми праць як дослідників з української діаспори, так істориків з України. Найбільш гострі суперечки між українськими та зарубіжними фахівцями, підкреслює він, «виникають стосовно ролі ОУН. У той час, як єврейські історики акцентують увагу на кількості та масштабах погромів і підкреслюють роль ОУН⁵, дослідники з української діаспори не розглядають антисемітизм як значний фактор в політиці ОУН. Безчинства, спрямовані проти євреїв, вони інтерпретують у першу чергу як реакцію на радянські вбивства в'язнів і вказують на співпрацю євреїв із радянським режимом. До того ж вони підкреслюють участь поляків у насильницьких діях. Також і в академічному дискурсі можна зустріти аргументи, що слід цікавитися не лише участю українців у погромах проти євреїв, але й також участю євреїв у радянських злочинах»⁶ (с.10–11).

Перші підходи до критичного обговорення питання погромів 1941 р., відзначає К.Струве, з'явилися в Україні вже з середини 1990-х рр. «Так, у 1996 р. історик Ярослав Грицак, який працював тоді у Львівському університеті, закликав до більш точного і критичного дослідження насильницьких дій українців проти євреїв у Другій світовій війні, включаючи також погроми літа 1941 р.⁷ З огляду на те значення, яке Голокост як транснаціональний об'єкт історичної пам'яті набув, починаючи з 1980-х рр. у західному світі, не дивно, що подальші імпульси для дослідження надходили від авторів із Заходу. Так, Джон-Пол Химка, який викладає українську історію в канадському Едмонтоні, у своїй опублікованій у 1997 р. статті критично розглянув питання про українську участь у Голокості⁸. Позиція ОУН улітку 1941 р. стосовно євреїв стала темою публікації Карела Беркгофа й Марка Царинника, яка привернула до себе велику увагу та водночас викликала гострі заперечення. Автори приводять у ній цілий ряд джерел періоду весни – літа 1941 р., які свідчать, що провідні політики ОУН(б) схвалювали німецькі підходи стосовно євреїв⁹. Так, із цим у двох великих статтях сперечалися не лише Тарас Гунчак і Володимир Косик, а й український історик Володимир В'ятрович, який узяв тези Царинника та Беркгофа за відправний пункт свого великого,

⁵ *Friedman Ph.* Ukrainian-Jewish Relations During the Nazi Occupation // *Journal of Jewish Social Science.* – 1958/1959. – 12. – P.274–276; *Weiss A.* Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Hg. P.J.Potichnyj, H.Aster. – Edmonton, 1990 (спочатку опубліковано в 1988 р.). – P.409–420.

⁶ *Bilinsky Ya.* Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations During the Second World War // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.* – P.376; *Hunczak T.* Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // *Ukraine during World War II: History and its Aftermath: A Symposium* / Hg. Yu.Boshyk. – Edmonton, 1986. – P.39–44.

⁷ Однак він залишився відносно некритичним стосовно заяв представників ОУН(б) повоєнного часу, передусім Я.Стецька (див.: *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // *Ї: Незалежний культурологічний часопис.* – 1996. – №8. – С.60–68; див. також: *Його ж.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.237 і далі).

⁸ *Himka J.-P.* Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // *Studies in Contemporary Jewry.* – 1997. – An Annual 13. – P.170–189.

⁹ *Berkhoff K.C., Carynnyk M.* The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 *Zhyttiepyis* // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1999. – 23. – P.149–184.

опублікованого у форматі книги, дослідження щодо ставлення ОУН(б) до євреїв¹⁰. Підхід В'ятровича полягає по суті в некритичному ставленні до документів ОУН(б) і спогадів, які залишили по собі її активісти. Не дивно, що автор у такий спосіб доходить висновку, що утиски та репресії стосовно євреїв мали місце лише з боку польської держави, у радянський час та від німців, але аж ніяк не від українських націоналістів¹¹. В'ятрович у своїх оцінках подій літа 1941 р. повторює судження провідних представників ОУН(б), і в першу чергу Ярослава Стецька, який після Другої світової війни стверджував, що не євреї були метою екзекуцій та покарань із боку ОУН(б), а носії й колабораціоністи радянського режиму»¹² (с.14–15).

Важливим, за словами автора, внеском у вивчення історії ОУН та її діяльності під час війни стали в Україні результати роботи створеної в 1997 р. Урядової комісії з дослідження діяльності ОУН та УПА. Ця комісія сформувала робочу групу істориків, які працювали в академічному Інституті історії України під керівництвом С.Кульчицького. Крім «заключних висновків» у результаті роботи комісії в 1998–2004 рр. було опубліковано 27 томів монографій, бібліографічних і документальних видань про ОУН та УПА. Деякі з них стали дуже великою підмогою у проведенні дослідження німецького історика. Це стосується в першу чергу монографії І.Патриляка про військову діяльність ОУН(б) між 1940 і 1942 рр., тобто передусім про підпільні структури на окупованих Радянським Союзом територіях та їх дії після німецького нападу 22 червня 1941 р.¹³ (с.19–20).

Автор відзначає також науковий внесок ще ряду сучасних українських істориків у дослідження проблеми причин і проявів насильства літа 1941 р. у Західній Україні, зокрема С.Грачової, Ж.Ковби, І.Біласа, О.Зайцева, Г.Касьянова та ін.

За своїм основним змістом праця К.Струве складається з двох великих частин. У першій, яка охоплює майже 150 стор., досліджуються відносини між німцями й різними українськими групами до 22 червня 1941 р. та їх відповідні плани, підготовчі заходи перед війною. Ця частина висвітлює також акції насильства впродовж вересня 1939 р., що дає можливість авторові порівняти події літа 1941 р. з іншими проявами колективного насильства під час зміни політичних режимів. У другій основній частині монографії, яка охоплює понад 450 стор. тексту, увагу зосереджено на висвітленні насильницьких акцій у понад 30 великих і середніх містах, а також у ряді сіл у перші тижні після німецького нападу. Майже половину цієї другої основної частини тексту присвячено реконструкції й аналізу подій у Львові.

У результаті великої і скрупульозної дослідницької роботи автор доходить висновків:

1. Загальне число жертв єврейського населення від насильницьких акцій на Східній Галичині коливається в межах від 7295 до 11 309 осіб. Це відповідає частці від 1,35% до 2,1% всього єврейського населення, яке на той час проживало тут (близько 540 тис. людей). Якщо з цієї кількості жертв вирахувати число тих смертей, що стали результатом кривавих розправ винятково дивізії СС «Вікінг», то кількість смертей євреїв, до яких було причетне місцеве українське населення, знаходиться в межах від 3015 до 4359 осіб. Це відповідає частці від 0,6% до 0,82% всього єврейського населення Східної Галичини (с.671).

¹⁰ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: Формування позицій на тлі катастрофи. – Л., 2006. Указані критичні обговорення з'явилися у журналі, який видає В.В'ятрович. Див.: Косик В. Гарвард патрує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух. – 2003. – №1. – С.176–189; Гунчак Т. Проблеми історіографії: історія та її джерела // Там само. – 2005. – №4. – С.252–263.

¹¹ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв... – С.100 і далі. Критику цієї праці див.: Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича // Україна модерна. – 2008. – 13(2). – С.252–265.

¹² В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв... – С.55–69.

¹³ Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 рр. – К., 2004.

2. Проведене дослідження дозволило авторів в певній мірі виокремити декілька основних «ідеально типових» контекстів (взаємозв'язків сукупності відносин і факторів) насильницьких дій за участі місцевого населення. Це, по-перше, виявлення й демонстрація трупів в'язнів у радянських тюрмах із числа місцевого населення, замордованих охороною при відступі Червоної армії, що було використано німецькою поліцією та підрозділами СС для підбурювання місцевого населення на вчинення розправ над євреями, яких насильно зганяли до тюрем для винесення тіл та інших робіт. Найбільш повно задокументованим прикладом цього К.Струве розглядає події у Львові 1 липня 1941 р. Другим провідним контекстом насильницьких дій проти євреїв із боку місцевого населення було покарання та усунення прихильників радянського режиму, а отже ворогів нової української влади, яке ініціювали та організовували місцеві групи ОУН(б). По-третє, такі безчинства здійснювалися в руслі відзначення зміни влади та очікуваного утворення української національної держави. По-четверте, при вчиненні каральних акцій айнзатцгрупи СС, підрозділи німецької поліції, дивізія СС «Вікінг», як правило, залучали сили української міліції для пошуку євреїв та їх конвоювання до певних місць збору. Це також штовхало членів українських формувань, а нерідко й цивільних осіб із числа місцевого населення до співучасті в таких злодіяннях. Однак у більшості конкретних випадків різні контексти не проявлялися ізольовано, а накладалися один на одного (с.672–675).

3. У рамках різних контекстів дослідник виокремлює три центральних мотиви вчинення насильства. Перший полягав у сприйнятті євреїв як опори й тих, хто користувався вигодами радянського режиму, зокрема щодо західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. Це обґрунтовувало вбивства та насильства як із боку німців, так і місцевого населення. Але подібне бачення євреїв мало давнє походження, яке далеко виходило за межі досліджуваного регіону й було пов'язане із загальноєвропейськими конфліктами навколо історії єврейської емансипації. Воно полягало в конфлікті між ліберальними та лівими, з одного боку, і консервативними, а пізніше радикально-націоналістичними силами – з іншого, та відповідним їх ставленням до євреїв, єврейської емансипації. Але в ОУН і серед українських націоналістів таке сприйняття євреїв було пов'язане ще й із тим, що на українських землях у царській Росії та, відповідно, у СРСР євреї асимілювалися у середовищі російських мови й культури. Ось ще тому українці сприймали їх як опору «москалів» (с.675–677). Другий мотив мав, так би мовити, національно-державний характер, і полягав у тому, що чисельні насильницькі акції, у ході яких групи ОУН заплановано хапали чи вбивали уявних або справжніх носіїв радянського режиму, розглядалися як внесок у побудову якомога більш однорідної української національної держави (с.677). Третій мотив був пов'язаний із поширенням у християнській народній культурі спотвореним образом євреїв. «Чутки про те, який вигляд мали жертви радянських розправ, як це найвиразніше можна було побачити у Львові, нагадували поширювані ще з періоду середньовіччя звинувачення у вчиненні євреями ритуальних убивств, що ще в ранні часи нерідко спричиняло насильницькі безчинства проти євреїв. Особливо яскраві приклади цього дають задокументовані в різних варіантах чутки про розп'ятих священників та прибитих цвяхами до стіни дітей» (с.677).

Усі ці три мотиви, котрі мали різне хронологічне походження – середньовіччя, пізній новий час і найостанніші місяці та дні панування у Західній Україні радянського режиму, проявлялися і впливали на поведінку людей також не ізольовано, а нашаровувалися один на одного. К.Струве приводить у цьому зв'язку спостереження

свого попередника – американського історика Т.Снайдера, який у своїй праці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» пояснив погроми літа 1941 р. як напшарований ефект радянського й німецького панування над цими територіями (с.678). Водночас кількість та глибина цих історичних «шарів часу» (визначення Р.Козеллека) значно більші, а їх взаємовпливи – набагато складніші, ніж на це вказав Т.Снайдер. «Це був взаємозв'язок виникнення національних рухів, їх конкуруючих територіальних претензій і нарешті передумов того, що з усього цього у ХХ ст. розвилися радикальні течії націоналізму, для яких застосування насильства здавалося легітимним засобом побудови гомогенної національної держави», – формулює один зі своїх заключних висновків К.Струве (с.679).

В останній частині праці автор провів порівняння досліджуваних подій літа 1941 р. на Східній Галичині з іншими територіями, зайнятими Радянським Союзом у вересні 1939 (Волинь, Західна Білорусія) та влітку 1940 (Прибалтика, Північна Буковина, Бессарабія), які у червні – липні 1941 р. були окуповані німцями та їхніми союзниками. Це дозволило йому виразніше виявити мотиви й особливості насильницьких дій проти євреїв у різних регіонах. Так, найбільш кривавими насильницькі акції були в Північній Буковині та Бессарабії, де частка жертв серед євреїв у перші тижні становила понад 6,5%. Основна відповідальність за високий рівень насильств і велику кількість жертв тут лежала передусім на румунських військових та поліцейських, котрі мали ясні наміри «очистити» цей край від євреїв (с.688–689). Із погляду радикальності програмних положень місцевих націоналістичних організацій та й масштабу насильства проти євреїв, то вони були вищими в литовських націоналістів, аніж в українському випадку (с.690). Але у цілому в усіх цих регіонах «сприйняття євреїв як носіїв та прихильників радянського панування і спроби побудови національної держави місцевими повстанцями у ході зміни влади були центральним мотивом для здійснення насильницьких дій проти євреїв» (с.691).

Загалом, підбиваючи підсумки аналізу змісту рецензованої праці К.Струве, слід зазначити, що це велике, виконане на широкій і різнобічній джерельній базі, сповнене дуже детальними конкретно-історичними фактами дослідження, де враховано основні здобутки, дискусії та суперечки в міжнародній історіографії проблеми, стало новим значним внеском у реконструкцію й осмислення нетривалих за часом, але дуже політично резонансних і сьогодні трагічних подій літа 1941 р. в українській Галичині. Попри те (а може якраз і саме тому), що деякі з реконструйованих автором на рівні мікроісторії подій та їх пояснення можуть викликати болюче несприйняття в деякого з українських читачів чи навіть гостре заперечення в українських колег-істориків, ця праця сучасного німецького дослідника варта того, щоб бути перекладеною українською мовою й, таким чином, дати можливість вітчизняним дослідникам і широкому загалу познайомитися з цим поглядом іззовні на драматичні події в новітній історії України, німецько-українських відносинах та й у всесвітній історії загалом. Це може послужити імпульсом для більш глибокого, повного осмислення як недавнього минулого України, так і її перспективного цивілізаційного шляху до об'єднаної Європи й належного їй місця у сучасному світі.

Олександр Іванов

кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), aivanov050@gmail.com

Олена Бачинська (Одеса)
Світлана Каюк (Дніпро)
Олесь Кульчинський (Київ)

IV Міжнародний науковий е-конгрес «Історія та значення ортодоксальної / православної церкви у Східній Європі»

Захід відбувся 6–7 червня 2020 р. Організувала його міжнародна платформа «Східноєвропейські дослідження»¹. Цей науковий майданчик започаткували турецькі колеги проф. д-р Юджель Озтюрк, проф. д-р Нурі Кавак, проф. д-р Муалла Уйду Юджель, доц. д-р Серкан Аджар, д-р Джиган Ємішчі. Форуми за участі українських дослідників та України як організатора відбуваються на платформі від 2018 р. Зокрема того року конгрес було проведено разом із Київським національним університетом ім. Т.Шевченка і присвячено джерелам та методології східноєвропейських студій. У зв'язку з необхідністю соціального дистанціювання через пандемію коронавірусу, дослідники спілкувалися за допомогою інтернет-технологій. Упродовж 6–7 червня відбулося п'ять сесій, в яких узяли участь понад 30 фахівців із Туреччини, України, Угорщини, Польщі, США.

Відкрив е-конгрес проф. *Юджель Озтюрк*, котрий у вітальному слові підкреслив вагу досліджень, пов'язаних з історією православної церкви у Східній Європі, надто враховуючи її геополітичне становище, історію у складі Османської імперії як мусульманської держави та боротьбу Московського патріархату за панівну роль у православному світі.

У рамках пленарного засідання з доповідями виступили доц. д-р *Зафер Дуйгу*, д-р *Нільгюн Елам*, проф. *Муалла Уйду Юджель*, доц. д-р *Серкан Аджар*, у загальних рисах репрезентувавши розвиток християнства від давнини до новочасної епохи й торкнувшись питання перетину релігії з політикою. Зокрема проф. *Муалла Уйду Юджель* присвятила свій виступ хрещенню Русі та зародженню православної церкви на її теренах унаслідок взаємодії з Візантійською імперією. Д-р *Серкан Аджар* зробив наголос на особливостях формування церкви в Північній Русі за часів Золотої Орди, що виразно виокремили її з-поміж решти християнського світу.

Надалі учасники першої сесії зосередилися на обговоренні досліджень, пов'язаних із значенням і роллю Вселенської патріархії у житті українських земель та населення в різні історичні періоди. Д-р *Олесь Кульчинський* порушив питання пошуку мощів митрополита Йосипа (Тукальського), а також версію його вбивства як ієрарха вселенського престолу зі сторони Московського царства. Проф. *Людмила Филипович* присвятила доповідь Україні як центру сучасного глобального релігійного протистояння: Константинополь – Рим – Москва. Проф. *Елла Бистрицька* наголосила на прагненнях перетворення Московського патріархату у центр вселенського православ'я, геополітичних планах Кремля другої третини ХХ ст. Проф. *Олена Бачинська* та доц. *Світлана Каюк* відзначили зв'язок українських козаків зі Вселенським патріархатом із кінця XVIII ст., зокрема під час перебування у складі Османської імперії Задунайської Січі.

У рамках інших чотирьох сесій обговорювалися питання термінології, зокрема «Вселенський» / «Стамбульський» патріархат, «ортодоксальна» / «православна», національні церкви. Цікаво, що визначення «Вселенський патріархат» у Туреччині досі табуоване, замість нього послуговуються назвою «Стамбульський». Перед турецькими учасниками постала проблема терміна як протиставного «Московському патріархату», зокрема такого,

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.piees.org/uk/2230-2/>

що обмежує претензії Російської православної церкви, однак тим самим діє на догоду американським інтересам на сучасному Близькому Сході.

Важливого значення у цьому контексті набули й питання особливостей православних церков у християнському світі, адже в більшості вони національні. Це не лише надавало специфіки їхній діяльності, але і значною мірою стосункам між собою та Вселенською патріархією. В історичному контексті це визначало (і визначає на сучасному етапі), з одного боку, важливість кожної національної церкви як чинника націє- і державотворення, а з іншого боку – як сферу боротьби за впливи між Вселенською патріархією у Стамбулі та Московським патріархатом. У цих процесах важливого значення набуває співіснування різних православних церков в Україні, взаємодія або протистояння між ними.

Усе це не сприяє об'єднанню, як це відбулося в минулому в інших християнських церквах – католицькій і протестантській. Водночас перебування багатьох православних народів у складі мусульманської Османської держави свідчило про можливість толерантного ставлення до різних релігійних напрямів і конфесій.

У підсумку учасники заходу окреслили дві парадигми розвитку православної церкви – османську та північну, умістивши їх у контекст турецько-російських відносин. Наголошено, що досі турецька історіографія розглядала збройне просування Російської імперії на терени Балкан і Кавказу поза увагою до релігійного чинника. Натомість у воєнно-політичних подіях минулих часів очевидна роль саме «третюримської» доктринальності та претензій Москви на «покровительство» над православним світом.

Учасники заходу з теренів колишньої Османської імперії на прикладах від історії албанської церкви (д-р *Ентела Мучо*) та постанов Болгарського патріархату (доповідь *Божидара Чипофа*) – до богумилів у Боснії (доповідь *Мугамеда Валжеваца*) намагалися розкрити релігійні процеси в Османській державі як фронтірні, де столиця брала під захист від сусідів-іновірців, і zarazом – залежні від позиції Вселенського патріархату, котрий стримував національні тенденції в релігійному середовищі на відміну від самої династії з її управліннями. Мало місце на релігійних фронтах і взаємопроникнення різних конфесій – ісламу та християнства, як-от у Боснії через учення богумилів.

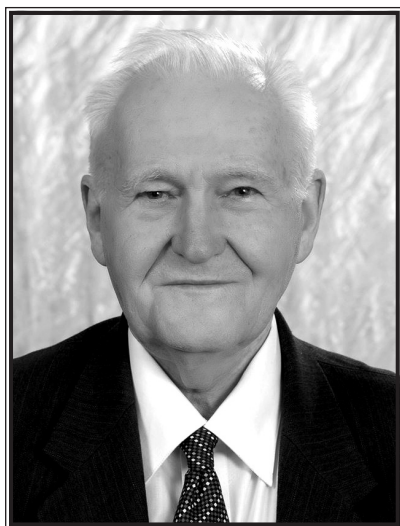
Зі сторони українських учасників було наголошено, що історичний розворот православної церкви в Україні від Москви означає її рух у напрямі Вселенського престолу. Водночас проф. *Азмі Озджан* закликав до подолання українсько-турецьких розбіжностей на основі євразійськості.

Дискусійність порушених питань визначає потребу дальших досліджень, перегляд концепцій і методів у студіях з історії православних церков, а також – осмислення сучасних процесів у християнській та мусульманській спільнотах.

IN MEMORIAM

Варварцев Микола Миколайович

29 квітня 2020 р. завершився земний шлях доктора історичних наук, професора, фундатора вітчизняної італістики, фахівця зі всесвітньої історії та історіографії країн Західної Європи й Америки, із проблем українсько-італійських суспільно-політичних і культурних взаємин, заслуженого діяча науки і техніки України Миколи Миколайовича Варварцева.

Народився він 25 вересня 1929 р. в Києві в родині військового авіатора. Його дитячі й перші шкільні роки збіглися з вибухом та перебігом Другої світової війни, події якої назавжди закарбувалися в пам'яті.

Працюючи після закінчення Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка журналістом, М.М.Варварцев, очевидець подій, що з роками відсувалися в далечінь історії, став її літописцем. Публікації Миколи Миколайовича, присвячені найбільше подіям оборони та визволення Києва, друкувалися на шпальтах газети «Вечірній Київ», де він працював.

Зрештою професійні інтереси до історичного минулого взяли гору, і 1968 р. М.М.Варварцев перейшов до Інституту історії АН УРСР, де впродовж майже півстоліття подолав шлях від молодшого наукового (відділ зарубіжної історіографії) до головного наукового (відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) співробітника. У 1972 р. Микола Миколайович захистив кандидатську дисертацію на тему «Українська емігрантська преса, 1950–1970-ті рр.», а 1981 р. здобув науковий ступінь доктора історичних наук, підготувавши дослідження «Зарубіжні центри українознавства у післявоєнний період».

М.М.Варварцев був головним науковим співробітником (відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) Інституту історії України НАНУ, членом спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, виконував обов'язки члена редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», відповідального редактора енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» та індивідуальних монографій колеґ-істориків.

У 1980-х рр. М.М.Варварцев започаткував новий напрям історичної науки – дослідження українсько-італійських взаємин. Наполегливо працюючи під час наукових відряджень в архівах, рукописних фондах бібліотек, музеях Рима, Флоренції, Болоньї, Венеції, Мілана, Генуї, Неаполя, Турина, Пізи, Віченци, Форлі, Пістої, Лукки, Пеши, Микола Миколайович виявив комплекс раніше невідомих документів про українських діячів культури: С.С.Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, М.І.Костомарова, М.П.Драгоманова, Лесю Українку, І.Я.Франка та ін. Уведений дослідником у науковий обіг фактичний матеріал поглибив уявлення вітчизняної історіографії, літературо- та мистецтвознавства щодо їхнього життєвого і творчого шляху.

Важливим результатом багаторічного вивчення взаємин романського та слов'янського світів стала монографічна праця М.М.Варварцева «Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури» (Київ, 1994 р.), що містить понад п'ятсот статей, присвячених італійським науковцям, письменникам, співакам, педагогам, які пов'язали своє життя з Україною. Велику вибірку з цієї книги перевидав в італійському перекладі професор славистики Болонського університету П.Каццола під назвою «П'ємонтці в Україні: з історичного словника М.М.Варварцева» (журнал «П'ємонтські студії» (Турин), 1996 р., №2).

У 2000 р. побачила світ монографія М.М.Варварцева «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.)», в якій висвітлено основні напрями й форми співробітництва між українськими та італійськими освітянами, ученими, митцями, діячами національного відродження. Оpubлікована того ж року нова студія фахівця «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. XX ст.)» була удостоєна міжнародної презентації в рамках Днів італійської культури, проведених міністерствами закордонних справ Італії, культури і мистецтв України, Італійською національною радою досліджень (Київ, травень 2001 р.), а італійський уряд надав М.М.Варварцеву тримісячну дослідницьку стипендію для його подальших пошуків в архівах Італії.

Важливим етапом розвитку вітчизняної італістики стала побудована на цінних джерельних матеріалах зарубіжних та українських документосховищ праця М.М.Варварцева «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (Київ, 2005 р.), в якій уперше здійснено комплексне дослідження зв'язків між італійським та українським національними рухами в контексті діяльності видатного італійського мислителя, ідеолога Рісорджименто Дж.Мадзіні. Книга викликала широкі відгуки в Україні й за кордоном. 29 травня 2006 р. за сприяння Італійського інституту культури МЗС Італії та Інституту історії України НАН України відбулася її міжнародна презентація. Одне з найстаріших славистичних періодичних видань – римський журнал «Славія» (2007 р., №2), оцінюючи монографію як «цілком нове явище в історико-політичній культурі України», водночас відзначив, що вона «перегукується з надзвичайно актуальними проблемами в Україні й це, зрозуміло, забезпечує їй успіх».

150-річчю об'єднання Італії (1861–2011 рр.) Микола Миколайович присвятив ґрунтовну монографію, в якій маловідомі сторінки періоду Рісорджименто розкрито крізь призму постаті видатного українського оперного співака М.Іванова, котрий здобув славу своїми тріумфальними виступами на кращих сценах Західної Європи. Ця праця стала результатом багаторічної пошукової роботи дослідника в українських і зарубіжних архівах, бібліотеках, музеях, завдяки чому до наукового обігу було введено цінні біографічні документи й епістолярні матеріали митця.

Студії М.М.Варварцева регулярно публікувалися в Італії. Серед них особливе місце посідає розвідка, в якій уперше в історіографії досліджено проблему взаємовпливів національних рухів Італії та України («Поширення ідей мадзінізму в Україні XIX ст.», Піза, 1996 р., італійською мовою). За програмою й за сприяння італійського Національного комітету з відзначення 200-річчя від дня народження Дж.Гарібальді фахівець підготував та опублікував в Італії разом із професором Р.Різалігі спільну працю Інституту історії України НАН України та Флорентійського університету про діяльність українського волонтера гарібальдійської армії – «Лев Ілліч Мечников: Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008 р., італійською мовою). Микола Миколайович був автором статей у таких провідних фахових журналах Італії, як «Історичний огляд Рісорджименто» (Рим), «П'ємонтські студії» (Турин), «Дантівські сторінки» (Рим), «Релігії та суспільство» (Флоренція).

Український історик виступав консультантом зарубіжних колег, про що вони зі вдячністю зазначали в передмовях до своїх видань: професор Ф.Ґуїда – у книзі «Мікеланджело Пінто – літератор і римський патріот між Італією та Росією» (Рим, 1998 р.), професор М.Клименті – у монографії «Іноземні скарби та бідність у царській Росії» (Козенца, 2000 р.) та ін. Завдяки особистим зв'язкам М.М.Варварцева з істориком музичного мистецтва В.Бертаццоні у виданій в м. Мантуя впродовж 1998–2006 рр. серії біографічних монографій (чотири книги) було опубліковано документальні матеріали про діяльність італійських митців в Україні.

Водночас збагаченню вітчизняної науки сприяли здійснені Миколою Миколайовичем переклади й публікації праць італійських дослідників, присвячених питанням нової та новітньої історії, а також віднайдених у зарубіжних архівах матеріалів з україніки. Він уперше переклав тексти важливих для вивчення історії національно-визвольних рухів в Європі XIX ст. праць видатного мислителя, політичного й державного діяча Італії Дж.Мадзіні.

На запрошення різноманітних наукових і державних інституцій М.М.Варварцев брав активну участь у роботі численних міжнародних форумів, симпозіумів, конференцій. На 28-й сесії Комісії соціального розвитку ООН (1983 р.) він очолював делегацію Української РСР та виступив у дискусії з огляду тенденцій і змін у світовому соціально-економічному розвитку, наголосивши, що розв'язання складних соціальних проблем можливе лише за умови досягнення миру, розрядки та роззброєння. Також презентував свої доповіді на міжнародних з'їздах славистів – IX (Київ, 1983 р.) та XI (Братислава, Словаччина, 1993 р.), I Міжнародному конгресі українців (Київ, 1990 р.), I Міжнародному семінарі «Мадзінізм у світі» (Піза, Італія, 1996 р.), Конгресі історії Рісорджименто (Теремо, Італія, 1998 р.) тощо. У 2007 р. за програмою департаменту історичних та географічних студій Флорентійського університету проводив спільні з італійськими істориками дослідження італійсько-українських взаємин періоду боротьби за національне об'єднання Італії. Робота здійснювалася в архівах, бібліотеках, музеях Флоренції, Болоньї, Сієни, Пістої, Рима. За підтримки представників італійської наукової громадськості Микола Миколайович ініціював перед урядом нашої країни офіційне звернення до муніципалітету Сан-Ремо про встановлення меморіальної дошки Лесі Українці у цьому місті, яку й було врочисто відкрито в 1998 р.

Внесок М.М.Варварцева в розширення наукових і громадських зв'язків України із зарубіжжям знайшов міжнародне визнання. 2 червня 2002 р. декретом президента Італії К.Чампі вченого було нагороджено орденом «За заслуги перед Італійською Республікою». Високу відзнаку 26 березня 2003 р. вручив посол Італії в Україні.

Тематика праць історика обіймає широке коло питань міжнародних взаємин України і хронологічно збігається переважно з періодом XVIII – початку XX ст. У його статтях, книгах висвітлюється роль зв'язків, співпраці вітчизняних і зарубіжних громадсько-політичних організацій, рухів, окремих діячів політики й культури у процесах національного відродження українського та інших народів Європи. Водночас до плідних результатів спричинилися здійснювані фахівцем розробки проблем економічних зв'язків України із зарубіжними країнами. Особливо важливе місце у студіях М.М.Варварцева належить сфері культури: літературі, різним галузям науки, освіти, мистецтва. Відтворена ним панорама міжнародних контактів, взаємопізнання та взаємовпливів допомагає у з'ясуванні важливих чинників формування ідейного фундаменту національно-визвольних прагнень України.

Світла пам'ять про Миколу Миколайовича Варварцева назавжди залишиться у серцях його колег, учнів і послідовників...

Степан Віднянський (Київ)

Оксана Іваненко (Київ)

Данилюк Дмитро Дмитрович

6 червня 2020 р. перестало битися серце відомого закарпатського історіографа, краєзнавця, заслуженого професора Ужгородського національного університету Дмитра Дмитровича Данилюка.

Майбутній історик народився 19 вересня 1941 р. у с. Тересва на Закарпатті у селянській родині. В історії краю це були важкі часи, проте батьки доклали максимум зусиль, щоб їхні діти здобули гідну освіту. У 1947 р. хлопець вступив до початкової школи, яку згодом реорганізували у семирічку. По її закінченні в 1957 р. Дмитро працював на місцевих підприємствах, а 1960 р. вступив на історичний факультет Ужгородського держуніверситету, диплом якого отримав у 1965 р. Згідно з розподілом молодих спеціалістів, працював учителем історії та суспільствознавства у середній школі с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. Згодом працював вчителем і директором Вільхівці-Лазівської ВШ, завучем Тячівської районної заочної школи, учителем історії у с. Тересва. Далі навчався в

аспірантурі під керівництвом професора М.Трояна. У 1971 р. його обрали старшим викладачем підготовчого відділення УжДУ, яке в той час знаходилося в м. Виноградів. У 1975 р. перевели в Ужгород, спочатку на кафедру історії СРСР, а після захисту кандидатської дисертації – на новоутворену кафедру історіографії та джерелознавства (у 1981 р. перейменована на кафедру історії УРСР, історіографії і джерелознавства, із 1990 по 2019 рр. кафедра історії України). У 1982–1987 рр. також працював завідувачем підготовчого відділення УжДУ.

Подальші наукові здобутки Дмитра Данилюка узагальнено у його докторській дисертації «Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII – до середини XX ст.)», яку він захистив у 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Ужгородського державного університету. У 1996 р. йому присвоєно вчене звання професора. У 2001 р. обраний завідувачем кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Основна сфера наукової роботи – закарпатська історіографія XVIII–XX ст. у контексті вітчизняної й зарубіжної історичної думки. Своїм завданням Д.Данилюк, як наголошувалося в бібліографічному покажчику його праць (Ужгород, 2011 р.), поставив «вивести із забуття цілу плеяду імен закарпатських вчених, подвижників національно-культурного відродження, показати, як вони виборювали країнам належне місце серед сусідніх народів, а їх наукову спадщину піднести на всеукраїнський рівень і зберегти для нинішніх і майбутніх поколінь».

Дмитро Дмитрович став автором та укладачем 14 окремих видань. Серед його головніших праць відзначимо «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985 рр.)» (Львів, 1987 р.), «Ю.І.Гуца-Венелін» (Ужгород, 1995 р.), «Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії» (Ужгород, 1995 р.), «Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.)» (Ужгород, 1997 р.), «Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)» (Ужгород, 1999 р.).

Свій погляд на історію краю Д.Данилюк представив у першому ґрунтовному посібнику з історії Закарпаття (Ужгород, 2013 р.), в якому в науково-популярній формі висвітлюються основні етапи історичного розвитку краю від найдавніших часів до 2013 р. – часу видання посібника, з урахуванням найновіших досягнень історичної науки. Відзначимо й те, що фахівець підготував і його друге видання. Але смерть завадила реалізувати ці плани...

Дмитро Данилюк – автор вступних статей до I і V та іменних покажчиків до III–V томів «Історії карпатських русинів» Михайла Лучкая, співавтор монографії «Нариси історії Закарпаття» у трьох томах. На основі опрацювання рукописних творів, публікацій кінця XVIII–XIX ст. він виконав поставлені перед собою завдання – вивів із забуття чимало імен

закарпатських учених, діячів національного відродження, а їхню наукову спадщину – на всеукраїнський рівень. Дослідження про них опубліковано в таких виданнях, як «Український історичний журнал», «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи», «Четвертий міжнародний конгрес українців», у міжнародному довідково-бібліографічному виданні «Закарпаття: Хто є хто», «Історіографічні дослідження в Україні» тощо. На його праці посиляються провідні історіографи Києва, Харкова, Черкаса, Кам'янка-Подільського та ін.

Результати досліджень професора УжНУ допомагають по-новому оцінити науковий і культурно-освітній рівень Закарпаття минулого. Д.Данилюк продовжив справу свого вчителя М.Трояна, який вів хроніку кафедри історії України. Результатом стало видання у 2010 р., у співавторстві з В.Міщанином, монографії «Кафедра історії України УжНУ».

Дбав Дмитро Данилюк і про навчання й виховання талановитої молоді. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації В.Міщанин, О.Ферков, І.Скиба, Н.Світлик. Нині вони працюють на різних кафедрах факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету.

На викладацькій ниві в різний час читав нормативні курси «Історія СРСР», «Історія України», спецкурси «Історія Закарпаття в радянській історіографії», «Історичне краєзнавство», «Історична думка Закарпаття (XIX – перша половина XX ст.)», «Становлення і розвиток української державності в період середньовіччя і нового часу».

За плідну та багаторічну педагогічну працю, значний внесок у розвиток історичної науки, зокрема історіографію й карпатознавство, професор Д.Данилюк був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України, грамотами обласної ради, ректорату УжНУ та ін. Відзначимо й те, що ще за життя його ім'я вписано до всеукраїнського видання «Енциклопедія сучасної України».

Світла пам'ять про Дмитра Дмитровича назавжди залишиться у серцях усіх тих, хто його добре знав...

Микола Вегеш (Ужгород)
Степан Віднянський (Київ)
Василь Міщанин (Ужгород)

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the 75th Anniversary of the End of World War II: Problems and Searches

- Hrytsiuk V. (Kyiv), Lysenko O. (Kyiv), Pokotylo O. (Kyiv).** Ukraine in the Ranks of the United Nations: Legitimization and Contribution to the Fight Against Nazism and Fascism During World War II 4
- Antoniuk Ya. (Kyiv), Trofymovych V. (Ostroh).** OUN and UIA Underground in the "Front Period" (1943–1944) ... 27
- Kohut A. (Kyiv).** Precursors of Operation "West": Deportations in 1944–1946 40
- Motyka G. (Warsaw, Poland).** From the Disarmament of the Home Army in the Lublin region to Operation "West": the Extermination of the Polish and Ukrainian Underground by Units of the Soviet 64th Division of the Internal Troops in 1944–1948 54
- Slobodianiuk M. (Dnipro).** The Jewish Resistance Movement in Ukraine: From Context to Concept 66
- Radchenko O. (Cherkasy).** Jews from Vienna in UkrSSR, 1939–1941: Between Nazi and Soviet Repressions ... 80
- Khoptiar A. (Kamianets-Podilskyi).** Holocaust in Kamianets-Podilskyi Oblast: Chronology, Mechanisms, Methods of Extermination of the Jewish Population (July 1941 – January 1943) 90

- Hurzii O. (Kyiv), Zaliotok N. (Kyiv).** New Socio-Economic Phenomena in Western Europe and Hetman-shchyna in the Second Half of the Seventeenth Century: Historical and Comparative Analysis 103
- Shumylo S. (Kyiv).** Ukrainian Center on Mount Athos: Black Whirlpool Skete and Its Relationship with the Cossacks 119
- Shandra I. (Kharkiv).** Trade and Industrial Statistics of Representative Organizations of Entrepreneurs of the Ukrainian Provinces (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century) 134
- Levchenko L. (Mykolaiv).** German Governorship Mykolaiv in 1918: To the Problem Statement 145

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Reient O. (Kyiv), Velykochyi V. (Ivano-Frankivsk).** Activities of National Inter-Party Political Associations of Eastern Halychyna as the First Stage of the Ukrainian Revolution 1914–1923: Historiographical Concepts 163
- Telvak Vitalii (Drohobych), Telvak Viktoriia (Drohobych).** Epistolary Materials in Funds of the National Ossoliński Institute Library in Wrocław as the Source for Study of Ukrainian-Polish Relationships 175

PERSONALITIES

- Lysenko O. (Kyiv), Fyl O. (Kyiv).** Ivan Kozhedub – the Most Effective Fighter Pilot of the Anti-Hitler Coalition (To the 100th Anniversary of the Birth) 187

PUBLICATIONS

- "Here Is Not As In Russia" (From Travel Notes of the Young V.Vernadskyi) (introductory article by V.Danylenko, Kyiv) 199

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Kotsur H. Kish Otaman of Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevskyi: Historiographical Discourse (L.Aleksiiievets, Ternopil; M.Aleksiiievets, Ternopil; I.Fedoriv, Ternopil) 214
- Filas V. Visual Mastering of the Northern Black Sea Coast of the Last Quarter of the Eighteenth – Middle of the Nineteenth Century: Source Analysis (M.Kapral, Lviv) 217
- Kulikov V. Factories and Society in Factory and Mining Settlements of Donbas and Dnipro Region in 1870–1917 (Yu.Bielikov, Kharkiv) 223
- Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine (O.Ivanov, Kyiv) 226

CHRONICLES

- Bachynska O. (Odesa), Kaiuk S. (Dnipro), Kulchynskyi O. (Kyiv).** 4rd International Scientific e-Congress "History and Meaning of the Orthodox Church in Eastern Europe" 233

IN MEMORIAM

Varvartsev Mykola Mykolaiovych	235
Danyliuk Dmytro Dmytrovych	238